

**Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de, Felsefa
wê, Şêweyê wê, Pêşkevtina wêna,
Rûnkirinên li ser Mêjûwa Kurdistanê û
Dîroknivîsandina Rojhilatê de**

Doktor Ismet Şerîf Wanlî

- Mamostê Mêjûwa Kurdistanêyî berê di Zanistgeha Sorbonê de-

**- Ev bi derkevtina Çapa Kurmancî ve ji Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî
û ji bona Bîranîna wîna hatîye binivîsandin. -**

Werger Dr. M. S. Cuma

Navrok

Pêşgotin	4
Pêdeçûn	4
Çima û Çawan ev Lêgerînên hanê hatine binivîsandin.	4
Awirek li ser Belavkirinên min de û yên ku ez dixwazim wan bidim binivîsandin.	16
Diyarîyeke hêja Mohamed Salih Cuma ji bona Xwendevanên kurmançî dide bipêşkeşkirin.	24
Perçê Yekem	35
Hêjakirina Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî ligel kurtîyekê de li ser Jîn û Nivîsandinên wîna de.	35
Hêjakirina Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî	35
Pêdeçûn	35
Kurtîyek li ser jîna Mêjûvan û nivîsandinên wî de.	36
Hêjakirineke Dildarî ji bona Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî	41
Hêjabûneke rast û durust	43
Perçê Duwem	82
Ditin li ser zanîstîya mêjûwê, felsefa wê, şeweyê wê û pêşkevîna wêna de li Ewropa de ji pêla Hêrodot tanî niha de.	82
Pêdeçûn	82

3 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

1. Mêjû di Yunan û Roma Kevnar de	85
2. Mêjû di Nava Sedsalên Navînî	117
3. Mêjû di Dema Vejandinê de	126
4. Mêjû di "Dema Şîyarkirvanan" û Şûreşa Firensî de.....	141
5. Mêjû ligora "Dubistana Başîtyê" -Bûyînyê- Elemanî de:	162
6. Sosyalistî, Markisî û Mêjû	170
7. Dubistana "Mêjûyî Nuh" -Dubistana Anali - Salanîyê- Firensî.....	232
8. "Impiryalîya Mêjûwa Nuh": Magelo ew ji bona Mêjûwê Zengînbûne, yanî ew Tengavî ye?.....	242
9. Gerek ligel Braudel -Brodela de di Mêjûwa Firensa de.....	267
10. Pêdeçûnek ji bona nivîsandina "Mêjûwê û Şeweyê wê" ligel nasîn, lêgerandin û bibliyografi de.....	298
11. Li ser rêyên zanistîyî taze de ji bona nîşankirina temenê tiştan û lidûgerandina mêjûyî	336
12. Kanîyên Bibliyografiyên bêtkirî.....	344

Pêşgotin

Pêdeçûn

Çima û Çawan ev Lêgerînên hanê hatine binivîsandin.

Doktor Mohamed Salih Cuma ji sal 1993 de dest bi komekê ve ji belavkirina xwendekariyên li ser mêjuwa Kurd, zimanê wî û tevgera wîyê welatî de dayite bikirin û ew ji bona kurmançiyê rojhilat bi tîpên Latînî ve dane biwergerandin, yê ku Xwediyên wan ew bi Kurdîya soranî û tîpên Erebeî ve yanî ew bi zimanên rojhilatî u rojavayî ve dabûn bibelavkirin. Ev koma hanê ji van nivîstan têtin bidîtin, yê ku wî bi xwe ve lidûhevdû de dabûn birêzkirin:

1. "Kurtîya Mêjûwa Kurd û Kurdistanê..-" Mohamed Emîn Zekî -Bergê Yekem-
2. "Li ser Sîratîcîya Siyasî û Supahîyê Tevgera Welatîyê Kurdî de" Ismet Şerîf Wanlî
3. "Kurd di Navbera Herdu Cengên Cîhanê de" Hesretyan
4. "Mêjû û Nihaya Pirsîyarîya Kurd" Doktor Bilêc Şêrkoh
5. "Kurd- Nevîyên Midya" Minoriskî
6. "Li ser Mafeyê Netewan de di Çarenûsa wan de" Lenin

Herwehaji Doktor Mohamed Salih Cuma rêzek ji nivîstan dane biwergerandin yanî dê bide biwergerandin û wan bi kurmançî ve û bi tîpên Latînî ve dê bide bibelavkirin. -Ev hemû hatine bibelavkirin. Cuma-. Ew jî bi vê lidûhevbûna hanê ve mîna danîna wîna têtin

5 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

bidîtin:

7. "Destûr û Biryarên Komela Xwendevanên Kurd li Ewropa de"
8. "Destûra Partîya Demokratî Kurdistan - li Îraqe de-
9. "Manîfêsta Komonist" Marx-Markis- Engels-Engils
10. "Sosyalistî ji Otopî tanî Zanistîyê" Engels-Êngils
11. "Sê Kanîyên Markisistîyê" Lenin
12. "Çêhê Kar di Pêşkevîna Merov de ji Meymûnan" Engels-Engils
13. "Sî Sal Mêjûwa Komela Xwendevanên Kurd li Ewropa de" Cuma
14. "Siyaseta Zimanî" Mosko, ji Kovara Rojhilat de.

Mamosteyê Wergervan ji min date bixwestin, ku ez pêşgotinekê ji bona wan herdu rêzan bidim binivîsandin. Mîna ku ez hatim biliberkevtin, ku ez li ser rudanên mêjûwa Kurdî niha de ji sala 1975 de bidim bigirêdan û herwehaji pêreji ku ew nala Pêşgotinê ji bona çapa kurmancîyê mêjûwa Mohamed Emîn Zekî bête bikin. Herwehaji wî ji min date bixwestin, ku ez bêtir li ser lêgerandina xweyê li ser Stratîciya Tevgera Kurd de li ser ronahîyên rûdanên vê¹ dawîyê de bidim binivîsandin.

Ez pir birayê xwe Mohamed Salih ji bona pêdana vê kêsa zêrînê didim bisipaskirin, da ku ez careke din ji bona ser wan danavan bêtim bivegerandin, yê ku ew pir ji bona min û herwehaji ji bona Zanevanên Miletê me û ayinda xebata Zaroyên wîna bi giring ve têtin bidîtin. Min xwe beramberî bicîanîna vê daxwaza hanê sersur date bidîtin. Bê ka ez çawan daxwaza wî bidim bicîanîn, mîna ku wî dabû bixwestin, yanî mîna ku ez hatim biliberkevtin; jiber danav pir cuda dihatin bidîtin, yê ku wî dixwestin bide bibelavkirin. Ew danavên hanê di navbera mêjûwa kevînar -Minoriskî û Mohamed Emîn Zekî- de û mêjûwa nuh de Bilêc Şêrkoh, Hesretyan, Stratîciya Siyasî û Sipahîyî

---

¹Niha di 13. 2. 1997 de Bergê Duwemî Mêjûwa Kurdistanê jî ji bal Mohamed Emîn Zekî Beg de min dayite biwegerandin. Herwehaji min nivîsta Mîr ji bal Mikavilî de û nivîsta Peymana civakî ji bal Can Jak Roso de jî dayite biwegerandin. Cuma

Tevgera Kurd -Ismet Şerîf- û li ser Mafeyê Çarenûsa Netewan de ji bal -Lenin- de, Felsefa Markisî-Leninî û pêrejî Belgeyên Komela Xendevanên Kurd li Ewropa de û Partîya Demokratî Kurdistan dihatin bidîtin.

Min pêwendî ligel bira Mohamed Salih de date bikirin û min jê date bipirsîn, bê ka ew çi dide bidaxwazîkirin? Wî ji min re date bigotin: "Çi tiştê tu dide bixwestin, bide binivîsandin. Pir bi dûr û dirêjî ve bide binivîsandin. Li ser te nivîsandin û li ser me jî çapkirin. Pirsra mezinbûna temenê xwe nede bijibîrkin. Jîyan ne di nava destên me de tete bidîtin"¹.

Min ev rûpelên hanê nala pêşgotina çapa kurmançiyî mêjûwa Mohamed Emîn Zekî date binivîsandin, da ku ez bîrwerîya wîna bidim bişabaşkirin. Sêya wîna nayête bijibîrkin, ew rohnahîya ku wî li ser mêjûwa Kurdistanê de li ser agehdarîyên zanistîyî peydakirî de û li ser rêyên wê demê de, yên ku ew di dawîya salên bîştan de bi pîrbûn ve di warê nivîsandina mêjûwê de dihatin bikarhatin, date bikirin. Mêjûwa Miletê Kurd di wê demê de di pîr tarîbûnê de dihat bidîtin. Wî pîr ew

¹Gava ku min ev gotinên hanê ji Ismet re dane bigotin, nuh min xebera mirina Dostê xweyî Şerîf Serheng Mihemed Zilvo li Şamê de dabû bihîstin. Me pîr çaran jê re digot, ku divê ew bîrwerîyên xwe bide binivîsandin; jiber ligora bîr û bawerîya min de ew pîr bi giring ve dihatin bidîtin û ew ji bona naskirin û liberkevtina mêjûwa Surî di salên pêncî û şeşî de û ayinda wê de ji bona nîfşên nuh dihatin bidîtin. Herwehaji ji bona Xortên Kurd û Zanayên wî ve pîr bi şûd û karbûn. Tevî ku ew bi Nexwşiya Kevjalî Hestî ve hatibû bikevtin û jêre Dektoran bi pîrbûn ve sê sal jîyan didan bidanîn, wî hîç bîra mirina xwe nedida bikirin. Ew bîr û bawerîyên bi nêrx û hêjaligora zanebûna min- nehatin binivîsandin. Jiber vê min ew gotinên jorî ji Ismet re dane bigotin. Bi rastî ji ve Ismet Şerîf Wanlî yekekî ji Gewretirîn Nivîsarên Kurd di dema vejandina wîna de tete bidîtin. Kêm Merov weha bi zanebûn, dûrbîn û givaştî ve li ser mêjûwa Kurd û Kurdistanê û xebata wîna de dikarin bidin binivîsandin. Ew pîr bi bilindî û zanistî ve di dema vejandina Ewropa de hatîye biliberkevtin. Hêjîbêtir ew di kûrbûn û Felsefa mêjûwa mirovanîyê de pîr hatîye biliberkevtin. Ew bi kanîyeke zanistîyî pîr mezin ve ji bona nîfşê nihayî Kurd tete bidîtin. Divê em di vî warê hanê de ji bona nîfşên Kurdên tîne tevaya zanebûna nava serê wî û serpêhatiyên wî li ber destên wan bidin bidanîn. Gunehekî pîr mezin tete bidîtin, ku Miletê ji zanistî û zanebûna Peyayên xwe şûd û karê ji xwe re nedin nigirtin. Ez di jîna xwe de pîr bi zanebûn û zerpêhatiyên Dr. Nur-El-Dîn Zaza û Ismet Şerîf Wanlî ve hatim bipêkêrkin. Cuma.

7 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

tarîbûna hanê bi xame, serpêhatî û karnasîna xwe ve date bitarûmarkirin. Wî pir xwe di wî karê hanê de di nava salan de di lêgerandin û xwendekarîyê de di nivîstxanên rojhilat û rojava de dayite biwestandin.

Herwehaji ev nivîsandina hanê ji nameyeke hêjabûn û sipasyê ji nivîsvan bi xwe ve ji bona bîranîna Mohamed Emîn Zekî bi xwe ve tête biderkevtin. Min bi hînbûna mêjûwê ve bi xwendekarîya nivîstên wî ve date bidestpêkirin. Ez hatim bibextiyarîkirin, ku ez ligel wî de li bajarê Şamê de hatim birûniştin. Ew ji bona min berî vê rûniştina hanê ji him Mêjûvanekî Zanistvan bû û him ji Mamosta bû. Ew di Serdariya Îraqê de Wezîrekî berê bû. Ez di wê gavê de sîpakî bîst salî bûm û min di nava bizava Kurd de dabû bibeşdarîkirin. Di sala paş wê de ji careke din ez ligel Nivîsvanê qenc de hatim birûnistin. Wî guhpêdana min bi mêjûwa xwe ve date bihestkirin. Wî nav di min de date bidan, ku "ez bidim bibaşkirin, yê ku wî pê daye bidestpêkirin". Wî ev amojgariya hanê bi xameya xwe ve di pêşgotina bergê yekem de ji mêjûwa xwe ji bona nîfşê nûhatî ji Zanevanên Kurd re dayite binivîsandin.

Ez dibînim, ku ev rûpelên hanê tanî radeyekî têtin bidirêjkirin, ku ew bi xwe ve mezinbûna nivîstekê didin biderxistin. Ew bi xwe ji ve bêtir tête biderkevtin, ku ew bi xwe ve nala pêşgotinekê bête bidanîn. Lêbelê Dr. Mohamed Salih li ser belavkirina wêna de bi kurmançî ve nala pêşgotinekê ji bona mêjûwa Mohamed Emîn Zekî sore. Herwehaji ew ji bona belavkirina wêna bi nivîsteke Erebiyî serbixwe ve ji, ya ku ew pê hatîye binivîsandin, li Kurdistana Jêrîn de di bin Serpereştîya Mamosteyê Wêjevan Felek El-Dîn Kakayî de sore. Lêbelê nebaşbûna zînetên aburî û nebûna kaxezan di Kurdistana Îraqê de- mîna ku me di serdana xwe de di meha gelawêja sala 1993 de li heremê de date bidîtin, Ev xwezîya çapkirina hanê tanî niha nehate bicîhatin. Dibe, ku çapa Erebi li cihekî din de bête biderkevtin.

Ev lêgerandinên hanêyî ji pêşgotinê ji sê perçan û ji sê pêvekîrinan têtin bipêkhatin:

Pêşgotina -niha-

Perçê Yekem: "Mohamed Emîn Zekî -Kurtîyek li ser jîn û

nivîsandinên wî û hêjakirina mêjûwa wîna de".

Perçê Duwem: "Dîtin li ser zanîstîya mejûwê, felsefa wê, şeweyê wê û pêşkevîna wêna de li Ewropa de ji pêla Hêrodot tanî niha".

Perçê Sêyem: "Rûkirinên li ser mêjûwa Kurdistanê û dîroknivîsîna rojhilatê de"

Pêvekirin:

Pêvekirina 1: Li ser tîpên Latînyî Kurdî û pêwistîya çapkirina wan û pêşneyarkirina guhertina wan de. -hegerer ku hate başdîtin, ku ew di Bergekî din de bête bibelavkirin. Wê çaxê ew dê nala pêvekirinan bête bihiştin-.

Pêvekirina 2. Kurtîyek li ser jîndarîya Ismet Şerîf Wanlî de

Pêvekirina 3. Helbijartin ji nivîsandinên Ismet Şerîf Wanlî

Dê ezê li pey vê pêdeçûna vê pêşgotina hanê de awirdanekê bidim biavêtin, "bê ka min çi dayite binivîsandin û ka ez çi dixwazim li ser mêjûwa Kurd û Kurdistanê de bidim binivîsandin". Herwehajî dê ezê hêjabûna giştî ji bona pêrabûna Dr. Mohamed Salih Cuma di belavkirina van rêzên hanê de û giringbûna wan de ji bona Xwendevanên kurmançî bi tîpên Latînî û bi taybetî ve ji bona Kurdistanê Turkî bidim bihêjakirin.-Evaya li ser min de dide bineçarîkirin, ku ez dîtineke bi lez û bez ve ji bona ser rewş û zînetê zanyarî û di dawî de li ser rewş û zînetê siyasî de di vî perçeyê gewre ji welêt de bidim biavêtin.

Perçê yekem bi Mohamed Emîn Zekî ve tete bigirêdan û tete hêjakirinek ji bona mêjûwa wî tete bidîtin. Ev perçê hanê pêwistî bi rûnkirinan ve di pêdecûnê de nayete bidîtin. Bes û bi tenha ve û di pêşî de divê bête bigotin, ku hîç nabe bête bigotin û bi serdejî ve ne ji derîyê dadwerîyê beramber bi Mêjûvanê meyî milî ve û Vejanvanê mêjûwa Kurdî ve, -mîna ku ez wî didim binavkirin, tete bidîtin, ku em belavkirina wîna sala 1931 de di warê zanîstîya mêjûwê de bi

9 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

nivîsandina mêjûyî niha ve li Ewropa de bidin biberamberkirin. Lêbelê li ser me de tête neçarîkirin, ku em rewş û zînetî mêjûwa Kurd berî hatina wîna bidin biberamberkirin. Di vî derîyê hanê de dê ezê hinekî li ser beramberkirina mêjûwa Mohamed Emîn Zekî û Şerefname de û herwehaji ligel hinekan ji Mêjûvanên Ermenîyan jî bidim bikirin, dê evaya bi regekî tengalî ve min bi ser bîrxistina hinek ji taybetîyên dîroknivîsana rojhilat ve bide birakişandin.

Perçê duwem ji herdu perçên din dirêjtir tête bidîtin. Min xwest, ku ew nala "dîtinan" li ser têgihîştina zanistîya mêjû li Ewropa, felsefa wê û şeweyê wê û pêşkevîna wêna ji destpêkirinê de,- ango ji pêla Hêrodotê "Bavê mêjûwê" tanî îro bête bidîtin. Dîtin ligel "raxistinan" de têtin bicudakirin, bi têgihîştina ku ew bi givaştî û kêma gerandin ve li ser dijûnan de têtin bidîtin, lêbelê ew kûrbûnên xwe di rûdanên bingehî de mîna şûreşan didin binîşandan. Dibe, ku ev dîtinên hanê min bi ser lêgerandinan de mîna hêrîşên Miletên Cermanî û suwarkirina Êtnolocîyî Miletê Firensî bide birakişandin û beramberkirina wîna ligel zînetî rojhilat û Kurdistanê de bidim bikirin. Tevlivêjî de min xwest, ku ev lêgerandina hanê nala raxistinekê ji bona xêzên mezin di pêşveketina zanistîya mêjûyî de li Ewropa de bête bidîtin. Ez jê ji Yunanê, Roma kevnar, Bîzant, li paş de ji demên navîn de, ji dema vejandinê de, ji demên nuh de, ji dema şiyarbûnê û di dawî de ji sedsalê nozdehan didim bidestpêkirin. Di vî sedsalî de dibustana posefîfî -başîyî- Elmanî -bi başî ve tête bidîtin, ku ez wê bi navê bûyînan bidim binavkirin- ji bona nivîsandina mêjûwê hate biderkevtin. Li paş de ezê li ser sedsalê bîstan de bidim biaxivtin. Di vî sedsalî de dibustana "mêjûyî nuh" yanî dibustana Anales -salanî- li Firensa de hate biderkevtin. Vê dibustana hanê têgihîştin û şeweyê mêjûwê datin biserûbinîkirin. Wê danavên wêna ji bona lêvenerandina berên nuh ve datin bifirehkirin. Wetov lêhat, ku ew ji têgihîştina zanistîya mêjûyî kokî, ya ku ew zanistîya rûdanên kevnar

---

¹"Herodot di sala 484* Pêş Zayê de hatîye bizayîn. Ew di sala 425+ pêş zayîne de hatîye bimirin. Pirtirîn Yunanîyê Nivîsvanê mêjûyê ye û ew bi navê "Bavê Mêjûwê" hate binavkirin. Wî tanî radeyekî li ser bingehê temaşekirinên xwe de mêjûwa Rojhilat û Yonanê û herwehaji cengên Farisî ligel Yonanîyan de date binivîsandin". Mayers Taschen Lexikon AZ, sala 1963, Leipzig, R. 417. Cuma

bû, bihate derkevtin. Herwehaji vê dibustana hanê ji "dûrbûna demê" datin biafirandin, ku ew di dirêjbûna xwe de yanî di "qalindbûna xwe de" û di başbûna xwe de ligora danavê de tête biveguhertin.

Ezê di vî perçî de şeweyê nivîsandina mêjûwê ligora têngihîştinên şûreşa Firensî de û ligora têngihîştina metiryalîya mêjûyî de bidim bibîrxistin. Dê ezê nimûneyan li ser wan Mêjûvanan de bidim bidan, yê ku wan ew pêlên lidûhevdû de û ew dibustanên cuda didan bigewdekirin. Herwehaji dê ezê awirekê ji bona ser "felsefa mêjûwê" di tevaya wan pêlan de bidim biavêtin, ya ku ew pîrsa Mêjûvan ji bona cewhera tiştan, hoyên rûndanên wan, encamên wanî bidestkevtî û liberkevtina pêşkevtinan û veşartîyên wan û kêran wan li ser çarenûsa mirovanîyê de dide biderxistin. Jiber ku felsefa mêjûwê¹ ji felsefê nikare bête bicudakirin. Ezê ligora karîne de bi kurtî

---

¹Ji xwe re di vî warê hanê de li Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie-li Peyvdariyên ser Felsefa mêjûwê, Bergên I, II û III, Hegel, Leipzig, sala 1982 bidim bitemaşkerin. Ev peyvdariyên hanê ji bal Hegel de di cara pêşîn de di dawîya dema xweyî Yêna de di Zivistana sala 1905/06 de date bixwendin. Van bergên hanê ligel nivîstên dinî Hegel de tevaya Felsefa Elemanî ji ser û binî de date biveguhertin û bişureşkirin. Felsefa Markisî li ser bingehê Felsefa Hegel û Eristo de tête bibingehkirin. Pîr ji dil û can ez hevîdarim, ku ez van bergên hanê li ber destên Keç û Xortên Kurdan de bi zimanê meyi şêrî û perest ve bidim bidanîn, da ku ew belkî piçekî bêtir di Felsefa Jîne de bêtin biliberkevtin. Ev di nava bernama wergerandina min de tête bidîtin. Di nava bermana wergerandina min de bi vî rengî ve nivîstên wergerandîne têtin dîtin: Li paş vê wergerandina pêşgotina Ismet de dê ezê nivîsta Mîrzade ji bal Mikavîlî, Politika Eresto, Şerefnama Şerefxanê Bedlîsî û li paş vê de van Peyvdariyên Hegel li ser Felsefa Mêjûwê de bidim biwergerandin.

Di xortaniya xwe de li paş xwendekarîya Felsefa Rojhilat û Yunanî de Felsefa Hegel kêr û şopên pîr giran û mezin di nava remana min de, belê di nava mejiyê min de li dûxwe de date bihiştin. Li ser ayînan û Felsefa Hegel, Eresto... û Fêlesofên din bi dûrî û dirêjî ve li ser destên Dr. Nur El-Dîn Zaza de ez piçekî hatim biliberkevtin. Vê rastîya hanê bi saya serê Dr. Nur-El-Dîn Zaza ve tevaya jîna min date bitengalkirin. Ez di vî warî de careke din bi serbilindî ve sipasên xweyî bê qam ji bona Mamostê xweyî mezin Dr. Nur El-Dîn Zaza didim bipêşkeşkirin. Min di jîna xwe de pîr Merovên Gewreyên Kurdan li her çar perçên Kurdistanê û Ewropa de datin bidîtin û ez ligel wan de hatim birûniştin û biaxivtin, lêbelê mîna vî Ciwanmêrî di Felsefa jîna min de Kesekî wetov neda bikêrkirin. Ji bedbextîya nezanîya Kurdan hin ji Hestikojên Kurd benîştê Dujminên me didatin bicûtandin û kalandin û bi qîj û qîr ve didatin bibangkirin û digotin: "Qirdê me kore, Xirpo Dektorê". Bi vî rengî ve di vê cûtandin û kalandina hanê de çend bedbextîya vî Miletê tête bidîtin. Ligora bîr û bawerîya min de û hêjîbêtir

11 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

ve li ser pêşvekevîna reman û dîtinên civakî û siyasî bidim biaxivtin. Raxistina van dîtinan dê ew min ber bi avêtina awirên rexnegîrî ve - rexnegîrî bi têgihîştina wêyî zanistî ve- ji bona ser serpêhatî û bicîanînên wanî siyasî bidin birakişandin.

Wer bi vî rengî ve ezê piçekî bi dirêjî ve li ser şûreşa Firensî, serpêhatiyên wê û anînên wêna de bêtim birawestandin. Herwehaji ezê li ser remanên sosyalistiyê û anîna wê de û li ser Markisistiyê, Léninistiyê û serpêhatiyên Sovyatî de bêtim birawestandin. Dê ezê bîr û baweriyên nerxkirinê ji bona van idyolocîyan û serpêhatiyên wanî siyasî bidim biderxistin. Herwehaji dê ezê venerandinan ji bona zînetan di rojhilat û rojava de bidim bikirin û pêrejî pêşbînîyên zînetê li Kurdistanê de jî bidim biderxistin.

Halo ji Xwendevan re têtê biderkevîna, ku dîtinên min ji bona ser zanistîya mêjûwê û pêşkevîna wêna bes û bi tenha ve ji min re bi pîrbûn ve mehneyek yanî kêsek bû, da ku ez li ser felsefa siyasî û bicîanînên wêna de bidim biaxivtin. Bi rastî ve lênerîna min ji bona mêjûwê giştî ye. Herwehaji min xwest, ku ez tanî endazekî bi dirêjî ve li ser hin ji bicîanînên siyasî de bidim biaxivtin; jiber giringbûna wanî xweyî di mêjûwa cîhanê de têtin bidîtin. Biserdeji ez bawerdikim, ku giringbûna wan beramber bi remana siyasîyî Kurdî û rojhilatî ve bi renekî giştî ve têtê bidîtin. Na hêjîbêtir ew bi giringî ve ji bona ayinda bizava rizgarîyî Kurdî ve têtê bidîtin.

Beramber bi bîr û baweriyên hêjakirinê ve ji bona dîtinan û serpêhatiyên cudan dê ezê li dû rêzana xweyî jînê de herim: "Ez dibêjim, mîna ku ez remandikim. Ez kardikim, mîna ku ez dibêjim". Hestbûna min bi erk ve beramber bi Zaroyên Miletê min ve li ser min de dide bineçarîkirin, ku ez mûyekî ji xêza vê rêzana hanê neyêtim biderkevîna.

---

ligora bext û Zanebûna min de li paş Ehmedê Xanî de Dr. Nur El-Dîn Zaza bi gewretîna û têgihîştîna Feylesofê Kurd ve di felsefa diyalîktîk ve têtê bidîtin. Karnasîya wî di Felsefa Hegel de bû û ew ji Dibustana gencên Hêgilî bû. Cuma.

Di çûna peyvê de li ser nivê duwemî sedsalê bîstan de - sedsalê me- dê ezê bi lez û bez ve li ser berên "cîhanî di mêjûwê de bidim biaxivtin.. Li paş vê de dê ezê bêhnekê li ser "tengavîya" zanîstîya mêjûyî niha de bêtîm birawestandin. Ezê têde bîr û bawerîyên hêjakirinê li ser dîtîna û dibustanên cudan de bidim biderxistin. Ezê derîyekî taybetî ji bona raxistina nivîsta Mêjûvanê Firensî Braudel bidim bitirxankirin, yê ku ew Sermiyandarê dibustana "Analî" di "mêjûwa nuh" de bû, ya ku ew li ser "nasîna Firensa: cih û dema wê" de -Raum und Zeit, Cuma-. -Cih bi têgihîştina hebûnê yanî panbûna ciyografî ve tête biliberkevtin-. Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku ez vê dikim; jiber ku ez li Kurdistanê de didim bitemaşekirin. Ezê dê vî perçê hanê bi raxistineke lez û bez ve li ser "zanîstîyên civakîyî alîkar de ji bona zanîstîya mêjûwê" û nasînen wêna ligora Karnasan de bidim bidawîkirin. Herwehajî hin şeweyên zanîstî -mîna kîmya û fîzya- ji bona lêgerandina mêjûwê bidim bibîrxistin. Ez hêvîdarim, ku di vê lêgerandina hanê de dê hinek ji sûd û kar ji bona nifşê nuhî Gencên Mêjûvanên Kurd û Zanevanên wan bête bidîtin.

Bi pêwîstî ve bête bigotin, ku min ji bona nivîsandina vî perçê hanê ji belavokên li ser vê danava hanê de li Ewropa de -û bi taybetî ve bi Firensî ve- kar min ji xwe re dayite biwergirtin. Di vir de ezê dê nivîsandinên neqandî ango nîşankirî bidim bianîn. Belam min ji bona xameya xwe di sergirêdanê, "felsefekirinê", lêvenerînê û hêjakirinê de serê wê daye biberdan. Bes û bi tenha ve li ser vî babetî yanî li ser wî babetî de, yanî li ser vê dibusatanê de ezê bêtir bidim biaxivtin, gava ku ez bidim bibawerkirin, ku kara wê ji bona Xwendevanên Kurd û rojhilat bêtir tête bidîtin. Bi gotineke din ve "raxistin" û rêk û pêkxistina wêna ji xwendekarîya minî berêyî tête biderkevtin, yê ku ew hatibûn bibelavkirin, yanî yê ku ew min di nava serê xwe de nala sermîyanekî zanyarîyî mêjûyî ji xwe re dabû bihilanîn. Hemû "dîtînen" bingehî ew bi xwe ve dîtînen Nivîsvanê van dêrên hanê têtin bidîtin.

Di zanîstîya mêjûwê û zanîstîyên "alîkar" -Seincees auxiliares- û şeweyê wê de gelek têgihîştinên zanîstî têtin bidîtin, ku pirbûna wan ji Yunanî -û carcaran jî ji Latînîya kevînar -hatine biderkevtin. Ev têgihîştinên hanê bigir di -welatên rojava- de bi Dewletî ve hatine bikirin. Ew di navbera zimanê Firensî, Ingilîzî, Îtalî, Sîpanî, Rusî û

13 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

Elmanî de piçekî jihev têtin biveguhertin. -Tevî ku Eleman wan ligel peyvên derxistîyî dinî ji Elemanî didin bikaranîn-. Ez gûmandikim, ku bikaranîna wan jî bi zimanê Erebi jî ve tete bikin, yê ku ez van rûpelên hanê pê didim binivîsandin. Min ew dane bianîn, mîna ku ew bi tîpên Latîni û bi zimanê Firensî ve -û carcaran jî bi Şeweyê wanî Ingîlizî û Elemanî ve-dane bianîn û mîna ku ew jî bi tîpên Erebi têtin bipeyivandin. Ji bona nimûne: Etnolocîya -Enthnologie-. Da ku şaşbûn neyete biderkevtin, min ji bona têgihiştinên bi tîpên Latîni û Erebi ve, yê ku ew têtin nivîsandin, nasîna wan jî bi kurtî ve bi zimanê Erebi ve jî daye biservekirin. Ji bona nimûne :Esnolocîya ango zanistîya xwendekarîya Miletan, Intirobolocîya ango zanistîya xwendekarîya Merovan. Herwehaji bi karanîna van têgihiştinan ve bi Turkî jî tete bikaranîn û vê jî di zimanê Kurdî de jî dayite bidestpêkirin û ligora bîr û bawerîya min de divê çûyîn li ser de bête bikin.

Ji bona wergerandina kurmançî bi başî ve tete bidîtin, ku ew têgihiştinên hanê wer bêtin binivîsandin, mîna ku ew di Firensî yanji zimanên dinî Ewropî de têtin bitomarkirin û ligora niyazmendîyê de peyivandina wanî kurmançîyî Latîni bête biservekirin, heger ku ew ligel peyvdariya kurmançî de bêtin bicudakirin. -Ji bona nimûne: Etnolocî-Ethnolocîe-. Ligelji de wergerandina nasîna kurdî bête bikin, ya ku min ew bi zimanê Erebi dayite bikin. Lêbelê Dr. Mohamed Salih di anîna wan de azad tete bidîtin. Dibe, ku bawerîyeke wîyî baştir tete bidîtin.

Lêbelê perçê sêyem: "Rûkirinên li ser mêjûwa Kurdistanê û dîroknivîsîna rojhilatê de" ez naxwazim bidim biveşartin, ku min ew bi lez û bez ve berî çuna xwe ji bona Kurdîstana jêrîn de di meha gelawêja sala 1993 de dayite binivîsandin. Hêjîbêtir min rûpelên dawî li bajarê Dihokê de dûr ji nivîstxana xweyî taybetî dane binivîsandin; jiber wisa biryar bû, ku ev nivîsta hanê bi zimanê Erebi ve li bajarê Hewlêrê de bête biçapkirin. Jiber nebûna kaxezên pêwîst ev çapa hanê nehate bikin. Ji wê gavê û pêde erkên beşdarbûna xebata welatîyî Kurdî li ser qada Ewropî de neda bihiştin, ku ez careke din li van rûnkirinan de bêtîm bivegerandin yanji raxisina wan bidim bibaşkirin. -Min hin navnîşan bi ser wan ve li paş dawîkirina nivîsandina wan de date bivekirin-. Ez hêjî dudilî ji bona belavkirina wan têtîm bidîtin, lê

jiber bi lezbûna birayê Mohamed Salih ve bi daxwaza belavkirina van lêgerandinan ez bi belavbûna wan ve hatim birûniştin. Niha temenê min -di buhara sala 1994 de bi 69 Salî ve hatîye bigihaştin. Bi baştir ve têtê bidîtin, ku ez van rûnkirinan ji bona nava destên Xwendevanan bidim bidanîn. Jiyan ne di destên Merovan de têtê bidîtin, mîna ku ez pê hatim biagehdarîkirin. Belkî ji van rûnkirinan tevî kêmanîyên wan hin kar bête bidîtin. Lêbelê ez hêvîdarim, ku ez dê careke din ji bona ser danava mêjûwa Kurdistanî kevnar û navînî bi dûr û dirêjî ve bêtim bivegerandin û ez dê bi hûrbûneke zanîstîyî pêwîst gelek nivîstan bi zimanê Firensî û Ingilîzî ve di wî warî de bidim bibelavkirin.

Ev rûnkirinên hanê bi bûna Ethnologie-Etnolocîya¹ Miletê Kurd ve di nava heyamên cudan de û bi pêwendîyên wî ve ligel Miletên dorhêla wî de têtin bigirêdan. Min hinek jê ji lêgerandina xwe date biwergirtin, ya ku min ew ji bona Kongirê rojhilatnasên Dewletîyî Bîst û Nehemîn date biwergirtin, yê ku ew li Parisê di tîrmeha sala 1973 de hate bigirtin. Ew lêgerandina hanê bi zimanê Firensî ve di nava bergên kar û barên Kongire de di bin navnîşana "Veguestina Welatê Kurdan ber bi Rojava ve di navbera sedsalê deh û panzdehan de: Xwendekarîyeke ciyografî, civakî û mêjûyî". -Ji xwe re li nivîsandina min de bide bitemaşekirin-. Di wê lêgerandinê de nîşankirina ciyografiya Kurdistanê û bi bîrxistina rewş û zînetên wêyî civakî di wan heyaman de li ser bingehê agehdarîyên peydakirî de têtin bidîtin, yên ku ew li ser Kurd û welatê wan de ji bal ciyografîvan û Mêjûvanên dema Islamîyî Kilasîkî hatine binivîsandin. Herwehajî min li wêderê de awirek li ser jîyana bajartiyê de di Kurdistanê de ji kevnar de li ser bingehên kanîyên Erebi de dayite biavêtin û bi dijûna vegotinên piranîya Mêjûvanên rojava û rojhilat ve, yên ku ew hêjî sorin, bi "Gerokbûna Eşîrên Kurd" ve min date biderxistin. Wan jîyana Kurdistanêyî bajartî dabûn bijibîrkirin. -Di vî warî de jî jimarek ji Mêjûvan û Nivîsvanên Kurd ji nifşê nuh, yên ku wan li zanîstgehên rojava de dayite bixwendin, bê lêvenerîn bi vê bîr û bawerîya çewt ve didin bibawerkirin-. Min têde li ser Şaristanîya Padîşahîya welatê Orartoyî kevnar -Padîşahîya welatê Wanê- de dayite biaxivtin. Ji vê ez

¹Etnologie gotineke Yunanî-Lafînî ye û ew bi Têgihîştina Zanistya Miletan ve têtê biliberkevîtin. Cuma

ji bona ser pêwendîyên di navbera Kurd û Ermenîyan de di dema Îsa de di Kurdistana jorîn de hatim biçûyîn. Min heremên Kurdistanêyî ciyografî datin binîşankirin, yên ku pêwendîyên wan bi sînorên siyasîyî niha ve nayêtin bikevtin, ango -ligora bîr û bawerîya min de çî divê di bin têgihîştinên "Kurdistana jorîn", "rojawa", "rojhilat", "jêrîn" û "nêvî" yanjî rastir "navînî" de bête biliberkevtin. Di vir de tevlihevbûn û şaşbûnên mezin di têgihîştinên van hereman de têtin bidîtin. Min hin rûnkirinên li ser de, yên ku min ew bi "xêza demê" - dema Berbijêrî ve, yên ku ew di nasîna xwe de jihev nayête bibirîn-, di Kurdistanê de dayite binavkirin, dayite biderxistin. Evaya jî bi têgihîştina hergavbûna hebûna Kurd berî musulmantîyê û piştî wê jî ve li ser bingehê beramberkirina agehdarîyên peydakirî li ser deverê de di pêşîya dema musulmantîyê de û agehdarîyên dozandî di dema Yunanî û Romanî de -ev jî pir kêmin- hatîye bikirin. Min dayite bixwestin, ku ez hin ji tarîyên demê li ser rewşên civakî û aburîyên Miletê Kurd de di dema Sasanî de û di pêşîya dema musulmantîyê de bidim biavêtin. Herwehajî min hin rûnkirin li ser şaristanîya dema derebegîyê de di Kurdistanê de dane bikirin -bêyî ku ez felsefa mêjûwê û endazîya wêna bidim bijibîrkin-.

Derbarê pêvekirinan: "Li serniyazmendîya çakkirina tîpên Latînîyî Kurdî û pêşneyarîkirina veguhertinên wan de" ev bi xwe ve lêgerandinek bû, ya ku min ew bi zimanê Firensî ve dabû binivîsandin û ya ku ew li paş de ji bal Mamosta Eyubê Berzanî de ji bona Kurdîya kurmançî bi tîpên Erebî ve hate biwergerandin, -mîna ku ew li devera Bahdînan de têtê binivîsandin. Dê ew di van nêzîkan de wê wergerandina hanê di kovara xweyî Hevot de bide bibelavkirin, ya ku ew li Siwêsrâ de têtê biderkevtin. Herwehajî dê ew ji wan çend jimaran jî ji bona welêt bide binardin. Ji bona wî pir sipas li ser vê jêhatbûna wîyî zanyarî de ez didim bipêşkeşkin. Bi rastî jî ve ezê dê ji bona Dr. Mohamed Salih Cuma belavkirina vê lêgerandina hanê bi kurmançî û tîpên Latînî ve mîna pêvekirinekê ji bona pêşgotina mêjûwa Mohamed Emîn Zekî yanjî li cigehekî din de ji rêzên belavokan wî bidim bihiştin¹. Ez bes û bi tenha ve niha bi nîşana pir

---

¹Ezê dê vê Pêvekirina hanê bi tîpên Latînî di vê Pêşgotina hanê de ji bona Xwendevana bidim bibelavkirin. Bi rastî di vî warê hanê de jî Dr. Ismet Şerîf sala pir bi bilindî û zanistî ve ev lêgerandina hanê dayite binivîsandin. Hîç gûman têde nayête

giringbûna vê danava hanê de didim bitêrkin; jiber li ser vê de karîna biyekkirina zimanê Kurdîyî nivîsandî di ayinde de tete birawestandin. Divê li vêderê de bête bigotin, ku niha zimanê Kurdî bi sê tîpên cudan ve bi Latîni, Erebî û Sêralî yaxud Kîrilîyî Rusî ve tete binivîsandin. Evaya bi xwe jî ve dûrbûnê di nava zaravayên wê de dide bibêtirkin û kêrek wêyî bed dê li ser Çarenûsa Netewê Kurd, Yekîtîya wîyî zanyarî, remanî û rewanşinasî de bête bidîtin.

Derbarê pêvekirinên girêdayî bi jîna Nivîsvanê van Dêran û nivîsandinên wî ve ev bi xwe jî ve li ser daxwazên jimarekê de ji Birader û Zanevanên Kurd hatine binivîsandin. Piranîya belavkirinên min bi zimanê bêganeyî -Firensî, Ingilîzî û Elmanî- ve hatine biderkevtin.

Mîna ku li jor de hate bigotin, min ev lêgerandinê hanê bi zimanê Erebî ve dayite binivîsandin. Herwehaji berejî min pê dayite binivîsandin û bibelavkirin. Ez di vî zimanê hanê de mîna her Zanevanekî Ereb têtîm biliberkevtin û ez bi nivîsandina wîna ve têtîm bidilxweşkirin. Min bi zimanê Kurdî ve nedaye binivîsandin; jiber ku ez bi zimanê Bav û Kalan ve li derveyî welêt de hatim bifêrkin. Ez bes û bi tenha ve dikarim pê bidim biaxivtin û pê jî li civînên Kurdan de dikarim bidim bipeyivandin. Mexabin, ku ez hêjî pê nehatime bigihaştin, ku ez pê bidim binivîsandin. Ez bendewarim, hêvîdarim, ku ez dê bi nivîsandina wî ve bêtim bigihaştin.

Awirek li ser Belavkirinên min de û yên ku ez dixwazim wan bidim binivîsandin.

Ji destpêkirina xortbûna xwe de di taxa Kurdan de li bajarê Şamê de tanî niha û herwehaji di tavaya qonaxên jîyana xwe de, -ya ku min piranîya wêna li Ewropa de daye biraburandin-, min her û her xwe di du rêyên kar de ji bona berzkirina navê Kurd û Kurdistanê dida bidîtin. Ji alîkî de beşdarîkirina tevgera welatîyî Kurdîyî rizgarî û karkirina hergavî ji bona palpêdana wêna ber bi pêş ve û ji alîyê din de xwendekarîya mêjûwa Kurd û hemû belge û kanîyên pêve girêdayî û

---

bidîtin, Ku Zanevanên Kurd dê pir kar ji xwe re jê bidin biwergirtin. Cuma

nivîsandin li gora karînê de li ser wî de min didan bikirin. Di nava van herdu beran de lihavhatin pir bi dujwarî ve tête bidîtin. Berê pêşî ji bona siyasetê û diplomasiyê tête binêzîkkirin û berê duwem him zanistî û himjî akadimî tête biditin. Min xwest, ku ez di yek carê de li ser herdu rêyan de bêtim biçûyîn û di herdu waran de jî bidim bikarkirin. Gerjî carekê jî bête bidîtin, ku min karê xwe li ser berekî ji wan beran de dabe bigirêdan, lêbelê remanên min û perçeyek ji karê min bi xwe ve û di wê demê de her û her ber bi warê din ve dihate birakişandin. Belam min dixwest, ku ez beşdarbûna xwe ve di xebata rizgarî de li ser bingehê zanistî de bidim bihîmkirin, ango divê ku ez li ser tevgera Kurd û rewş û zînetên Miletê Kurdî niha de di warên siyasetê, civakî, aburî û zanyarî de bidim binivîsandin û bibelavkirin.

Di sala 1956 de min ligel çend Hevalên Kurd de, yên ku jimara wan di bin bîstan de dihate dîtin, -Komela Xwendevanên Kurd li Ewropa de- date bidamezirandin. Min mîna Serekê wê jê re piranîya karînên xwe tanî sala 1962 datin bitirxankirin. Vî karê hanê bi alîkarîya wan Hevalan ve date bihiştin, ku Navê Kurd û Kurdistanê cara pêşîn li Ewropa de bête bilindkirin. Hêjbêtir van jêhatbûnanên hanê kêreke mezin li Kurdistanê û li ser asûwê Mîlî de û bi taybetî ve li Kurdistana jêrîn de date bikirin.

Di sala 1959-1962 de ez di berê şehrîstaniya Kurdistanê de di zanistgeha Sorbon de li Parîsê de Mamosta bûm. Di nava wê demê de min bêtir ji pêncsed rûpelî li ser mêjûwa Kurdistanê kevnar, navînî û tanî sedsalê nozdehan de date binivîsandin. Hêjî ev reşbeleka hanê bi tipên mekînê ve û bi zimanê Firensî ve li nik min de têtin bihilanîn û ew niha jî di nava belgeyên nivîsxana minî taybetî de li bajarê Lozanê de têtin bidîtin.

Di havîna sala 1962 de Mustefa Berzanîyê Nemir ji min date bixwestin, ku ez karên xwe ji bona yarmetîya şûreşa Kurdistanê Iraqê bidin bitirxankirin. Min dev ji hînkirinê li Sorbonê de date biberdan û min -Encumena Liberxwedana Mafeyê Gelê Kurd date bidamezirandin-. Di sala 1964 de Mustefa Berzanî desthilatîya peyivandinê bi navê wî û wênerkirina şûreşê ve di derveyî welêt de ji bona min date bidan. Min ji bona xebata Gelê Kurd, şûreşa wî û navê Rêberê wê cîhekî baş di cîhanê de date bidan û vî karê hanê kêreke baş ji xwe re di destpêkirina tevgera rizgarîyî Kurd de ji nuh ve di perçên

Kurdistanê dinî de date bihiştin.

Ji encamên vî karê hanê piraniya Zaroyên Miletê min -li gora bîr û bawerîya min de- nala Liberxwdanekî ji bona Mafeyê Gelê Kurd di nava NavDewletan de bêtir ji Mêjûvanekî û Nivîsvanekî didin binaskirin; jiber ku min piraniya belavokên xwe bi zimanê Ewropî ve dane bibelavkirin u ew pir kêr di Kurdistanê de têtin binasîn.

Bi rastî jî ve piraniya ku min tanî niha dane bibelavkirin, -mîna ku dê nivîsandinên helbijartî bidin bixuyanîkirin-, hemû xwendekarîbûn li ser kêşa welatîyî Kurdî û rewş û zînetên Kurdistanî niha de dihatin bidîtin. -Ev nivîsandinên hanê kar û barên minî bêjimar nadin biderxistin, yên ku ez bi wan ve hatime birabûn, yanî yên ku ez hêjî ji nêzîka çil salî de ji bona palpêdana pirsîyarîya Kurd ji bona pêşvebirinê yanî wergirtina piştgirtinê û yarmetîyê ji bona şûreşên wî pê têtin birabûn. -Bi hezaran name min dane binivîsandin. pir bibîrxistin ji bina Dewletan û NavDewletan min dane birêkirin. Pir gift û gokirin ligel partiyên siyasî û rêxistinên cîhanî de min dane bikirin. Peyvdariyên bêjimar di zanîstgehan de min dane bipêşkeşkin. Civînên bêjimar legel Rojnamevanan de min dane bilidarxistin. Goton û peyvên bêjimar di civînên siyasî û akadimî de û herwehaji di Yekgirtina Netewan de û di nava rêxistinên wê de bi sedan ve min dane bikirin.

Nîrên dujwarî, yên ku Gelê meyî Xebatvan di bin wan de tete bijiyandin û hebûna Kurdistanê di nava wan de nala Kolonyalîyekê ji bona wan Dewletan tete bidîtin, yên ku wan ew di nava xwe de ji xwe re dane biparvekirin, li ser min de dane bineçarîkirin, ku min bi rengekî giştî ve baştir karkirina ji bona çarekirina pirsên nihayî bêtir li ser ronahîkirina kevnaî dîr date bigirtin. Her Zanevanekî Kurd, yê ku ew di xebata Gelê xwe de ligora karîna xwe de neyete bibeşdarîkirin, bê rûmet tete bidîtin.

Tiştên ku min ew li ser mêjûwa Kurdistana kevnaî û navînî de datin bibelavkirin, bi kêmanî ve ew ne ligora dilê min bûn. Herwehaji ev "rûnkirinên" hanê jî li danavên -Beşê Sêyem de ji van lêgerandinan- bes û bi tenha ve hindikeke ji wan nivîstan têtin bidîtin, yên ku ew di nava serê min de ji pir salan de hatine bitirşkin. Min ji wan lêgerandinan hemû pêwistiyên ji bona nivîsandina wan di nivîsxane xwe de ji serçavîyên kevnaî û nuhî rojavayî û rojhilatî dane

bipeydakirin.

Ez nadim bijibîrkin, ku Miletê Kurd pêrabûnên min dide bihêjakirin. Herwehaji Zaroyên Xebatvanên wî ji Zenevan û Karkeran jî ji min didin bihejkin. Ev jî serfirazî û sermiyanê min bi xwe ye. Belam hesta xwe beramber bi xwe ve ez dibînim, ku ez bes û bi tenha ve bi karekî ve têtîm birabûn, ku ew erkeke li ser gewrîya min de ji bona ronahîkirina mêjûwa Kurdistanê tete bidîtin, ya ku Sitemkaran ji bona poşandina wêna didin bikarkirin. Ew hêjbêtir rê li ber beşdarbûnê de di xebata welatîyî berbijor de ji bona sitendina mafeyê talankirî didin bigirtin.

Ez pir têtîm bibextiyarîkin, ku berên lêgerandinan di mêjûwa Kurdistan, rewşên wêyî civakî û aburî de û herwehaji di deryê ziman û wêjeyên Kurdî de bi geşbûna xwe ve di karên jimareke bêtir ji Zanevanên Kurd ji nişên nuh de dane bidestpêkin. Belê ez bi ayinda Netewê Kurd ve bi saya xebata Zaroyên wîyî pêşvekevî ve û cihê xebata wê di nava cîhanê de têtîm bibawerkin. Herwehaji ez bi gihandina Miletê Kurd ve bi hêvîyên xwe ve di rizgarîkirina welatî de didim bibawerîkin, tevî li wan hemû dijwarî û derdên ku ew her û her bi wan ve hatine birûkin û yanî dê ew bi wan ve bêtin birûkin; jiber di derd û kulan de Netewe têtin bivejandin û vîn têtin bizayîn.

Weha mêjûwê date bixwestin, ku ji bona Serdariya Îranê komek ji Merovên Olvan bêtin bidaniştin, yên ku ew ji tarîyên sedsalên navîn de ji jor ve hatin bipeydabûn, yên ku ew di helbijartina sedsalê xwe de hatin bişaşkin.

Wehaji hate bidîtin, ku di Iraqê de Diktatorekî Çepel bête bidîtin, yê ku wî bi mêrkujîyên xwe ve tevaya cîhanê date bitûrekirin.

Herwehaji hate bidîtin, ku Partiya Karkerên Kurdistanê Liberxwedana Gelêrîyî Kurd dijî Impiryalîyên Turkîyî Xwînrij di Kurdistanê jorîn û rojava de datin bilidarxistin. Bi vî rengî ve wan dûrbûneke milî û Navdewletîyî bilind ji bona Şûreşa Gelê Kurd datin bidan, ya ku tevgera Kurd hêjî berî wêna pê nehatibû bigihaştin.

Bira û Hevalên Kurd ji min daxwaza nivîsandina bîrwerîyên min didin bikin. Bersiva minî pêşî ji bona wan daxwazan weha bû, ku Merov bîrwerîyên xwe di wê demê de didin binivîsandin, gava ku ew ji bona Rûniştina Malê têtin binardin û hêjî dema nardina min ji bona Rûniştina Malê nehatîye binîşankirin. Ez gûman nakim, ku dê

ezê "bîrwerîyên" xwe bi têgihîştina nasîna li ser wê de bidim binivîsandin.

Belam nivîsandina min li ser Mohamed Emîn Zekî û mêjûwa wîna de pal bi min ve ji bona bi bîrxistina minî pêşî ve ligel wî de di naşîya min de date bidan, ku vê bîrwerîya hanê bîrwerîyên din di nava dilê min de datin bilivandin. Wê bîrwerîyên zarotî û sîpeyîtiya min di taxa Kurdan de li bajarê Şamê de, di Zanîstgehên Emerîkî û Yesoî de li Bêrudê de di Libnanê de ligel tava roja wêyî ronahî de, xwendevanîya zanistiyê li Siwisra, Parîs û Sorbonê de, Komela Xwendevanên Kurd li Ewropa de, serdanên ji bona Sovyêtê, Kurdistanê û Berzanî û xebat ji bona azadîyê di nava cerg û hinavên min de datin bigûrkin. Min dest bi nivîsandina nivîstekê ve ser bi xwe ve date bikin û min ew "bi Koçên ji Rêya Jiyânê yanî ji Rêya Xebata Kurd û Kurdistanê di hin bîr û bawerîyan û Rûnkiran de" date binavkin. Dibe, ku ez vî navê hanê bidim biveguhertin. Lêbelêjê hêjê ez nizamim, ma dê ezê çî di van "Koçan ..." de bidim birûnkin. Min dest bi derîyekî wê ve di bin nav û nîşana "Ji Imadîyê tanî Istenbolê ligel derbasbûna di Lozan û Diyarbêkrê de" date bikin. Ez bi vê geşta xwe ve ji bona wan diyaran di sala 1991 de pê hatim birabûn. Min têde rehên Malbata xwe li bajarê Wanê de date bidozandin. Herwehaji min katên xebata Gelê Kurd di Kurdistanê jêrîn de di bin Rêberîya -Partîya kakerên Kurdistanê PKK-¹ de ji bona rizgarîkirinê ji nava pencên Kolonyalîya Turkî date bidîtin.

Danav ji bona bîrwerîyan pirî zorin. Ji wan jî serdana Begdadê di sala 1960 de bi Serokîtiya Wênerên Komela Xwendevanên Kurd li Ewropa de û dîtina minî di wê çaxê de ligel Rêber Mustefa Berzanî, General Eb-Dul Kerîm Qasim û Endamên Encumena Siyasîyê Partîya Demokratî Kurdistan de, serdanên min pir ji bona Kurdistanê şureşgerî

¹Di vî warê hanê de bîr û bawerîyên min û Ismet Şerif Wanlî têtin bicudakirin û ew bi xurtî ve li bîngê hevdu de têtin bikevtin. Azadî û rûmeta bîr û bawerîyan û pêşveketina Miletan li ser bîngê Demokrasîyê û Jiyana wanî Aşîtiyê ligel hev de li ser me Merovan de bi neçarî ve didin bineçarkirin, ku em hêjabûnê û rêzgirtinê li Bîr û bawerîyên cudan de bidin bigirtin. Evayjî bi bîngê mafeyê Merov ve tete biderkevtin û hêjbêtir tevaya avanîya demokrasîyê li ser de tete bihîmkirin. Dê Dem bi darê Ço ve Rastîyê bide biderxistin; jiber Kesekî hêjê ji xwe re û bi tenha xwe ve kevîrê Rastîyê nedaye bidîtin. Cuma

û ji bona Kurdistanana Îranê û Tehranê di pêla Berzanî de, serdana min ji bona Emerîka di sala 1965 de û hewildana min ji bona daxistina Pirsîyariya Kurd di nava Lîsta kar û barên Yekgirtina Netewan de, Belam ew bê sûd bû, Dadkirina bi mirinê ve li ser min de bê amadebûna min û sitendina milk û malên li Surî de di sala 1965 de ji bal Serdarê Sipahîyî Jirêderketi de, çûna min ji bona Iraqê û Kurdistanana jêrîn di havîna sala 1975 de li ser mêvandariya Serdariya Basî de li paş jihevketina Şûreşa Ilolê de, pêrabûna kuştina min ji bal Basîyên Iraqê de li bajarê Lozanê de di sala 1976 de, serdana min ji bona Ayet El-Lah Xumeynî li bajarê Qum de li ser mêvandariya wî bi xwe ve ji bona min di meha avdara sala 1979 de, hewildana min bê sûd ligel "Wilayet El-Feqîh" ji bona pêrûniştina bi daxwazên Kurdistanana Îranê û piştgirtina tevgera azadîxwazî Kurd ve, serdana min ji bona Qubris, Yonanê û Cemahîriya Lîbî de di sala 1979 de û ji bona wan armancên jorî de, vekirina Instutyuta Kurdî li Istenbolê de di meha cotana sala 1992 de, bîr û baweriyên min li ser rewş û zînetê Kurdistanê jêrîn -ya niv rizgarîkirî- de di gava serdana min de ji bona wêna di meha gelawêja sala 1993 bi hatina girtina Kongirê Yazdehemînî Partîya Demokratî Kurdistan ve, mana min mîna Mêvanekî li ser Instutyuta Mezopêtamya Bilind MKM) de li bajarê Istenbolê de di meha keçîrîna sala 1993 de, bi rêveçûna azadîyê ji bal Zanevanên Welatperwerên Kurd di navbera bajarê Bon û Biroksel de ji dawîya sala 1993 û tanî destpêkirina sala 1994 de, ev hemû di nava bîrweriyên min de têtin bidîtin. Hêjî bi serdejî ve pir bîrweriyên din jî têtin bidîtin û pir karên din jî têtin bidîtin, ku hêjî dem ji wan re nehatîye bisitewandin, da ku ew bêtin binivîsandin.

Ew reşbeleka bi zimanê Firensî ve li ser Şehrîstanîya Kurdisanê de, ya ku min li jor de date nîşandan û ya ku ew ji sî aalî ve di nava belgeyên nivîstxana min de têtê birazandin. Gava ku ez niha careke din wan ji xwe re didim bixwendin, ez wan ji bona belavkirinê nabînim, mîna ku ew niha têtin bidîtin; jiber ku serpêhatîya Merov bi derbasbûna demê ve têtin bibêtirkirin. Dibe, ku ez jî ji bona dawî başîyê dildarbim û ev jî tucarî jî nayête bidîtin. Bi pîrbûn ve dê ezê wan, mîna ku ew hatine binivîsandin, ji bona Yekekê ji Instutyutê Xwendekarîyên Kurdî bidim bihiştin û ez dê ji nûve careke din ji bona ser nivîsandina danava mêjûwa Kurdistanê bêtim bivegerandin. Di

nava wê de lêvenerandênên civakî, aburî û agehdarîyên pir bi nerx ve têtin bidîtin, ku ez bi kara wan ve têtin bibawerîkirin; jiber ku ew bi pêla derebegîyê û destpêkirina katbûna remana milîyî Kurd û hoyên wêna ve di navbera hindikan de ji Zanevan û Mîran de yanî Zanistvanên oldarîyê û Xweşxuvanan de di pêla pêşîyî sedsalê niha de tête bivegirêdan. Herwehajî tête tête bidîtin, bê kanî çima van desteyên hanê li ser wê remana hanê de nikarîbûn bihatana biçûyîn, tanî ku ew Dewleteke Kurdî Serbixwe ve bidin bidamezirandin? Herwehajî ev jî jiber hoyên pir nehatîye bikirin û yekek ji van hoyên giring zalbûnên Imperatorîyên Farisî û Osmanî li ser Kurdistanê de tête bidîtin û pêrejî wêrankirina wanî ji bona Şehristanîya Kurdistanêyî hêdî hêdî di rêya ceng û talanîyên wan de di nava wê de tête bidîtin. Di dawî de jî ji bal wan de nehiştina bi pêşveçûn û pêşveketina Burcuwazîya Kurdîyî Nûhatî ve bête bikirin.

Lêvenerandinên wan rojan tanî radeyekî li ser bingehên remanên Markisîyê de dihatin bihîmkirin, -yên ku ez di xortanîya xwe de bi wan ve hatibûm bikêrkirin-. Herwehajî ligelvêjî de min rastîya mêjûwa Kurd û taybetîyên wêna nedabûn bijibîrkirin. Min di tevaya dirêjbûna jîna xwe de serxwebûna xweyî remanî dayite biparastin. Di derkevîna dijîbûnan de ligel rêzana min de min baştir nîşanên rastiyê li ser gotinên Êdyolocîyan de didan bigirtin. Di nava serê min de ji Markisîya xortbûna min tiştek bigir nema ji bil nîvîşkekî pêve tête biditin, yê ku ew ji kilandina serpêhatîyên salan hatîye biserkevîtin û yê ku ew ji bona Nemûyên Bilindî Sincî û Civakî bi nêzîkî ve tête bidîtin, Dibe, ku Merov jê bête binêzîkkirin, belam Merov pê ve nikare bête bigihaştin¹.

¹Li ser felsefa Markisî û di encamê remana Ismet de di vî warê hanê de ez û ew pir nêzîk û him jî dûrî hev jî têtin bidîtin. felsefa Xortanîya Ismet û Pevika dawîkirina wîna dûr yanî nêzîk tevaya felsefa Xortên piranîya Asya, Efrîka û Emerîka Latîni ji me re di paş dawîkirina cenga Cîhanî Yekem de ji bona Vejandina Miletên xwe û tarwarkirina sedsalên Navî di nava Welat û Civakên xwe de dide biderxîtin. Magelo her Yek ji me dûr yanî nêzîk bi vê Felsefê nehatîye bikêrkirin û wê di Zanebûn û Jîna wan de mîna zanistîyekê ma nedaye bikêrkirin?

Ez ji dil û can diwxwazim carekê bi dûr û dirêjî ve di vî warê hanê de û kêra wêna de li ser remana Vejandina milî û civakîyî Kurd de di Kurdistanê de bidim binivîsandin. Bes û bi tenha ve ez dixwazim ji bona Xwendevanan li vê derê de bi givaştî û hêjbêtir bi gahaştî ve kêra vê Felsefê ji bona me bi beramberkirina wêna bi

23 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

Magelo divê bi destpêkirina dawîkirina bîr û bawerî û "Bibîrxisintan" ve bête bikin, mîna ku hinek ji min didin bixwestin?

---

dema Vejdandina rojava de bidim biderxistin. Vejdandina tevaya rojava, ya ku jê re Sûreşa Borcuwazîyî Pêşî têtê bigotin û ya ku ew di bingehê xwe de li ser Oldarîyê û jê rexnegirtin li ser tevaya Avanîya Civakê û Dewletê de têtê bidîtin, di Koça Yekem de di nava sedsalên Navîn de hate bidîtin. Ev Şureşên Vejandinên hanê nehatin biserkevtin. Lêbelê wan Zalbûna Papê Roma ji nava Welatê xwe dane bihilanîn. Wan Fîletî bi Elmanî, Firensî, Ingilîzî, Holendî... hd. dane bikin. Wan mîna ku Farisan di rêya Şîitîyê de furskirina musulmantîyê dane bikin. Ku bi rast û durust ve careke din ji nûve Oldarî bi karê xweyî Mîlîyî kokî ve hate birabûn: ku ew bi situna bingehê Dewletê û Serdarîyê di rêya Destûr, Qanûn û Yasan de di pêwendiyên Merov ligel Merov de û Pêwendiyên Merov ligel Dewletê de û ji bona parastina van Destûr, Qanûn û Yasan de du hêz hatin bipeydakirin: Yek jê Hêza Çekdarî û ya din Çavdêriya Xwedê ji bona Sizadana Merov li Dunya din de û nardina wîna ji bona Buhuşt û Dujehê hatin bidîtin.

Di Koça Vejdandina rojavayî Duwem de hemû bi carekê ve li ser felsefa Kîlasîkîyî Yunanî hate bihîmkirin û wê di encamê dawî de tevaya Gemara sedsalê Navînî di rojava de ji reh û rîşan de date birakirin û malandin û Oldarî ji Dewletê dane parvekirin û ew ji bona Berejwedîya Dewlet û Serdarîyê dane bikaranîn.

Me Kurdan jî xwest bi saya vê felsefa Markîsî û bes û bi tenha ve di rêya Şiyarbûna milî de û bi rengê Demokrasî ve Gemara sedsalên Navînî ji Buhuşt Avsana Erebi di nava Civaka xwe de, ya ku wê ji demeke tarîyî pir dirêj de tevaya Mejîyê me, hebûna me bi Gemara xwe ve dayite bipoşandin, bidin bitarûmarkirin.

Ez li vê felsefa hanê de nenala remaneke Rastîyî bi serê xwe ve didim bitemaşekirin. Bes û bi tenha ve ez lê nala remanekê di bûna veguhertîna xwe de û ji bona demeke nişankirî û karê jorîyî nişankirî lê didim bitemaşekirin; jiber vê jî di dema Şureşa Oktober de di sala 1917 de Pîlîxanov û Karl Kawtîskî xwe ji Lenin dane bidûrkirin: jiber vê di dawîya dawî de Rêstîka Sosyalîstîyê jî hate birûxandin.

Ew ji mîna hemû remanên Merovan di Eyîndên wan de, di Destûr, Qanûn û Yasayên wan de ji bona Veguhertin, Çengbûn û Şureşkirina civakîyî Merovanîyê di Demeke nişankirî de hatîye bidîtin.

Bê van reman û Nîgaşan wisa pêşvekevtina Merovanîyê nehatîye bidîtin ew jî nayête dîtin. Dadgerîya giştîyî civakî dê di nava serên Merovan de her gav û dem bête bidîtin, tanî ku Merov li ser rûwê vê Zemînê de bêtin bidîtin. magelo em hemû Merov li ser rûwê vê Zemîna hanê de di her av û demê de ne Zarokên Xewin û Nîgaşên xwe têtin bidîtin? Hêjbêtir pêşvekevtina Merovan van xewin û nîgaşên hanê bi neçarî ve didin bidurustkirin. Cuma.

Yanjî divê ku ez wan bidim binivîsandin, yên ku ew di nava serê min de ji salan de ji nivîstan li ser şehrîstanîya Kurdistanê de û bi taybetî ve mêjûwa wêyî kevnar û navînî bi rengê giştî ve û li ser ronahîya serpehatî û li ser bingehe nuhî belavkirinan de hatine bitirşkirin? Ev jî bi xwe jî ve ji bal hinekan de ji min tête bixwestin. Vê pirsê hanê jî bi xwe jî ve ez ji mêj de li ser xwe de didim bikirin û bi taybetî ve ji wê dema ku min karê xweyî advokatîyê li Siwêsrê de di sala 1990 de dayite bidawîkirin. Hêjî bi bersiva vê pirsê ve ez nehatime bigihaştin. Hêjî ez li ser wan berên berê de di karê welatî, lênerîna remanî û lêgerandina mêjûyî de di yek demê de têtîm biçûyîm. Hêvîya min di van karan de tête bidîtin, ku ez dê kulîlkên din ji bona Zaroyên Kurd û Kurdistanê bikaribim bidim bipêşkeşkin.

Diyarîyeke hêja Mohamed Salih Cuma ji bona Xwendevanên kurmançî dide bipêşkeşkin.

Ji gava Parvekirina Kurdistanê Osmanî ji bal Impiryalîya Ewropî de li paş cenga Cîhanîyî Yekem de û li paş Peymana Lozan de di sala 1923 de di navbera Komara Turki û Dewletên Iraq û Surî de û bê beşkirina wêna ji Mafeyê wêyî Azadîya milî û Zanyarîyê de û kevtina wêna ji bona jêrî nîrê zordarîya Milî de kurmançîya -jorîn-, ya ku pê piranîya pir ji Zaroyên Gelê Kurd -du li ser sêsyên de yaxud 65% de- têtîn biaxivtin, mîna zimanekî zordarlêkirî hate bidîtin. Ew ji nivîsandinê û ji karînkirina pêşkevîtinê û geşbûnê hate bibêpişkkirin, di dema ku ew di berê de zimanê wêjeyî bû û Hozanên Gewreyên Mezinên Xweşxwevan û Feylesufên Kurdîyî Kilasîkîyî kevnar mîna Melê Cezîrî, Ehmedê Xanî û Feqê Teyran pê didan binivîsandin.

Ji xweşbextîyê û jiber hin hoyên mêjûyî û Dewletî, ku li vêderê de pêwistîya axvîtinê li ser wan de nayête bidîtin, tanî radeyekî ji bona zaravayê soranî -kurmançîya jêrîn- hin karînen çapkirinan, belavkirinan û fêrbûnan li Kurdistanê Iraqê de -û tanî radeyekî kêmtir jî jê re li Kurdistanê Îranê de jî- hatin bipeydakirin. Vêna date bihiştin, ku vejandineke wêjeyî û remanîyî baş ji bona zaravayê kurmançîyî jêrîn -zaravayê soranî- bête bidîtin, ya ku ew bi zimanê nivîsandinê ve

û bi tîpên Erebi ve di heremên Jêrî de tevî zordariya milî jî hate bikirin. Peyvdarên kurmancîya jorîn di heremên jorî de ji Kurdistanê Iraqê -heremên Behdînan û Şingarê- û ji Kurdistanê Îranê de -beşê jorî ji devera Ezirbêcana rojava de- dikarîbûn tanî radeyekî xwe ji wê bê pişk û parvekirinê ji xwendina zaravayên xwe bidin birizgarkirin, tevî ku xwendina zimanê wan ji bona wan bi mafeyekî serûştî ve tête bidîtin, wan xwe ji wan bê pişk û parvekirina di rêya agehdariyên xwe de li ser belavokên li ser Kurdistanê de bi soranî, yanjî Erebi ve, yaxud bi Farisî û carcaran jî hinan ji wan bi zimanên Bêgane ve mîna Ingilîzî, Firensî, Elmanî yanjî Rusî didan birizgarîkirin. Ev karînen hanê jî tanî radeyekî ji bona Kurdên Surî jî dihatin bidîtin. -Bi serdeji ve ew di vejandina wêjeyî de hatin bibeşdarîkirin, ya ku kurmancîya -jorîn- di nava wan de ji destpêka salên sîyan de û tanî dawîya cenga Cîhanî Duwem de bi saya jêhatiyên jimarekê ji Zanevanên Gewreyên Kurdan ve, yê ku ew ji Kurdistanê Turkî ji bona Surîyê li paş kevtina şûreşa Şêx Seid de hatin bibarkirin, di pêşîya wan de Mîr Celadet Berdirxan û Birayê wî Dr. Kamiran Bedirxan hate bikirin.

Belam Kurdên Turkîyê, -yên ku ew bêtir ji nivê tevaya Zarwên Gelê Kurd -nêzîka 15-16 milyonan ji 28-30 milyonan- didin bipêkanîn. Ew ji aliyê ziman de di zînetekê bedtir de ji mayîna Zarwên Miletê xwe têtin bidîtin. Nêzîka çend milyonan ji wan zanebûna zimanê Bav û Bavpîrên xwe dane biwindakirin, -bêyî ku ew hestbûna xweyî Kurdîyî milî bidin biwindakirin. Ev jî jiber siyaseta zordariyê, lîpaşkevtina aburîyî bi zanebûn ve di Kurdistanê de û barkirina ji bona bajarên Turkîyî Gewre hate bidîtin. Hêjîbêtir li ser wan de xwendina bes û bi tenha ve bi zimanî Turkî û tîpên Latînî ve hate bidanîn. Xwendina Kurdî hate biqedexekirin. Na hêjîbêtir ew ji nivîstên bêgane li ser Kurd û Kurdistanê de hatin bibêpişk û bibêparkirin. Gerjî hinekan ji wan ji xwe re jî hin ji wan nivîstan bidana bipeyda kirin, wan ew nikarîbûn ji xwe re bidana bixwendin; jiber ku ew bi zaravayê soranî ve, yanjî bi zimanê Erebi ve, Farisî ve yanjî bi zimanên rojavayî ve hatibûn nivîsandin. Kêm ji Zanevanên wan jî bi van zimanan ve dikarîbûn bidana bixwendin. Hêjîbêtir wan bigir bi carekê ve tîpên Erebi ji bil Peyên wanî oldaryê ve nikarîbûn ji xwe re bidana bixwendin.

Di salên şêstî û heftêyî de hin ji Zanevanên Kurdên Şiyar li

Turkyê de bi belavkirina hin ji nivîstên Turkî û carcaran jî Kurdî ve li ser mêjûwa Miletê xwe û zimanê wî de pê hatin birabûn. Yanjî wan hin ji nivîstên kevnar -Mîna Nivîsta Olya Çelebî- careke din dane biçapkirin. Belam pir caran ev çapemenîyên hanê ji bal Polîsan de dihatin bisitandin û Belavanên wan ji bona ber dadgehan didane bianîn. Ev karînen hanê li paş wergirtina Supah de ji bona desthilatîya Serdarîyê di sala 1980 de û lédana wîna ji bona Desteyên Demokrasî û Kurdî bi dawî ve hatin bikirin.

Di meha cotana sala 1991 de Serdarîya Turkî di encamê xebata Gelê Kurd de û di bin givaştina bîr û bawerîya cîhanî de hate bineçarîkirin, ku ew wê givaştina girêdayî li ser bikaranîna zimanê Kurdî de di warê rojnameîyê û belavbûnê de di berê taybetî de ,-bêyî berê Serdarîyê û berê hênbûnê de û di bin tirsandina bikaranîna qanûnên tawankarîyan de, yê ku ew bi "Yekîtiya Netewê Turkî"ve têtin bigirêdan-,bide bisivikkirin.

Ev karê hanê di dîwarê zordarîya milî de nala kunekê hate bidîtin û jê tevgereke zanyariyî baş û pir fireh hate bidestpêkirin, ku mîla wêna di pêkanîna xanîyên pîrî belavkirinê de him bi zimanê Kurdî û him jî bi zimanê Turkî ve hate bidîtin. Herwehaji ew bi derkevîna rojnameîyêke siyasî û wêjeyî bi zimanê Kurdî -mîna Kovara Hefteyî Welat, Kovara Mehane Rewşen- yanjî bi zimanê Turkî ve, yê ku ew li ser pirsên Kurdî û demokrasîyê de dihatin bigirêdan, mîna herdu rojnameyên Özgür Gündem û Yeni Ülke û Kovara Özgür Halk hatin bidîtin. Ev hemû xanîyên hanê bi nuhtîrîn mekînen çapkirinê hatibûn bikarxistin û wan cihekî bilind di nava bîr û bawerîya Kurdî û Turkî de didan bihiştin. Vî karî date bihiştin, ku -Navîniya Mêzopotamya Bilind-MKM- ji bona zanyariyê û lêgerandinan li Istenbolê de bête bipêkanîn. -Navê Mêzopotamya Bilind bi nîşana navê Kurdistanê ve tete bidîtin-. Herwehaji Enstituya-Instityuta Kurdî li Istenbolê de jî hate bidamezirandin. -Ezê dê ji bona ser vê danavê hanê di nivîsteke din de di bin nav û nîşana "Kocên Rêya Jînê de... bêtim bivegerandin-.

Li ser kêra helbijartinên perlemanî, yê ku ew li Turkîyê de di çirya pêşî sala 1991 de hatin bikirin, Partîya HEP ya Destûrkirî 22 cih di Civatê de ji xwe re date biwergirtin. Ew bi Wênerên xwe ve ji bona Perlemanê hate bikevtin, -yê ku Piraniya wan jî ji milîvanên Kurd

dihatin bidîtin-. Piranîya Civata vê Parlemanê Süleyman Demirel ji bona Serekê Serdarîyê date bivegerandin. Mêrza Demirel di peyva xwe de di Diyarberê de di meha berfbara sala 1991 de date bigotin: "Ku Turkî bi Hebûna Gelê Kurd ve li Turkîyê de hatîye birûniştin". Pir Kes bi vê peyva hanê ve bi çarekirina pîrsa Kurdî ve bi şêweyekî aşîtiyî baş ve hatin bihêvîdarkirin.

Beramber bi van pêşketinên hanê ve min di mêjûwa 12. 5. 1992 de Nameyeke ligelhevîyî dirêj de -bi zimanê Firensî ve bi deh pelan ve- ji bona Serokê Komarê Mîrza Turgul Ozal û ji bona Serokwezîr Süleman Demirel date binardin. Min ew bi navê Serokê -Komela Mafyarên Kurd- ve date bimorkirin. Min têde date bixuyanîkirin, ku ew pêrabûnên hanê bi başbûn ve dê bidin bimujdekirin, belam ew hêjî nayên bitêrkirin.

Min di warê çarekirina pîrsa Kurd de li ser bingehên gavên tên pêşneyar ji wan re dane bipêşkeşkirin¹:

---

¹Jiber giringbûn û liberkevtina kêra vê Namaya hanê ji bona Keç û Kurên Kurdistanê di ayinda Xebata Mîlî de ez dê wê di tevaya dirêjbûna wê de ji Wergerandina wênayî Elemanî bidim biwergerandin. Min di jîna xwe de pir Belge û Name li ser Çarekirina ayinda Pîrsa Kurd de ji xwe re dane bixwendin. Belam ez li vêderê de dixwazim ji Xwendevanên xweyî Giramî re bidim bigotin: Min hêjî weha Nameyeke qul, kur, bi kêr, vekirî û rep û rast ve ji bona Dost û Dujmin li ser ayinda Çarekirina Pîrsa Kurd nedaye bidîtin. Kêr û Giringbûna wêna ji bona Kurdan û herwehaji ji bona Ereban bi giştî ve û bi taybetî ve ji bona Ereben Iraq û himjî ji bona Ereben Surî têtin bidîtin. Heger ku Ereben van herdu Welatan li ber girngbûn û pêwistiya Çarekirina Kurd de bi renekî Demokrasî ve û li ser Berjewendîya Netewê Kurd û Netewê Ereb de neyêtin liberkevtin, dê ew nebes tenê ji Nefta Kurdisatanê herwehaji ew ji Ava wêna jî bi saya Hêza Supahîyî Turkî ve bêtin bibêpşkûparkirin û dê sinorê Dewleta Turkîyî-Kurdistanîyî Fêderaliyî Ayindeyî bide bifirehkirin û Neqşa Kurdistana di jêr Desthilatîya Osmanî de ji nuhve bidin bivegerandin û Destana xweyî sala 1515 bedtir bidin bivegerandin. Ismet Şerif ev deqa hanê bi eşkere ve di vê nameya xwe de him ji bona Turkan û himjî ji bona Ereban dayite bidiyarkirin. Em Kurd çilo Dostanîya Miletê Turk ji xwe re didin bixwestin, wehaji û pêrejî em ji bona Berjewendîya Netewê Kurd Dostanîya Miletê Ereb jî ji xwe re didin bidaxwazkirin û em bi dilsozî ji bona Dostanîya Miletê Faris, Turk û Ereb li ser bingehê Berjewendîya Kuristanê de di pêkanîna Dewleteke milîyî Serbixwe ve bidin bixebatkirin. Ez hêvîdarim, ku ev Miletên hanê di rastîya bejewendîyên xwe de di pêwistiya dostanîya xwe de ligel Netewê Kurd de dê bêtin biliberkevtin, da ku ew ji Serpêhatîyên Sedam ji xwe re hînbûnê bidin biwergirtin, da ku ew Destanên me û xwe bidin bikêmkirin. Cuma.

1. Divê hemû dadkirinên jirêderketî û qanûn ji nişkêve di Kurdistanê de bêtin bihilanîn.
2. Divê destûr bête biveguhertin û bi Hebûna milîyî Kurdî ve di Turkîyê de mîna Neteweyekî bi serêxwe ve, ku ew di Kurdistanê di nava mêjûyê de hatîyepê bipey dakirin, pê bête birûniştin.
3. Divê Turkî ji bona Dewleteke Fêderalîyî Demokrasî pêkhatî ji du Komaran Yek jê Komara Kurd û yadin jî Komara Turkî bête biveguhertin.
4. Divê bi zimanê Kurdî nala zimanekî Mîrî ve li tenîştê zimanê Turkî de di hemû dam û destgehên Dewleta Fêdaralî de pê bête birûniştin.
5. Divê fêrbûna bi cêwîfî ve bi zimanê Turkî û Kurdî ve ji bona bercewendîya Kêmanîyên milîyî Turkî, yê ku ew li Kurdistanê de têtin bijîyandin, û herweh jî ji bona berjewendîya Kêmanîyên Kurdî, yê ku ew di nava Turkîya Turkan de didin bijîyandin, bête bidîtin.
6. Divê gift û go ligel Partîya PKK bête bikin, ya ku ew Rêberîya Şûreşê li Kurdistanê de dide bikin.
7. Divê destûr ji bona hemû Partiyên Kurdistanî bête bidan, da ku ew bi jêhatîbûnên xweyî demokrasî ve li Kurdistana Turkî de û li ser bingehê pîrbûna partîyan de bikaribin pê bêtin birabûn.

Rojnama Özgür Gündem ev Nameya hanê bi wergerandina wêyî Turkî ve di bin nav û nîşyna: "Pirsîyarîyan û Çarekirinan" de date bibelavkirin¹. -Ev jî piştgirtina pêşneyarên wêna ji bal desteyên Zanevanên Kurdîyî Welatperwer dide biderxistin. Herweh jî ev Nameya hanê jî ji bal hin kovarên Turkî jî de hate bibelavkirin û wan jî piştgirtina xwe jê re mîna rojnama jorî dane biderxistin.

Belam Serdarîya Turkî di destpêka sala 1991 qanûnek bi navê

---

¹Wê ew di du xelean di Jimarên 13 û 14 tîrmeha sala 1991 de dane bibelavkirin. Ismet Şerîf Wanlî

"Qanûna Şerkirina Çetîyê" ve date biderkirin. Li ser bingehê vê qanûnê de wê siyaseta kuştinê, xwînrijandinê û çetîtîya Dewletê di devêrên Kurdistanê de dijî Tudeyên reben date bigûrkin. Wê her çarekirineke siyasî ji bona pirsîyarîya Kurdî yanî her peyivandinek ligel Partiya PKK de date binayînkirin. Hêjbêtir wê dest bi şerkirina dijî Partîya HEP ve date bikin û wê parastîya parlemanîyê li ser Wênerên wê de xwest bide bihilanîn, da ku ew wan ji bona ber dadgehan bidin birakişandin. Dam û destgehên Dewletêyî veşartî di dirêjbûna sala 1992 û tanî niha de bi kuştina Rojnamevan û Zanevanên Kurd ve bi sedan ve hatin birabûn. Di nava van Kuştivanên Nivîsvanan de Musa Enter, Husên Deniz, Yehya Orhan, Hafîz Akdemir, Gengîz Altun û Kemal Kiliç têtin bidîtin. Herwehajî jimarên ji giringtirîn rojnamên Kurdî yanî ji yê pişgirtîyên dozên Kurdan di dema belavbûna wan de di deverên Kurdistanê de dest li ser wan de dihatin bidanîn. Rojnamên Yeni Ülke û Özgür bi girtina xwe ve hatin bineçarîkirin.

Beramberî vê zînetê bi tirs ve Perlemana Ewropî bi wergirtina biryarekê ve di mêjûwa 16. 9. 1992 de hate birabûn, ku ew tede tûrebûna xwe beramber bi pêlênkirina Mafeyên Merov ve û Kuştina bi sedan ve ji Zanevan û rojnamevanên Kurd ve "bi şeweyekî dijî qanûnê ve" date biderbirin. Hêjbêtir Parlemana Ewropî ji bona çarekirina pirsîyarîya welatîyî Kurd doza girtina Kongireyekî di nava Tara Rêxistina C. S. C. E. E. Ewropî de -Kongirê ji bona Ewletîyê û Alîkarîyê di Ewropa de- date bikin¹.

Nivîsvanê van dêran bi navê "Komela Mafyarên Kurd" ve tûrebûna xwe li ser vê siyaseta tawankar de bi nameyekê ve di mêjûwa 18. 8. 1992 de ji bona Serok Özal û Serekwezîr Demirel date binardin û wî ji wan bi girtina wan Mêrkujan û dadkirina wan ve ligora qanûnê

---

¹Ev Rêxistina CSCE hanê hemû Dewletên Ewropî û di nava wan de ji Dewletên Sosyalistîyî berê ji û herwehajî Dewleta Turkî; (jiber ku ew nala Dewleteke Ewropî tete bidîtin), di nava xwe de dide biwergirtin. Van hemû Dewletan li gora Peymana Hêlsinkîyî girêdayî de di Civîna sala 1975 de li ser xwe de Rêzlêgirtina Mafeyên Merov û Mafeyên Kêmanîyên milîyên di nava Xakê xwe de û herwehajî Rêzlêgirtina Mafeyê Çarenûsa Netewan dane bigirêdan. Ismet Şerîf Wanî

de date bidaxwazîkirin. Ev Nameya hanê bi wergerandina zimanê Turkî ve di rojnama Özgün Gündem de hate bibelavkirin¹. Mexabin, ku ev rojnama xebatvan, ya ku wê bi serkevtinên xwe ve cerg û hinavên desteyên regezperestên Turkan date bilerizandin, bi rawestandina derkevtina xwe ve di navînîya berfbara sala 1993 hate neçarîkirin; jiber pir ji Nivîsyanên wêna hatin bikuştin û herwehaji di Kurdistanê de dest li ser jimarên wêna de dihatin bidanîn, tevî ku ew li Ewropa de bi azadî ve dihate bifiroştin. Lêbelê ew careke din di bin zînetên dijwar de tete biderkevtin.

Di nivê meha avdara sala 1993 de Eb-Dulah Ocelan Sikretêrê Partîya PKK û Serokê Berê ERNK ji bona rawestandina şer di Kurdistana jêrîn de û amedebûna Partîyê ji bona destpêkirina gift û goyan ligel Serdarîya Turkî de ji bona çarekirineke aşîtyî demokrasî ji bona pirsîyarîya Kurd di nava sînorên Dewleta Turkî de date bidazanîn. Lêbelê Serdarîya Enqera ev pêşkeşîya hanê date bivegarandin û ew li ser siyaseta xweyî mêrkujîyê û tirsandnê de di Kurdistanê de hate biçûyîn. Partîya PKK careke din ji bona xebata çekdarî di meha axlêvê de hate bineçarîkirin.

Di sala 1993 de peymanek di navbera PKK û PSKT de ji bona alîkarîyê di nava wan de hate bigirêdan, da ku ew bi hev re ji bona çarekirineke demokrasî ji bona pirsîyarîya Kurd li Turkîyê de bêtin bigihaştin.

Êdyolocîya Kemalîyî regezperestî, ya ku ew hêjî xwe di nava bingehên Dewleta Turkî de û bi taybetî ve di nava desteyên wêyî Supahî de didin bihêlînkirin, nikarîbû xweyîtîya Mîlî û bîranîna gelêrîyî Kurdî bide binabûdkirin. Hemû pêrabûnên Dewleta Turkîyî mêrgujîyê û ragiyandinê di nava dirêjbûna hevtdeha sal de ji bona nabûdkirina ziman û zanyarîya Kurd û ji bona şikenandina vîna vî Miletî di rizgarkirinê de hatin bikevtin. Kevtineke bê vegeer û bi dawî ve tete bidîtin; jiber ku hemû veguhertinên cîhanîyî dawî, gurbûna hesta milî û vîna rizgarkirina welatî li nik hemû çînîyên Kurd de ji yê

---

¹Vê rojnama Özgün Gündem ev nameya hanê bi carekê ve Ducarî di Jimarên xweyî 7 û 16 keçîrnika sala 1992 de date bibelavkirin. Ismet Şerîf Wanlî

Gelêrî û Borcuwazî çî li Kurdistanê de yanjî li nik Barkirvanên Kurdan de, yê ku ew bi milyonan ve di nava bajarên Turkan de didin bijîyandin, vê rastîyê didin biderxistin. Çî kelem bin, yê ku Desthilatîyên Serdar di rêya Miletê Kurd de didin bidanîn, bêgûman geşbnûa zanyarîya welatîyî Kurdiyî armanckirî ji bona serfirazîyê û pêşvekevtinê, ya ku em wê niha li Turkîyê de didin bidîtin, nema ber bi paşkevtinê ve tête bivegerandin û dê ew her û her ber bi jorbûnê ve bête biberzkerin.

Belam Kurdên Turkîyê hêjî bi giştî ve pêwistîyên serçavîyan û belgeyan têtin biderkevtin, yê ku ew li ser şehristanîya milî û mêjûwa welatê wan de têtin bidîtin. Ew tîyê wergirtina bêtir ji van serçavîyan û belgeyan têtin bidîtin; jibervêjî ev herdu rêzên çapemanîyên hanê, yê ku Mamosta Mohamed Salih Cuma dixwaze wan bide bibelavkerin, di dema xwe de têtin bidîtin. Dê ew pir bi kar ve ji bona tevaya xwendevanên kurmancî û bi taybetî ve ji bona xwendevanên kurmancî li Kurdistana Turkî de bêtin bidîtin.

Herwehaji ez pê bawerim, ku dê ji bona van herdu rêzên hanê bext ji bona dewlemendkirina kurmancî nala zimanê nivîsandinê bête bidîtin; jiber Belavvan di ziman û rêzimana Kurdî de karîvan tête bidîtin. Ev jî gûman lê nayête bikirin; jiber ku ew ji Zayînvânên Kurdistana Surî tête bidîtin, ya ku têde vejandina wêjeya kurmancîyî nuh hate bidestpêkirin, mîna ku min ew li jor de date binîşandan. Herwehaji ew ji Derkevtvanên Zanistgehên Elmanî tête bidîtin û ew di Zanistgehên wê de bi Mamosta ve tête bidîtin. Pir sipas û şabaşî li ser van rêzên hanê de ez jê re didim bipêşkeşkirin; jiber ku wî ew bi başî ve dane bihelbijartin û wî xwe di nava salên dirêj de di wergerandin, nivîsandin û derkirina wan de dayite biwestandin.

Ez ji xwe didim bipirskirin, çima bi kurmancî û tipên wêyî Latîni ve navên bi dehan ve ji Mêjûvan û Feylesufên Ewropî nayên binivîsandin, mîna ku Xwendevan wan di van pelên hanê de ji xwe re didebidîtin, yê ku min ew bi Erebi ve dane binivîsandin û ligel jî de bi tipên Latîni ve mîna ku di ew koka xwe de li Ewropa de têtin binivîsandin. Ez ji xwe dipirsim, çima ev navên hanê têtin "bivegerandin? Ji bona nimûne navê Mêjûvan Thucdid "Tûsîdîd" -bi sê niçikên xwe ve- tête bikirin, yajî navê Marx bi "Markis" ve, navê Kizînofon-Xenophon bi "Kzênofon -yan jî bi Kizênofon ve, Descart bi

"Dêkart" ve û Wright bi Rayt ve tête bikirin. Weha li wan navan de tête bikirin, ku Kes nizane bê ka ew kî bûn. Gazin ji Dr. Cima jî nayête bikirin, jiber ku ew jî li ser wê rêya nihayî naskirî de tête biçûyîn, ango ew li ser wê rêyê dire, ya ku Kurdên Turkîyê ew bi koranî ve ji Turkan ji xwe re dane biwergirtin. Ev reweşta Turkîyê Kemalî di "Vegurandina" navên bêgane de bes û bi tenha ve kêmbûna zenebûna wan, payebûna wan bi xwe ve, nezanîya wan bi zimanên bêgane ve û nezanîya wan ligerandina zanistîyê û şeweyê nivîsandinê ve -ji bil jimarek pir kême de ji wan- dide biderxistin. Bi başî ve tête bidîtin, ku navên bêgane mîna di koka xwe de bi tîpên Latînî ve bêtin binivîsandin û ligel niyazmendîyê de jî peyvîndina wîyî bi kurmancîya Latînî ve di navbera du kevanan de bête binivîsandin¹.

¹Ev pêşneyara Ismet û rexnegirtina wî cihê sipasê ye û divê ligora karinê guh pê bête bidan. Ji aliyê din de ez dixwazim ji Xwendevanên Giramî re hin dijwariyên ve pêşneyarê bidim biderxistin: Çima Ismet bi tenha ve niha li ser navên Latînî de tête birawestandin? Magelo di vê dunya me de bes ew bi tenê ve têtin bidîtin?

1. Niha ez nikarin bi tîpên Kurdîyê Latînî ve nebes navê Ismet û herwehaji navê xwe jî bidim binivîsandin; Jiber ne tîpên wan û neji dengên wan di zimanê me de têtin bidîtin. Weha di pir zimanan de ev rastîya hanê tête bidîtin.
2. Ji bona nimûne ma çawa divê em navê Marx-Markis-Marks bidin binivîsandin? Bi vi rengê koka xwe ve kes ji Kurdan nikare wî navî bidebi xwendin, Her jî ew wî bide bixwendin, dê ew wî bi Marx ve bide bixwendin; ji X-ÊKsa Elmanî bi X-Xêya me ve tête binîşandan. Ev tîpaya di nava tîpên me de tête bidîtin, belam peyvîna wêna tête bicudakirin. Ev pir di nava zimanan de tête bidîtin.
3. Gava ku ez yanji Yekekî din ji zimanekî bêgane wan navan li gora wî zimanê bêgane de dide bidîtin, yê Ku ew bi Peyvîna wî zimanî ve hatiye binivîsandin. magelo ez yanji Yekekî din dê Insiklopêdiya Şeweyê nivîsandina wanî Koki ji kuderê dê ji xwe re bide bipeydakirin, ya jî çend dem ji bona nivîsandina wan navan bi Şeweyê koka wan ve divê bêtebi windakirin. Bi kurtî ve divê hemû kar bête birawestandin, tanî ku ew nav di şeweyê koka xwe de bête binivîsandin.
4. Hêjî bêtir pir caran tête bidîtin, ku tîpên di nava wan navan de di Mekînen yanji Bernamên Kompiyutera de ji bona Nimûne Tipên Elmanîyî Ü Ö Ä nayêtin bidîtin.

Mebesta min di vê de, ku ez dixwazim bêjim, nekême û neji bêtir bi başî tête bidîtin,

33 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

Lêbelê tîpên Latîniyî Kurdî bi xwe jî ve pewistî bi veguhertineke -sivik- ve tête bidîtin, da ku ew bi bê dujwarî ve li ser hemû mekînên -Bernamên-Cuma- kompiyuter û tîptilîyan de li welatên cudan de -û nebes tenê li Turkîyê de- bikaribin bêtin bikaranîn. Di van veçakkirinên pêwist de divê nîşana ^ hanê bête bihilanîn, ya ku em bigir wê li ser sêyekê ji gotinan de didim bidîtin. Belê em dikarin tîpa -û- bi tîpên "ou" Firensî ve, tîpa (ê) bi tîpên "ee" û tîpa (î) bi tîpa "ie" ve bi bê duniçikan ve, -jiber ku jî vegerandina bi kirêtî jî ve têtin biderkevtin-, bêdin biveguhertin. Herwehaji -Tîpa Şîn- bi tîpên "sh" û -ç- bi tîpên "ch" ve mîna di Ingilîzî de de em dikarin pir bi hêsanê ve bidin biveguhertin, yê ku ew li ser mekînên tîptilîyan -û bernamêyên kopiyuteran -Cuma- de nayêtin bidîtin¹. Magelo Ereban bi xwe ve jî dest ji u, e û i di nivîsandina zimanê xwe de ji bona hêskirinê û pêşvexistinê nedan biberdan?

Çakkirineke din jî di dîtina min de di nivîsandina Kurdîyî Latîni de divê bête bikirin. Piraniya Nivîsvanên Kurmançî tîpa (i) û hin caran jî tîpa (î) bi bê pêwistî û şaşbûn ve di navbera du tîpên

---

heger bête kirin, li tenîştî nivîsandina peyivandina kurmançîyî nav de ew di şeweyê koka xwe de jî bête binivîsandin. Cuma

¹Di vî warê nivîsandina Kurdî de ev bi bîr û bawerîya Ismet ne pes tenê pir bi giringî ve herwehaji pir bi pêwistî ve tête dîtin. Her Yekekî, ku ew di vî warê hanê dide binivîsandin, ew pir dujwarî û kelemên bêjimar li ber xwe de dide bidîtin. Cara pêşîn Tewfîq Wehbî li ser van tîpan bi dûr û dirêjî ve ji bona bi yekkirina tîpên Latîni ji bona zaravayê kurmançî û soranî ve dayite binivîsandin û piraniya van pêşneyarên Ismet wî li wêderê de dane bipêşkeşkirin. Ev gotara wêna di salên şestî de ji bona zimanê Elemanî hate wergerandin û ew di Kovara Kurdistan de, di Kovara Komela Xwendevanên Kurd de hate bibelavkirin. Daneyek ji vê Kovarê di nava Nivîsxana min de tête bidîtin, heger ku min ew dît, dê ezê Jimar, Rûpel, Sal û Cêhê Derkevtina wêna ji bona Xwendevan bidim nivîsandin. Hêjî bêtir di zimanê Elmani de jî tîpên ä, ü himjî ew bi ea û eu têtin binivîsandin. Wan pir bi hêsanî ev pîrsa hanê dane çarekirin. Ez hêvîdarim, ku dê hemû zimanê Kurd bi tîpên Latîni bête binivîsandin û herwehaji dê Zanevanên Kurd di warê ziman de vê pîrsa hanê jî bi hêsanî ve bidin biçarekirin; jiber bi rastî ve çarekirina wêna pir bi giringî û kêr ve tête bidîtin. Cuma

---

bêdeng de didin bikaranîn, -mîna ku ew ji bal Miletên Samî de têtin bipeyivandin-. Ew sitêr ji dilva stêr -baştir steer ligora veçakkirina tîpên nuh de-, bira ji delva bra, şikest ji delva şkest -bi baştir ve ligora veçakkirina tîpên nuh de shkest-, bilûr ji dêlva blûr -baştir blour- û Nivîskar ji dêlva Nvîskar -baştir Nvieskar- bidin binivîsandin. Magelo Ingilîz star bi "sitar" ve, Firensî astare bi "astir" ve, Elman Bruder bi "Biruder" ve û Holendî Amsterdam bi "Amistirdam" ve didin binivîsandin? Careke din ez ji bona ser vê danava hanê têtim bivegerandin.

Perçê Yekem

Hêjakirina Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî ligel kurtîyekê de li ser Jîn û Nivîsandinên wîna de.

Hêjakirina Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî

Pêdeçûn

Ez dest bi kurtîyekê ve li ser jîna Mêjûvanê hêjayî de bi bîrxistî ve û li ser nivîsandinên wîna de didim bidestpêkirin, yên ku ew li ser bingehên belavokên di vî warê de hatine binivîsandin¹ û ezê dê li paş wan de hêjakirina xwe li ser mêjûwa wî de ligel dîtinên tengalkirî de li ser şêweyê nivîsandina dîroka rojhilat de bidim bikin. Hinekî jî dê ezê Şerefname ligel Musa Xoron -Bavê "Mêjûvanên Ermenîyan- de bidim biberamberkirin.

Herwehajî mîna ku min di pêşgotinê de dayite binîşandan, ne bi rastî ve tête biderkevtin û ne jî bi dadwerî ve beramber bi Mohamed

---

¹Min ev Kurtîya Jîna wîna û li ser Nivîsandinên wîna de ji ji Pêşekîya Bergê Yekemî Wergerandina Erebi mêjûwa wîna de dayite biwergirtin, ya ku ew ji bal Wergervanê wêna Mamosta Elî Ewnî hatîye binivîsandin. Herwehajî min ew ji serpêvekirinên Doktor Kemal Fuad jî dane biwergirtin, yên ku wî di Pêşgotina Bergê Duwemî Erebi de (Çapa London de di sala 1986 de) dayite binivîsandin. Ismet Şerîf Wanlî

Emîn Zekî ve Mêjûvanê meyî milî û Nuhvan û Vejandvanê mêjûwa Kurd ve tete biderkevtin, ku em belavîya wî sala 1931 de ligel zanîstîya mêjûyî de li Ewropa de di sala 1993 de û pêşkevîna wê de bidin biberamberkirin, Mîna ku em dê wê di beşê duwem de ji van lêgerandinan bidin bidîtin. Evaya jî hîç bi kêmasîyekê ve beramber bi mêjûwa Mohamed Emîn Zekî û giringbûna wêyî pir ve ji bona lengerkirina tevgera Mîlîyî Kurd li ser rêzana zanyarîya mêjûyî de nade biderxistin. Hêjbêtir mêjûwa wî bi yekene ve di nava mêjûwan de -piştî heftê salî jî- di dîtina dûrbûna mêja Kurd de ji heyamên kevînar tanî vê roja me jî tete bidîtin.

Kurtîyek li ser jîna Mêjûvan û nivîsandinên wî de. Kurtîyek li ser jîna Mêjûvan û nivîsandinên wî de. Kurtîyek li ser jîna Mêjûvan û nivîsandinên wî de.

Kurtîyek li ser jîna Mêjûvan û nivîsandinên wî de.

Danervan di sala 1880 de li Kurdistana jêrîn de li bajarê Sulêmanîyê de hate bizayîn. Ew di roja 9 tîrmeha sala 1948 de li bajarê Begdadê de hate bimirin. Termê wî ji bona bajarê Sulêmanîyê hate biveguhêstin û ew di goristana sîwan de bi qorîna tevaya Xelke bajêr ve ligel darbesta wî de hate biveşartin. Di roja 26 gelawêja sala 1948 de di bajarê Sulêmanîyê de civîneke şûndanîyî mezin jêre hate bidanîn û tede pir peyvadrî û xweşxuyan li ser pesindana jîna wî û nivîsandinên wî de hatin bikirin, yê ku ew ji bal Mamosta Ela El-Dîn Sucadî de -1909-1948- di nivîstekê de di wê salê de jî bi xwe ve li bajarê Begdadê de bi zimanê Kurdî û Erebî ve jî date biderxistin.

Mohamed Emîn Zekî ji dibistanên Supahîyî Osmanî li Sulêmanîyê, Begdadê û Istenbolê de hate biderkevtin. Wî di nava Leşkerê Osmanî de mîna Cengmanekî di pir berên cengan de ji sala 1902 tanî kevîna Serdarîya Osmanî -di sala 1918 de- Cuma date bikarkirin. Di dema kevîna Serdarîya Osmanî de ew bi Şûna -Mîr

Alay- ango bi Serheng ve hatibû bigihaştin. Wî gelek nîşanên Supahîyî hêja ji bal Serdarîya Turkî, Elemanî û Otruşê-Nemsa- de bi destên xwe ve dane bixistin.

Di sala 1924 ew ji Istenbolê hate biderçûn û ji bona nava welatê xwe hate bivegerandin. Li paş pêvekirina Kurdistana jêrîn bi Dewleta Iraqê ve li jêrçavdêrîya Birîtani de Mohamed Emîn Zekî heşt cihên Wezîrîyî li dûhev de -Wezîrîyên rê û ban, aburî û zanebûn- ji sala 1925 tanî 1942 de di Serdarîya Iraqê de dane biwergirtin. Herwehaji ew di salên 1928 û 1937 de Mîna Wênerê Sulêmanîyê ji bona Parlemanê hate bihelbijartin.

Mohamed Emîn Zekî Mêjûvanekî pir bi ber bû. Di dema karê wî de di nava Leşkerê Osmanî de heşt nivîst bi zimanê Turkî ve bes û bi tenha ve di warê Supahî de hatin bibelavkirin. Li ser van nivîstan Mamosta Mohamed Elî Ewnî -1897-1952-, yê ku wî nivîstên wî ji zimanê Kurdî ji bona zimanê Erebi dane biwergerrandin, di nivîsandina ser jîna wîna de di Bergê Yekem de ji mêjûwa wîyî çapa Erebi de date binivîsandin.

Nivîsvanê hêja di Pêşgotina Bergê xweyî Yekem de dibêje: "Ev nivîsta hanê çawan min daye binivîsandin?" Ew vê dibêje: "Piştî ku gotina Osmanî hate bihilanîn û li cihê wê de peyva Turk û Toranî ji xwe re cihê wê date biwergirtin, bi serûştî jî ve mîna hemû Neferên Miletên tir min jî li nava wê civakê de bêtir rûmeta xwe pêhestkir û payabûna milî ez neçarkirim, ku ez li hemû kêsekê de vê pêhestbûna xwe bidim bixuyanîkirin". Ango pêkhatina hesta milîyî Kurdî li nik Danervan de vegerandina karekî serûştî beramber bi nemana hestkirina pêwendîya musulmantîyê ve di Selteneta Osmanî û veguhertina wêna de bi hesta milîyî Turkî ve dihate bidîtin. Merov dikare vê pêşkevîna hanê ji bona dema sala 1908 de û "Şureşa Destûrî" bide bivegerandin, ya ku ew ji bal "Tevegera Turkîya Genc" de di nava destên Supahî de hate bikirin.

Di pêşgotinê de Danervan ji xwe dide bipirskirin: "Miletê Kurd ji çi Neteweyekî tête biderkevîtin, çi bi ser ve hatîye bikirin?" Wî nikarîbû bersiveke baş ji bona vê pirsê bide bikirin. Bi neçarî ve wî ev pirsê hanê ji du Zanistvanên Kurd dane bikirin, yê ku ew Mamostên mêjûwê bûn. "Yekekî ji wan Koka Kurdan bi goyeke pir tevlihev ve bi ser Kerdê Kurê Emroyê Qehtanî ve date bibirdin, yêtir jî em bi

Netewê Dêwekî -Casad- ve dane bikirin". Ew dibêje: "Ez bi rastî ve pir li ber hîç û pûçbûna van herdu bersivan hatim bikevtin û min ligel bextê xwe de soz date bibirîn, ku ez bi xwe ve dê li vê veşartoka hanê de bêtim bigerandin".

Wî ji sala 1910 de li bajarê Istenbolê de dest bi lêgerandinên xwe ve date bikirin. Wî tevaya dema valabûna xwe ji bona serdana nivîstxanên giştî date bitirxankirin. Wî bi zimanê Turkî, Erebî, Farisî ve û herwehaji pêrejî wî bi zimanê dê jî dizanî bû. Pêrejî ew li ber zimanê Firensî, Ingilîzî û Elmanî jî de dihate bikevtin. Di sala 1912 de ew ligel Şandîyeke Supahîyî Turkî ji bona Ewropa hate binardin. Wî li wêderê de serdana nivîstxanan û xaniyên şopên kevna li Elemanya û Firensa de date bikirin, da ku ew agehdarîyan û belgeyan bide bicivandin û nivîstên nuh ji xwe re bide bixwendin.

Wî ji sala 1930 de dest bi nivîsandina kurmancîya jêrîn ango soranî û bi tîpên Erebî ve -ligel hinek ji veguhertinên tîpên wê de bi u, i û e ve- date bidestpêkirin. Danervan ev nivîsandinên hanê ji bona Zarwên Miletê xwe û hemû bi zaravayê soranî ve dane bihiştin:

1. "Kurtîyeke Mêjûwa Kurd û Kurdistanê ji Destpêkirina Mêjûwê tani vê rojê" Ev nivîsta Bergê Yekeme ji mêjûwa wî ye, ya ku em niha di derbarê wê de didin binivîsandin. Ew li bajarê Begdagê de di sala 1931 de -di Çapxana Dar El Selam de- Cuma- di - 398 R. de- hate biçapkirin. Ew ji bal Mohamed Elî Ewnî ji bona zimanê Erebî -di sala 1936 de- Cuma- hate biwergerandin. Ew di sala 1939 de di 472 rûpelan de li bajarê Qahirê de li welatê Misrê de -di Çapxane El-Seade-Cuma- hate biçapkirin, piştî ku ew ji bal Wergervan ve bi rûnkirinên pir û fehîsên navên ciyografî û Mêjûyî ve hate bidewlemendkirin. Herwehaji Danervan bi xwe jî ve pir rûnkirinên nuh bi ser çapa Erebî ve dane bivekirin. Van tevan bi hev re nerxbûna wêna dane bibêtirkirin¹.

¹Daneyek ji Çapa Kurdîyî herdu Bergan, ya ku ew careke din li bajarê Mehebadê de hatîye biçapkirin, ji bona min Şewket Berzanî di 23. 12. 1989 li bajarê Ormîyê de date bidiyarîkirin. Herwehaji Daneyek ji Çapa Kokî ji bergê Yekem bi zimanê Erebî niha li nik min de têtin bidîtin. Ev çapa han ji bal Îmad Salih Zekî Beg ji bona xwendinê di

2. Kurtîya Mêjûwa Kurd û Kurdistan: "Mêjûwa Dewlet û Mîrneşînyên Kurd di Pêla Musulmantîyê de". Evaya Bergê Duwem ji Mêjûwa wî bi xwe ve ye. Ew di sala 1937 de li bajarê Begdadê hate biçapkirin. Ew jî ji bal Mohamed Elî Ewnî hate bierebîkirin û wî bi rûnkirinan ve pir date bidewlemendkirin. Ew di sala 1948 de li bajarê Qahire de di 440 rûpelî de di bin nav û nîşana "Mêjûwa Dewlet û Mîrneşînyên Kurd de di Pêla musulmantîyê de" hate biçapkirin.
3. "Mêjûwa Sulêmanîyê û Hêlên wê". Ev nivîsta hanê di sala 1939 de li bajarê Begdadê di 294 rûpelan de hate biçapkirin. Ew ji bal Mamosta Cemîl Bendî Rojbeyanî de di sala 1951 de li bajarê Begdadê de ligel rûnkirinan de ji bona zimanê erebî hate biwergerandin û biçapkirin.
4. Kurdên bi Nav û Bang ve. Ew komeke ji gotarên Danervanin, yên ku wî di kovara -Gelawêj- de dabûn bibelavkirin. Xanima wîna Sanihe ew datin bicivandin û wê ew ji bona zimanê Erebi date biwergerandin. Wê

---

sala 1960 de li Elemanya de ji bona min hate bîdan, belam min hêjî ew lê nedaye bivegerandin. Ez hêvîdarim ku ez vê sipartina wîna lê bidim bivegerandin; jiber ku pêwendî di nava min û wî de hatin bibirîn. Hêjîbêtr ev daneya hanê Danervan bi destnivîsandina xwe ve di 9. 8. 1940 ji bona Salih Zekî Beg dayite biyadgarîkirin.

Burhan Dawid Eb-Dulah Bergê Duwem Kurtîya mêjûwa Kurd û Kiristanê - Ji mêjûwa Dewlet û Mîrneşînyên Kurd di pêla musulmantîyê de, ya ku ew ji bal Mohamed Elî Ewnî bi zimanê Erebi ve hatibû biwergerandin û ew ji bal wî jî di sala 1945 de hatibû biçapkirin, ji nuh ve li bajarê Berudê di sala 1986 de date biçapkirin. Wî daneyek ji vî Bergî ji bona min li bajarê Şamê de di 12. 3. 1986 de date bipêşkeşkirin. Divê li vir de bête bigotin, ku wî pêşgotina xweyî vî bergê hanê di 1. 3. 1986 de li bajarê Bêrudê dayite binivîsandin. Ez ji dil û can ji bona yarmetîya wan Merovên Hêja didim bisipaskirin; jiber ku Wergerandina kurmancî min li ser wan Danan de dayite bikirin. Cuma

---

ew di du bergan de di sala 1945 de li bajarê Begdadê de datin biçapkirin. Herwehajî wî du bibîrxistin ji bona Serdarîya Iraqê di salên 1930 û 1931 de li ser pirsê Kurd de li Iraqê de datin binivîsandin. Belam wan tu encam nedane bikirin. Hêjbêtir wî pir gotar di rojnamên û kovarên Kurdî de datin bibelavkirin.

Nivistên wî li ser Kurd û Kurdistanê de bi zimanê Kurdî û Erebi ve pir caran hatine biçapkirin. Dr. Kemal Fuad van çapên cudan di pêşgotina xwe de ji bona çapa Erebi ji bergê duwem ji mêjûwa Danervan -Mêjûwa Dewlet û Mîneşîniyên Kurd di Pêla Musulmantiyê de -wergerandina Mohamed Elî Ewnî- di çapa London de di sala 1986 de date binivîsandin. Dr. Kemal Fuad di vê pêşgotina xwe de bi hêjakirineke rexneyî ve ji bona vî bergê duwem pê tete birabûn. Herwehajî ew hinekan ji "Şaşbûnan" - ev peyva hanê ji bal Dr. Kemal Fuad de hatîye bikaranin- dide biçakkirin, yê ku Danervan dane bikirin. Herwehajî ew hinek runkirinên giştî dide biderxistin û ew pêlên mêjîyî dide bibîrxistin, yê ku ew li dûhev de li ser heremê de bi renekî giştî ve hatine biderbasbûn. Ev jî xwendina vê nivîstê dide bihêsankirin. Herwehajî di dawî de ew di rûnkirin û pernivîsandinên xwe de wan nivîstên nuh dide biraxistin, yê ku ew li Iraqê de li ser nivîsta Danervan de derbarê bi Mîrneşîniyên Kurd, Şop û Zanîya Kurd ve bi renekî giştî ve hatine biderkevtin. Ji vî karî bi xwe jî ve kar tete bigirawkirin.

Hêjakirineke Dildarî ji bona Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî

Ez bi Danervan û mêjûwa wî ve bi xwe ve di pêşî de bi pêwendiyên dildarî ve nala Şagirtekî bi Mamostê xwe ve têtîm bigirêdan. Ew pêwendiyên hanê ji bona pêşîya xortanîya min, dawîya salên Cenga Cîhanî Duwem û li paş wan de têtîm bivegerandin. Ez di taxa Kurdan de li bajarê Şamê de hatim birabûn. Di Şamê de ez sîpakî milî bûm û dilbirê mêjûwê bûm. Belam li ser mêjûa Kurdistanê de mîna piranîya Zaroyên Miletê xwe di wê çaxê de ez jî nezanbûm. Bes û bi tenha ve bi ser bilindî ve ji me re dihate bidîtin, ku me ji xwe re dida bizanîn, ku Kurd ji Nevîyên Mîdya têtîm bidîtin û zimanî Kurd jî ji zimanên Hindi-Ewropî têtîm bidîtin. Herwehajî me hinek din jî ji agehdariyên giştî ve didan bizanîn. Di wê demê de Bergê Yekem ji Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî, ya ku em niha di derbarê wê de didin biaxivtin, bi wergerandina wîyê Erebi ve ji bal Mamosta Mohamed Elî Ewnî ji bona nava destên min hate bikevtin. Ew nala Qurana min ji min re dihate bidîtin. Ez wê çaxê heftdeh salî bûm û min ji wê pêle de ligel hinekan de ji Rêberên Rêxistina -Xweyîbûn- ji bona Serxwebûna Kurd û hinekan ji Wêjevanên Kurd dida bidan û bisitandin, ji wanên ku wan ji Kurdistanê Turkî ji bona bajarê Şamê li paş kevtinên şûreşên Kurd de dabûn bibarkirin. Di rêya wan de min Danervan di serdana wîna de ji bona bajarê Şamê di sala 1945 de date binaskirin. Heger ku bîrxistina min bête birastderkevtin, careke din jî di serdana wîna de ji bona bajarê Şamê de di sala paş de min ew date bidîtin. Gava ku Bilindvan bi dilbirina min ve ji bona mêjûwa Kurdistanê û bi taybetî ve ji bona nivîsandinên wî date bizanîn. Wî ji bona çûna li ser wê rêyê de nav di min de date bidan û wî date bigotin: Erk li ser xortên Kurd de têtîm bidîtin, ku ew wê bînin bidawîkirin, ya ku wî pê daye bidestpêkirin. Carekê min jê re ji bona Iraqê date binivîsandin û wî bi gotineke nazenîn ve bersiv ji min re date bivedan û wî pêrejî wêneyekî xwe ligel bersiva xwe de ji min re date bidiyarîkirin. Ew wêneyê hanê bi xwe ve ew wêne bû, yê ku ew li ser Bergê Yekem ji Mêjûwa wî de

hatîye biçapkirin. ji wê çaxê û pê de bi wî û nivîsandinên wî ve dildarîya min pê hate bibêtirkirin.

Gava ez ji Surî ji bona xwendina di Zanistgehên Siwêsrî de di dawîya sala 1948 de hatim biderkevtin, nivîsta "Kurtîyeke Mêjûwa Kurd û Kurdistanê ji Destpêka Mêjûwê tanî vê rojê" ji nivîstên kêmbûn, yên ku min ew di bahola çûna xwe de ligel xwe de dabû bihilgirtin. Herwehaji gava ku ez bi Peydarvan ve di Zanistgeha Sorbonê de ji bona hînkirina danava "Şehrîstanîya Kurdistan" di sala 1959 de nivîsta Mohamed Emîn Zekî bi bingehe Peyvdarên min ve hate bidanîn.

Wehaji vajî careke din ez vekirina Bergê Yekem ji wê nivîstê bi xwe ve didim bivekirin, bi wê nivîsta ku min ew ligel xwe de di baholê çuna xwe de di dawîya sala 1948 de ji bona Siwêsrî dabû bihilgirtin. Ez niha li nava rûpelên wê de didim bitemaşekirin. Ez li ser kenarên perên wê de rûnkirinên xwe didim bidîtin, yên ku min ew bi xama risas ve di nûhhatî û herwehaji di nava salên hatî de ji xwe re dabûn binivîsandin. Hiç pêwistî pê nayête bidîtin, ku li vêderê de bête bibîrxistin, bê kanî çend pêwendîyên minî dildarî ji wê çaxê de û di nava van salên dirêj de bi Danervanê Barkirvan ve bi wî û şopên wî ve têtin bigirêdan, yên ku demê ew nedane biveguhertin û neji wê bi wan ve daye bikêrkirin. Hêji ez navê wîna bi wê sîwana bilind mîna bîst salîyên xwe ve didim bidorhêlkirin, tevî ku bi serûstî ji ve agehdarî û serpehatîyên min hatine bibêtirkirin û herwehaji serçavî û belavokên min ji hatine bipirkirin.

Hêji ez didim bibawerkirin, Ku ji bona Miletê Kurd du Mêjûvanên "Mîlîyî" Gewre têtin bidîtin, yên ku hesta wanî welatî bi girîngbûna nivîsandên wanî zanistî û mêjûyî ve nedaye bikêrkirin. -Bi mercekî ve derbarê bi Mêjûvanê Yekem ve divê reweşt û zînetî zanîstîya hayamê wîna li ber çavan de bêtin bidanîn-. Yê Yekem ji wan Mîr Şerefxan -rojki- Xwedanê Bedlîsê û "Şerefname" di sedsalê şanzdehan de bû. Ez wî bi "Bavê Mêjûwa Kurd" ve jiber pêşbûna wîna didim bidanîn. Yê Duwem Mohamed Emîn Zekî bû, yê ku wî ev mêjûwa hanê di nivê pêşî de ji sedsalê bîstan de dayite binuhkirin. Dibe, ku Merov bikaribe van Mêjûvanan jiber kêra wan li ser zanîstîya mêjûwê de li bal Kurd de bi kêra Ehmedê Xanî ve di warê wêje,

xweşxuwaniyê û hesta Mîlî de bide biberamberkirin¹.

Hêjabûneke rast û durustHêjabûneke rast û durust

Heger ku em bên û awireke rast, durust -û dûr ji dildariyê- ji bona ser Bergê Yekem ji mêjûwa Mohamed Emîn Zekî bidin biavêtin, dê emê bikaribin van rûnkirên tên bidin bikirin û ligel jî de dê ezê beramberkirina wêna ligel Şerefnamê de bidim bipevekirin:

1. Ev nivîsta hanê bi yekene ve di warê xwe de hêjî tête bidîtin, ya ku têde Danervan jimareke pir ji agehdariyên cudan de girêdayî bi mêjûwa Kurd ve di Yek Bergî de dayite bicivandin, yê ew berî wîna li vir û dera hanê de di sedan nivîstan, serçavîyan û gotaran de dihatin bibelavkirin. Evaya bi karekî zexmî mezin û westayî ve tête biderkevtin. Bes û bi tenha ve palpêdana hesta welatî û bawerîya Danervan bi Yekitîya Gelê Kurd ve nala Neteweyekî, yê ku ew ji bal mêjûwê de li ser xakê Kurdistanê de hatîye bizayîn,

---

¹Di vî warî de Ismet Şerif Wanlî pir bi bilindî ve û hêjbêtir bi rastî ve li ser van herdu Mêjûvanên Gewreyên Kurd de ji bona Nîfşê Nûhatî dide biaxivtin. Nivîstên wan ligel Pêşgotinên Mem û Zîn Nûbuhara Xanî de ji bona min di tevaya Xortaniya min de Avesta min bûn. Bi saya wan û kêra wan ve ez bêtir di mêjûwa Welat û Miletê xwe de û herwehaji pêreji di tevaya Mêjû û felsefa rojhilat û Merovaniyê de bêtir hatim biliberkevtin.

Jiber vêjî Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781 z. de) Şiyarvanê Elemaniya Ciho dibêje: "Miletêkî bê Mêjû mîna Menalekî bê Serpêhatî tête bidîtin". Vî Şiyarvanê Elmaniya bi nav û bang ve gelek Nivîsandinên şiyarbûnê dane binivîsandin. Wî di sala 1779 "Nathan der Weise" -Natanê Şehreza- date binivîsandin, ya ku ew bi dûr û dirêj ve li ser pêla Selah El-Dînê Eyubî de dide biaxivtin û nîşanên wîyî Sinciyî Kurdîyî bilind dide biderxistin; jiber Natanê Şehreza Şewirdarê Şehriyar Selah El-Dîn bû. Cuma

ev karê hanê pê date bikirin.

Belam Şerefxan dest bi nivîsta xwe ve bi pêşgotineke Ethnologie-Etnolocîyî giştî ve date bikirin, mîna ku ew ji bal Rojhilatnasê Firensî Francois Charmoy- Firanswa Şarmo de hatîye biwergerandin, yê ku wî "Şerefname" ji bona zimanê Firensî li bajarê San Petersburg¹de -Leningirada paş Şûrûşa Oktober , Cuma- di sedsalê çûyîn de dayite biwergerandin. Şerefname di pêşgotiya xweyî Etnolocî de li ser reweşt, nîşan, rûçik, başî û bedbûnên Kurd de di sedsalê şanzdehan de dayite biaxivtin. Carcaran jî wî dest ji bona evsanan dayite bidirêjkirin, bêyî ku ew bi rastî ve bi wan ve bide bibawerkirin. Herwehaji wî rast û durust ciyografîya Kurdistanê di dema xwe de dayite binîşankirin. Her çilo jî bête bidîtin, bi rastî jî ve cihê sersurandinê tete bidîtin, bê ka çawan Şerefxan bi wan rabûnên Etnolocî ve di dema xwe de pê hatîye birabûn, di wê dema ku hêjî ev zanistîya hanê nehatibû bizayîn. Herwehaji gotinên "Ethnologie" û "Ethnographie"-Etnolocî û Etnogirafi- hêjî ew li Ewropa de jî nedihatîn binasîn.

2. Mohamed Emîn Zekî di nivîsta xwe de ji bona ronahîkirina mêjûwa Kurdistanê dayite bikarkirin:
  - A. Wî mêjûwa Kurdistanê di tevaya deverên wêyî ciyografî û perçên wêyî parvekirî de, yên ku Gelê Kurd tanî vê roja hanê jî tede tete bijîyandin, date

---

¹Wergandina Firensîyî Şerefname li St-Petersburg di nava salên 1868 û 1875 de di Çar Bergan de hate biçapkirin. (Bergê Yekem 852 Rûpel bû. Bergê Duwem 502 Rûpel bû. Bergê Sêyem 705 Rûpel bû. Bergê Çarem 712 Rûpel bû). Wergervan F. Charmoy jimareke pir gewre ji Rûnkirinan û agehdariyan bi destê xwe ve date biservekirin. Vî karê hanê nêzîka Sî Salî ji westandina kar jê date xwestin. Vî rojhilatnasê hanê ev Nav û Nîşana hanê bi vê nivîsta hanê "Şerefname yanji Tomarên Netewê Kurd" date dan. Ew bi zimanê Firensî ve: (Le Cheraf-nameh ou Fastes de la nation kurde) hatîye binavkirin. Ismet Şerîf Wanlî

bironahîkirin.

- B. Wî ew ji "Kevintirîn Heyamên Mêjûwê tanî Niha" date bironahîlirin, mîna ku ew di nivîsta wî û navnîşana wê de hatiye binivîsandin.

Ev karê hanê jî pir bi dujwarî ve tete bidîtin û ew jê re nav û nîşanê dide biderxistin. Herwehajî ew hesta wîyî milîyî geşandî dide biderxistin. Pêrabûna Şerefxan bi "Panahî" ve, bi têgihîştina ku lêgerandina wîna hemû deverên Kurdistanêyî ciyografî bi ber xwe ve dane bixistin, di dawîya sedsalê şanzdehan de bi tiştêkî sersurayî ve tete biderkevtin. Ev jî bi nîşaneke din ve li ser "Nuhbûna Remana wî" û têgihîştina wîyî Ethnologie-Etnolocî de ji bona milîbûnê nala Miletekî li ser xakê xwe de û bi reweştên xweyî taybetî ve û nala Neteweyekî bi xwedan taybetîyên xwe ve tete bidîtin, di dema ku Şahîşahîyên Osmanî û Farisî bi pir milî ve dihatin bidîtin. Ne li nik Serdarîyên wan Şahîşahîyan de û ne jî li nik Zanistvanên wan jî de hiç têgihîştineke milî bi liberkevtina xweyî nuh ve dihatê bidîtin. Di nava wan de nav û nîşanên milîyên cudan di jêr têgihîştina oldarîya musulmanîyê û cîhankirina -universalite- namaya wêna de dihatin biwindakirin û binemankirin. Herwehajî li ser bingehê Dewletêyî qanûnî de: Dilsozî û sertewandin ji bona Sultan yanjî Şah dihatê bidîtin. Hêjbêtir di wê demê de Kurdistan bi xwe jî ve mîna ferşekê ji Mîrneşînî û Derebegîyên Kurd dihatê bipêkhatin, ku di nava wan de hiç yekîtiyeke siyasî û yanjî civandineke din jî nedihate bidîtin. Belam wan yekîtiyeke milî -ji xak û Merovan- di nava serê Danervan de dida bipêkanîn. -Wehajî bi vî rengê hanê jî ve ev remana hanê jî di nava mejîyên hinan ji Zenevan, Peyên oldariyê û Aristokratîe-Eristokratîyên -Şahzadeyên, Xanedanên- Kurd de dihatê bidîtin û di pêşîya van tevan de jî ev remana hanê di nava mejîyê Ehmedê Xanî de dihatê bicîwarkirin.

Belam ji aliyê poşandina demê de nivîsta -Şerefname- nêzkîa pêncsed salî ji mêjûwa Kurd dida bipoşandin. -Belê ev jî firehbûneke demîyî di wî zemanî de pir bi dirêjî ve tete bidîtin; jiber ku agehdariyên kevnar di rojhilat de li ser wê danava hanê de nedihatin bidîtin, ji bil yên ku ew di nava nivîsandinên Mêjûvan û ciyografîvanên pêla Musulmantîyî Kilasîkî de dihatin bidîtin. Bi dîyarî

ve têtê bidîtin, ku Şerefxan li ser wan agehdarîyan de ne agehdar bû. Wî di pêşîya pêşî de piştî xwe li ser lêgerandinên xweyî taybetî de û li ser goyên Bavpîran de dabû bigirêdan. Bêyî vîna dê şopên wan rûdanan bihatina biwindakirin. Hêjîbêtir Şerefxan di lêgerandinan de nûjevan bû.

3. Mohamed Emîn Zekî aqedarîyên li ser Dewletan, Sultan û Şahan de li gora pêwistîyên Lêgernadinê de guh bi wan ve dayite bidan, lêbelê wî di mêjûwa xwe de tu agehdarîyên têrkirî li ser tara siyasîyî bilindî wan Dewlet û Şahînsahîyan de nedaye bidan, yê ku Miletê Kurd û Mîrneşînyên wîna di nava wan de -pir caran jî bes bi nav ve- dihatin bijîyandin. Herwehajî wî ew pêl û lidûhevdûbûna demê bi diyarî ve mîna pêla Mîdî, Axmenî, Yunanî, Partîyî Îranî, Sasanî, Vegirtina Erebi, Îranîyî Kurdî, Deylemîyî Musulmantî, Sulcoqîyî Turkî, Eyubîyî Kurdî, Teterîyî Mengolî...ûhd. nedane binîsankirin. Bes û bi tenha ve wî li ser Miletê Kurd de bi giştî ve, li ser pehlewaniyên wî, li ser derd û destanên wî de û li ser liberxwedana wîna de ji bona welatê wî dayite bigirêdan.

Belam Şerefxan Mêjûvanê Eristokratîyên-Şahzadeyên- Kurdîyî Serdar bû. Wî tu guh bi rewşên Milet ve pê nedidan bidan; jiber ku ew bi xwe jî ve yek jî gewretirîn Şahzadeyên Kurdistanê bû. Belam bes û bi tenha ve nivîsandina wîna ji bona mêjûwa welatê wî û serfiraziya wîna bi "Keye û Şahzadeyên Gewreyên Kurdistanê û bi Gernas û Qehremanên wîna ve" nîşaneke têrkirîyî bi serê xwe ve têtê biderkevtin, bê ka çend hesta milî li nik wî de bi berz û bala ve dihat biderkevtin. Pêvekirina wîyî çînitî bi Eristokratîya Kurdîyî Derebekî ve date bihiştin, ku ew bi pêwistîya veguhertinên rewşên rakirî ve û ne jî bi pêwistîya rizgarkirin û yekkirina welêt ve bête bihestkirin. Ew bi Şahzadeyekî xurt ve û bi hêz û hiner ve dihat biderkevtin. Geh ew ligel Şah de bû û geh jî ew ligel Sultan de bû. Carekê ew di nava paytextê xwe de dihat bidîtin û carekê jî ew jê dûr û der bi der ve dihat bidîtin. Belam her tişt weha dihat bidîtin û ew li gora daxwaza memê û -vîna Xwedan de di Bendên wî de- têtê bidîtin.

Ji vê dîtinê ji me re mezinbûna Ehmedê Xanî Xweşxwevanê Gelê Kurdîyî Girîvan tête bidîtin. Ev Meleyê Dîndar, yê ku hîç gûman li bawermendîya wî de nayête bidîtin, belam hejkirina wîna ji bona Miletê wîyî jêrdestê sitema Turk û Firs de gûman ji bona nava dilê wî date bixistin, tanî ku ew gûmana hanê jî derbarê bi daxwaza Xwedê û mehrebanîya vîna wî ve hate bikevtin¹.

---

¹Li ser deqa felsefa Ehmedê Xanî de di Pêşgotina Mem û Zîn û Nûbuhar de dê pir Zanevan û Hozan bidin binivîsandin; jiber ku ew bi Xizneyeke Zanebûnê ji bona tevaya Nêfşên Kurdî Nûhatî ve tête bidîtin. Di vî warê han de tanî niha Dr. Nur-El-Dîn Zaza di Pêşgotina Memê Alan de û Dr. Iz-El-Dîn Resul li ser Ehmedê Xanî de bi zimanê Erebi ve Nivisteke pir baş di bin Nav û Nişana: Ehmedê Xanî de li Begdadê de di sala 1979 de di 511 Rûpelan de date biçapkirin. Ez hêvîdarim, ku Xwendevan li van herdu nivîstan bêtin bivegernadin.

Ez li vir de dixwazim bes û bi tenha ve ji Xwendevanên Giramî re bidim bizanîn, ku tevaya Kanîya felsefa Ehmedê Xanî ji felsefa Serdeştî û Yunanî û bi taybetî ve ji felsefa Aristo tête biderkevtin. Rast û durust tête bidîtin, ku ew bawermend dihate bidîtin, lêbelê Bawermendîya wî ne bi Latê Ereb ve dihate bidîtin.

Xanî mîna piranîya Şiyarvanên Vejandîna Ewropa di Qonaxa pêşî de weha didan bibawerkirin, ku ew wê vejanidînin ji tariya sedsalên navînî di rêya Patîşahan û Şehzadan de dê bidin bikin; jibervêjî daxwaza vejandinê ji Şehzadan û Gewreyên Kurd dida kirin. Wî di vî warî de tu gunehê Reben û Belengazan nedida bidîtin. Lê hêjbêtir ji Şiyarvanên Pêşiyî Qonaxa Vejandîna Ewropa Xanî guh bi giringtirîn Deqa Cewhera Vejandinê date bikin. ya ku wî ew di Zanebûna Biçûkên Kurmancan dida bidîtin. Ev Deqa fêrbûn û perwerdekirinê Cewhera Vejandinê di Qonaxa Duwemî Vejandîna Ewropa de dihate bidîtin û ew di biserkevtina Şureşa Firensî de di sala 1789 z. de hate bitacûxelatkirin. Xanî herdu Qonax bi yekcarê ve li gora pêwista Suwarkirina Cîvaka me de dida bipêşvexistin. Ev remana Xanî tanî vê roja me jî fêrkirin û perwerdekirina Biçûkên Kurmancan cewhera dema Vejandîna Kurd di seranserî Kurdistanê de bi neçarî ve dide bipêkanîn. Pir ji Zanevanên Kurd yanji ji Nivnezanayên wî ve ber rewrewkên dema Vejandîna Ewropa hatibûn bikevtin, bêyî ku ew Qonaxên wê û Cewhera wêyî civakî û mêjûwa Welat û Miletê xwe bidin binaskirin; jibervêjî pir caran ev Nivnezanên hanê bi Kurtêlxwerên Serdarên Dagîrkerên Kurdistanê ve dihatin bikin. Wan her û her dijî berjewendîya Miletê Kurd û Kurdistanê di bin vav û nîaşana pêşveçûnê de didan bikin û ew her û her li ser sifra Dujminên me didan bihestîkojkirin. Cuma

4. Mohamed Emîn Zekî di mêjûwa xwe de xwe ji şêweyê nivîsandina mêjûwê de di pêşîya pêla musulmantîyê de date bidûrkin. ya ku ew ji bal Mêjûvanên wê pêlê de - ji Musلمانan û Filan nala Siryanîyan- dihate bikirin. Ew şêweyê nivîsandina mêjûyî hanê bi van nîşanên jêrîn ve dihatin binîşankirin:
- Mêjûvanên wê pêlê di bin kêra nivîstên ayînîyî perest de dihatin bidîtin. Wan dest bi afirandina hebûnê ve bi vîna Xwedê ve didan bigirêdan. Li paş de ew li ser Adem û Hewa de dihatin biaxivtin. Dûra ew ji bona ser lehîyê, Nuh û Zarokên wî dihatin bipeyivandin. Li paş de ew ji bona ser "Çînîyên" Şahîşahên Faris -ango Îran- û evsanên wê dihatin biçûyîn. Bi rastî ve wan bes û bi tenha ve di dawîya dema Cahilîyê -berî Musلمانîyê -Cuma- de di Cezîra Erebi de bi mêjûwê ve dane kbidepêkirin. Wan agehdariyên li ser Qurêş, zayîna Pêxember, destpêkirina musulmantîyê û vekirinên wêna de dane binivîsandin. Wan Mêjûvanên hanê evsan û dengdana kêrên wan didatin binivîsandin. Wan agehdariyên Bav û Kalan ji bîrwerîya mirovanîyî Merov li ser Merov de ji xwe re didan biwegirtin û binivîsandin. Ne Mohamed Emîn Zekî û ne jî Şerefxan jî ji bona nava van dehfan hatin bikevtin. Di Quranê de di bin kêra Tewrat û Incîlê de li ser pir evsan û navên Miletên windakirî de hatîye biaxivtin. Di derbarê wan hatinên di nivîstên perest de ji bona Mêjûvanê niha de bi bê sûd ve nayêtin bidîtin. Hêjîbêtir xwendekarîya evsan û bawermendîyên kevna ew bi serê xwe ve beşekî ji zanistîya mêjûyê tete bidîtin.
  - Hinan ji Pêşîvanên Mêjûvanên pêla musulmantîyê û remangîrên wê Mêjû nala "Encyclopedie"¹ didan

---

¹Bi zimanê Elemanî Enzyklopädie-Insiklopêdî tete binivîsandin. Ev gotina hanê him gotineke Yunanî ye û him jî ew gotineke Latînî ye. Ew bi têngihîştina giştîyî Zanebûneyî bi hev ve tete biliberkevtin, yanjî ew bi têngihîştina giştîyî bi hev re ya

binivîsandin. Wan tede li ser mêjûwê, bijîşkê, zanistîya şînatîyê, zanistîya sitêran, sitêrgîrî, ciyografî û hinên din û pêrejî li ser felsefê û zanistîyên oldarîyê didan binivîsandin. Ev reweşta hanê li Ewropa jî de li ser de dihate biçûyîn. Pêwist pê nayête bikirin, ku li vêderê de bête bigotin, ku Mohamed Emîn Zekî ji vê reweştê pir dûr dihate bidîtin..

- Mêjûvanên wê pêlê mêjûwa musulmantîyê -yanjî filetîyê ji bal Mêjûvanên Suryanî de- li gora lidûhatina rûdanên demê de didan binivîsandin, ango wan ew bi rêk û pêkkirina salan ve ji mêjûwa koçkirinê de -Ordre chronologie bi Firensî yaxud bi Elemanî Chronologieschesordnung -(Raxistina Saldarîyê-Cuma)- didan binivîsandin. Wan bi her saleke koçî ve nala derîyekî bi serê xwe ve û bi rêk û pêk ve didan bidestpêkirin. Wan di nava wê salê de rûdanên hemû welatên Musulmanan -carcaran jî di derveyî wan de jî-didatin bitomarkirin, bêyî ku ew di nava wan rûdanan de tu pêwendîyan yanjî lêvenerandinan bidin biderxistin. -Wan digot, filan sal hat û tede ev û evaya hatin birudan). Ev nivîsandina mêjûwê bi şêweyekî pirî sade ve tete bidîtin, tevî ku di nava wan de agehdarîyên pir jî têtin bidîtin. Ev li ser Mêjûvanê niha de lêgerandînek sal bi dû sal ve li ser wan agehdarîyan de dide bineçarkirin. Hêjîbêtir girêdana wan rûdanên bi hev ve li ser wî de têtin bineçarkirin, yê ku ew jê re bi giringî ve têtin bidîtin. -Evaya bi xwe jî ve bi karekî pirî dujwar ve tete bidîtin, -heger ku nivîst ji navroka navên Merovan, cihan û ji danavan bête bibêpişk û bibêparkirin-).

Ne Mohamed Emîn Zekî û ne jî Şerefxan li ser vê rêya hanê de hatin biçûyîn. Herwehajî Mêjûvanên pêla musulmantîyê bi xwe jî ve

---

dev ji vê rêya hanê dane biberdan. Wan ligora danavan de yanjî bi kêmanî ve ligora heyaman ve û ne ligora salan de derî di mêjûwa xwe de dane bivekirin. Herwehaji Kurê Xelekan,- yê ku ew Kurd bû û ji herema Hewlêrê bû, ew di sedsalê sêzdehemînî zayînê de hate bijiyandin-, rêya nivîsandina mêjûwê mîna rêzkirina mêjûwa jîyana Peyên Gewre -Jiyannama wan- ligora rêxistina tîpan de date bipeydakirin yanjî bi kêmanî ve wî ew date bigiştîkirin¹. Eveya jî niha jî bi mêjûwa jiyannamê ve -bi Firensî ve histoire biographique û bi Elmanî ve Biographischesgeschichte- tête binavkirin. Belam hinekan jî Mêjûvanên Yunanî û Romanîyên kevnar li pêşîya wîna de di vî warî de dabûn bixistin. Ev rêya hanê di dema meyî niha de -tevî li hin başbûnên wêna jî de- ne ji baştirîn rêyên mêjûyî tête bidîtin. Lêbelê ew "nala şaxekî jêberdayî" ji bona nivîsandina mêjûwê tête bidîtin.

Mohamed Emîn Zekî li ser vê rêya nivîsandina mêjûwê de di nivîsta xwe de li ser "Peyên Bi nav û Bangên Kurd û Kurdistanê ve di pêla Musulmantîyê de" hate biçûyîn. Belê tiştên ku wî li ser wan de date binivîsandin, ew pir kurt, di xwendina xwe de zuha û ji lêvenerandîne vala bû, -pêrejî piranîya wan "Bi nav û Bangên Kurd ve" tevaya zanistî, wêje, lêgerandin û bi destkevtinên xwe ve ji bona karê oldariyê yanjî ji bona karê zanyariyên Miletên hemsayên xwe û

¹Jiber hoyên pîrbûna Nav û Nîşanên Oldariyê yanjî Serdariyê, yên ku ew di pêla musulmantîyê de (Rikin El-Dewle, Imad El-Dîn, Selah El-Dîn ...) ji bona Peyên Bi Nav û Bang ve dihatin bidan, yanjî jiber hoyên Reweştên rojhilatî ve, yên ku ew cihê Pêşî ji bona navê Binemalê nade bidan, yê ku Merov wî Bav bi Bav ve ji Kalan ji xwe re didebi wergirtin, (belê piranîya caran jî Navê Binemalê Nîfş bi Nîfş ve di hate biveguhertin), bi hêsanî ve "Jiyannama" Merovekî nîşankirî nayête bidîtin, gava ku Mêjûvanekî Niha ji xwe re li van rengan de ji mêjûwên musulmantîyê dide bitemaşekirin. Min pir ji dema xwe date biwindakirin, da ku ez Jiyannama Selah El-Dînê Eyubî di "Wefiyat El-Eyan" de bidim bipeydakirin, ya ku ew di Şeş Bergên xwe de ji bal Kurê Xelekan hatiye binivîsandin. Danervan ew ne di bin navê "Selah El-Dîn" de û neji di bin navê Eyubî" de dayite binivîsandin. Lêbelê wî ew di bin Navê Yusif bi Tîpa Î ve dayite binivîsandin. Eveya dide biderxistin, ku ev rêxistina Tîpan bi başî ve nayête bidîtin. Hêjbêtir Lama Nîsana Erebi û pêvekirin wêna û ne pêvekirina wêna ji bona navan kanîyeke dinî şaşbûn û tevlihevîyên dide biderxistin. Ismet Şerîf Wanlî

51 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

ne ji bona zanyariya Miletê xwe dane bikaranîn. Kurd di bikaranîna zimanê xwe de di nivîsandinê de hatin biderengkevtin. Wehajî pêrejî gelemperîya wan di şîyarbûna milî de jî hatin bipaşvekevtin. Herwehajî kêrdariya oldariyê pir bi xurtî ve di pêla musulmantîyê de dihate binasîn¹.

Ez nadim binayînîkirin, ku ez ne pir bi wan "Bi nav û Bangan ve" -ji bil hinekan ji wan- dildarim. Hiç gûman têde nayête bidîtin, ku Danervan pir karên mezin di wergirtina agehdariyên ser wan de ji serçavîyên cudan de dane bikin. Ev jî bi xwe jî ve cihê pesin û hêjabûnê jî tête bidîtin. Hêjîbêtir divê ku hêjakirina wan bi nav û Bangan ve ligora heyamê wan de bête bikin, da ku di bîrxistina wan de bi kêmanî ve ji bona Zaroyên Kurd kêr û şopên wan mirovan di sedsalan de ji bona xwendekarî û pêşvekevtina zanistîyên parêzvanî di rojhilat de bête bibîrxistin û da ku bête biderkevtin, bê ka wan Merovan çend beşdarî ji bona pêkanî û geşbûna zanyariyên Miletên rojhatîyî hemsayên xwe dane bipêşkeşkin.

---

¹Ev rastîya hanê di seranserîya mêjûwa merovanyê de û di pêlên wêyî cudan de hatiye bidîtin. Şiyarvanên Vejandina Ewropa di hemû Welatên wê de û di herdu pêlên wê de bi nemankirina kêrdariya Ol ve di serên Merovan de bi xurtî û li ser bingehê Zanistîyê de dane bikarkirin. Bi saya xebata wan di sedsalê nozdehan de bi remana nemankirina Xwedê ve di nava dibustan, zanistgehan, dam û destgehên dewletê de hate bitacûxelatkirin. Oldarî ji nava serê Dewletê û destgehên wê de hate bipengizandin û ew di Kuncên Kenîştan û dêran de ji bona şuştina laş û termên Merovan hate bihiştin. Tevaya têgihîştina jinê li ser hîşê Merov de hate bihîm û warkirin. Rê û Bahn ji bona zanebûn û zanistîyê hate bitextûrastkirin. Civaka Merovaniyê di Ewropa de ji koçeke bilind di veguhertinê xwe de di her warekî jinê de date bidestpêkirin. Weha bi vî rengî ve sedsalê nozdehan bi saya karê Şiyarvanan bi bingehê pêşveçûna Merovaniyê ve di vî sedsalê meyî niha de hate bikin. Rast û durust rojhilat û herweahjî Kurdistan jî di sedsalê nozdehan de hate bihejandin û livandin, belam ew nihatin biserkevtin. Hêjî di vî sedsalê hanê de jî karekî pîrî sext û dujwar li ber Şiyarvanên rojhilat û Kurdistanê de jî tête dîtin. Tevlivejî û tevlive denrengîya hanê jî dê karê van Şiyarvanan biserkevtinê bête bi tac û xelatkirin; jiber ku evaya bi Qanûna Pêşvekevtina Jinê ve tête bidîtin. Li Oldariyê de bes û bi tenha ve divê zor rêz û hêjabûn jê re di kuncên kenîştan, dêran, mizgeftan û di hemû malên Xwedê de bête bigirtin. Cuma

- Palpêdana bingehî ji bona mêjûwê di pêla musulmantîyê de ayînîyî -êdyolocîyî- oldarî bû, ango berzkirina ala musulmatîyê, agehdarîyên Qencvanan û ji bona Xwedê dihate bixebatkirin. Herwehajî bi vî rengî jî ve li Ewropa jî de di wê demê de û di sedsalên navînî de dihate bikirin. Evaya jî pir bi diyarî jî ve di mêjûwa Xaçperestan de tête biderkevtin, ya ku ew di wê demê de hatiye binivîsandin. Têde mêldarî ji bona alîyekî bê alîyê din bi diyarî ve tête bidîtin. -Di çavên Musulmanan de Fireng "Kafir"-Ji rastîyê derkevî, Cuma- bûn û di çavên Firengan de Musulman "Kafir" bûn. Cengên Xaçperestan bi xwe ve di rastîyê de bes û bi tenha ve destpêkirina vegirtvanîya rojava ji bona welatên rojhilat di bin poşandina oldarîyê de dihate bidîtin. Di wê demê de rojava ji rojhilat bi kêmtirî şehrestanîyê ve dihate bidîtin¹. Ev bi xwe jî ve danaveke bi serê xwe ve tête bidîtin.
- Mêjû di hin demên berê de di rojhalat û rojava de mîna "Zanîstîyeke Sivik" lêdihate bitemaşekirin û armanca wîna jê di wergirtina serpêhatîyan û hînbûnên sinicî de ji bona zanebûna Padîşahan û perwerdekirina Zaroyên wan dihate bidîtin, -yanjî ew ji bona bi bîrxistina sersûrandin û pehlewanîyên Bav û Kalan ve ji bona "bikêfanîna" Dundên wan dihate bidîtin.

---

¹Rêstika Dondetîyê li Firensa (û herwehajî di piranîya Ewropa de jî) di pêla Derebegîyê de tevaya erdên çandinîyê û navnîşanên Malbata Şehzadetîyê ji bona Kurê pêşiyî malê dihate bidan. Wetov tevaya birayên biçûktir bigir bê erd û keleh diman; jîbervêjî piranîya Şehzadeyên Firensîyî Biçûk di Cengên Xaçperestan de hatin bibeşdarîkirin. Mebesta wan nebes tenê ku ew "hestîyên Isa ji nava destên Kafiran bidin birizgarîkirin" lêbelêjî wan dida bixwestin, ku ew ji xwe re erdan di Rojhilat de bidin bigirtin û li ser wan de Mîrneşînîyan bidin vuavakirin. Ismet Şerîf Wanlî

Mohamed Emîn Zekî mêjûwa xwe ne ji bona bikêfanîna giştî ve, ne ji ji bona perwerdekirina Şehzadan û nejî ji bona berzkirina ala musulmantîyê date binivîsandin, lêbelê wî ew ji bona wê mebestê, ya ku ew li jor de hatîye bigotin, dayite binivîsandin. Ango li paş ku Turkan ji bona berzkirina ala musulmantîyê de dev jê dane biberdan û wan dest bi berzkirina ala Turkîtiyê, bibîrxistina qehremanîyên wê û mêldarîya wê ve dane bikirin. Danervan tûşî şaşbûna xwîngerbûna milî ne bû, lêbelê wî xwest, ku ew mêjûwa Kurd bide bironahîkirin, ya ku ew di nava tarîyan de dihate bipoşandin. Wî li vir û dera hanê de dida bikarkirin, da ku ew ji wergirtina serpêhatîyên ji mêj ji bona amojgarîya Zaroyên Miletê xwe bide bikirin. Evaya bi xwe jî ve bi tiştêkî serûştî ve tete bidîtin.

- Jiber ku musulmantî bi berdestkirina Bendan ve ji bona vîna Xwedan dide bidîtin, hîç Mêjûvanên pêla musulmantîyê guh bi liberxistina rûdanan ve nedan bidan. Wan ew hemû bi dûr û dirêjî ve dane binivîsandin, bêyî ku ew li wan de hîç lêvenerandinekê bidin bikirin yanjî hoyên wan bidin biderxistin.

Di vî warê hanê de mêjûwa Mohamed Emîn Zekî xwe pir ji mêjûwên rojhilatîyî xweparêzkirî di bîrxistina rûdanan de bi bêyî derxistina hoyan de nade bicudakirin. Ez dê carekê din ji bona ser vê danava hanê bêtim bivegerandin.

- Di warê ziman û şêwe de em di nivîstên pêla musulmantîyê de -û herwehaji di pêla Osmanî, Sefewî û Qacarîyê Îranî de- pir peyvên hîc û pûç û xemilandî - bi pesindana Xwedê û nîşanên Peyamberan ve, yaxud bi şelafîya pesindana Padîşahan û Şahzadeyan ve-didin bidîtin. Ev hîc û pûçbûna hanê jî di Şerefname de tete bidîtin, -gava ku ew li ser xwêsxwevanan de dide biaxivtin-; jiber ku reweşt di dawîya sedsalê şazdehan de wisa dihate bidîtin.

5. Mîna ku li jor de hatîye bigotin, Danervan Zanevan bû.

Ew ji baştirîn zanistgehên supahîyî hatibû biderkevtin. Wî bi zimanê Turkî, Erebî, Farisî ve û ligeljî de bi zimanê xweyî Kurdî jî ve dida bizanîn. Wî bi başî ve, mîna ku têtê bidiyarkirin, bi zimanê Firensî, Elemanî û Ingilîzî jî ve didate bizanîn. Wî nivîştên bi wan zimanan ve date bixwendin, yê ku ew li ser Kurd û tevaya deverê de hatibûn binivîsandin.

Weha bi vî rengî ve mêjûwa wî di nava xwe de serçavîyên rojhilat û rojava bi hev re dane bikomkirin, yê ku Zanistvanên wan welatan di dema wî de li dû xwe de dabûn bihiştin. Ew di anîna serçavîyan de zor hûr bû û ew li ser peyivandina wan de zor dilsoz bû. Herwehajî berî ku ew dest bi nivîsandina mêjûwê ve bide bikirin, wî jimareke ji nivîsandinan li ser cengên Osmanî de dabûn bibelavkirin, - bi taybetî ve yê ku wî di wan de dabû bibeşdarîkirin-. Wî ev karên hanê hemû dabûn bikirin, berî ku ew li ser gerdena xwe de ronahîkirina mêjûwa Netewê xwe bide bihilgirtin. Belê hin ji aghdarîyên giring li ser Kurd de di kanîyên musulmantîyî kevnar de di ser Danervan de hatin biderbaskirin. Herwehajî wî li wan de bi rengekî têrkirî ve neda bilêvenerandin, da ku ew ji wan dîtineke giştî li ser ciyografiya Kurdistanê û zînetê Gelê Kurdîyî civakî de bide biderxistin.

Divê ez bidim bigotin, ku mêjûwa Mohamed Emîn Zekî nivîsta pêşîyî zanistîyî giştî ye, ya ku ew li ser mêjûwa Kurd û Kurdistanê de hatîye binivîsandin. Evaya bi xwe jî ve bi tiştêkî pir mezin ve têtê bidîtin. Cudabûn di navbera hiştîyên Danervan û hiştîyên Mêjûvanên dinî nihayî li dû wî de pir bi diyarî ve têtê biderkevtin; jiber yê li dû wî de ne ew serpêhatîya wî, ne jî ew zanyarîya wîyî giştî û ne jî ew zanebûna wîna di lêgerandinên mêjûyîyî zanistîyî Ewropî de di rojhilat û rojava de li nîk wan de dihate bidîtin.

Danervan pir bi dilsozî ve bîr û bawerîyên Karnasên Ewropî derbarê heyamên kevnarî Kurdistan de datin binivîsandin. Ez bawermendim, ku bi saya Mohamed Emîn Zekî ve dozandina Kurdan di destpêka van sî salan de bes û bi tenha ve li ser navên Bav û Bavpirên wan de hate bikirin, yê ku ew ji wan Miletên kokî ve têtin bidîtin, yê ku ew li Kurdistanê de berî hatina Midi, Goti, Lullobi,

55 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

Kassi-Kasi, Elami-Êlamî, Hurri-Huri, Subartu-Nayri-Xildi-Orarto-Wanî = Urartu = Khaldi -Chaldi- = Nairi = Subartu hatibûn bineşînîkirin.

Şerefname di vî warê hanê de zor ligel Mohamed Emîn Zekî de tête bicudakirin. Agehdarîyên Şerefname, heger ku ew ji nivîsandinên rûnkirin û biservekirinên Rexnevan û Belavvanên niha de bête birûtîkirin, dê bes û bi tenha ve ew li ser bihîstîyên û goyên Pîran û rûnkirinên taybetîyî Şerfxan de bêtin dbîtin, bêyî ku ew li ser belgeyên nivîsandîyî rojhilatî jî de bêtin bidîtin. Belam tevlivêjî de di beramberkirineke dadwerî de divê bête bigotin, ku demeke nêzîka ji sê û niv Sedsalî de di navbera herdu Mêjûvanan de tête bidîtin. Miletê Kurd beramberî Şerfxan di nivîsandina wîyî pêşî de li ser mêjûwa Kurdistanê de û li ser agehdarîyên têde beramberî Eşîrên, Mîrneşînên, Reweştên pêla wîyî Derebegîyê de û ligeljî de li ser agehdarîyên ciyografî de bi deyndarî ve tête biderkevtin.

Heger Mero bikaribe bide bigotin, ku Şerfxan bi "Bavê Mêjûvanên Kurd" ve jiber pêşîbûna wîna tête bidîtin. Bi rastî jî ve ev nav û nîşana hanê jî pê tête bikevtin. Mohamed Emîn Zekî bi xwe jî ve bi Nuhvanê mêjûwa Kurd ve tête bidîtin, yê ku wî ew li ser bingehên zanistî de ligora rêzanan de - û di nava sînorên wê demê de, yên ku li ser wan de di destpêka sedsalên bîstan de dihatin biçûyîn-, datin bidanîn.

Dibe, ku Merov bikaribe Şerfxan ligel Mêjûvanê Ermenî Musa Khoren-Xorên de bide biberamberkirin, yê ku ew li gora piranîya baweryê de di sedsalê pencehemînî zayînê de hatîya bijîyandin¹, li paş ku Padîşahê Ermenî û Miletê wî oldarîya filetîyê² ji

---

¹Li gora nivîsta bi zimanê Elmanî ve: Drei Jahrtausende Arminien -Erministan di nava sê hezar sal de, Burchatd Brentjes, Leipzig, bê sal, rûpelê 74 de hatîye binivîsandin, ku Koriun Metran bû û ew di pêşîya sedsalê pencehemînî zayînê de hatîye bijîyandin. Cuma

²Bi giştî ve sala 301 z. de bi mêjûwa daazanîna mîrîtîyî feletîkirina dewletê ve tête bidanin. Tevî ku Merov bi pîrbûn ve jî sala 314 z. de dide bidîtin. Weha tête biderkevtin, ku Erministan bi kevintirîn dewleta mayîniyî filetîyê ve tête bidîtin. Kaniya pêşî, rûpelê 7o. Cuma

xwe re dane biwergirtin û ji xwe re tîpên Eremenîyî welatî dane bidanîn. Xorên nivîstek di bin nav û nîşana "Mêjûwa Erministanê" de li dû xwe de bi zimanê welatê xwe ve û bi tîpên wîyî nuh ve date bihiştin. Ev nivîsta hanê bi zimanê Firensî ve di yek nivîstê de di du bergan de di sedsalê çûyîn de hate biçapkirin¹. Musa Xorên bi mîrîtî ve "Bi Bavê Mêjûwa Ermenî ve" tète bidanîn. Xanîyekî wîyî şopkevnariyî mezin li Erîvanê de di paytexata Erministanê de tète bidîtin. Ew yê pêşî bû, yê ku wî li ser mêjûwa Erministanê de dabû binivîsandin. Di nava "Herdu Bavan" de Bavê Ermenî û Bavê Kurdî de wekhevînek tète bidîtin. Herdukan piştî xwe bi goyên Bavpîran ve dabûn bigirêdan. Herdukan şeweyekî nivîsandinêyî bi pesin ve ji bona Xwedê û bi şelafîyê ve ji bona Padîşahan û Şehzadan dabûn bidagirtin. Xorên mêjûwa xwe li ser daxwaza Padîşahê Ermenî de date binivîsandin. Belam Şerfxan li Mîrneşînîya Bedlîsê de Mîrekî Serdar bû. Wer bes û bi tenha ve wekhevîna wan ji van sînoran û pê ve nayête biderkevtin. Belê Şerfxan tevî dagirtina wîna bi wan pesin û şelafîyan jî ve ew zor di anîna agehdariyan de hûr bû û ew ji bona rastîya wanî mêjûyî jî dilsoz bû. Wî hîç tiştek nedida binivîsandin, piştî ku ji wan piştrast nehata biderkevtin. Wî agehdarî nedidan bidubarekirin, heger ku jê li ser wan de nehata bigazinkirin. Ew Mêjûvanekî bêpaye bû. Wî sinorê zanistîya xwe dizanî. Herwehajî wî dizanî, ku bêpayebûn, gûmankirin û pirsîn ji bona rastîya tiştan jî rûçikên Mêjûvanin. Belam mêjûwa Xorên tevlihevbûneke ji sersurandinên agehdariyên Bav û Bavpîran, evsanan, çîrokan û çîvanokên pîravokan, amojgarîyên sincî, pojinandinan û pir ji mezinkirinên milî dihate bidîtin. Têde anachronisme-Serbardayî- ango tevlihevbûnek ji bona heyaman û rûdanan bi rengekî pir kirêt ve dihate bidîtin². Tevlivêjî de dibe, ku evsan bi xwe jî ve dengdana rûdanên

¹ Ji xwe re li nivîsta wîyî çapkirî de li Italya de bide bitemaşekirin. - Moise de Khorên; "Histoire d' Arménie", Venezia 1841. Ew bi zimanê Ermenî û Firensî ve di du bergan de hate biçapkirin. (Bi zimanî Ingilîzî ve navê wî wetov tète bipeyevandin: Moses of Khoren. Ismet Şerîf Wamlî

²Ji nimûneyên pir li ser tevlihevbûna Musa Xorên de li ser heyaman, rûdanan û evsanan de kirina wînayî Astyag Padîşahê Mêdî di sedsalê şeşemî berî zayînê de û Tigranê Mezîni Duwem- Padîşahê Erministanê, yê ku ew di sedsalê yekemîn berî zayînê de hatîye bijîyandin, di yek Sedsalî de hişt bêtin bijîyandin. Hêjbêtir wî ev

kevnar bêtin bidîtin. Ji nivîsta Xorên bi kêmanî ve sud jê li ser dema wî de û ji agehdariyên ciyografî û navên wan hereman tête bidîtin, yên ku "Mîdî" li hin cihan de di nava dilê Erministanê de li jorî çemê Res - Aras, Cuma- de dihatin birûniştin. Wer bi vê têgihiştina hanê jî ve mêjûwa wî ji bona mêjûwa Kurd bi sîd ve tête bidîtin. Bi xwe jî ve navê "Mîdî" û Kurdî" di zimanê Ermenî de û herwehaji di dirokniwîsandina Ermenî jî de mîna hevin. Mînoriskî jî ve mînahevbûna hanê dide bidîtin¹. Herwehaji Nivîsvanê van rêzan ve

---

herdu Padîşah di ceng û şerên mezin de bi hev re datin biberamberkirin, ku di nava wan ceng û şeran de Pîravok û Şeytan jî hatin bibeşdarîkirin. Ji van ceng û şeran Tigran bi serfirazî ve hate biserkevtin û wî bi hezaran ji Mîdyan (Kurdan) ve bi dilîtî û bendîtî ve ligel xwe de date bianîn û ew li Erministanê de dane bineşînîkirin. Danervan wan hereman dide bijimartin. (Ew hemû jî li jorî çemê Res û li hêlên Araratê têtin bikevtin). Ev çîroka hanêyî nîgaşî hin caran jî ji bal jimarekê ji Mêjûvanên Ermenîyî (niha jî) tête biderkevtin, da ku ew mêjûwa Erminstana kevnar bi pesindana mezinbûnê û gewrebûna Padîşahên xwe û xortbûna wan ve bidin bixemilandin. Belê di nav van Mêjûvanan de û Mêjûvanên Ermenîyî bêtir rastir û dirustir remandikin, dê ezê careke din li ser wan de bêtim bivegerandin. Ismet Şerîf Wanlî

(Ev çîroka hanê di rûpele 48 kanîya pêşî de wer hatîye binivîsandin: "Piştî şikenadina wînayî pêşî (ji bal Roma, Cuma) di sala 82 berî zayîne de lihevhatinek li ser dirêjîya sînor de bi çemê Firatê ve ligel Rom de wî date bigirêdan. Wê gavê wî berê xwe ji bona ser Partan ve date biveguhertin, yên ku ew di wê demê de ji bal Sakischen-Sakîyên Asyanavîni de bi sînorê herifandinê ve hatibûn bigihandin. Hêzên Supahîyî Ermenî Hewlêr û Nineva dane bivegirtin û bajarê Akbatana-Hemedan- paytextê kevnar datin bisûtandin. Herwehaji wî Surî ji date bivegirtin. Wî di paytextê xweyî nuh Tigranokerta de (li nêzîka Mêrdînê de?) 300 000 ji duwazdeh bajarên vegirtî ve ji bona danîştina wan di nava wê de dane bivegustin". Cuma).

¹Ji xwe re li nivîsta wî de: Vladimier Minorsky. "Studies in Caucasian History - xwendekariyên li ser mêjûwa Qefqasya de-", Lodon 1953 de, di 127 rûpelan de bidin bitemaşekirin. Ismet Şerîf Wanlî

mînahevbûna hanê jî li nik Mêjûvanên Ermenî dide bidîtin, yê ku ew li paş Xorên de hatine bipeyda kirin¹. Bi dadgerî ve beramber bi Musa Xorên ve divê neyête bijîbîrakirin, ku ew bi bigir nêzîka hezar salî ve berî Şerefxan hatîye bijîyandin.

6. Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî ew jî renekî ji "Mêjûwa Rûdanî" ye, ango ew li ser bi bîrxistina bûyînan, rûdanên ceng û şeran, agehdarîyên Padîşahan, Şahzadan, hêrişan, destanan û birçîbûnan de ligora reweşta piranîya Mêjûvanên destpêka sedsalê bîstan de dihate bihîmkirin.

Bi vê têgihiştina hanê ve mêjûwa wîna nêzîkî rêya "Dubistana Başbûnê" -Dubistana Positivismus, Cuma- tete bidîtin, ya ku ew di Elmanya de di pêşî de di sedsalê nozdehan de hate biderkevtin û ew li paş de di welatên din de jî hate bigîştî kirin. -ji xwe re li dirêjbûna vîna de di beşê duwem de bide bitemaşekirin-; jiber ku Danervan piştî xwe bi wan kanî û belgeyên nivîsandî ve dayite bigirêdan û wî ligel wan de jî dayite bipeyivandin û wî ew kanîyên hanê jî dane bibîrxistin û di dema pêwîst de jî rexne li wan de dane bigirtin. Bi kurtî ve mêjûwa wî mêjûyeke zanistî ye. Bi serdejî ve mêjûwa wîna ji "zuhabûn" û sarbûna bubistana başîtyê tete bidûr kirin, bi têgihiştina ku Mohamed Emîn Zekî xwe ji bîrxistina bîr û bawerîyên xwe û dildarîyên xwe ve bi renekî tirazûkirî ve nade bibêpişk û bibêparkirin. Kesîtya Danervan di bin barandina belgeyan û ligel hevpeyivandinên sade de nayête bipoşandin. Li vêderê de pêwîst niye bête bibîrxistin, ku Şerefxan ev rêya hanê nizanî bû; jiber ku ew tanî endazekî di lêgerandina mêjûwê de bi nuhî ve tete biderkevtin. Herwehajî mîna ku

---

¹Ji xwe re li lêgerandina minî belavkiri de bi zimanê Firensî ve di Belgeyên Kongirê Bîst û Nehê Rojhilatnasên NavDewletan de, li Parîsê de di sala 1973 de bide bitemaşekirin, yê ku ew li ser "Veguhestina Welatê Kurd ber bi Rojava de... hatîye binivîsandin. Ez li ser vê lêgerandina hanê de di jor de û di jîyanname xwe de hatime biaxivtin. Ismet Şerîf Wanlî

li jor de hatîye bigotin, mêjûwa Şerefexan ji belgeyên nivîsandî hatîye bibêpişk û bibeparkirin.

7. Mohamed Emîn Zekî nedaye bikarkirin, da ku ew hoyên kûr ji çûyîna mêjûwa Kurdistanê bide biderxistin, çî yên ku ew ji nava civaka Kurd û suwarbûna wêyî çînî yanjî ji "Dorhêla Siyasîyî" Giştîyî ji bona devera rojhilat yaxudjî ji kêra dorhêla ciyografî dihatin biderkevtin; jiber ku dorhêla Kurdistanêyî ciyografî bi xwe ve kêrek wêyî pir diyar li ser civaka Kurd de tête bidîtin. Heger ku evayajî beramber bi heyamên kevnar ve bi dujwarî ve jiber kêmbûna kanîyan ve dihate bidîtin, wî evayajî -bes û bi tenha ve bi renekî tengalkirî ve- neji beramber bi heyamên musulmantîyê jî ve nedate bikirin; tevî ku tanî radeyekî jî kanî ji bona wan heyaman jî dihatin bidîtin. Ev berê hanê di bîrxistina rûdan û saldanên wan de bêyî lêvenerandîna hoyên kêrkirîyî kûr û giştîyî wan rûdanan bi nîşana vê Dubistana Rûdanan yanjî Dubistana Başbûnê ve bi renekî giştî ve dihate bidîtin.

Pir caran Danervan hoyên rûdanan ji bona dildarîyên mirovantîyê didane bivegerandin, yên ku ew di nava dilên Serdaran, Padîşahan û Şehzadan de mîna rûmetê, kînê, dilbijandinê û dilbijandîna xweyîti, tûrebûn, tolwegirtin û yanjî tirsîtiyê dihatin bikelandin. -Wehajî wî jî date bikirin, mîna ku ew ji bal Hêrodot - Herodot di sala 484 de hatîye bizayîn û ew di sala 425 b. z. -berî zayîne- de hatîye Mirin. Cuma- "Bavê mêjûwê" û mîna ku ew di Metyolocîya¹ Yunanîyê kevnar de, -ya ku têde Xwedan destdirêjîyê di nava jîyana Merovan de di bin kêra dildarîya mirovanyê de didan bikirin)-, dihate bikirin. Vê lênerîna hanê ji bona mêjûwê nedida bitêrkirin.

Bi gotineke din ve mêjûwa Mohamed Emîn Zekî jiher

---

¹Mythologie gotineke Yunanî-Latînî ye. Ew bi têgihîştina xwendekarîya Yunanî li ser Xwedê, Xwşexuwanîyê û Lêgerandinê de têtêbi liberkevtin. Cuma

felsefeyekê mêjûwê -Ji bil hin ji pojinandinan beramber bi destanan, yên ku li vir û dera han de bi ser serê Miletê Kurd ve hatibûn bikevtin û derxistina derdên xwe ve- têtê bibêpişk û biparkirin. Divê li ser vîna de li Danervan de neyête bigazinkirin; jiber ku liberxistina mêjûwê li paş zanîna wîna de têtê bidîtin. Mêjûwa Kurdistanêyî kevnar berî Danervan û lêgerandinên Mamostên Bêgan, yên ku navên wan li jor de hate binivîsandin, hêjî di bin tarîyê de dihate bipoşandin. Ji bona Danervan bi serbilindîyeke pir mezin ve têtê bidîtin, ku wîna dikarîbû jimareke pir gewre ji agehdarîyan bide bikomkirin, ji yên ku ew ji hev belawela dihatin bidîtin. Ew bi xwe jî ve nala "Metiryalên Xav" têtin bidîtin û hêjî ew dikarin bêtin bikaranîn.

Belam felsefa Şerefxan ji vegerandina rûdanan ji bona vîna Xwedê yanjî xwestîya Şehrîyarên Gewre pê ve nedihate bidîtin.

8. Heger ku armanca Danervan berzkirina şopên Gelê Kurd û serfirazîya mêja wî bû, wî ji bona xwendekarîya destik, pêwendî û çînîyên civaka Kurd û zînetên Kurdistanêyê aburî di nava bajar û gundên wî de û pêşveketina van rewşan di seranserî mêjûwê de nedaye bikarkirin. -Bes û bi tenha ve wî ligora karîne de hoyên wan dayite biliberxistin-. Evjî wî ew bi renekî kurt ve û di nava xêzên wêyî bingehî de dayite bikirin.

Li vederêjî de bi mafe ve nayête bidîtin, ku Merov gazinan ji bona ser Mohamed Emîn Zekî bide biavêtin; jiber ku xwendekarîya mêjûwa aburî, destik û pêwendîyên berkirinê berî Markisîtyê hêjî dest pê nehatibû bikirin. Hêjî ev berê hanê di mêjûwê de ji zanistîyên mirovanîyê giring tanî demeke nêzik jî nehatibû bidîtin. Xwendekariya rewş û diyarîyên civakî-aburî, yên ku serên wan ligel şûreşa Firensî de hatin biderkevtin, nehatin bipêşvekevtin û ew nala zanistîyêkê bes û bi tenha ve di bin kêra "Dubistana Analîyî" Firensî de yanjî "Dubistana Mêjûwa Nuh" de hatin bidîtin, ya ku ew di sala 1929 de hate bisazkirin. Ew li paş Cenga Cîhanîyê Duwem de zor hate bipêşvekevtin. -Di beşê duwem de careke din li ser wê de dê bête biaxivtin.

Hêjî ji vê jî bêtir mêjûwa civakî-aburî nikare bi zanistî ve bête

bikirin, heger ku ew ne li ser bingehê belge û nivîsandên morkî bête bihîmkirin. Belê ew li ser belge, nivîsandinên morkirî û amaran de û ligel lêvenerandina wan de dikare bi zanistî ve bête bikirin. Belê ew bi zanistîyeke dijwar ve tête biderkevtin. Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku di nava welatên rojhilat de -beramber bi heyamên kevnar ve-dijwarî bi gelekî ve ji dijwarîyên li Ewropa de jiber kêmbûn yanjî nebûna belgan û belgexanan bêtir dihatin bidîtin¹. Dibe, ku Merov nikariye mêjûwa civakî-aburî beramber bi rojhilat û Kurdistanê ve ji bil xêzên wêyî bingehî pê ve li ser liberkevtina belgeyên nivîsandî û şopên dozandî de ji bal zanistîya şopên kevnar de bide binivîsandin. Dozandina tîşteki kême ji ji nebûna wî baştir tête bidîtin. Dibe, ku ez hin bîr û bawerîyên xwe di vî warî de di beşê rûnkirinan... de bidim biderxistin.

9. Em di mêjûwa Mohamed Emîn Zekî de wêneyekî li ser hunerên Kurdistanê û pêşvekevtina wan de di derbasbûna zeman de û di veguhertinên wan de ligel hunerên welatên hemsî de nadin bidîtin.

Kolandinên şopên kevnar rola Kurdistanêyî pîrî baş di hunerên cudan de datin bicîkînin. -Belam zanistvanên şopên kevnar pîrî caran ew dozandinên karên xwe di deverên Kurd de ji mayînen "Anadolê" yanjî "Iraqê" yanjî "Îranê" heger ne "Faris", û carcaran jî ew ji bona "Erministanê" yanjî "Surî" didin bidanîn. Jiber van reweştên dûr ji bext liberkevtinên dirêj jê re nayête bidîtin, ku ev jî tête bikirin; jiber ku Gelê Kurd niha tu giranbûneke sîyasî û hebûnek jê re nayête bidîtin û jiber vê jî Zanistvanên şopên kevnar pêwîst bi destûrdan û alîkarîya

---

¹Di vir de ez ne di bîr û bawerîya Ismet de me. ne jiber wan hoyên hanê ev dijwarîyên hanê di Welatên Rojhilat de têtin bidîtin. Bi kurtî ve ew jiber kêmanî û yanjî nebûna bi sedan sal ve lêgerandinên zanistî di vî warê hanê de têtin bidîtin. Piraniya Welatên Rojhilat bi sedan sal ve di bin tarîya demê û rawestandinê de têtin bipoşandin. Ev erkê tarî û markirina vê tarîya demê û rawestandinê bi xwe ve li ser milên Şiyarvanên Zanistvanên Rojhilat de tête bikevtin. Wer jî berî bi sedan sal jî ve Şiyarvanên Zanistvanên Ewropa ew erkê hanê ji bona ser şanên xwe bi xurtî û mîrxasî ve dabûn bihildan. Belê jiber vê jî Welatên Ewropa bi vê armanca pêşvekevtina niha ve hatine bigihaştin. Cuma

wan Dewletan ve têtin bikin, yên ku wan di nava xwe de dane parvekirin, da ku ew kolandinên xwe di nava salan de bidin bikin û da ku ew jî pir carên din jî ji bona deverê bêtin bivegerandin.

Hunera avaniyê û bi taybeti ve avanîkirina kelehên mezin di cihên çiyayîyî sitratîcî de û anîna avê ji wan re di rêya cihok û kehrîzan de ji bona avdana çandinîyê ev bi xwe ji kevnar ve di Kurdistanê de bi hunerek pir bi nav û bang ve dihate biderkevtin. Vî şêweyê avaniyê li Kurdistanê de ji bona avaniya kelehên di nava welatên hemsan de û herweh jî pêrejî di Yunana kevnar de kêreke wêyî pir giran dihate bidîtin.

Herweh jî gotinên li ser hunera avaniyê û bi taybeti ve avaniya kelehên mezin de Merov dikare derbarê hunerên din jî bi têgihiştina teknolocî ve mîna saskirina destekên pêwistî ji bona çandinîyê û karên nava malê de jî bide bigotin¹. Bi serdejî ve hin ji hunerên sipehîbûnê mîna narînê jî li Kurdistanê de hatine bisaskirin.

10. Mêjûvan ji bona dana remanekê li ser jîyan û şehristaniya Miletên Kurdistanî kevnar de nedaye bikarkirin, yên ku ew li ser wan de hatiye biaxivtin û yên ku wî ew bi navê "Desteyên Miletên Zagros" ji Gotî², Kasî³, Xildî¹-Wanî û hinên din dane binavkirin;

¹Di warê çandinîyê de gewretirîn şureşa çandinîyê di seranserî dunyayê de ew li Kurdistanê de bi sazkirina gîsnê hesin ve hatiye bidîtin. Hêjbêtir çandinî di nava çiyayên Kurdistanê de cara pêşîn di mêjûwa merovanyê de hatiye bidîtin. Ew ne mîna ku berê dihate bigotin, ku çandinî di cara pêşîn de di nava deştan de hatiye bikin. Hêjbêtir cara pêşîn di mêjûwa merovanyê de cenawerên kovî di rêya bizinê de di Kurdistanê de hatine bikedîkirin. Dibe, ku jiber vêjî bizin bi durujmê Midî ve hatiye bidanîn. Cuma

²Ji xwe re li ser Gutâer û Gutium -Gotîyan û Gotî de li nivîsta W. I. Awdijew, Wergerandina Elrmanî de: Geschichte des alten Orients, Volk und Wissen Volkseigener Verlag Berlin, sala 1953, R. 58-60, 80, 357, 385 bide bitemaşekirin. Cuma

³Ji xwe re li ser Kassiten-Kasî li kanîya pêşîn de di r. 80-82, 337 û pelên tîn, 362 bidin bitemaşekirin. Cuma

jiber ku van Miletan jî destekî wanî berz û bala di afirandina şehristanîya Asya rojava de tête bidîtin. Wî bes û bi tenha ve bi anîna navê hinekan ji Padîşahan, heremên ciyografî û bi raxistina agehdarîyên cengan ve di navbera Padîşahên Babilistan û Aşûr de date bitêrkirin. Dibe, ku ev jî jiber kêmbûna agehdarîyan di vî warê hanê de yanî jiber rewešta gelean ji Mêjûvanên rojavayî karnas di mêjûwa kevna wê welatê Nava Herdu Çeman de ji bona pesindana şehristanîya Somer, Babilistan û Aşûr û kêmkirina giringbûna Miletên Çîyayî dihate bîkirin, yê ku ew di rojhilat û jorîn de -di Kurdistanê de- ji bona wan hemsê bûn. Bi vî rengî ve wan mêldarîya Todeyên deştan di xebata wanî hergavî de beramber bi Todeyên çîyan ve datin bîkirin².

---

¹Ji xwe di vî babetê Caldi-Xaldî de li kaniya pêşîn de li r. 373 û pelên tîn, 341, 343, 355-357, 378 de bidin bitemaşekirin. Cuma

²Pir nimûneyên wisa ji van mêldarîyan beramber bi berjewendîya Tudeyên Mêzopotamya Xuwarê ve li ser kîsê Tudeyên Çîyan jî de ji bal Gewretirîn ji Karnasên Ewropî jî de em dibînin. Weha bi vî rengî ve di Combridge Ancient History ji bal Godd de tête bidîtin.

Ji Karnasên Rojavayî, yê ku ew bêtir beramber bi Tudeyên Kurdistanê Kevnar ve bi bexttir bûn, divê em navê Mêjûvanê (Firensî) Georges Roux bidin bianîn, yê ku wî nivîsta xwe bi zimanê Ingilîzî ve di bin nav û nîşana: "Ancient Iraq", çapa Niyoyork, sala 1964 de date binivîsandin. Ew pir carên din jî hate biçapkirin. (Herwehaji Danervanê wê jî ew ji bona zimanê Firensî di sala 1990 de li paş hin serpêvekîrînan de date biwergerandin. G. Roux di koka xwe de ne di danavê de karnas bû û ne jî ew Mêjûvan bû, lêbelê ew Bijîşkvan bû û wî li Iraqê de dida bikarkirin. Wî dev ji bijîşkîyê jiber guhpêdana wîna jî bona zanistîya şopên kevna date biberdan û ew di vî warê hanê yekek jî gewretirîn Zanistvanan tête bidîtin. Ismet Şerîf Wanlî

11. Mêja her Miletêkî bi xêzeke demîyî li dûhev de tête bidîtin. Dem valabûn têde nayête bidîtin. Ligora hebûna agehdarîyên mêjûyî yanjî nebûna wan de ronahîkirina "Xêza Demê", ya ku ez wê wisa didim binavkirin, ji Miletêkî ligel Miletêkî din de û ji heyamekî ji bona heyamekî din tête bicudakirin.

Hîç Miletêk di dinyayê de nayête bidîtin, ku ronahî ji bona ser tevaya "Xêza Dema wî" ji berzbûnê ji bona jêrbûna wî hatîye biavêtin. -Bes û bi tenha ve Miletên Hişkatiya Emerîkî ji vê rêzê biderin, heger ku em pêla neşînîkirina Ewropîyî nuh bi ber çavên xwe ve bidin bixistin û bajartîyên Tudeyên pêşî ji Hunudên Sor di ser guhên xwe re bidin biavêtin. Ev jî bi xwe jî ve bi rast ve nayête biderkevtin.

Mîna ku ji navnîşana mêjûwa Mohamed Emîn Zekî "Ji Destpêka Mêjûwê tanî vê rojê" tête biderkevtin, ku Danervan pir li ser lidûhevûna "Xêza Demê" de di mêjûwa Kurdistanê de bi wirya ve dihate biderkevtin. Wî xwest, ku ew tevaya wê bi carekê ve bide bironahîkirin. Belam ew jiber hoyên hebûna berên pir û fireh piçekî hate biserkevtin; jiber ku ew hêjî di nava perên "Tarîyê" de dihatin bipoşandin. Ew li ser hebûna wan tarîyan de agehdar bû. Merov dikare mêja Miletêkî bi filmekî sinemayîyî dirêjî bê sînor ve û ew bi serhev ve pêçayî bide bimînakirin. Heger Mêjûvanekî hozan bikaribe wî filmî bide bivekirin û wî li ser perda sîpî de bide biavêtin, dê ew jê hin perçên "Reş" bide bidîtin, yên ku ew bi dêrên agehdarîyên hilanînan ve di bîrweryê de hatine bireşkirin. Herwehajî ew têde perçeyên dinî "Sipîyî" vala ji dêran dide bidîtin, yên ku agehdarîyên wan di bîrweriya mirovaniye de hatine biwindakirin. Karê Mêjûvan di "Venivîsandina" rûpelên sipîyî vala de tête bidîtin. Dibe, ku ew bes û bi tenha ve bikaribe çend dêran bide binivîsandin. Bi pîrbûn ve karê "Dagirtina Rûpelên Sîpî" pêwîst bi xebata kom û nîşan ve ji Mêjûvanan tête bikirin. Pir bi kêmî ve hatîye bidîtin, ku ew bi dagirtina tevaya wan valabûnan ve bi carekê ve hatine biserkevtin.

Derbarê Miletê kurd jî jimarek ji "Rûpelên Sipîyî Vala" têtin bidîtin. -Bi gotineke din ve jimareke din ji "Berên Tarî" di xêza mêja

wî de têtin bidîtin, yê ku ew li bal wî de bi gelekî ve bêtir têtin bidîtin, ji yê ku ew li nik piranîya Miletên dinî nasîn de têtin bidîtin. Vêna jî Zimannas û Mêjûvanê Gurcî N. Mar, yê ku ew di karnasiya xwe de di pêla Qeyserî û herwehaji di pêla Sovyatî de qert bû, hişt, ku ew li Ser Kurd de bide bigotin: "Ev Miletê hanê ji bal mêjûwê de hatîye bijibîrkirin"!

Bi rastî jî ve divabû ku wî bida bigotin: "Ev Miletê hanê ji bal piranîya Mêjûvanan de hatîye bijibîrkirin", yanî "Ew ji bal dîroknivîsandina Mîrî de hatîye bijibîrkirin". Her Miletêk xwedan mêjû tete biderkevtin. Xêza demê jî çilo jî bête bidîtin, ew her û her bi bê birîn ve tete bidîtin. Belam "Xêza Dema" Kurd bi pirt pirtî ve tete bidîtin. Ev jî jiber pir hoyan hate bidîtin. Yekekî giring ji van hoyan jiber ku tevaya kurd -di tevaya welatên xwe de- di bin navê xweyî niha de nehatine binaskirin. Ew bes û bi tenha ve ji destpêkirina pêla musulmantîyê ve bi vî navê hanê hatine binaskirin. Belê ew berî musulmantîyê di bin navên pîrî cudan de ligora heremên ciyografî de, yê ku wan Kurdistan didan bipêkanîn, dihatin binavkirin, yanî ew bi navên Miletên wê û Eşîrên wê dihatin binavkirin. Di nava wan jî de navê Mîdya -Mezin- û Mêdî, Ezerbêcan, ya ku ew Mîdya Biçûk bû, dihatin bidîtin. Ezîrbêcan berî musulmantîyê û li paş wê jî de bi çend Sedsalan ve bi pîrbûna perçên xwe ve û herwehaji tevrîzê bi xwe jî ve bi heremên Kurd ve dihatin bidîtin. Herwehaji di nava wan de jî Padîşahîya Kurdoîn¹ di Kurdistana navînî de ango heremên Hekarê, Behdînan, Bohtan, Mêrdîn û Torabidîna niha jî dihatin bidîtin. Ji wan jî di nava wan de Erministan -bi taybetî ve neşîva gola Wanê û jorî wê- dihatin bidîtin. Navê Erministanê navekî ciyografî bû û ew berî musulmantîyê mîna kaşên rengîn ji heremên Kurd û Ermenî dihate bipêkhatin û Kurd tete bi gelekî ve ji Eremenîyan kevintir dihatin bidîtin. Herwehaji di nava wan de jî Padîşahîya Adiabene-Adyabîn di devera soranî niha de di Kurdistana jêrîn de, ya ku ew bi darê zorê ve

---

¹Ev gotina Kurdoîn di serçavên Yonanî de ji bona Kurd hatîye bigotin û bitomarkirin. Tanî vê roja me jî di devera Bahdînan de Kurdîni ji dêlava Kurdayetîyê, ya ku ew di devera Soran de jê re tete bigotin, dibêjin. Herwehaji hêj tevaya Kurmancan ji banga Kurdan Kurdino dibêjin. Cuma

bi Iraqê ve hatîye bipêvekirin, dihate bidîtin. Di dawî de jî "Mêzopotamya Jorî" jê dihate bidîtin, ya ku ew navekî ciyografî bû û wê beşek ji Kurdoîn û pêrejî welatên Diyarbekir, Orfa û Roha jî di nava xwe de dida bigirtin. Magelo dê çawan mêjûwa Kurd bi van hemû navan ve bête biliberkevtin?

Ev hemû navên hanê "Tayên Şaxkirî" didan biwênerkirin - heger ku Merov bikaribe weha li ser werîsê Kurd de- yanjî li ser şaxên dara Kurdistanê de bide biaxivtin. Karê Mêjûvan di girêdana van şaxan de bi darê ve û girêdana wan "Tayên Şaxkirî" bi hev re tête bidîtin, da ku suwarkirina xêza demêyî Kurdistan di seranserîya heyaman de bide bivegerandin û wê bi ronahîya rojê ve bide bironahîkirin. Evaya bi karekî pir dijwar ve tête biderkevtin. Belam ew bi renekî giştî ve dikare bête bikirin; Heger ku Mêjûvan hemû anîn li ser Kurd de li nik Mêjûvanên pêşîyên Musulmanan de û ligel wan jî de Mêjûvanên Ermen û Suryanan de û pêrejî anîna hemû nivîsandinên li ser Miletên rojhilat de ji bal Kevnarên Mêjûvanên Yunan û Roman de û pêrejî anîna hemû dozandinên nihayî zanistîya şopên kevnar bide bicivandin û heger ku Mêjûvan bi têrbûna serpehatî -û vejandina- xwe ve wan hemû "Libatên ji hevbelavkirî ji nû ve jê Gewdeyê wîyê giştî bide bipêkanîn". Tevlivêjî de dê hinek ji "Heremên Tarî" di Mêja Kurd de bête bihiştin, -mîna ku ew li nik pir Miletên din jî de hatine bihiştin.

Mohamed Emnîn Zekî li ser nivîsandinên li ser Kurd de ji bal Mêjûvan û Çiyografîvanên pêla musulmantîyê de agehdar bû. -Belam mîna ku ew li jor de hatîye binivîsandin, Wî ew hemû nedan binavkirin û ji wan tiştên giring di ser guhên xwe re datin biavêtin-. Herwehaji ew li ser nivîsandinên li ser Kurd de ji bal Mêjûvanên Ermenî û Suryanî de, -yên ku di nava wan de agehdarîyên giring jî dihatin bidîtin-, ne agehdar bû. Mîna ku li jor de hatîye bigotin, wî piştî xwe bi Karnasên rojavayî ve dida bigirêdan. Pir caran jî wî ji wan re gotin dida bihiştin. Wer wî dida bixwestin, ku ew di rêya wan re û bi taybetî ve di rêya V. Minorsky-Minoriskî de wan agehdarîyên pet petkirî li ser Kurdên kevnar de ji bal Romanan û Yunanîyan de bide bianîn. Herwehaji pêrejî ew li ser kanîyên Osmanî û Farinsî jî de agehdar bû. Hiç gûman têde nayête bidîtin, ku Minorsky-Minoriskî Zanistvanekî Ewropî bû û bi mezinaya saya serê wî ve mêjûwa Kurd

hate bironahîkirin. Lêbelê wî hemû pet petkirîyên li ser Kurd de ji bal Mêjûvanên Romanîyan û Yunanîyan de nedan bianîn. Hin ji pêguhnedanên wîna mîna Cewhera Sêweyî pir bi nerxî giring ve ji bona ronahîkirina mêja Kurd dihatin bidîtin û bi taybetî ve ew ji bona mêjûwa Kurdistana jorîn ango neşîvîya gola Wanê, bilindîyên serên çîyayên Aladaxê li jorî Gola wanê de, newala Çemê Murad Su - Rubarê Jêrîyî Çemê Firatêyî Bilind- û mêrgên Bingolê dihatin bidîtin. Minorsky-Minorskî pir zor giringbûna Miletên kokîyî Kurd, yên ku wan berî hatina Mîdî Kurdistan didan bipoşandin, di hebûnkirina suwarkirina milîyî Gelê Kurdî niha de û di şopên wîyî şehristanîyê de didate bikêmkirin. Belam Mohamed Emîn Zekî li ser wê rêya wî de neçû. Ev bi xwe jî ve bi pîrseke pir tevlihev ve tete bidîtin. Divê lê careke din bête bivegerandin.

12. Ez Danervan li ser Bergê Yekem de ji Mêjûwa wîna di sala 1931 de didim bipîrozkirin, ango berî ku ji me re dozandinên zanistîya şopên kevnar di salên pêncî û şeştî de bi rengekî dawîkirî ve dane bixuyanîkirin, ku Padîşahîya "Orarto"¹, -ligora navkirina ku Dûminên wêyî Aşûrî di tomarên xwe de dane bianîn-, ji bal Mîdîyan û ji bal yên li jêr ala wan de ji "Çeteyên" û "Hovên Mîdya" -ligora gotina tomarên Aşûrî de²- ango

---

¹Bi dûr û dirêjî ve di derîyekî taybetî de di kanîya pêşîn de li ser Urartu-Orarato de ji r. 375-386 de hatîye binivîsandin. Herwehî jî xwe re li ser van Miletên Kevnar de bi neqşên welatên wan ve ji xwe re li nivîsta wergerandina Elemanî de: Der Bibel Atlas: die Geschichte des Heiligen Landes 3000 Jahre vor Christus bis 200 Jahr nach Christus- mêjûwa welatê perest ji sala 3000 b. z tanî 200 Salî p. z. de, ligel 264 neqşan û gotarên wan de, ji bal Yohanan Aharoni/ Michael Avi-Yonah, Ausburg, Hamborg, sala 1990 de. bide bitemaşekirin û bi taybetî ve li ser neqşa Orarto de di neqşa 11 de û di r. 18 de ji xwe re bide bitemaşekirin. Ev pîr nivîseket bi nerx ve û bi taybetî ve di warên neqşên xwe de çî ji alî bazirganîyê de û çî jî ji alîyê livandinên supahî de di Rojhilata Kevnar de tete bidîtin. Cuma

²"Çete" yanî "Hov" ew bi zimanê Firensî, Ingilîzî û Elmanî ve Hordes tete bidekevtin. Ew bi têngihîştina mîna Hovan ve tete biliberkevtin, yên ku ew ji bil gerokîyê û sergurandinê pêve tiştêkî din nizanin. Ismet Şerif Wanlî

(Horde bi Latîni û Turkî ve Supahêkî bêser û ber û xurî tete biderkevtin.

Eşîrên zimanê Iranî û gerok hate binabûdkirin, yê ku ew di neşîvîya gola Urmîyê de dihatin bicivandin. Wan dest bi hêrîşên xwe ve li ser devera Wanê de berî hêrîşa Mêdîyî dawî di sala 590 berî zayîne de dane bikin. Ev Eşîrên gerok ji Eşîrên Scythes-Sîtî, Eşîrên Mard û Eşîrên Kurt bûn, yê ku wan kelehên Wanê paytexta Padîşahîyê dane bivegirtin. Evanan bi xwe jî ve Desteyê Duwem ji Bavpîrên Kurd didin bipêkanîn.

Belê evaya dijî nivîsandîna Minoriskî û di rêya wî jî de dijî Mohamed Emîn zekî hate bidîtin. Herwehajî ew dijî bawermendiyên teyava Mêjûvanên rojava -û Ermenîyan- tanî dozandinên wan şopan hatin biderkevtin; jiber ku ew ne Bavpîrên Ermenî bûn, yê ku wan Padîşahîya Orarto dane binabûdkirin, lêbelê ew ji Bavpîrên Kurd ji Mîdîyan, ji Eşîrên Sît -Sikît-, Mard û Kurt bûn. -Yê ku wan navê Kurd didan bihilgirtin. Navên van Eşîrên Kurdîyî nivgerok di diyarên Kurdistana jorîn de li hêlên Wanê de, li ser serên Aladax yanjî Subhan, Sîpan û Tendurek de, li newala Çemê Murad Su de, yê ku ew li nik Yunanî û Romanîyên kevnar de bi Çemê Arsanias ve dihate binavkirin, li nêzîka kanîyên Çemê Arax-Araks de û li ser bilindiyên Bîngol de berî zayîna Isa û li paş wî de jî ji bal Mêjûvanên Yunan û Roma kevnar de hatine binivîsandin, gava ku Roma bi hêrîşên xweyî Supahî ve ji bona van deverên dûr dihate rabûn. Evaya jî min li jor de bi "Cewhera Sêwî" date binîşankirin, ya ku ew tête bidiyarkirin, ku bext ji bona Minorsky-Minoriskî ji bona dozandîna wêna neda biyarîkirin. Dibe, ku wî ew guhpêdana giring pê neda bidan; jibervêjî ew li ser wî de nehate biaxivtin. Belam Mêjûvanekî dinî rojavayî Firensîyî nuh li paş Minorsky-Minoriskî de bi navê Louis Dilleuann - Lois Dilowan- ve nivîstek bi carekê ve dewlemend bi belgeyên xwe ve di bin nav û nîşana "Mêzopotamya Bilndîyî Rojhilat û Welatên Dorhêla wê"¹ de date binivîsandin. Wî xwe di nava wê de ji bona nava

Cuma).

¹Ji xwe re li nivîsta wîyî Firensî de: Louis Dellemann. "Haute Mésopotamie

derya nivîstxanên Yunanî û Romanîyî kevnar de date biqûlkin. Wî ji me re ji qûlbûnê wan de ji bona tava rojê cewherên vê xizna veşartî date biderxistin.

Ez dê careke din ji bona ser vê danava hanê û lêgerandinê din bêtim bivegerandin. Ez ditirsim, ku xame min ber bi dût ve bide birakişandin. Bi baştir ve têtê bidîtin, ku ez li vêderê de wê bînim bidawîkirin, da ku ez di dawî de mêjûwa Mamostê meyî çûyî bidim bihêjakirin.

13. Hinek ji Zanevanên Kurd li ser mêjûwa Mohamed Emîn Zekî de didin bigazinkirin, ku ji xwendina wê hatin bidawîkirin, bêyî ku mêja Kurdistan ji wan re bête birûnkirin yanjî ew ji wan re bi renekî têrkirî ve bête birûnkirin. Bi rastî jî ve divê Merov hinekî bi tarîbûnê ve li ser wê mêja kevnar de di xwendina nivîstê de bête bihestkirin, heger ku li bal Xwendevan de zanebûneke mêjûyîyî têrkirî neyête bipeydakirin. Dibe, ku hoya vê jî bête bidîtin; jiber ku Danervan hemû bidestkevtîyên xwe ji agehdarîyên pir nedane bikaranîn, yanjî wî hin pêlên tarî dane biservekirin, yanjî wî dest ji bona beramberkirinê û lêvenerandina hişî ji bona ronahîkirina wan dayite biavêtin, heger ku hin kêmanî di agehdarîyan de derbarê wan de bihata bidîtin. Herwehaji hin ji agehdarîyan bi destên wî ve nehatin bikevtin, ji yê ku ew ji bal zanistîya şopên kevnar de hatin bidozandin.

---

orientale et pays adjacents, ji Belavokên "Destgeha Zansîtya Şopên Firsiyî Kevnar de li Berudê de" bide bitemaşekirin.

Ew di sala 1962 de li Parisê de hate biçapkirin. Di nava nivîstê de jimareke pir ji neqşan li ser cihên Kurdistanêyî mêjûyî û rêyên wê de têtin bidîtin, yê ku hêrîşên Supahîyî Romanî di ser wan rêyan re ji bona nava wan cihan hatibûn bikirin. (Danervan bi xwe jî ve Efser bû. Di nivîsandina wî de pir devavêtin ji bona ser Kurd hate bikirin û herwehaji têtê hinek çavnerînek baş ji bona liberxwedana Bavpîrên Kurd beramber bi Leşkerên Roma ve têtê bidîtin. Ismet Şerîf Wanî

Herwehaji Danervan gelek ji agehdariyen boşiti di nava nivista xwe de li ser hev de dane bikomkirin, pir caran ji beyi ku pwendî di nava wan de bete biditin û yanji wi xwe car caran ji di nivsandina dirêjbûna hin ji rûdanan de didate biêsandin. Dibe, ku nivsandina dirêjbûnan tişteki bi sûd ve bete biderkevtin. Dibe, ku bibixistina rûdaneke biçûk, gotineke goti yanji dereke nivsandî pir bi liberkevtineke mezin ve ligora dema xwe de bete biditin. Hiç guman tede nayete biditin, ku pîrbûna agehdariyen hati û hatina wan di pir caran de bi bê rek û pêki ve yanji bi bê lêvenerandineke terkiri ve li bal Xwendevan de, ye ku ew li ser mêjûwê de nade bizanin, hineki hestekê li ser tariya mêjê de dide bipeydakirin.

14. Her çilo ji ku bete biditin, mêjûwa Mohamed Emîn Zekî bi gelekî ve diyartir ji nivsandinên hin ji Mêjûvanên Kurd tete biditin, ji yên ku ew li dû wi de hatine bipeydakirin. Ev ji bi taybetî ve derbare heyamên kevnar de tete biditin; -jiber ku Mêjûvanên Kurd li dû wi de pir ji bona danaserhev ji agehdariyan, dirêjbûnan, navên Merovan û navên ciyografiyi kevnar bi bê rek û pêkxistinê ve û bi bê hiç kurtiyekê ve ji xwe re didane biçirandin-.

Lêbelê Danervan pir bi diyari ve date biderxistin, ku Miletê Kurd ji hevduhirtina "Qata Miletên Pêşi" -Qefqasî ji wan re tete bigotin-, yên ku wan welatê Kurdistanê didane bipoşandin, ligel "Qata Duwemî" Iranîyi Ziman de, ya ku ew ji "Midiyan û Besteyên wan" dihate bipêkhatin, ya ku ew li dû Qata Yekem de ji bona nava Kurdistanê hate bineşînîkirin û wê Miletên pêşi date mimijandin, hate bipêkhatin.

Di vir de ji Danervan li ser bir û baweriya V. Minorsky-Minorski de nehate biçûyîn, tevî ku ew pir bi dilê wi ve dihate biditin. Ew li ser Perçeyê Iranîyi Hindîyi-Ewropî de di bûna Miletê Kurd de -ango Qata Duwem de- beyi Miletên Qata Yekem de nedihate bisorkirin. Di bir û baweriya min de wi di vê bir û baweriya hanê de başî date bikirin. Hiç guman tede nayete biditin, ku Miletê Kurdî niha bi

Şûngirvanên Miletên Qata Yekem ve têtin bidîtin, yên ku ew di Kurdistanê de dihatin bidaniştin û zimanê wan ne Kurdîyî Hindîyî-Ewropî dihate bidîtin. Lêbelê zimanê wan jî -ligora zalbûna bîr û bawerîyên zanistîyî niha de- "Qefqasî" bû. Herwehaji pêrejî Miletê Kurd bi vî endazî jî ji Nevîyên Mîdyan¹ û "Besteyên" wan ji Miletên Hindîyî-Ewropî tête bidîtin, yên ku zimanê wan arî bû û ew di nav Kurdistanê de dihatin bidaniştin û yên ku wan ligel xwe de navê "Kurd" û bingehê zimanê Kurdî datin bianîn. Belam zimanê Kurdî ji bona Kurdistanê ji derve mîna niha "nehatiye biwergirtin". Lêbelê ew li ser zemîna Kurdistanê de hate bipêşvekevtin, bi têgihîştina ku zimanê Îranîyî kevnar, yê ku Mîdyan, Mard, Kurt û Saka -"Besteyên Wan"- ligel xwe de dabûn bianîn û yên ku ew li Kurdistanê de hatibûn bidaniştin û yên ku wan Miletên Qata Yekem bi derbasbûna demê ve datin bimijandin, gotinên wan Miletên pêşînî û bi serdejî ve hin ji rêzanên zimamên wan -Substratat: ango ya ku ew di bîne de tête bihiştin-, -Binkevtî, Cuma- ji xwe re date biwergirtin. Herwehaji ew ligora niyazmendîya serûştîya Kurdistanê û reweştîya Tudeyên wê de di avanîyê, berkirina çandinyê, xwedîkirina cenawer, nêçîr û ravê de hate bipêşvekevtin. Ev bipêşkevtina hanê bipêşkevtineke mîna wêna jî di zimanê Farisî de hate bidîtin, ya ku ew di Malbata Zimanên Îranî de bi Xweha Zimanê Kurdî ve tête bidîtin.

Tevlivîjî de gava ku ez ji xwe re di nava nigaş de didim bipojinandin. Bê ka çawan Eşîrên -Mard- û -Kurtîyên- Mîdî dihatin bijîyandin, yên ku wan Padişahîya Orarto² di welatê Wanê de di nêzîka sala 590 berî zayîne de datin binabûdkirin. Bê ka çawan wan gundên xwe di dana buhar û havîne de didan biberdan û ew ligel Terşên xwe de ji bona nava çêrgên zozanan li ser qotên çiyayên Tenderuk û Aladax de, ji bona hêl û berên Araratê û ji bona neşîva

---

¹Ji xwe li ser Meder-Mêdî de li nivîsta: Drei Jahrtausende Armenien- sê hezar Sal Erministan- de, Burchard Brentjes, Keohler & Verlag, Leipzig, sala 1984 (çapa duwem; jiber ku çapa yekem di sala 1975 de hatîye bikirin), r.19, 32, 35 û 47 bide bitemaşekirin. Cuma

²Ji xwe re li kanîya pêşîn de li ser Urartu-Orarto û Orartîyan de di r. 19, 20, 23, 30, 31, 32, 33, 35, 47, 201 û 205 de bide bitemaşekirin. Cuma

Furatê bilind -Murad Sû- didane bikoçkirin. Bê ka çawan Suwarên wanî çekdarî xemilandî bi tîr, kevan û rîman ve li ber welat û terşên xwe de beramber bi Leşkerên Romayî Hêrîşvanî berî zayîna Îsa ve didan bidan, ku li hêl û berên wan de li ser bilindayên kaş û zînanan de wêranîyên kelehên mezin dihatin bidîtin, yê ku Padîşahîya Orarto di nava wan navan de li dû xwe de dabûn bihiştin. Herwehajî di rexên wan keleşan de cihok û kehrîzên avê hêjbêtir berbend û golên avêyî çêkirî Padîşahên Orartoyî -ango Wan- dane bidurustkirin. -Ew ji Tudeyên "Qata Yekem" bûn-. Hest -yajî vejandin, heger ku ez vê gotina hanê ji xwe re bikaribim bidim bikaranîn,- bi min ve dide bipalpêdan, ku Minorsky-Minoriskî li ser rastîyê bû, Ku Kurdên sedsalê bîstan di nava wan navan de di Kurdîstana Turkî de bi kêmanî ve ji Nevîyên wan Eşîran têtin biderkevtin.

Bajartîya "Qata Yekem" û bi taybetî ve bajartîya Urartu-Orarto di welatê Wanê de, ya ku ew ji bona ser depê mêjûwê piştî bêtir ji hezar salî ji derkevîna Gotîyan û Lollolbîyan di çiyayê Zagrosê de hatiye biderkevtin, bi gelekî ve bilindtir û pêşvekevîtir ji bajartîya "Qata Duwemê" Mîdî dihatê bidîtin. Belê hêjbêtir ew, -mîna ku min şopên wê di devera Wanê û hêlên wê de di sala 1991 date bidîtin, nimûneyeke bi serê xwe ve di bajartîyên mirovanîyê de dide pêkanî û ew ligel şehristanîya Misrîyî kevnar de tete biberamberkirin.

Cihê sersurandinê tete bidîtin, gava ku Hozanvan bi hûrbûn ve li vekirina veşartokeke dijwar yanjî pêleke mêjûyî bi tarîyê ve poşandî didin bitemaşekirin. Ew bes û bi tenha ve rûwekî ji rastîyê didin bidîtin, lêbelê ew wî ji nişkêve û bi hêz û hiner ve didin bidîtin. Wisa ew rê ji bona vekirina veşartokê didin bidurustkirin. Bi vê têgihiştina hanê ve Minorsky-Minoriskî Hozanvan bû.

Bi vî rengê hanê ve Kurdên "Qata Duwem" şehristanî ji "Qata Yekem" ji xwe re datin biwergirtin û wan keleş û bajar di seranserîya Kurdîstanê de dane biavakirin. Herwehajî şehristanîya "Padîşahîya Wana" kevnar ji bona Daryos û Padîşahên Binemala Achêmênide-Axmenî û li paş de jî ji bona Etina û Yunana kevnar de bi nala nimûneyekê ve ji bona çûna li ser wê de hate bikirin. Bi rastî jî ve Mêjû bêtir diwartir tete biderkevtin, mîna ku hin Merov wê ji xwe re didin biwênekirin. Têde bihevgerêdana şehristanîyan, tevlihevbûna Miletan, pîrbûna kêrdarên cihî û deverî na hêjbêtir kêra vînen Neferan

yajî rûdanên jiberxwe ve têtên bidîtin. Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku Mohamed Emîn Zekî evaya dida bizanîn; jîbervêjî wî Zarwên "Qata Yekem" ligel Zarwên "Qata Duwem" de dane bitevlihevkirin, da ku ew Miletê Kurdî niha ji wê tevlihevbûna di Lûle de bide biderxistin. Ew li ser rastîyê de bû. Kurd Nevîyên Mîdya ne. Belam Mîdya jî bi xwe jî ve mîna Fars date bikin. Fars hemû Miletên berî xwe û şehristanîya wan li ser zemîna Îranê de ji xwe re date biwergirtin. Herwehajî Kurd û Zaroyên wî jî di Kurdistana jêrîn de piştî vegirtina Nîneva di sala 612 berî zayîne de datin bikin. Herwehajî wan ev di Kurdistana jorîn de piştî vegirtina wan ji bona Wanê û kelehên wê li paş bîst salan de ji vegirtina Nîneva dane bikin.

15. Danervan li ser destpêkirina şehristanîyê de di heyamên "berî Mêjûyê" de di nava Kurdistanê de di warê çandinîya dan de, di avanîkirina gundan de, di kedîkirina hin cenaweran de ji bizinan û berxan, yê ku ew kovî bûn¹, di warê veçêkirina hin ji alavên destikî ji bona hêsanîkirina karê Merov û jîna wî de ji berî bi deh hezar sal ji zayîna Isa ve di "Heyamê Kevirî Kevnarî" pêşî de ango -Palaeolithic-Palyolitik- nedaye biaxivtin.

Karnasên zanistîya şopên kevnar mîna D. A. E. Garrod², R. J. Braidwood³ Emerîk û hinên din jî li pir cihên li Kurdistanê de dane

---

¹Di vî warê kedîkirina cenawer de Burchard Brentjes bi zimanê Elemanî ve nivîstek taybetîyî pir bi nexr û hêja ve di bin nanişana: Die Erfindung des Haustieres - Dozandina Cenawerê Malê-, di 138 rûpelan de, Leipzig sala 1975 de dayita biçapkirin. Cuma

²Vî Zanistvanê hanê Garrod D. A. E. ev nivîstên hanê bi zimanê Ingilîzî ve dane binivîsandin: The Stone Age of Mount Carmel I, Oxford, sala 1937.

The Natfian Culture: The Life and Economy of an Mesolithic People in the Near East. In: Proceedings of the British Academy, Vol. XIII, London, sala 1957. Cuma

³Vî Zanistvanê hanê Braidwood, R. J. ev nivîstên hanê li ser Kurdistana de bi zimanê Ingilîzî dane binivîsandin: Excavations in Iraq-Kurdistana. In: Sumer, Bd. VII, Bagdad, 1951 S. 99-104.

bidozandin, ku têde şehristanîyê dayite bideştêpêkirin, berî ku ew li Misrê û Mêzopotamya Xwarîn -Iraqa Erebiyî Niha- de bête bideştêpêkirin¹. Ji cihên Kurdistanê, ji yên ku têde Merovan dest bi şehristanîya xwe ve dane bikirin, Şikevta Shanidar-Şanidar² -li Behdînan de- û gundên Balka-Barda û Jarmo-Çarmo -nêzîka Çemçemal- û cihê Mazar-Merd -nêzîka Sulêmanîyê- û herwehaji cihên din di çiyayên Zagrosî "Mêzopotamya Jorîn de têtêin bidîtin.

Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku ew Merovê di wan cihan de hatîyê bijîyandin û wî li wêdere de dest bi şehristanîyê ve dayite bikirin, wî bi zimanê Kurdî ve nedidate biaxivtin. Em tu tiştî ne li ser remana wî de, li ser zimanî wî de û nejî li ser koka wî de didin bizanîn.

Belê Mohamed Emîn Zekî bi "Heyamên Mêjûyî Kevnar" ve date bideştêpêkirin. Belam wî bi heyamên mêjûyî kevnarî berî mêjûwê ve nedaye bideştêpêkirin; jiber ku ev dozandinên şopên kevnar di pêla

---

Braidwood, R. J./ Howe, b. Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan, Chicago 1960.

Braidwood, R. J. Seeking the World's first Farmers in Persian Kurdistan: A Fullscale Investigation of prehistoric sites near Kermanshah. In: ILN vom 22. 10. S. 695 f., sala 1960.

Braidwood, R. J./ Howe, b. / Reed, C. A.: The Iranian Prehistoric Project. In: Science vom 23. 6. Vo. 133, S. 2008 ff., sala 1961

Braidwood, R. J.: Further Remarks on Radioactive Carbon Age Determination and the Chronology of the Late Prehistoric and Protohistoric Near East. sala 1964. (In: Vorderasatische Archäologie (Festschrift Moortgat), Berlin, S. 57 ff.). Cuma

¹Ji xwe re li: Die orientalische Welt -Cihana Rojhilat, Burchard Brentjes, Berlin, sala 1972 de bide bitemaşekirin. Cuma

²Di vî warê hanê de nivîsteke pir hêja û bi nêrx ve bi zimanê Elemanî ve di bin navnîşana: Vom Schanidar bis Akkad-ji Şanidar tanî Akad, Burchard Brentjes, Urania-Verlag, Leipzig, Jena, Berlin, sala 1968 hatîye biçapkirin. Cuma

wî de hêjî ew nihatabûn bidozandin û binasîn. -Ezê careke din ji bona ser vê danavê di beşê duwem de dê bêtim bivegerandin-.

16. Derbarê Bergê Duwem ji Mêjûwa Mohamed Emîn Zekî de ango "Mêjûwa Dewlet û Mîrneşînîyên Kurd di Pêla Musulmantîyê" de Danervan li ser Dewlet û Şahînaşahîyan de hatîye biaxivtin, yê ku Binemalên Kurd ew li derveyî Kurdistanê de mîna Dewleta Eyubî li Surî û Mîsrê de û hinin din jî mîna Mîrneşînîya Malbata Can Polat di çiyayê Libnanê de dane bisazkirin. Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku ew Dewlet û Mîrneşînîyên dawî em nikarin wan bi navê Kurd ve bidin binavkirin; jiber ku bes û bi tenha ve Serdarên wan di koka xwe de Kurd bûn. -Dr. Kemal Fuad di rexnê xwe de li ser wî de jiber bi navkirina wan bi "Kurdî" ve rast û durust bû-. Tevlivêjî de bibîrxistina hin ji aghdarîyên wan Dewletan û Mîrneşînîyan, yê ku Kurd ew li derveyî welatê xwe de dane bisazkirin, têde sudeke mêjûyî û rewanî beramber bi Kurdên sedsalê bîstan ve tête bidîtin. Dibe, ku bi baştir ve bihata bidîtin, heger ku ew bi rûnkirinan ve bihata bitêrkirin û wî bida biderxistin, bê ka Miletê Kurd çî ji Miletên hemsayên xwe re daye bianîn û bê ka çawan Şehzade, Padîşah, Zanistvan û Serbazên wî beşdarî di mêjûwa wan Miletan de û di mêjûwa tevaya deverê de dane bikin.

Belam derbarê Dewlet û Mîrneşînîyan de, yê ku Kurd ew li ser xaka Kurdistanê de dane bidamezirandin, divê li wan de nala Dewlet û Mîrneşînîyên Kurd bête bitemaşekirin û pêrejî ev ji daxwaza dadgerîyê û rastîya mêjûwê bête biderkevtin. Heger ku zimanê wanî nivîsandinê jî di dam, destgeh û dîwanên wan de bi zimanê Erebi ve di pêla musulmantîyî kilasîkîyî pêşî de jî dihate bidîtin. Mîrneşînîyên wan di vî warî de ligel Mîrneşînî û Dewletên Farsîyî pir de nedihatî bicudakirin, yê ku ew di Îranê de di pêla Abasî de hatin biderkevtin. Ji van Mîrneşînî û Dewletên Kurd jî Dewleta Binemala AL Boye tête

bidîtin, -ya ku Binemala wan di koka xwe Deylemî bûn-. Divê li vêderê de bête bigotin, ku zimanê Quranê mîna zimanê Latîni ji bona Dewlet û Mîrneşîniyên Ewropa di sedsalên navîn de dihate biderkevtin. Belam Tudeyên wan Dewlet û Mîrneşîniyên Musulman, yê ku ew li ser zemîna Kurdistanê de hatin biderkevtin, Kurd bûn û ew bi Zinamê Kurdî ve dihatin biaxivtin.

Mêjûwa Dewleta Firensîyî nuh jî wer ew di sedsalê pêncehemînî zayîne de dide bidestpêkirin, ango piştî ku Frank-Fireng hatin bidaniştin, yê ku ew ji Êlên Cermanî bûn û ew di welatê Galliya-Galîya de, -ya ku bi Latîniya kevnar ve jê re dihate bigotin- û ya ku jê re niha Firensa tete bigotin, hatin bidaniştin. Li paş hatina Êlên Germanî de ji bona vî welatê hanê de navê wêyî Germanî ango navê Firensa nuh jê re hate bidan.

Wisa jî karekî wetov di Kurdistanê jî de hate bikirin, bi têgihiştina ku yekek ji Miletên Mîdî bêtî yê din, yê ku ew Miletê -Kurt- bû, navê xwe bi derbasbûna zeman ve ji bona tevaya welat û deveran date bidan, yê ku ew bi Kurdistan ve hatin binavkirin, yê ku wan berê pir navên cudan didatin bihilgirtin.

Belê damezrandina Dewleta Firensîyî nuh di sedsalê pêncehemînî zayîne de berî bûna zimanê Firensîyî nuh bi çend sedsalan ve hate bidîtin. Wisa jî ev karê hanê jî di wan Mîrneşîniyan de nehate bicudakirin, yê ku ew li ser zemîna Elmanya de di sedsalên navîn de hatin biderkevtin. Zimanê Latîni zimanê wanî nivîsandinê bû, mîna ku ew di Dewleta Firensîyî bi navkirî ve dihate bidîtin. Derbarê remanê û bawermendîyê de wê Dewleta Firensîyî hanê xwe bi "Keça Kenişta Mezin" ve dida binavkirin. Armanca Padîşahên wê di berzkirina nav û nîşana oldarîya filetîyê de dihate bidîtin. -Wetov bi carekê jî ve ev li nik hemû Dewlet û Mîrneşîniyên rojhilat de û di nava wan de jî li nik yê Kurd de ji bona berzkirina nav û nîşana musulmantîyê dihate bidîtin. Jibervêjî divê ku em Miletê xweyî Kurd ji van paşîştinan nedin bibêpişk û bibêparkirin, yê ku ew ji bal wan Dewlet Mîrneşîniyan têtin biwênerkirin, yê ku ew li ser xaka Kurdistanê de di pêla musulmantîyê kilasîkî de û bi taybetî ve di destpêka sedsalê dehemînî zayîne de hatine bipêkhatin. Ji van jî Dewleta Dostekî -yaxud Merwanî-, di Kurdistana Turkîyî niha de, Dewleta Binemala Hesnewî di Kurdistana Îranê de, li paş wê de

Dewleta Xorşîdî di Loristan de, Dewleta Fezlewî yanjî hezarsipîd di Loristana Mezin -Bextiyarî- de, yê ku Serdar û Tudeyên wê Kurdê Lorî bûn, dihatin bidîtin. Herwehajî ji wan jî Dewleta "Rewadî" di Ezerbêcanê de tete biderkevtin, ya ku ew jî di sedsalê dehemînî zayîne de hate bipêkhatin. Navê wêyê rast ne "Rewadî" mîna ku ew ji bal Minorsky-Minoriskî hatîye bitomarkirin, belam ew bi "Rawendî" tete binavkirin. Ev navê hanê jî navekî Kurdîyî Îranîyî kevnar tete biderkevtin û ew berî musulmantîyê hatîye bidîtin.

Ez li ser vê danava hanê de di lêgerandineke din de bi zimanê Firensî ve hatime biaxivtin; jibervejî kêş niye, ku ez li ser de bêtim birawestandin¹. Navê bajarê "Rewandîz" -ango bi Kurdîya kevnar ve "Keleha Rewand") ji bona berî derkevîna musulmantîyê bi demekê dirêj ve tete bivegerandin. Belam mêjûwa Dewleta Rewandî hêjî pir bi tarîbûnê ve tete bipoşandin û Tudeyên wê ji Kurdên Deylemîne.

Ji mafeyê Miletê Farisî di paşîştinên Dewleta musulmantîyê de tete bidîtin, ya ku ew di Îranê de di pêla musulmantîyê de hatîye biderkevtin. Ev jî, mîna ku ew li jor de li ser Kurd de hatîye bigotin, tete bidîtin. Ji van Dewletên Farisî jî Dewleta Samanid û Saffarid ji sedsalê nehemîn de, li paş de Dewleta Xeznewî û pêrejî Dewleta Buwayh têtin bidîtin. Derkevînen van Dewlet û Mîrneşîniyan li ser erdên Faris û Kurdistanê de bi xwe jî ve nala "beramberkirineke" Farisî û Kurdî dijî zalbûna Erebi li ser welatên musulmantîyê de dihaten biderkevtin, di dema ku hêz û hinera Xilafeta Ebasîyî supahî û siyasî dihatin bikêmkirin û ew bes û bi tenha ve di devera Iraqa Erebi de dihatin bikunckirin.- Wer li Dewleta Xilafeta Ebasî de hate bikirin, mîna ku li Dewleta Papên Katulikîyî Taybetîyî bi wan ve di kuncêkê

---

¹Ji xwe re li lêgerandina minî belavkiri de bi zimanê Firensî ve di Kovara Itali "Rivista degli Studi Orientali" de Bergê Jimar "L" (Ango Pêncî) bide bitemaşekirin, ya ku ew ji bal Zanistgeha Roma di sala 1976 hatîye derkevtin. Ew di bin nav û nîşana: "Veguestina Welatê Kurd ber bi rojava ve di navbera sedsalê dehemîn û panzdehemînî zayîne de: xwendekarîyeke ciyografî, civakî û Mêjûyî". Di bin vê nav û nîşana hanê de bi xwe jî ve ew di Belgeyên Kongirê Bîst û Nehê Rojhilatnsên NavDewletan de, li Parîsê de di sala 1973 de hatîye bibelavkirin. Belam hin pêvekirin di vê belavkirinê de têtin bidîtin, ku ew di Belavkirina Çapa Parîs de nayêtin bidîtin. Ismet Şerîf Wanlî

de ji bajarê Roma di destpêka dema vejandinê -Renaissance- de li Ewropa de hate bikirin.

V. Minorsky-Minorskî vê pêla hanê, ya ku têde Dewletên Farisî û Kurdî ji destpêka sedssalên nehemînî yanî dehemînî zayînê de dayite bidestpêkirin, bi rast û durustî ve bi "Iranian intermezzo" ango bi "Dema Navexweyî Iranî" ve dayite binavkirin. Di vê de, di dema ku tanî endazekî kurt de bû, di nava sedsalekî û du sedsalekî de mebest bû, ya ku têde Miletên Îranî, yê ku ew di Deylemî de di Faris de û di Kurd de di Kurdisrtanê de dihatin biwênerkirin, Kursîya rêberîya siyasî û uupahî di rojhilata musulmantîyê de dane bigirtin. Ev bi "Navxweyî" ve tête bidîtin; jiber ku dema Serdarîkirina Kurd-Deylemî -Îranî- li ser rojhilata musulmantîyê de di navbera dema Serdarîkirina Erebyî berî xwe de û di navbera dema Serdarîkirina Turkîyî li paş xwe de hatîye bidîtin. Li ser vê dema hanê de bi dirêjî û hûrbûneke zanistî ve di nivîsta Minorsky de: "Studies in Caucasian History" hatîye binivîsandin. Li jor de li ser vê de cardî hatîye biaxivtin.

17. Ez li nik "Heleyan" de nayê birawestandin, yê ku Mohamed Emîn Zekî li vir û dera han de di nava wan de hatîye bikevtin. Ev gotina "Heleyan" ji bona Kemal Fuad tête bivegerandin. Hîç gûman têde nayê bidîtin, ku wî bi başî ve date bikirin, gava ku wî di pêşgotina xwe de, ya ku ew li jor de hatîye bigotin, ji bona hinan ji wan Heleyan dayite binîşandan.

Dibe, ku bi min ve neyête bikirin, ku ez "Heleyên" din bidim bicîkirin, yanî ku ez wan bidim birastkirin. Dibe, ku ez bikaribim pir kêr ji wan jî bidim bidîtin. Ew "Heleyên" hanê bi karekî bê rev ve dihatin bidîtin û ew ji bona tevaya nivîsandinên wîna gelekî bêkêr bûn. Wan hîç giringbûna liduxwehiştinên Mohamed Emîn Zekî ji bona Miletê Kurd di nivîsandinên wî de nikarîbûn bidana bikêmkirin.

18. Mîna ku li jor de hatîya bigotin, ku Mohamed Emîn Zekî di nivîsandina nivîstên xwe de li ser Kurdistanê de zimanê Kurdî bi zaravayê jêrî ve dayite bikaranîn. Wî li

Şerefxan de ji bona nivîsandina mêjûwa wî bi zimanê Farisî ve dayite bigazinkirin. Di vê gazina hanê de sitembarî tete bidîtin. Divê li vêderê de bête bigotin, ku zimanê Kurdî hêjî di sedsalê şanzdehan de bi zimanê nivîsandinê ji bona nivîsandina mêjûwê nehatibû bikirin. Bes û bitenha ve pê xweşxuwani dihatin binivîsandin. Herwehaji Şerefxan di "Pêşgotina Xweyî Etnolocî" de hoyê nivîsandina xwe bi zimanê Farisî ve date biderxistin; jiber ku ew di wê çaxê de zimanê wêje bû, ne bes tenê ji bona Faris û Kurd -lêbelê jî ji bona hinekan ji Turkan jî- dihate bidîtin. Ew zimanekî ji zimanê Kurdî nasintir bû û ku bi saya zimanê Farisî ve û bi saya nivîsandinên wî ve "Şopên Lidûxwehiştîyên Padişah û Şehzadeyên Gewreyên Kuristanê di Kuncên jîbîrkirinê de dê nema bêtin bihiştin".

19. Min di jor de pir war dane bixuyanîkirin, ku Mohamed Emîn Zekî li ser wan de nehatîye biaxivtin. Hoyê hinekan ji bona ser neçûna wan nebûna agehdariyan bû, yê ku ew îro di nava detstên me de têtin bidîtin, belam ew di dema wî de hêjî ji bal zanistîya mêjûwê de nahtibûn bidozandin. Her çilo jî bête bidîtin, zanebûna her Miletê li ser mêja xwe de, çi Elman, çi Firensî, yanî Erebi, Farisî û yajî Çînî ew bi encamê xebata nifşan ji Mêjûvanan ve tete bidîtin, yê ku her nifşekî ji nivîsandên nifşê berî xwe dayite bikarkirin. "Mêjûweke bi carekê ve" nayête bidîtin, lêbelê ew her û her ligel her nifşekî de û di her demekê de ligel pêşvekevîna şeweyê "Zanistîyên Alîkar" de tete binuhkirin û bikatkirin.

Ez naxwazim careke din li vêderê de başbûnên Mohamed Emîn Zekî, kûrbûna zanistî û hûrbûna wî, piştrastîya wî di anîna nivîsandên berê wî de, qeçîya wî li ser Zaroyên Miletê wî de li ser lidûhiştinên wî de ji nivîsandinan, yê ku wan gelek tarîbûn dane bitarûmarkirin, ya ku wê li ser mêjûwa Kurdistanê de û bi taybetî ve

mêjûwa wêyî kevnar û di çavên Kurdan bi xwe de dida bipoşandin, bidim bidubarekirin.

Lêbelê bes û bi tenha ve ez careke din dixwazim ji bona sadebûna wîna bidim binîşandan, ya ku ew ji rûçikên Sincîvanan tête bidîtin û ji yên ku ew di endazîya "Rastîyên" mirovanîyê û pîrbûna rûwên wê de têtin biliberkevtin. Danervan di pêşgotina xwe de ji bona sînoren zanebûna xwe -mîna her zanebûnekê- date binîşandan û wî ji Gencên Zanevanan date bixwestin, ku ew xebatê bidin bikirin, da ku ew wî karê wîyî destpêkrî ber bi dawîkirinê ve bidin bianîn.

Jiber rewşên Miletê Kurdî siyasîyî dijwar em nikarin pir çavdêrîyê ji Zanistvanên Miletên din çî ji rojava yanjî çî jî ji rojhilat bidin bihêvîkirin. Ango ku bi dawîkirina lêgerandinên li ser mêjûwa Kurdistanê de ev bi xwe ve erkê li ser şanên Mêjûvanên Kurd de ji vî nîfşê û pêrejî ji nîfşên tên tête bidîtin.-Herwehajî ayinda Kurdistanê tevî bawerîya hinekan jî ew bes û bi tenha ve di nava destên Zaroyên wê de tête bidîtin û ew li ser bînferehbûn û karînen wan de di wênekirina destikên xebatê de, yên ku niyazmendîya demê û pêşvekevtina rewşê didin bixwestin, tête birawestandin¹.

20. Ez dixwazim vê hêjabûna xwe ji bona nivîsandinên Mohamed Emîn Zekî bi dubarekirina xwe ve li ser rûçikekî de bidim bidawîkirin, ya ku ew di nava nivîsandina her rûpelekî wî de tête bidîtin, ev jî bi xwe jî ve mirovanîya wî bi xwe ye. Wî dest bi lêgerandinên xwe ve li ser mêjuwa Kurdistanê date bikirin, gava ku wî date bidîtin, ku Turkan dev ji girêdana musulmantîyê datin biberdan û wan dest bi pesindana Turkîtîya xwe ve dane bikirin. Wî gotinek bi tenha xwe

¹Min ev danava hanê di lêgerandina "....."de date biderxistin. Ev lêgerandina hanê Dr. Cuma ji bona kurmançî dayite biwergerandin û ji bona belavkirinê dayite biamadekirin. Ev lêgerandina hanê di pêşî de bi zimane Erebî (sala 1984 -Cuma) û li paş de di sala 1985 de bi zimanê Turkî hate bibelavjkin. Ez nizanim, magelo dê kês bi min ve careke din ji bona vegerandin ser hin ji deqên wê li ser ronahîya pêşveketinên nuh de -di nava koma van lêgerandinan bête bikevtin? Ismet Şerîf Wanlî

81 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

ve neda binivîsandin, ku jê bêhna devavêtinê ji bona ser Turk, Ereb, Faris, Ezerî û Ermen tête biderkevtin. Hemû nivîsandinên wî bi germbûna hesta mirovanîyê ve têtin binîşankirin. milîbûna Kurdîbûna Mohamed Emîn Zekî bi serê xwe ve di mirovanîyê de bi xwe ve dihate bidîtin. Herwehajî wî li ser bawermendîya xwe de bi Musulmantiyê ve date biparastin.

Pir bi dûrîtî ve di navbera mêjûwa wî de û di nava berkirina xwîngerbûna milîyî Turkî, Farisî, Iraqî û Surî de ji "Mêjûwên" wan tête bidîtin, yê ku ew bi devavêtin ve ji bona ser Miletê Kurd yanî tanî nayînkirina hebûna wî, jibîrkirina şopên lidûhiştîyên wî, rola wîyî mezin di vejandina şehrîstanîya Asya rojavayî kevnar de, beşdarbûna wîna di şehrîstanîya musulmatîyê, dewlemendbûna wê û parastina wêna de bi şûrên Zaroyên xwe ve têtin binîşankirin. Xwezî Zanistvanên Ereb, Faris û Turk ji xwe re bi ser şopa Mohamed Emîn Zekî ve bihatana bikevtin!.

Perçê Duwem

Dîtin li ser zanîstîya mêjûwê, felsefa wê, şeweyê wê û pêşkevtina wêna de li Ewropa de ji pêla Hêrodot tanî niha de.

Pêdeçûn

Bîr û bawerî û jê jî bawermendîyên oldarî û Metaphysik¹-Metafizikî sînoran nadin binaskirin. Ew beramber bi çiyayê û çeman ve nayêtin bivegerandin, lêbelê ew di ser deryan re têtin biderbaskirin. Em wan ji heyamên kevna dibînin, ku ew di nava heremeke ciyografî û ya din de û di nava navînîyên şehrîstaniyê de têtin biveguhestin. Wehaji bi vî rengê hanê jî ve veguhertinên şeweyên hunerî, rêyên berkirinê û destikan jî pir ji hev nayêtin bicudakirin, Mîna ku ew di pêla kevîrî de, di destpêka çandinyê û kedîkirina pir celebana ji cenawerên kovî de, bikaranîna qafikan û lajwerdan û di vejandina çerxê de hatîye bikirin. Veguhertina di warê bajartîyê de bi "Dema Hêdî" ve tete bipîvandî. -Ji xwe re li Dubistana Enalî de bide bitemaşekirin). Ango ew pêwistî bi heyamên dirêj ve tete bikirin. Ew nikare nîşanên taybetîyê heremekê ji ya din bide binabûdkirin û ew jî bi taybetî ve di jîna gundîtyê de tete bidîtin; jiber ku ew bi kêrdarên heremî ve û bi giranî û liberxwedana bawermendîyên gelêrîyê cihî ve

---

¹Metaphysik: gotineke Yunanî û Latîni ye. Ew zanebûna tiştên dawî ye, (yên ku ew di ser her serpêhatîyeke merovanîyê de têtin bikevtin). Cuma

tête bizalkirin.

Derya sipîyî navînî ji heyamên kevnar de di nava Miletên jîndarên ser kenar, pêş û paş wê de her û her ew bêtir ji cudakirina wan de girêka gihandina wan dihate bidîtin. Wetov wan Miletan li ser rûwê avê wê de xwedan, bawermendî û zanebûn ligel kişt û kal de bi hev re didane biveguhertin. Jiber vê jî şehrîstanîya vê hêlê bi têgihiştina wêyî giştî ve Braudel-Birodêl, yê ku ew yekeke ji Serekên Dubistana Enalî ye, di nivîsteke xweyî pir dewlemend de lê dayite bitemaşekirin. Emê careke din ji bona ser wî bêtin bivegerandin.

Dibe, ku ev pêdeçûna bi pele ve bête bitêrikirin, da ku bête biliberkevtin, bê kanî çend merovatî û cihok di navbera mêjûwê de di rojhilata musulmantîyê de û di navbera vê zanistîya hanê de li Ewropa de di warê têgihiştina felsefê de û di kêra oldarîyê de têtin bidîtin, gava ku rojhilat û rojava -herdu berên hêlên derya sîpî- di warên cengên xaçperestîyê de berengarî hevdû hatin bikeftin. Ew cihokên hanê pevçûnê nedan bigirtin. Belê herwehaji qadên ceng û şeran di dirêjbûna dused salî de warên hevdîtinan jî dihatin bidîtin. Pêrejî welatê musulmantîyê -û bi taybetî ve welatê rojavayî Endelosî de roleke di veguhestina remana Yunanîyî kevnar de ji bona Ewropa rojava de di dawîya sedsalên navînî de date bilîstin.

Herwehaji zanistîya mêjûyî li Çînî jî de tête bidîtin û ew ji tevan jî kevintir tête bidîtin. Belam Çîn mîna cîhaneke bi serê xwe ve û dûr ji kêrdaran, yên ku pê Asya rojava, Ewropa û cîhan -bê nêrîn li vî sedsalê me de- têtin bisitirandin, tête bidîtin. zanistîya mêjûwê têde di nava qalikê xwe de hate bikevirkirin. Xwendekariya zanistîya mêjûyê têde bi dijwar ve tête bidîtin. Merov bigir nikare sedsalên wîyî demê -ji bil Zanistvan û Karnasên Çîni pê ve- bide binîşankirin. Pîvandina demê têde bi pêlên Binemalên Padîşahîyên wê tête bipîvandin. Ji bona her Padîşahêkî pêleke taybetî bi navê wî ve tête bidîtin. Di pîvandina wîyî demê de sînorekî wîyî cihêkirî nayête bidîtin, da ku ew remanekê li ser kevintirîna rûdanan de bide bidan, mîna ku em di koçkirina Peyamber de didin bidîtin, ya ku têde jê jimartina salan ber bi pêş ve tête bikirin, yanjî mîna ku zayîna Isa di mêjûwa rojava de tête bidîtin, ya ku têde jê jimartina salan ji paş û pêş wê zayîne de tête bikirin.

Bi başî ve tête bidîtin, ku bi bîrxistin ve bête bikirin, ku sal di

salnama heyvîyî musulmantîyî-Erebî de kurttir ji sala rojê vê tête biderkevtin, mîna ku ew di salnama filetîyê -Girêgorîyê¹ de tête bidîtin. Di salnama musulmantîyî Îranî de meh li ser demsalên serûştî -zivistan, buhar, havîn û payîzê- de nayêtin bisuwarkirin; jibervejî piranîya welatên Musulmanan salnama zayînê di sedsalê nuh de ji xwe re dane biwergirtin.

Mêjû bi renekî giştî ve tête binasîn, ku ew zanistîya zanebûna rûdanên civatên mirovanyê di mêjû de û çawabûna lêgerandina wan û li paş de jî bi rastî û piştrastî ve raxistina wan tête bidîtin. Belam rastîya mêjûwê hergav bi endazî ve tête bidîtin. Merov dikare careke din lêbide bitemaşekirin û li ser ronahîyên nuh de û bi şeweyên nuh ve lêbidin bivenerandin. Pir nasînên din ji bona mêjûwê têtin bidîtin. Belam ez bi pêwîst ve nadim bidîtin, ku ez wan tevan li vêderê de bidim biraxistin. Bes û bi tenha ve dide bitêrkirin, ku Merov ji xwe re di vî warî de li Insiklopêdiyeke baş de bide bitemaşekirin. Belê têgihîştina mêjûwê pir di nava sedsalan de çî ji alîyê Danervanan de, çî ji alîyên berên lêgerandinan û şeweyên lêgerandina wan de, çî ji alîyê dûrbûna demê de û çî jî ji alîyê mebest û awata -Ango felsefa-mêjûwê de hatîye biveguhertin. Piranîya van veguhertinên giring di têgihîştin û şeweyê wê de di sedsalên bîstan de di bingehî de bi saya dubistana "Mêjûwa Nuhî" Firensî yanjî "Dubistana Analî" ve hatine bidîtin. Em dê van di nava rûpelên tîn de bidin bidîtin. Merov nikare mêjûwê ji ciyografya bide bicudakirin, bi têgihîştina ku erd bi "Qadê" ve tête bidîtin, ya ku li ser wê de rûdanên civakên merovanîyê hatine bikirin û yên ku ew di pêşvekevtina wan civakên merovanyê de didin bikêrkirin. Herwehajî pêrejî pêşvekevtina civakên merovanîyê bi xwe jî ve li ser dorhêla ciyografî de dide bikêrkirin².

¹Gregorê XIII di sala 1502-1585 z. de hatîye bijiyandin. Ew ji sala 1572 z. de Papa bû. Wî karên dijî Refomation-venuhkirina Oldariyê datin bikirin. Herwehajî wî Salnama Girêgorî date bibikaranîn, ya ku ew li ser rêstika rojê de dihate bingehkirin. Ev rêstika rojê ji bal Misrîyên Kevar de bi hezaran sal ve berî zayînê hatîye bidozandin. Ins. Ele., R. 376. Cuma

²Du deqên giring di pêşvekevtina civakên merovanyê de divê li wan de bi hûrî û kûrî ve bête bitemaşekirin: 1. Dorhêla ciyografî û 2. Tîrbûna Xelkê-(kêmbûn yanjî pirbûna Merovan di cîhekî nîşankirî de)-. Pir bi derngî ve Mêjûvanan ev herdu deqên

Beramber bi serçavîyên rûdanên vî beşê hanê ve û herwehaji beramber bi serçavîyên dubistanên mêjûyî tên ve, mîna ku min ew li jor de di pêşgotinê de dayite bixuyanîkirin, dê ezê listeyekê ji nivîstên helbijartî di dawîya vî beşê de bidim bianîn, yajî dê ezê wan di nava rûnkirinan de di cihê pêwîst de bidim bidanîn.

Belam lêvenerandinên felsefî, êdyolocî, siyasî û civakî bes û bi tenha ve bîr û bawerîyên min bi xwe ve didin biderxistin. Herwehaji wisajî ev jî di derbarê hêjakirina nivîstên Mêjûvanan û Feylesufan jî tete bidîtin, yên ku li ser wan de li jêr de dê bêtin biaxivtin.

Derbarê bi rêk û pêkxisina "Dubistanên Mêjûyî" de min bi rengkî giştî ve piştî xwe bi rêk û pêkxistina Mamoste Ch. -O. Carbonell dayite bigirêdan -Ji xwe re li lista nivîstan bide bitemaşekirin-; jiber ku min ew ji tevan baştir dayete bidîtin. Belam min hinek ji wê bi rêk û pêkxistinê ve bi azadî ve date biveguhertin. Herwehaji min ji bona wan Dubistana Markisî jî date biservekirin; jiber ku wî li ser wê de tîpek jî nedabû binivîsandin. Hêjîbêtir min kurtîyek li ser jîn û karên wan Mêjûvanan de date biservekirin.

1. Mêjû di Yunan û Roma Kevnar de

Bi nasîn ve tete bidîtin, Ku "Bavê mêjûwê" Hérodote -Herodot bi zimanê Elemanî ve -Cuma -Hérodote- Yunanî tete bidîtin, yê ku ew bigir ji sala 485-425 berî zayîne hatîye bijîyandin¹. Wî nivîstek di bin

---

hanê guh bi wan ve dane bidan.

Têgihîştina van herdu deqan di mêjûwa Kurdistanê de ji me re pir tarîyan didin bironahîkirin. Herwehaji pêrejî bi têgihîştina van herdu deqan ve em dikarin Kurdistanê xwe bi başî ve bidin birizgarîkirin û bipêşvexistin. Cuma

¹Herodot-Hérodote di Insiklopêdiya Elanîyî Biçuk de: Meyars Taschen Lexikon, Leipzig, sala 1963 de, R. 417 de hatîye nivîsandin, ku ew li dora sala 484-425 berî zayîne de haytîye bijîyandin. Ismet dibêje, ku ew bigir ji 485-425 hatîyebi jîyandin. Cuma

nav û nîşana "Hostoriè" ango "Mêjû" de -bi pirî ve- date binivîsandin. Belam ev gotina hanê di wê demê de bi zimanê Yunanî ve bi "lêgerandinê" ve -bi Firensî Enquêtê ve û bi zimanê Elemanî ve Untersuchung- dihate biliberkevtin. Ev navnîşana hanê jî îro bi rewşt ve ji bona nivîsta wîna tête bidan. Nivîst bi serê xwe ve rûdanên cengan dide biraxistin, yê ku Yunanê ew bi "cengên Mîdî" ve didane binavkirin. Bi rastî ve divabûn ku ew bi "cengên Farisî" ve bêtin binavkirin. Divê li vêderê de bête bigotin, ku ew di sala 490 berî zayîne de -berî pênc salan ji bûyîna Danervan- datin bidestpêkirin û ew di sala 479 berî zayîne de hatin bidawîkirin, -gava ku temenê wî nêzîka şêst salî dihate biderkevtin-. Hêrîşên Şahînşahiya Farisîyî Axmenî li ser Yunanê de tanî Etina bi Leşkerên pir giran û mezin ve ji pir Miletên cudan -ji wan jî Mêdî û Mard Bavpîrên Kurd jî- dihatin nikirin. Li paş de cîhana Îranî beramber bi liberxwedana Yunanî ve di derbendê Thermophles û di ziyana Şahînşah Xerxês -Xeşyarşe bi Îranî ve- Axmenî de di şikestina keşteyên wîyî cengînî de di şerê salamine de di sala 480 berî zayîne de hate bidîtin.

Cîhana Yunanî di wê çaxê de ji Yunana niha, Makdonyen, Kenarê rojavayî Asya Bîçûk li ser Derya Îce û Tirakya de, Kenarê Misrî li ser Derya Sipîyî Navîtî de, Perçeyek ji Jêrî Îtalya û Giravên Bîçûk û Mezin, yê ku ew di nivê rojhilatî Derya Navîtîyî Sipî de têtin bikevtin, dihate bipêkhatin. Yunan di berzbûna lutkê şehristanîya xwe de di warên pêşvekevtina zanistîyê, huner, wêje, bazirganîyê û jîyana bajartîyê û siyasîya xwe de dihate bidîtin. Wan ji bil xwe pê ve hemû Miletên din bi Barbares-Babar¹ çî ji Ewropîyan, çî ji Rojhilatîyan, çî ji Asîyan û yanjî çî ji Afrîqîyan didatin bidîtin.

Heyamê Herodot-Hêrodot yanjî piçekî li paş wî de jimarek ji gewretirîn remangîrên Yunanî date bidîtin. Ji wan jî Feylesofên Socrate-bi Firensî û bi Elmanî Sokrates-Soqrat² -di sala 470-399 b. z.

¹Ev gotina hanê di zimanê Kurdî zaravayê kurmançî de jî ji bona wan Merovan tête bigotin, yê ku ew mîna Merovên hovên cengelan didin bidengkirin. Wisajî ev gotina hanê di têngihîştina xwe de di Yunanî û Kurdî de mîna hev tête biderkevtin. Cuma

²Ji xwe re di vî warê hanê de bi zimanê Elemanî ve li ser Heraklit, Gorgias-

87 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

de¹-, Platon-Pilaton-Eflaton -di sala 428-348 b. z. de²-, Bertaş Phidias-Fidyas -di nêzîka sala 490-430 b. z. de³-, Nîgarkês Polygnote-bi Elemanî Polygnot-Polîgnot -nêzîka 500-440 b. z. de-, Nivîsvanên Sophocle -bi Elmanî ve Sophokles-Sofoklês⁴ û Hemsayê wî Euripide-Oyripidês⁵ û Hipponate-Hippokrates-Hippokratês⁶ "Bavê Pijîşkiyê" dihatin bidîtin. Hêrodot ji Pêşîvanên Yunanî tête bidîtin, yê ku wî zimanê Yunanî mîna zimanê pexşanê dayite bikaranîn -jiber ku ew bi xweşxuwani ji pêla Homêre-Homêr⁷ xwedîyê Iliade-Ilyade û Odysse, yê ku ew di sedsalê nehemî berî zayîne de hatîye bijîyandin, dihate binivîsandin. Hêrodot ne Mêjûvanê Yunanîyî pêşî bû. Hecateè-Hêkatè -di nêzîka sala 540-480 b. z. de- berî wî bû. Belam nivîsandên wî hatin biwindakirin. Navê wî û hin ji bîr û bawerîyên wî li nik Hêrodot de hatine binivîsandin.

Gorgiyas, Demokrit, Xenophon-Xenefon, Platon-Pilato, Aristoteles-Aristo, Cicero-Sîsero, Lukrez, Horaz û Plotin-Pilotin de di "Ästhetik der Antike" -Sipehîbûn di Entîkê de, ji bal Joachim Kruger, Aufbau-Verlag, Berlin sala 1983 de bidin bitemaşekirin. Cuma

¹Di Insiklopêdiya Elanîyî Biçûk de ew di sala 369-399 de b. z. de hatîye bijîyandin. R. 931. Cuma

²Plato(n) di sala 427-347 b. z. de hatîye bijîyandin. Kaniya pêşîn, r. 775. Cuma

³Phidias-Fidyas bigir di navbera sala 475-430 b. z. de hatîye bijîyandin. Kaniya pêşîn, r. 764. Cuma

⁴Sophokles-Sofoklês di sala 496-406 b. z. de hatîye bijîyandin, Kaniya pêşîn, r. 934. Cuma

⁵Euripides-Oyripidês di sala 480-406 b. z. de hatîya bijîyandin. Kaniya pêşîn, r. 278. Cuma

⁶Hippokrates di sala 460 b. z. de hatîyê bizayîn û ew di nêzîka sala 377 b. z. de hatîye bimirin. Kaniya pêşîn, R. 422. Cuma

⁷Homer-Hemores-Homêr wî Illias-Ilyas û Odysse-Odisê dane binivîsandin. Kaniya pêşîn, r. 431. Cuma

Cîhana Yunanî bê yekitîyeke sîyasî dihate bidîtin. Bes û bi tenha ve ew di rêya yekitîya ziman û şehristanîyê de dihate biyekkirin. Ew ji bona pir Dewletên Biçûk dihate biparvekirin û wan di nava xwe de ji bona zalbûnê li ser rêyên bazirganîyên deryayî û bejayî de didan bipevçûnkirin. Hin ji van Dewletên Biçûk li ser -Rêstika Demokrasyê- de diçûn, ya ku wê azadîya remanê û pîrbûna sîyasî dida bigirawkirin, mîna ku ev li Etina de dihate bidîtin. Hin din ji wan Dewletên Biçûk ji bona -Rêstika Oligarchie-Oligarşî- -ango Serdarîya Binemalên Eristokratî- dihatin bijêrkirin, mîna ku ev li Sparta-Sparta de di perçeyekî ji nîv girava Péloponnèse-pêloponesê dihate bidîtin.

Gotina "Demokrasi" ew gotineke Yunanî ye û ew ji "Democratos" ango ji "Serdarîya Milet" tête bisuwarkirin. Belam azadîyên demokrasi bes û bi tenha ve ji bona Neşînvanan û ji bona hin ji Bîyanîyan, yê ku ew hergav di bajêr de dihatin birûniştin, dihatin bigirawkirin. Belam ew ji bona Bendan nedihatî bidîtin.

Gava ku metirsîya Îranî ji rojhilat ji bona bajar û Dewletên Bîcûkî Yunanîyî li ser kenarên rojavayî Asya Biçûk de hate biberzkirin, wan bajar û Dewletên Biçûk hewarên xwe ji bona Serdarîyên û bajarên Yunanîyî din dane bibirin. Wan hinekî di merivîtiya xwe de jiber pevçûnên di nava xwe de dane bidudilîkirin, lêbelê di dawî de wan demekê ji bona dûrkirina metirsîyê hevdû dane bigirtin.

Em pir kêr li ser jîyana Hêrodot de didin bizanîn. Ew di bajarê Halicarnasse-Helikarsos¹ de, ya ku ew li ser kenarê jêrî rojavayî Esiya Biçûk de tête bikevtin -û ew niha bi bajarê Bodrum Turkî ve tête binavkirin-, hatîye bizayîn. Ew ji Malbeteke cihîyî bideshilatî bû û wê di bazirganîyê de dida bikarkirin. dibe, ku ew Malbata hanê jî ji Xanedanan bû. Wî pir ji Padîşaha Artemise-Artemis dida bihejkirin,

¹Halikarnassos: Bajerekî Yunanîyî kravnare. Ew li ser kenarê jêrî rojavayî Asya Biçûk de tête bikevtin. Têde avaniya aramgeha Turan-Sitemkar- Mausolos-Mawsolos tête bidîtin, yê ku ew di sala 353 berî zayînê de hatîye bijîyandin. Aramgeha -Avaniya Goristana- Masolos Yekek ji hevft sersurandinên dunyayê tête biderkevtin, ji ya ku ew berî zayînê di dema kevnar de hatîye bidurustkirin. Li vî bajarê Halikarnasos de Herodot-Herodot, Kalimachos-Kalmaxos û Dionysios-Diyonisiyos jî hatine bizayîn. Ins. El., R. 397. Cuma

ya ku wê bajar dida biserdarîkirin û ya ku wê di keçanîya xwe de di cengên dijî Îranîyan de dayite bibeşdarîkirin. Li paş de bajar ji bona nava lepên Diktator Lygdamos-Ligdamos hate bikevtin. Hêrodot ji bona nava Berberên wî hate bikevtin û wî di pişt re ji bona nava girava Samos date bibarkirin. Wî li wêderê de piranîya nivîstên xwe datin binivîsandin. Ew di nêzîka sala 455 berî zayînê de ji bona bajarê Etina hate biçûyîn, nav û banga wî berî gihiştina wî bi bajêr ve hatibû bigihaştin; jîbervêjî Serdarê Demokaratîyî bajêr Perikles¹-Pêriklês, -yê ku ew di 495-429 b. z. de hatîye bijîyandin-, pêşewazî lê date bikirin û ew ligel jimarekê ji Nivîsvanan û Hunervanan bi nêzîkvanên Pêriklês hatin bikirin. Ew salekî yanjî du salan li bajarê Etina de hate bijîyandin. mêjûwa wî di civatên giştî de dihate bixwendin û wê diyariyeke diravî û wêjeyî ji xwe re date bigirtin. -Di wê demê de rewêşt wisa bû, ku helbest û pexşan bi eşkere ve di nava civatên giştî de derî bi derî ve bêtin bixwendin. Di nêzîka sala 443 b. z. de Yunanîya bajarekî nuh li jêrî Îtalya bi navê Thurium-Teyuryum datin biavakirin. Hêrodot ji bona vî bajarî hate biçûyîn û ew tanî mirina xwe tede hate bijîyandin. Gora wî nedîyare.

Hêrodot pir ji xwe re bi pîrbûn ve di nivê duwemî jîna xwe de di berî çûna xwe ji bona girava Samos de hatîye bigerandin. Wî ji bona piranîya giravên Yûnanî di derya Sipîyî navîtî de, bajar û Dewletên Yunanîyî rojavayî derya îce -herema wîyî kokî-, beşê rojava ji Asya Biçûk -welat û heremên Lydia-Lidya, Caria-Karya, Misya-Misya û Phrygia-Firigya- dayite biserdanîkirin. Herwehajî wî ji bona hundurû jî hatîye biçûyîn, belam ew bi pîrbûn ve ji Firatê jor nehatîye biderbasbûn. Herwehajî wî ji bona Aşûra kevnar, Babilistan, Suse-Suz -di Êlama jêriyî kevnar de-, Misir û newala Nîl tanî Sudan, kenarên derya Sor, Terablosa rojava, kenarên derya Reş, welatê Cholchide-Kolşide, -ew heremema Encarya di Gurcistana niha de ye), Okrayîna û

---

¹Perikles-Pêriklês: Di nêzîka 500-429 b. z. de hatîye bijîyandin. Ew ji gewretirîn Peyên Dewleta Etina Kevnar bû. Ew Rêberê Partîya Demokrat bû. Wî Etin bi navîniya siyasî, aburî û zanyariyî Yunisatanê ve date bikirin; jîber vêjî ji sala 450 tanî 430 b. z. de bi pêla Perikles-Pêriklês ve tete bigotin, ya ku tete Etina geşbûna dema xwe dayite bidîtin. Ins. Ele. R. 755. Cuma

Belkan dayite biserdanîkirin.

Wî ji me re li dûxwe de di nivîsta xwe de hemû dîtinên bi çavên xwe ve û bihîstinên bi guhên xwe ve di cîhaneke ciyografi de datin bihiştin, ya ku ew ji Tengava Çiyayê Tariq tanî Newala Çemê Sind di hindistanê de û ji Okrayînê û Deştên Segthie-Sigtî û Ewropa û ji jorî Derya Sor û Welatê Erebb, Hebeşê û "Lîbya" -ango Efriqya- ji jêr de tête bidirêjkin.

Yunana kevnar wê xwe bi navîniya ciyografi û şehristaniya dunyayê ve didate bidîtin. Hêrodot ev têgihiştina hanê neda biveguhertin, lêbelê wî pir asuwê xweyî ciyografi di rojhilat, rojava, jor û jêrî de date bifirehkirin. Wî navên bi sedan na hêjî bêtir bi hezaran ve ji Miletan, Gelan û Êlan datin bianîn, yê ku di van deverên fireh de ji erd dihatin bijîyandin. Herwehaji wî li ser reweştên wan, ayînen wan hêjîbêtir evsanên wan de date biaxivtin. Wî ligora karîna xwe de pesnê welatên wan, şarên wan, rubarên wan, şîniyên wan û cenawerên wan datin bidan. Ew Pêşîvan bû, yê ku wî navên welatên yanji Miletên Karthago-Kartago, Etrusqnes-Etrusker, Korsika, Mersilya û Miletên Celte-Kelt-Kêlt, Espanya, Portugal, Berber, Tewarik, Sikêt û Teter datin bianîn. Herweha wî navên nasînen mîna Faris, Misir, Surî, Mîdya û welatê di navbera Herdu Çeman de datin bianîn.

Di nivîsta wî de navê "kurd" nehatîye bipeyivandin, lêbelê ew li ser hin Bavpîrên wan de mîna Mêdiyan, Mard û Shagart yanji Sagart -yanji Şhakert)-û kevtina Nîneva di pêla Padişahê Mêdi Cyaxare-Kîxosro de¹ hatîye biaxivtin. Herwehaji ew li ser jîyana Astiag-Astiyag Dawîvanê Padişahê Mêdi de û li paş de ew li ser Padişahên Binemala Axmenî de: Cyrus²-Korş, Cambyse¹-Kambîz, Darius²-Dara

¹Ji xwe re li ser vî Padişahê Kyaxares-Kîxosro de di "Ruhm und Untergang des Alten Iran"-Meznatî û Kevtina Îrana kevnar-, Otkar Klima, VEB F. A. Brockhaus Verlag Leipzig, sala 1988 de, r. 29, 30 de bide bitemaşekirin.

Herwehaji li ser wî de di nivîsta: "Drei Jahrtausende Armenien"- sê hezar Sal Erministan, Burchard Brentjes, Leipzig 1984 de, r.35 de ji xwe re bide bitemaşekirin. Cuma

²Ji xwe re li ser Kyros-Korş li Meznatî û Kevtina Îrana Kevnar de, kanîya çûyî, r.

û Xerxès³ dayite biaxivtin. Gava ku ew li ser Serdarîkirina Kembîz de hate biaxivtin, yê ku wî Misir di nêzîka sala 525 b. z. de dabû bivekirin, ew pêrejî li ser mêjûwa Misrê, şehristanî û şopên wê de û li ser Ehraman û Newala Nîl de hate biaxivtin. Tevî ku Yunan bi "Navînîya" Dunyayê ve hêjî dihate bidîtin, Hêrodot di nivîsandina xwe de bê alî bû. Wî pir pesnê şehristanîya Misrêyî kevnarî û pêşkevtina wêna di ser şehristanîya Yunanê de ji aliyê hunera avanîyê û gewdeyan de bi kêmanî ve date bikirin. Herwehaji wî bi bê hîç xwîngembûnê ve ji bona Yunan li ser agehdariyên Şahên Mîdî û Farîsên Dujmînên wan de bi rengekî rastî ve date binivîsandin.

Şahên Fîrs bêtir ji nivê dunyaya naskirî ji Newala Çemê Sind tanî Derya Îce û ji Kafkasya û Asya Navînî tanî Misir û Terablosa rojava dabûn bivekirin. Wan welatên vegirtî -ji bil Korş pêvê- hemû û di nava Îranê de bi xwe jî ve bi devê şûr, qamçî û sebirînê ve didan biserdarîkirin. Ev Serdarîkirina hanê bi carekê ve ji Serdarîkirina Demokrasîyî Etina dihate bicudakirin. Belam Hêrodot hîç bi tu awayekî ve li ser danava rengê Serdarîyê yanjî beramberkirinekê de nehatîye biaxivtin.

Herwehaji nîşandana wî ji bona demê nêzîkî bû. Wî hergav dest bi anîna navên Xwedanan, Mêtolocîyan, Pehlewanên Evsanan ve, mîna ku ew di cengên Troie-Rureya de dihatin bidîtin, dida bikirin. Bi gotineke din ve ew ligel dema xwe de dihate bijîyandin û wî bi bawermendîyên wêyî Pûtî ve dida bibawerîkirin.

34, 40, 42, 44 û 49 bide bitemaşekirin. Cuma

¹Ji xwe re li kanîya pêşî de li ser Kambyes-Kembis de di rûpên 40, 42 û 49 de bide bitemaşekirin. Cuma

²Ji xwe re li kanîya pêşî de li ser Dareios-Dara de di rûpelên 45, 46, 47, 48, 68 û 70 de bide bitemaşekirin. Cuma

³Ji xwe re di kanîya pêşîn de li ser Xerxes-Xêrxês -Kisra-de di rûpelên 70 û 77 de bide bitemaşekirin. Cuma

Wî tu carî ji bona hoyên rûdanan û cengan ji civakî, aburî û siyasî jî li wan de nedida bigerandin. Lêbelê wî her tişt ji bona dildarîyên Merovan didate bivegerandin, yên ku wan dilên Padîşahan û Serleşkeran mîna dilbijandina xweyî, kînbûn, tolwergirtin yanjî şêtbûnê didan bilivandin û wan rijandina xwîna bi hezaran ji Merovan ve didan bikin. Mîna ku di Pûtperestîyê de têde didan bidîtin, Wî Xwedan jî di livandina dildarîyên Merovan de didatin bibeşdarîkirin. Xwedan ji bona nava dildarîyên Merovan de di rêya xewnan de dihatin bikevtin. Wer Astiag-Astiyag di rêya xewnekê de hate biagehdarîkirin, ku divê ew xwe ji Kurê Keça xweyî Aviskirî bide bivegirtin, ya ku wê ligel Şahzadeyekî Farisîyî Axmenî de dabû bimêkirin. Wî fermana kuştina wî Lawikî piştî zayîna wî date biderxistin û wî ew ji bona Şivanekî li çîyayên Hemedanê de ji bona kuştina wî date biberdestkirin. Lêbelê Şivan Biçûk neda bikuştin. Zarok mezin bû û ew bi Xort bû. Ew bi navê Korş¹ ve hate binavkirin. Di "Rûçikên wî de" nîşanên Padîşahîyê dihatin biderkevtin. Wî Serdarî ji Kalê xweyî Mîdî date biwergirtin. Herwehajî Xwedanên wî bi xwe jî ve bi dildarîyên mirovaniyê ve têtin bidîtin. Xerxes-Xêrxês² bi keştîyên xweyî cengînî ve hêrîşa Yunanê date bikin. Wî bi qamçîyê xwe ve li ava deryê de date bixistin; jibervêjî Xwedan jê hatin bitefirandin û ev bi hoyê kevtina wî ve hate bikin. Ji bona liberkevtinên Xewnan û "Nîşandanên Xwedanan" giringbûnek dihat bidîtin. Keşe çî Mêr çî jî Jin bi liberkevtina -Oracle- Perco ve dihatin birabûn û ew di nava çîyan û devîyan de dihatin bijîyandin. Hinên ji wan bi başbûna "Têgihîştina xweyî Xwedanî" û rastîya gotinên xwe ve hatin binavûbangkirin.

Hêrodot di hemû dîtin û bihîstinên xwe de dilsoz û rast bû. Lêbelê wî piraniya navên biyanî, yên ku wî ew di mêjûwa xwe de

¹Ji xwe re li ser Kyros-Kurush-Cyros-Korş, Astyages-Astiyag û vê çîroka Hêrodot de di nivîsta "Ruhm und Untergang des Alten Iran", r. 33, 34 û 35 bide bixwendin. Hêrodot ev Ççroka xwe bi heştê salî ve piştî mirinna Kurş dayite binivîsandin. Cuma

²Xerxes-Xêrxês Lawê Dara bû, yê ku ew di meha çîrya paşîn sala 486 b. z. de hate bimirin. Xêrxês di wê mehê de bi xwe ve ji bona ser Texê Bavê xwe hate bihilkişandin. Ruhm und Untergang des Alten Iran, R. 77. Cuma

dane binivîsandin, dane biveguherandin. Wî ew li gora peyivandina Yunanî de dane binivîsandin. Evaya jî li nik Mêjûvanên Yunanîyî paş wî jî de tête bidîtin.

Mêjûwa wî piştî nêzkîa heft sedsalan ji mirina wî bi nava destan ve hate bikevtin. Dibe, ku ew di koka xwe de ne bi vê rêk û pêkxistina xwe bû. Ew li ser kaxezên Papyros-Papîros de di neh girêdanan de hatibû binivîsandin. Her girêdanek "Nivîstek" bû, Ango ew derîyek bû û ew ji yek tanî neh jimarkirî bû. Her yekê ji wan navê Xwedanekî taybetî ji Xwedanên Yunanî ji xwe re didan bihilgirtin. nivîsta pêşî navê Kleo-Kilo ji xwe re dida bihilgirtin. Evaya bi xwe jî ve navê Xwedanê Mêjûvanan û Rênasa wan bû. Ev perçê hanê li ser jîyana Cyêsus-Kisos Padîşahê Lidya û Cyrus-Korş de hatiye binivîsandin. Ev navên Xwedanên hanê ne ji helbijartinên Danervan bûn. Ew ji bona perçeyên nivîsta wî ji bal Bihîstvanên Xwendina nivîsta wî ji Yunanîyan hatin bihelbijartin. Evaya jî ji bona nivîsta wî hate bireweştîkirin. Jiber ku mêjû di civatên giştî de, bi dengê bilind ve û bi pevîkên kurt ve bi pêwîstî ve dihate bixwendin, Hêrodot pir dubarekirin didate bivegerandin, da ku Bihîstvan bikaribin li dû rûdanan de bêtin biçûyîn.

Mîna ku em dibînin, mêjûwa Hêrodot ji têgihîştina zanistîya mêjûyî niha tanî radeyekî mezin tête bicudakirin û kêra wêjeya evsanîyî Homêr têde pir bi diyarî ve tête biderkevtin. Belam bi hergavbûna nav û banga wê ve û tanî vê roja me jî vegerandin ji bona wêna nala kanîyeke pêşîyî nivîsandî li ser heyamên kevanar de bi diyarî ve dide bixuyanîkirin, ku Kleo-kilo rêya wî dayite bironahîkirin û navê "Bavê mêjûwê" bi rast û durust ve pê tête bikevtin.

Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku Yunanê Thucydîd-Thukydîdes-Tukidîdês¹ bi gelekî ve ew ji Hêrodot nêzîktirî têgihîştina

---

¹Thukydîdes-Tukidîdês: Ew Mêjûvanekî Yunanî bû. Di nêzkîa sala 460-395 b. z. de hatiye bijîyandin. Wî mêjûwa cenga Peloponesischen-pêloponisişin date binivîsandin, ya ku ew têde di pêşîya wê de nala Serleşkerê Keştîyên cengîyî Etina hate bibeşdarîkirin. Di rêya Rexnekirina hêjakirinên Kanîyên xwe de, di rêya bi rêk û pêkxistina raxistin û nîşandana Rûdanên Mêjûyî de ji Hoyên wanî Serûştî û bi taybetî ve ji Deshilatîya Sîyasî û Pêwendîyên aburî ew bi Bingehvanê nivîsandina zanistîya mêjûwê ve hate bidandin. "Den Sieben Weltwunder auf der Spur-Lidû Şopa Heft Sersurandiên Dunyayê de", Vojtěch Zamarovský, VEB F.A. Brockhaus Verlag Leipzig, 1981, Wergerandina Elemanî ji Çikî, r. 230. Cuma

zanistîya mêjûyî niha çî ji alîyê hûrbûna lêvenerandinê û çî jî ji alîyê nîşankirina danavê dihate bidîtin. Wî mêjûwa xwe ji bona xwendekarîya "Guerre du Pèloponnèse-Peloponnesischer Krieg-cenga pêloponnêsê date bitirxankirin, ya ku ew di devereke Yunanîyî nîşankirî de û di demeke nîşankirî de hate bilidarxistin. Wê 24 salan ji sala 431-404 b. z. de -tev li demên aşîtyê jî de- date bidirêjkin. Ew pevçûnek di navbera cîhana Yunanî de bi xwe de bû. Ew di navbera Komara Etina -û Şahîşahîya wê de- û Serdarîya Sparta Siparta û Hevalbendên wê ji Dewletên Biçûkî Yunanîyî din de dihate bidîtin.

Cudabûn di navbera mêjûwa Hêrodot û Tikididês de bê gûman ew ji alîkî ji bona kesîtya Danervanan tête bivegerandin û ji alîyê din de ew ji bona pêşvekevîna rewşan di Yunanê de di demeke kurt de tête bivegerandin. Herdu Danervanan bigir di yek pêlê de hatin bijîyandin. Tikididês nêzîka deh panzdeh salan ji Hêrodot biçûktir bû. Di Xortanîya xwe de wî guhdarî lê didate bikirin, gava ku wî mêjûwa xwe li Etîna de dida bixwendin. Vedibêjin, ku ew ji pîrbûna kêrkirin û dildarîya wî jê re dayite bigirînkirin. -Lêbelê ew li ser rêya wî de nehate biçûyîn-

Mîna ku me date bidîtin, Hêrodot li perçeyê Asyayî ji cîhana Yunanî de hatîye bizayîn. Ew pir ji bona rojava û rojhilat hatîyê biçûyîn û bihatin. Tukididês di navbera salên 460 û 465 b. z. de li Etîna de hatîye bizayîn û ew di navbera salên 399 û 396 b. z. de têde hatîye bimirin. Ew bes û bi tenha ve di nava Yunanê de hatîye biçûn û bihatin.

Ji dema dawîkirina "Cengên Mîdî" tanî destpêkirinên cengên Yunanîyî navxweyî de di sala 431 b. z. de Etina demeke nîv sedsalî bi aşîfî û geşîfî ve hate bijîyandin. Ew bi lutkê bajartîya xweyî remanî û diravî ve hate bigihaştin. Tudeyên wê ducar bûn û dewlemendîya wê hate bibêtkirin. Wê deshilatîya xwe û "Impiryaliya" xwe li ser jimarekê ji heremên Yunanî de bi saya keşîtyên xwe ve date bivedan, yê ku Gewreyê wê Péricés-Pêriklês jê re dabû biavakirin û yê ku wan jê re zalbûna wêna li ser deryan û azadîya bazirganîyê de datin bigirawkin. Vê rewşa hanê Siparta Xanedana Nîvgirava pêloponnês date bitirsandin, yê ku wê Zarowên xwe bi canê rebenîyê, belêbûna

supahî û canbazîyê ve didan biperwerdekirin.

Tukididês ji Malbateke Xanedanî dewlemend bû. Wî xwendina xwe li ser destên Mamosteyan de date bikirin, yê ku ji wan re Sophistes-Sofitî¹ dihate bigotin. Ew di navbera bajarên Yunanî de diçûn û dihatin, da ku ew Gencan ji bona "Hunera Peyvdariyê" bidin bihînkirin û wan ji bona wergirtina Serdarîkirina siyasî bidin bilikarxistin.

Wî ji pêşîya Xortaniya xwe date binaskirin, ku ceng jê rê nayête bidîtin; jibervejî wî xwe jê re xwe date bilikarxistin, da ku ew tede roleke siyasî û supahî bide bilistin û li ser wê jî de bide binivîsandin. Li paş destpêkirina cengê de bi du salan ve Pirêklês di sala 429 b. z. de hate bimirin û Berberîya siyasî di nava Partîya wî de date bidestpêkirin. Tukididês hate bineçarîkirin, ku ew beramber bi remanên siyasîyî dijîhev ve bê layîn bête birawestandin. Di sala 424 b. z. ew bi Stratêge-Strategos-Stratigos ve ji bal civatê ve bi Serleşker ve hate binîşankirin. Ew di şerê xweyî pêşî de ligel Siparta de hate bişikenandin. Ew ji cihê xwe hate bidaxistin û ew ji bajarê Etina hate bidûrkirin. Evaya bi jîyana wîyî siyasî ve hate bidawîkirin. Ew ji bona Thrace-Tirakya hate biçûyîn; jiber ku mencemek wî li wê derê de hebû. Ew nêzîka bîst salan li wê derê de hate bijîyandin û wî piraniya mêjûwa xwe tede date binivîsandin. Di sala 404 b. z. de ceng bi reva Etina ve hate bidawîkirin. Siparta -ji bona demekê- li ser Etîna de hate bizalkirin. Tukididês ji bona cihê serê xwe hate bivegerandin û ew bi bedbîn ve dihate biderkevtin.

Mêjûwa "Cengên pêloponnêsî" di pêşî de bi rastîyên agehdarî û rûdanên xwe ve tede binîşankirin. Danervan ew hemû li dûhevdû de datin bicivandin û wî ji wan baş û rastên wan date bihelbijartin. Duwem ew bi rastîya lidûhevdanîna demê -Chronologie-Kuronologî²-

---

¹Feylesufên Gervanên Yunaniyî Kevnar bûn. Wan Şiyarbûn di nava Yunaniyan de didane bibelavkirin. Sofistik nala Zanebûna xav û bi gotinan ve yarîkirin tede bidîtin. Cuma

²Chronologie-Kuronologî Gotinek Yunîni-Latîni ye. Ew bi zaniştiya yekitiyên demê, bi nasîna demê û bi jimartina demê ve tede biliberkevtin. Cuma

ve tète biderkevtin. Sêyem ew bi baştîya suwarkirina xwe ve ango bi rêzkirina rûdanan ve li dûhev de û girêdana wan bi hev re tète bidîtin. Çarem ew bi lêvenerandina hoyan ve, yên ku ew rûdanan didin bikirin û bibîrxistina pêşbînîya encamên wan tète bidîtin. Ev hemû bi hev re tède beramber bi daneveke nîşankirîyî diyar ve di sînoren dem û dorhêla xwe de têtin bidîtin.

Belam hoyên ku Tukididês li wan de dida bilêvenerandin, hemû hoyên nihayîbûn û ew ne hoyên dûrbûn, yên ku ew li ser zînetên siyasî, civakî û aburîyî Yunanî û deverê de dihatin biavakirin. Belam Danervan baştirîn çarekirin ji bona zîneteke nîşankirî û demeke sînorkirî bi hûrbûn ve didate biderxistin. Ango mêjûwa wî nêzikî rengê mêjûwa sedsalê nozdehan tète bidîtin, ya ku jê re "Mêjûwa Rûdanîyî" -Dubistana Elmanî- tète bigotin, ya ku ew ji dîtina giştîyî ciyografî û ji dîtina dûrbûna demê tète bibêpişk û bibêparkirin. Herwehaji ew ji her felsefeyeke mêjûyî tète bibêparkirin, ya ku ew ji bona paş rudanan tète biçûyîn, ya ku ew di çarenûsa Merov de li ser ronahîya rûdanên mêj, niha û hoyên wanî dîr de dide biramankirin.

Belam Tukididês rastgo bû. Wî bendîtiya Etina dijî Siparta yanjî serûvajî wê jî wî ew ji xwe re neda bigirtin; lêbelê wî peyvdarî ji bona liberxistina hoyên nihayî ji siyasî û supahî ji bona Pehlewanên mêjûwa xwe ji Rêberan date bidan, yên ku wan roleke mezin di vebirina cingê de datin bilîstin. Wî ji xwe re peyvên wan, gift û goyên wan di vînen giştî de datin binigaşkirin. Wî hişt, ku ew wan zînetan û hoyan bidin biliberxistin, yên ku li ser wan de datin bineçarîkirin, da ku ew wê biryariyê bêyî biryarîyeke din ji xwe re bidin bigirtin. Ev rewešta hanê di nigaşkirina peyv û gift û goyên Merovan de, yên ku wan mêjûwa Yunanê dabûn bidurustkirin, reweşteke Yunanîyî kevnar bû. Ew di wêjeya Homêrî de hatibû. Vê rewešta hanê mêjûwa wî bi paçekî zîvarî ve date bipoşandin.

Hoyên ku Pehlewanên mêjûwa wî ji herdu rexên Pevçûnvanan ve didatin biliberxistin, ew bi yek armancê ve dihatin bidîtin: da ku ew cengê bidin biqazanckirin. Evî tevji bes û bi تنها ve û bi her nerxekî ve li ser berjewendî û bextiyarîya Merov de ji bona berjewendîya Dewletê dihat bidîtin. Bi vê tégihîştina hanê ve mêjûwa Tukididês li

ser vê Siyasetê de tete biavakirin, ya ku em niha jê re -Realpolitik-Siyasetarastê- dibêjin, ya ku ew ji felsefa nimûnetîyê û sincîtîyê dûr tete bidîtin. Belam nivîsta wî mîna nimûneyekê ji vî rengê mêjûwê tete biderkevtin. Ew ji heşt derîyan de tete bipêkhatin. Tete bibawerkirin, ku Xenophon-Zinofon nivîsta Tukididês dayite biparastin û wî ji agehdarîyên wêyî civandî dayite bikarkirin.

- Mêjûvanê Yunanîyî sêyem Xenophon-Xenofon¹ bû, yê ku ew li Etîna de di sala 428 yan jî 427 b. z. de hatîye bizayîn. Ew tede di sala 354 b. z. de piştî jîyaneke dagirtî di navbera gerandinê, ceng û nivîsandinê de hatîye bimirin. Ew di nava Malbateke Xanedan de hatîye birabûn. Li paş de ew bi Efserê Suwarî hate bikirin. Bê gûman wî di dawîya jîna xwe de kar ji bona Etîna dijî Siparta û Hevalbendên wê date bipêşkeşkirin. Ew di nava wan civatan de dihate bidîtin, yê ku di wan de Sokrat² dihate bipeyvandin. Sokrat bi serê wî ve dihate bikevtin.

Li paş şikestina Etîna di cengê de û bûyîna wergerandina

---

¹Ew li nêzika sala 430 b. z. de hatîye bizayîn û ew li nêzika sala 354 b. z. de hatîye bimirin. Ew Mêjûvanekî, Xanedanekî û Siyasîvanekî Etîna bû û ew ligel Iskenderê Mezin de Şagrtê Aristo bû. Wî li ser vegerandin Serbazên Yunanî de ji şerên Iranî de di Anabasis de date biaxivtin. Ev nivîsta hanê di 401 b. z. de di bin "Nav û Nişana Deh hezar Nefer" de hatîye binivîsandin. Wî di vê nivîsta hanê de li ser şerê xwe de ligel Kadoxan de di Kurdistanê de bi dûr û dirêjî ve dayite biaxivtin. Ev bi kanîyeke pir bi renx ve ji bona mêjûwa Kurd û Kurdistayê kevnar tete bidîtin. Insik- Elmanîyî Biçûk, r. 37, 1134. Cuma

²"Sokrates-Sokratês, Feylesufekî Yunanî ye. Ew di sala 469-399 b. z. de hatîye bijiyandin. Ew ji Gewretirîn Wênervanên Kevnarîyî Nimûnetîyê tete bidîtin. Rêça wî em bes û bi tenha ve di rêya nivîsandinên Suxteyên wî de û bi taybetî ve di rêya Platon-Pilaton de didin bizanîn. Wî bi xwe ve nedaye binivîsandin. Li ser bingehê gilîyekê de, ku ew Xwedanên nuh dide bianîn û ew Xortan dide bigenîkirin, ew bi mirinê ve hate bitawanbarkirin. Tevî ku rêya bazdanê jî jê re hate bilidarxistin, ew bibîryara dadgehê ve hate bipêrûniştin û hişt, ku ew bi dana jehrê ve bête bimirin."Den Sieben Weltwunder..R. 229. Cuma

Oligarchisch-Oligarşî¹ de ew ji Etîna ji bona Asya Biçûk di sala 401 b. z. bi dijî amojariya Sokrat ve jî hate biçûyîn. Ew li Asya Biçûk de ligel likarxistina hêrîşekê ji deh hezar Serbazên Yunanîyî Kurtêlxwer de hate bibeşdarîkirin. Ew ji bona ser tuxûbên Mîdya li ser daxwaza Şahzedeyî Axmenîyî² Korş de hate biçûyîn, yê ku ew dijî Birayê Xwe Şahê Faris hatibû birabûn, da ku ew Text jê bide bisitandin. Wer têtê bidiyarkirin, ku Yunanîyan mebesta Korş nedidan bizanîn; jibervêjî ev hêrîşa hanê hate bişikestîn. Gava ku Leşker Xenofon ji xwe re bi Serleşker ve date bihelbijartin, da ku ew jê re rêya veğerandina welêt di nava deverên çiyayîyî sext de bide bivekirin. Xenofon bi Leşkerê xwe ve di ser çemê Zabê Bilind re ango di nava dilê Kurdistana navînî de hate biderbaskirin. Ew ji wêderê de ji bona bajarê "Sittakê"- ew bajarê Chetax-şitaxê ye- û ew ji wir ji bona newala çemê Kentritês -ew çemê Botanê ye û ji rûbarên Dicle ye- çû. Ew li wêderê de ligel Miletê -Kardo- de bi şer ve hate bikevtin -navê vî Miletî bi Yunanî ve Kardukh-Kardox bû. Lêbelê "Kh" dawî ew Sulfixe-Sulfix nîşana tîpîyî ji bona pîrbûne ye. Danervan bi dirêjî ve li ser nobûna liberxwedana Kardoxan û rengên çekên wan de dayite bipeyivandin, gava ku ew di nava welatê wan re hatîye biderbasbûn. Hîç gûman têde nayête dîtîn, ku Xenofon Pêşîvanê Mêjûvanî rojava bû, yê ku ew di nava vê de vera hanê de hatîye biderbasbûn û wî li ser wê de dayite binivîsandin. Li ser vêjî de hate biencamkirin, ku jimareke mezin ji Mêjûvanên rojavayî de koka Miletê Kurdîyî niha di dirêjbûna sedsalan de ji bona wan Kardoxan didan biveğerandin. -Evayajî bi xwe jî ve jiber hoyên ciyografî, êtnolocî û zimanî ve nadin bitêrkirin. Li vêderê de kês nayête bidîtîn, ku Merov bêtir li ser de bide biaxivtîn.

¹Oligarchisch ji Oligarchie-Oligarşî hatîye biderkevtin û ew gotineke Yunanî-Latîni ye. Ew bi têgihîştina serdarîkirina guruhên ve têtê biliberkevtin. Cuma

²"Achämeniden-Axmenidin Şahîşahîya Farisî ji sala 549-330 b. z. ye, ya ku Serdariya wê Faris, Mêsopotamya, Anadol û Misir ji xwe re dida bigirtin. Danîvanê wê Kyros-Kurşê Mezin bû û Dawîvanê Şahîşahê wê Darios III-Darayê Sêyem bû, yê ku ew ji bal Alexander-Iskenderê Mezin de tac jê hate bisitandin". Den Sieben Weltwunder ...R.213. Cuma

Xenoxon di nava devera Ermînya de, -ji bona vê nava hanê nişaneke ciyografî tête biderkevtin, bi têgihiştina ku ev devera hanê di nava wê de pir Milet dihatin bidîtin- ji wan jî Eşîrên Kurd bûn, yên ku ew ji Eşîrên Ermenîyan kevintir bûn-, hate biderbasikirin. Ew ji bona Bendera Terabzûnê di sala 400 b. z. de hate bigihaştin û ew ji wêderê de ji bona Yunanê hate bivegerandin.

Li paş derxistina tawankarîkirina Sokrat bi mirinê ve bi vexwarina jehrê ve di sala 399 b. z. de Dost û Hevalên wîna bi dijarîyên siyasî ve hatin birûbirûkirin¹. Xenofon jî ji Etîna hate bidûrkirin û ew ji bona bajarê Siparta hate biçûyîn. Wî ji bona Padîşêhê wê date bikarkirin û ew ji bona wî hate binêzîkkirin. Wî jê re erd li rojavayî çîyayê Olympe- Olimpiya de date bidan. Li paş rûniştina demekê têde di herema Corinth-Korint de ew di sala 366 b. z. de ji bona Etîna hate bivegerandin û ew li wêderê de tanî mirina xwe hate bimayîn.

Xenofon ji hemû Nivîsvanên Yunanîyê kevnar bi berkirintir bû. Wî çardeh nivîst di danavên cudan de li dûxwe de date bihiştin, -di dema ku Hêrodot û Tukididês bes û bi tenha ve her yekî ji wan nivîstek li dûxwe de dane bihiştin. Ji lêgerandinên li ber dilê wîyê şêrîn de divê felsefe, mêjû, qanûn, ceng, perwedekirin û wêje bête bibîrxistin. Di kevnar de ew mîna feylesufekî bi pir dildarê Sokrat ve dihate binasîn. Di vê roja me de ew bêtir bi mêjûwa xwe ve û di perwerdekirîna de tête binavûbangkirin.

Ji nivîstên wî divê Hellenica, ya ku ew mêjûwa Yunanê ji sala 411-362 b. z. de di heft derîyan de dide biderxistin û ew bi serçavîyeke pir giring ve tête bidîtin, Anabasis, ya ku têde agehdarîyên "Vegera Deh hezaran" tête bidîtin, ango ya ku têde hêrîşa li ser Mîdyâ de û li paş de vegerandina di ser Kurdîstana navînê û Ermînyan de tête

---

¹Ji xwe re li nivîsta Pilaton de bi ziman Elemanê ve bergê I. 2, r.123 de "Des Skorates Verteidung" -Liberxwedana Sokratis, AKademie-Verlag, Berlin di sala 1985 de bidin bixwendin. Ez him hêvîdarîm û him jî binêtin, ku ez dê tevaya vê Liberxwedana hanê ji bona Xwendevanên Kurd bidim biwergerandin; jiber ku ew bi rastî jî ve liberxwedaneke pir bilind û amojgar him ji bona hemû Xebatvanên Gervanê ji bona rastî û him jî ji bona Serdarên bedkar tête bidîtin. Cuma

bidîtin, ya ku ew ji heft derîyan tête bipêkhatin, bêtin bibîrxistin. Ji nivîstên wîyî felsefî û siyasî divê "Apologie", "Hieron" û "Memorabilia", ya ku ew bi piranî ve li ser Sokrat de tête biaxivtin, bêtin bibîrxistin. Wî çîrokên vegotîyî mêjûyî dane binivîsandin, yên ku armanca wan perwerdekirin bû. Ji van jî "Cyropaedia" tête bidîtin, ya ku Pehlevanê wêna Şahê Korş bû, yê ku wî Dewleta Axmenî date bidamezirandin. Hewerhajî ji van jî "Symposium" bû, ya ku Pehlevanê wê Sokrat bû. Ji nivîstên wî, yên ku ew hêjî pê tête binavûbangkirin, yekek tête bidîtin, ya ku ew li ser "Hippisme" -suwarîtyê-, xwedîkirinê, suwarbûnê û guhpêdana hespan de tête biaxivtin. Ew Merovê pêşî bû, yê ku wî li ser vê danava hanê de dayite binivîsandin. Ev nivîsta hanê hêjî ji kanîyên bingehîyî lêvegerandinê tête bidîtin. Herwehajî wî nivîstek li ser nêçîra pezkovîyan û hirçan de di bin navnîşana "Cynegeticus" date binivîsandin. Wî bi xwe jî ve nêçîr û suwarîtî jî dida bikirin. Wî dida bibawerkirin, ku "hêşê sax li laşê sax de tête bidîtin". Wî ew herdu nivîstên hanê ji bona mebestên perwerdekirinê û canbazîyê datin binivîsandin, da ku Zarokên wî û Genc li ser van yarîyan de bêtin bihînkirin. Nivîstek wîyî din jî di bin navnîşana Hipparchieus" de tête bidîtin. Têde ew çawbûna birêvebirina Serbazgelekê ji Suwaran û taktîka wêna dide biliberxistin. nivîstek wîyî din ji di bin navnîşana "Oeconomien" tête bidîtin. Ew têde çawabûna sermiyandarîkirina werzekî bi şêweyekî aburî ve dide bixuyanîkirin. Herwehajî ew têde amojgarî, serpêhatîyên sincî û perwerdekirinê ji bona berjewendîya malê dide bikirin. Ji nivîstên wê jî nivîstek li ser destûr û qanûna Siparta de tête bidîtin. Pexşana Xenofon ji alîyê şêweyê wêje de ji baştirîn nivîsandên Yunanênn kevnar bi zaravayê Ettique-Etika tête bidîtin, -ya ku ew ji melbendeke Etina tête bidîtin-.

-Polybe -Polybius -Polybios -polîbiyus¹ yekeke ji gewretirîn

¹"Polybios-Polîbiyos: Ew him Siyasîvan bû û him jî Mêjûvan bû. (ew li nêzîka 200-120 b. z. de hatîye bijîyxandin). Wî mêjûwa Cihana Yunanî-Romanî ji destpêka Cenga Punisişin tanî destpêka salên pêşîyî bi jêrvexistina Yunanê ji bal Romanan de ji (264-144 b. z. de) di çil nivîstan de date binivîsandin û ji van nivîsandinan perçeyek hate bihiştin. "Den Sieben Weltwundern...", r. 226. Cuma

Mêjûvanên Yunanî tête bidîtin, yê ku ew di nêzîka 208 yanjî 200 tanî nêzîka 118 b. z. de hatiye bijîyandin. Di pêla wî de Roma dest bi sazkirina Imperatorîya xwe ve, -ya ku ew hêjî Komar bû-, date bikin. Wê xwe ber bi rojava ve di Sipanya de û wê xwe ber bi jorî Efrika ve û ber bi rojhilat ve di Asya Biçûk de li ser kîsê Yunan, Dewletên Buçûkîyî cihî û Paşvanên Iskenderê Makdonî de date bifirehkirin.

Ew li Yunanê de hate bizayîn û ew li bajarê Roma de hate birûniştin. Ew ligel Sersupahê Romanîyî Scipio-Sikiyî de di cengên wî de di Sipanyan de û herwehî di cengên wî de di Carthage û Hannibal-Kartago û Hanîbal jî de hevrê bû. Wî serdanîya Misrê, Iskenderîyê û Sardê -Paytexta Lîdya kevnar di Asya Biçûk de- date bikin. Ew di nava çîyayên Elp de ligel hêrîşa Hanîbal de di zivistanê de bi pîyan ve hate biderbaskirin. Wî ji me re nivîsteke dûr û dirêj di bin navnîşana "Histoire" Mêjû de -di nêzîka 1500 rûpelî de- di nava çîl "nivîstan" de angî derîyan yanjî perçan de date bihiştin. Herwehî nivîstek wîyî din li ser "taktike" de dihate bidîtin. Belam ew hate biwindakirin.

Di wê demê de Surî, Asya Biçûk, Mîdya, Ermînistan û Îran li jêr Serdarîkirina Seleucides-Seleukiden¹ de bûn, yê ku ew ji bona Seleucos-Seleukos dihatin bivegerandin, yê ku ew yekek ji Serleşkerê

---

¹Seleukiden-Silcokî: Ew Padişahiya Binemala Makdonî bû, yê ku wan ji sala 312-85 b. z. de li ser Surî û Mêzopotamya jorî de dane biserdarîkirin. Sazvanê vê Padişahiye Seleukos I. Nikator bû. Ew yekek ji Serleşkerê Iskenderê Mezin bû, yê ku wî li paş mirina Iskender de (di sala 323 de) gewretirîn perçê Şahîşahiya wî ji bona bin destên xwe date bixistin. Di koka xwe de desthilatîya vê Binemalê tanî çemê Indus di hate bigîhaştin. Hêdî hêdî ev desthilatîya hanê bi serhev de hate biqermeçandin, tanî ku ew di sala 100 b. z. de bes û bi tenha ve li ser Surî de di hate bisinorkirin. Piştî mirina Dawîvanê vê Padişahiya hanê Tigranê Padişê Ermenî mayîna vê Şahîşahiye ji bona jêr destên xwe date bixistin, yê ku ew di sala 65 b. z. de ji bal Pompeius de- (ji xwe re li ser Pompeius û cenga wî bi dûr dirêjî ve û bi Neqîş ve li nivîsta der Bibel Atlas..., r. 134 bide bitemaşekirin. Cuma)- hate bişikenandin û Surî bi Ostandareke Romanî ve hate biveguhertin". Den Sieben Weltwundern..., R.228. Herwehî ji xwe re li ser şerên Iskenderê Mezin de bi neqîş ve di: Der Bibel Atlas..., r. 172 de û neqşa 174 de bide bitemaşekirin. Cuma

Iskenderê Mekdonî bû, -yên ku wan ji sala 305 tanî sala 64 b. z. de dane biserdarîkirin. Surî dawîya Padîşahiya wan bû, ku ew di sala 64 b. z. de bi destên Romanan ve hate bikevtin-.

Mîdya¹ û Faris ligora ciyografîya wî zemanî de bi "Asya Bilind"ve dihate binavkirin û li ser her yekê ji wan de Serdarekî bi navê Padîşahê Sulikî-Suloqî dida biserdarîkirin.

Di perçê pêncan de ji mêjûwa Polibiyos saloxdanek ji bona welatê Mîdya, çiya, çem, dewlemendî û sînorên wê hatîyê binivîsandin, ku ew tanî radeyekî mezin li ser Kurdîstana niha de bi giştî ve tete bisuwarkirin. Herwehaji di vî perçê hanê de bi xwe jî ve û di cara pêşîn de di mêjûwa nivîsandî de navê "Kurd" bigir bi rengê xweyî nuh ve ango Kyrt bi peyva Kurt hatîye binivîsandin. -Divê li vêderê de bête bigotin, ku tîpa Y Yunanî kevnar mîna tîpa U Firensî yanjî Elmanî dihate bipeyivandin-. Herwehaji carcaran jî nav bi rengê Cyrti dihate binivîsandin û ew bi Kurti dihate bipeyivandin, -mîna ku ev li nik Cyrus de dihate bidîtin û ew bi Korş ve dihate bipeyivandin-. Belam Kurt, yê ku ew li nik Polibiyos de hatine binivîsandin, ew ji Eşîrên Gerok yanjî Nîvgerok bûn û ew li çîyayên Mîdya dihatin bijîyandin. Hinan jî wan di nava Leşkerên Sulikîyan-Suloqîyan de didan biserbazîkirin. Wan bi fronde-catapultè-Schleuder-kanîyan ve didan bişerkirin. Navên wan Kurtan bi vêkevtina şûreşa Serdarê Mîdayî Sulokî Molon ve beramber bi Padîşahê xwe Antiochos-Antiyoxosê III² ve di nêzîka sala 220 b. z. de hatine bibîrxistin. Merov cudabûna navê wan ligel navê Kardoxan de dide bidîtin, yê ku ew ji bal Xenofon de hatîye bibîrxistin. Kurt di heremeke ciyografîyî bi gelekî ve firehtir ji herema Kardoxan dihatin birûniştin, -tevî ku herema Kardoxan jî ew bi ber xwe ve dida bixistin-.

Perçê sî û çaran ji mêjûwa wî di bin navnîşana "Geographica" dihate binavkirin û ew ji bona ciyografîyê dihate bidanîn. Ew hate

¹Ji xwe re di vî warî de li "Der Bibel Atlas...", R. 21, neqşa 30 de bide bitemaşekirin. Cuma

²Ji xwe bi dûr û dirêjî ve li ser van ceng û şeran de di "Die orientalische Welt" Burchard Brentjes, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin sala 1972, r. 214-224 de bide bixwendin. Cuma

biwindakirin û jê bes û bi tenha ve perçe perçe di rêya ciyografivanên li dûhatî de mîna Pilînê kevintir û Strabon-Srabo-Sitrabo¹ hatin bianîn. Danervan serdanîya Mersîlya, kenarên Ingiltera daye bikirin. Dibe, ku wî jî serdanîya Iskendinavîyan û derya Baltik jî dayite bikirin.

Mêjwûa wî bi raxistina rûdanên siyasî û supahî ve tete bidîtin, bi mebeste ku ew Peyên siyasetê û Serdaran bide bişiyarkirin. Wî ew li ser bingehê zanebûna xwe, Serdanên xwe de ji bona qadên rûdanan, pirskirina xwe ji Bînvanan, guhdarîkirina li goyên Kalan de û li ser bingehê nivîstên berî xwe de date binivîsandin. Herwehajî wî çûn û hatina nameyên xweyîtiyê jî nala kanîyekê ji kanîyên mêjûwê datin bikaranîn. Wî naskirina rastîyê dida biarmanckirin. Wî li hoyên nihan de mîna li nik Tukididês de dida bivenerandin. Belam mêjûwa wî bi cudabûna mêjûa Tukididês ve "Cîhanî" bû. Ew li ser Imperetoriya Romanîyî Nûhatî de dihate bimîlckirin. Wî salnama Olopy dida bikaranîn, jibervêjî mêjûwa wîyî demê pir bi kêm ve û bi nêzikî ve tete bidîtin. Şeweyê wîyî zimanî bi dijwarî ve tete bidîtin û ew westandinê dide bikêrkirin.

- Julius Caesar-Yulyos Tisêzar² Kayzerê-Qeyserê Roma û Diktatorê wêyî helbijartî ji Mêjûvanên Romanîyî pêşîn tete bidîtin. Ew ji Peyê Dewletê, Serleşker û Destûrdanînvankî pir hozan dihate bidîtin. Tevî ku Serdarîkirina wî li ser Imperetoriyê de biserêxwe bû, tanî ku Navê wîna bi têngihiştina "Imperetoriyê" -Qeyser- ve di piranîya zimanan de dihate biliberkevîtin. Tevlivêjî de ew bihilgirtina vê navnîşanê de bi renekî mîrîtî ve nehate birûniştin. Belam Serdarîkirina "Komarî" di pêla wî de bes û bi tenha ve bi nav ve dihate bidîtin.

Cesar-Tisêzar li şarê Roma de di 13 tîrmehê de di sala 101 -

---

¹"Strabon-Strabo-Sirabo Gervan û Ciyografivanekî Yunanî bû. (Ew ji sala 64 b. z. de tanî 19 z. de hatîye bijîyandin-. Ew ji Xelkê bajarê Amaseia-Amasiya ye, (yê ku ew îro li jorîrojhatî bajarê Enqera de tete bikevîtin-. Wî li ser gerên xwe de 17 nivîst di bin navnîşa civandî de "Geographa" de dane binivîsandin, yê ku wan navnîşana rûmeta "Bavê ciyografîyê" pê dane bidan. Hemû nivîstên wî hatin bihiştin". "Den Sieben Weltwundern..." R. 229. Cuma

²ji xwe re li ser Julius Caesar de li "Der Bibel Atlas..." de li rûpelên 136, 137, 138 û 150 de bide bitemaşekirin. Cuma

yanjî di sala 100- b. z. de hate bizayîn. Ew di sala 62 b. z. de li Sipanya bi Serdar ve hate binîşankirin û ew di sala 59 b. z. de ji bona bajarê Roma hate bivegerandin. Wî ligel du Serleşkerên din de - Pompêe-Pompê û -Crassus-Kirasos- de Serdarîyeke -Triumvirat-Sêkesî- li ser Serê Dewletê de date bipêkanîn. Her yek ji wan bi navnîşana "Consul"-Kosul-Qunsul-Qunsil dihate binavkirin. Di sala 58 b. z. de ji bal Civata Pîrmerdan Serleşkerîya Leşkerekî gewre û Serdarîkirina heremekê li jorî Îtalya bi navê welatê -Galliya Cisalpine-Galîliyê Pêş Elp ve hate bidan, -ya ku ew niha bi herema Torino û Mîlano tête binavkirin-. Di wê Salê de bi xwe jî ve wî bi Leşkerê xwe ve ji bona welatê Galî serokî date bihêrîşkirin, ya ku ew bi -Gallia Transalpine-Galîliyê Paş Alp ve tête binavkirin. Ew Firensa niha ye û - ew bi zimanê Firensî Gaulê tête bigotin-. Wî ew piştî cengekê ji sala 58 tanî sala 49 b. z. de ligel Tudeyên wê de date bivekirin. Di wê navê de li paş mirina Crassus-Kirasos de Pompêe-Pompê biryarek ji Civata Pîrmerdan bi derkirina Tisêzar-Qeyser ve date biderkirin. Li paş dawîkirina cengê de di welatê Galê de Cesar-Qeyser bi Leşkerê xwe ve ji bona Îtalya hate bivegerandin û wî ew date bivegerandin. Pompêe-Pompê ji bona Yunanê hate birevîn û Yulyos bi pey wî ve hate bikevtin. Wî ew li wêderê jî de date bibezeandin. Ew ji bona Misrê hate birevîn û ew li wêderê de hate bikuştin. Belam Qeyser ji bona Misrê hate biçûyîn û wî ew kes li wêderê de dane bikuştin, yê ku wan dujminê wî dabûn bikuştin. Herwehaji wî li wir de Padîşahê Serdarê wêyî Yunanîyî dawî Ptolmêc-Petolmêsê sêzdehan date biderkirin, yê ku ew bi navê Serleşkerekî Iskenderê Mekdonî ve dihate binavnîşankirin. Wî Cloepatre-Kilopatra bi Padîşaha ser wê deverê ve date bihildan, ya ku ew yara wî bû. Ji Misrê Qeyser ji bona Asya Biçûk hate biçûyîn û li wêderê de wî şerê dujminên xwe date bikirin. Li paş vê de ew di sala 48 b. z. de ji bona paytextê hate bivegerandin. Civata Pîrmerdan ew ji bona bîst salan bi "Diktator" ve date binîşankirin. Di sala 47 b. z. de wî ceng li Efrika de û li paş jî de li Sipanya de date bilidarxistin û wî şûreşa Binemala Pompî date bitemirandin. Li paş vegera wîna de ji bona bajarê Roma Civata Pîrmerdan Padîşahîya Roma ji bona ser wî dane bipêşkeşkirin. Belam wî ew date binayînkirin. Lêbelê Civatê pûl bi navê wî ve datin bilêdan û pûtên wî li qadên giştî de datin bihildan. Di pêla wî de tevaya deşta

derya Sipî ji Purtugal tanî Misir, Surî û dola Firatêyî Bilind bi deşta Romanî ve hate bikirin. Qeyser li ser xwe bû û ew ji bal çînîyên gelîrî ve dildar bû. Wî veçakkirinên civakî û aburî dane bikirin. Herwehajî wî jimareke pir ji Romanan ji bona welatên cudan di Imperatorîyê de dane birêkirin û ew li wêderê de dane biwarkirin. Wî ji bona wan Romanan mafeyê neşînvaniyê di nava wan welatan de date bidan. Herwehajî wî ji bona bajar û heremên dinî Îtalî Mafeyê Xwedmoxtariyê nala bajarê Roma date bidan. Ew di sala 44 b. z. de bi lédana xencerekê ve bi bêbextî ve hate bikuştin. Wî li dûxwe de Lawek bi navê Oktavius -Oktavyus¹ date bihiştin. Di sala 42 b. z. de Civatê û Miletê Romanî Qeyser ji bona nava Xwedanan datin bihildan. Wer bi vî rengî ve Oktavius bi "Kurê Xwedan" ve hate bikirin.

Qeyser ji me re du nivîst di mêjûwê de dane bihiştin. Yek bi navê "Cenga Gal" -De Bello Gallico- di heft "Nivîstan" ango perçan de date binivîsandin, ya ku wî di wê cengê de ji sala 58 tanî 52 b. z. de -her perçeyek di salekê de- dabû bibeşdarîkirin. Salên dawîyî wê cengê Mêjûvanekî din li ser wan de date binivîsandin. Nivîsta duwem di bin navnîşana "Cenga Navxweyî" -De Bello Civili- de date binivîsandin. Herdu nivîst bi zimanê Latîni dane binivîsandin. Herdu nivîst û nemaze nivîsta yekem mîna nimûneyeke mêjûyî supahî û sitraticî tete bidîtin. Ew mîna kanîyeke kilasîkî hatîye bikirin û hêjî ew di zanistgehên supahî de tete bixwendin. Ji alîyê şeweyê mêjûyî de nivîstên wî di hûrbûna bibîrxistina rûdanan de, girêdanên wan ligel hevdû de, di lêvenerandina hoyên wan û encamên wan de, di jîrbûna têgihiştina rewştan û liberxistina wan de bê boşayî bi nimûnetî ve têtin biderkevtin.

Wî mêjûwa xwe nala "Raportên Supahîyî" kurt ji bona Civata Piremerdan didate binivîsandin. Wî tede li ser xwe de bi kesê sêyem ve didate bixivtin. Armanca wî tede berzkirina pêrabûn û şopên xwe ji bona bîr û bawerîya giştîyî Romanî dihate bidîtin, da ku ew dujminên xweyî siyasî bide bilawazkirin. Wî li gora bawermendîya Mêjûvanên li paş wî de di bîrxistina rastîyan de nedabû biderewekirin.

---

¹Ji xwe re li ser Oktavius û kuştina wî de li ser destên Partan de li: "Ruhm und Untergang des alten Iran" de, 103-107 bide bitemaşekirin. Cuma

Qeyser di nivîstên xwe de gotar li ser rewêşa Merov de datin bianîn. Hin ji gotinên wî mîna nimûneyên sincîtîyê û perwerdekirinê têtin bidîtin. Herwehaji di "Cenga Gal" de rûnkirinên ciyografi û êtnogirafi li ser rewêştên Galîyan, rabûn û rûniştinên wan û şeweyê rêya jîyana wan de hatine binivîsandin.

Galî di koka xwe de Miletêkî Celte-Keltisch-Kiltî bû. Celte-Siltî-Kelt-Kiltî di nava Ewropa navînî de di pêşî de di pêşîya hezar salê duwemî berî zayîne de hate bidaniştin. Li paş de wî ji bona Firensa û hêl û berên wê ji pêşîya sedsalê pêncemînî berî zayîne de date bibarkirin. Miletê Galî ji bona çend pîştan dihate bişaxkirin û ji bona her piştêkê navekî wîyî taybetîyî pêve dihate bidîtin. Devera rûniştina Galî ji sînorên Firensayî nihayî, mîna ku me date bidîtin, dihate biderkevtin. Wê Îtalya jorî -Galia Cisalpine-, Belçîkya -Gallia Belgica- û Siwêstra -Confederatio Hevatica- jî bi ber xwe ve dida bixistin. Qeyser şerê hemû piştên Miletên Galî date bikirin û wî Miletê Helvêtî Galî ji bona nava welatê wîyî kokî de di nava dilê çiyayê Elp de date bivegernadin, yê ku wan xwe ji bona barkirina ber bi rojava de dabûn bilidarxistin¹.

Ji pêla Qeyser de welatê Gal bi deverekê ve ji Imperatoriya Romanî hate bikirin. Têde Barkirvanên ji bajarê Roma û Îtalya hatin bidaniştin. Miletê Galî wirde wirde bi bajartîya Romanî ve hate birewêştandin. Wî dev ji zimanê xweyî kokî ve date biberdan û wî ji xwe re zimanekî din bi navê "Galî Romanî" -Gallo-Romanu- ve date biwergirtin, yê ku wî ew bi zimanê Latînî ve li ser bingehê Kiltîyê kevînar de date bitevlihevkin. Ev zimanê hanê bi bingehê zimanê Firensîyî niha ve tete biderkevtin.

Ji Mêjûvanên Latînîyî bi nav û bang ve divê em Casius Salluste-Kayus Salust bidin bibîrxistin, yê ku ew bigir ji sala 86-35 berî zayîne de hatîye bijîyandin. Ew li ser rêya şeweyê nivîsandina Qeyser dihate biçûyîn. Şeweyê nivîsandina wîna saloxdanî bû û ew li ser şeweyê rêya Yunanî de bû.

---

¹Ji xwe re li agehdariyên bêtir de li ser Kilt û Galîyan de di derîyê heftemî vî beşî de -Gerek ligel Birodol de di mêjûwa Firensa de- bide bitemaşekirin. Ismet Şerîf Wanî

- Titus Livius ji gewretirîn Mêjûvanên Latîni bû. Ew di herema Padova -nêzîka Vinêtsya- di sala 59 b. z. de hate bizayîn û ew li Badova de di sala 17 paş zayînê de hate bimirin. -Hinek didin bibawerkirin, ku ew ji sala 64 b. z. de tanî sala 12 paş zayîne de hatîya bijîyandin¹. Wî tevaya jîna xwe di navbera bajarê Roma û bajarê xwe de date birabuhurandin. Wî ji sala 29 b. z. de tanî mirina xwe ji bona nivîsandina mêjûwa Roma ji bidestpêkirina Evsana pêla herdu Birayên Cêwî Romulus û Remus date bikarkirin, -ya ku wê ji sedsalê heştêmî b. z. de dayite bidestpêkirin, di dema ku herdu Birayên Cêwî bi şîr ve li gora evsanê de bi şêrî gurekê ve dihatin bişîrvekirin, ya ku wê ew ji fetisandina ava çemê Tiberis datin birizgarin-. Danervan ji bona dawîkirina mêjûwa xwe sala 9 b. z. date bidanîn. Wî ji wê demê û pêve nema li ser rûdanên dema xwe de date binivîsandin. Wî nivîsandina mêjûwa xwe bi dawîbûna Serdarîya Imperator Augustus-Awgustos Kurê Qeyser ve date bidawîkirin. dema Serdarîya Augustus Kurê Qeyser berzbûna bajartîya Romanîyî Putperestî û Serdarîya Qanûnê dide bitackirin. Ew nivîsteke gewre ye û ew di 142 derî de bi zimanê Latîni ve di bin navnîşana "Ab Urbe Condita Libri" hatîye binivîsandin. Jê bes û bi tenha ve 35 derîyê giştî ji bona me -ji wan deh derîyên pêşî û ji derîyê 21 tanî 45- û hin ji perçeyên derîyên din hatin bigihaştin. Derîyên wî ligora birêk û pêkxistina demê de hatine biparvekirin. Ew hin caran di nava wan de ji bona raxistina rûdanan tête birawestandin, da ku ew rê bi peyvdarîyan û perçeyên felsefê ve bide bidan.

Nivîst bi giştî ve felsefeyeke mêjûyî dide biwênerkirin û ew li ser bingehe welatperwerîya Romanî û lêgerandina hoyên mezinbûna Roma de tête biavakirin, yên ku ew ji bona sincîtîya Roma têtin bivegerandin. Danervan bi rûçikên Romanîyî Nimûnetî ve didan biberçavkirin, yên ku ew bi dîtina wî ve di pehlevanîyê, dildarîya biserkevtinê, pêgîrîya di kar de, bînerhbûn û hogirîya bîr û bawerîyên dadweryê de dihatin bidîtin. Nivîsta wî alîkarîya bi hîmkirina remana Yekitîya Imperatorîya Romanî ve di cudabûna deverên wê de date bikirin. Ev remana hanê hate bidiyarkirin, ji gava ku Serdarîya Komarî

---

¹Insiklopêdîya Elmanîyî Biçûk "Meyers Taschen Lexikon", r. 599 de mêjûwa pêşî ji bona jîyana wî dide bitomarkirin. Cuma

ji bona Imperatorî hate biveguhertin; tevî ku Danervan jî di felsefa xweyî siyasî de Komarî bû.

Mîna ku di mêjûwa Polib de hatibû binivîsandin, wehajî Titus Livius-Livyus li ser Miletê "Kurt" de date biaxivtin, yê ku wî Serbazên Peye didan bipêşkeşkirin û wan beşdarî di nava cengên di navbera Imperatorîya Romanîyî Nûhati û Padîşahîya Silokîyî Yunanî de di pêla Padîşahê wêyî Antiochos-Antixosê III de, -yê ku wî bigir ji sala 223-189 b. z. de dayite biserdarîkirin-, didan bikirin. Ev Padîşahê Sulokî di şerê Magnesia-Magnêzya de di sala 189 b. z. de hate bibezandin. Herwehajî em Serbazên Peyên van "Kurtan" jî di nokerîya Padîşahê bajarê Pergam-Pergamon-Pêrgamonî¹ Yunanî de di Asya Biçûk de di sala 171 b. z. de didin bidîtin.

- Ji Mezinên Mêjûvanên Romanî divê Cornelius Tacitus-Kornêlyus Takitus bête bibîrxistin, -yê ku ew bigir ji sala 56-120 z. de hatîye bijîyandin-. Bi pîrbûn ve ew ji Necadê Kiltî ye, belam ew bi Romanî ve hate bikirin. Wî nivîstên xwe bi zimanê Latînî ve dane binivîsandin. Wî cihê Serdarekî Serpereştîyê di Imperatorîyê de dayite bigirtin. Wî li paş de dev ji karmendîyê dayite biberdan û wî xwe bi Danîvanîyê ve dayite bikarwerdekirin.

Ji nivîstnên Takitus divê "Diyalog"-Hevaxivtin- -li ser hunera peyvdarîyê de-, "Histoires" -bi pîrî ve--Mêjûyan, "Annales"-Saldanî -ango mêjûwa salanî- û nivîsta wîyî li ser Eşîrên Germanîyî rojhilatî

---

¹"Pergamon-Pêrgamon bajarekî Yunanî ye û ew li rojavayî Asya Biçûk de tête bikevîtin. Ew ji bal Aiolern de hatîye biavakirin. Ew Iro li Turkiyê de bi navê Bergama tête binavkirin. Li paş mirina Iskenderê Mezin de ew bi paytextê Impretoriya Yunanî ve hate bikirin. Ew di pêla Padîşahîya Binemala Attali de bi girintirîn Navîniya Şehrîtanîya Helênîyî-yunanî- ve hate bikirin. Li ser burcên wê de kaviîlên Perestgehekî fireh û Kahan hatine bihiştin. Li jêr piyên wê de mayînen temaşegehekê û yarîgehekê têtin bidîtin. Herwehajî li wan nêzikan de kaviîlên Asklepieons jî tête bidîtin, yê jê dergehê bi nav û bangê "Zeusaltar des Berliner Pergamonmuseums"-Tizoyisaltarê Şopxana Pêrgamon li Berlin tête bidîtin. Vî bajarê hanê serxwebûna xwe di sala 133 b. z. de ji nava destên xwe date biwindakirin, gava ku Attalos di temîniya mirina xwe de ji bona Roman date bidîyarîkirin". "Den Sieben Weltwundern...", R. 225". Cuma

çemê Rayin û jorî çemê Danop de di bin navnîşana "De origine etsitu Germanorum" -Kok û Cihê German bête bibîrxistin. Ev nivîsta wîyî dawî ji rengê êtnografî têtê bidîtin. Têde ew saloxdana reweşt û bawermendîyên Eşîrên Germanî dide bidan û ji bona vêna jî giringbûneke wêyî mêjûyî têtê biderkevtin. Lêbelê wî agehdarîyên xwe ji serçavîyên dinî berî xwe dabûn biwergirtin, yê ku ew hatine biwindakirin. Wî ew agehdarîyên hanê bê rêk û pêkî dane bikomkirin. Herwehaji wî ew danava hanê bi renekî zanistî ve bi têgihîştina êtnolocîyî niha ve nedaye bixwendekarîkirin, lêbelê wî dayite bikarkirin, ku ew bide bicîkirin: ku "Qencê Hovî" Germanî ji "Merovê bajarvanîyî genîyî" -Romanî- bi baştir ve têtê bidîtin. Danervan di hemû nivîstên xwe de mêldarîya amojgarîyên sincîtîyê dide bigirtin. Ew rexne li genîbûnê de dide bikirin û ew pesnê qencîtîyê dide bikirin. Şêweyê wîyî nivîsandina mêjûwê ji rengê saloxdana Yunanî têtê biderkevtin. Nivîstên wî hemû bi hev re bi me ve nehatine bigihaştin.

- Divê hin ciyografîvan bêtin bibîrxistin. Ji bi nav û bangtirîn van jî ve di pêla Romanî de Strabo-Strabon-Sitrabo¹ bû, yê ku ew di dema Îsa de -ji sala 64 yanjî 58 b. z. de tanî 21 yanjî 25 paş zayîne de- hatîye bijîyandin. Ew li bajarê Amasya de li Asya Biçûk de hatîye bizayîn. Bi pîrbûn ve ew ji koka "Asyayî" bû, belam zimanê wî Yunanî bû. Ew demekê li bajarê Roma û Iskenderîyê de hate bijîyandin û li paş de ew ji bona cihê serê xwe hate bivegerandin. Nivîsteke wî di mêjûwê de mîna bi dawîkirina mêjûwa Polib têtê bidîtin. Belam ew nivîsta hanê bi tevaya xwe ve hate biwindakirin. Belam nivîsta wî di Giographice-Giyografîk de bigir hemû bi carekê ve bi me ve hate bigihaştin. Ew di nava xwe de saloxdanîyeke ciyografî ji bona gelek welatan û Miletên wan dide bihilgirtin. Ji van welatan jî Îtalya, Sipanya, welatê Gal,

---

¹Strabon Yunanîyekî Gervan û ciyografî bû. -Ew ji sala 64 b. z. de tanî 19 Paş zayîne de hatîye jîyandin-. Ew ji bajarê Amaseia-Amasya bû, -ya ku ew îro li jorîrojhilatî ji bajarê Enqera têtê kevtin-. Wî li ser Gerên xwe de Heftdeh Nivîst dane nivîsandin û wî ew di bin Komkirinanavnîşana "Geographika"-Giyografîka de datin nivîsandin, yê ku wan jê re Navrûmeta "Bavê Giyografî" datin anîn. Ev hemû Nivîstên hanê hatine hilanîn". "Den Sieben Weltwundern..., R. 299. Cuma

Ingilistan, roj û rojhilatî Ewropa, Balkan, Misir, Sikîlya-Siqîlya, Yunan, Asya Biçûk, Erministan, Mîdya, Mêzopotamya, Faris, Hindistan Arabic-Erabya, Hebeşistan û jorî Efrika têtên bidîtin.

Kevnaran tu guh bi ciyografîya wî ve nedane bidan. Ewropîyan di dema vejandinê de ew datin bidozandin. Wan ew date biçapkirin û li ser wê de datin binivîsandin. Ew ji nivîstên pir giranbuha di ciyografîya mirovanîyê kevnar de, di êtnolocî de û di pêwendîya di navbera Miletan û dorhêla serûştî de têtê bidîtin. Têde letek li ser "Kurt", "Mard" û Kadussi" de hatîye binivîsandin û ew bi hev re mîna Eşîrên Nîvgerok hatine bibîrxistin, yê ku ew di nava çîyayên Ezerbêcanê, Zagrosê û Erministanê de têtin bijîyandin. Bi pekbûn ve têtê bidîtin, ku rojhilatnasvanan pir guh bi vî letê hanê ve nedane bidan, tevî ku Danervan jî dide bigotin, ku ev Eşîrên çîyayîyê hanê, çî yê ku ew li Ezerbêcanê de, yanjî li Zagrosê de û yanjî li Erministanê de dijîn, tev bi hev re yek Miletî didin bipêkanîn; "heger ku Merov ji xwe re li rûçikên wan de bide bitemaşekirin". Halo Merov dikare bide bigotin, ku Strabo-Sitrabo di vî letê hanê de nasîna pêşîyê ciyografî ji bona dirêjbûna welatê Kurd di heyamê xwe de mîna yek Miletî dayite bidan, yê ku ew ji bona Eşîran dihate biparvekirin.

Ji ciyografîyê kevnariyên bi nav û bang ve Claudius Ptolêmêe-Claudius Ptolemäus-Kilawdiyus Pitolêmoyisê Yunanî bû, -yê ku ew li nêzîka sala 90-168 paş zayînê de hatîye bijîyandin¹. Wî piranîya jîna xwe li bajarê Iskenderîy de dayite birabuhurandin. Bi rastî ve ew di jimariyê de, di nasîna çerx, sitêr û ronahîyê de Zanistvan bû. Wî li ser ciyografîya û narîne dayite binivîsandin. Ji nivîstên "Guide géographique-Rêbera ciyografî" têtê bidîtin. Di vî nivîsta hanê de Mîdya û Eşîrên -Kurt- û -Mard- hatine bibîrxistin û li ser tevan de bi hev re têtî saloxdan hatîye bidan.

Li ser ronahîya hatinên derbarê Miletê -Kurt- de di wê nivîstê de jimarek ji Rojhilatnasên Elmanî pê hatin birabûn, ku wan koka Gelê Kurdî niha ji bona wan Kurtan datin bivegerandin, yê ku zimanê

¹Di Insiklopêdîya Elmanîyê Biçûk de hatîye binivîsandin, ku Claudius Ptolemäus ji nêzîka sala 90-160 Paş zayînê de hatîye bijîyandin. "Meyers Taschen Lexikon"..., r. 803. Cuma

wan ji malbata zimanên Îranî -Hindo-Ewropî- bû. Ew bi cudabûna dîtina kevnarî ve dihate biderkevtin, ya ku wê koka Kurd ji bona Miletê Kardo didate bivegerandin, mîna ku Xenofon dabû bibîrxistin û nemaze ku zimanê kardoxan, -mîna ku piraniya Rojhilatnasan didan bibawerkin, ku ew zimanê kefkasî-Qefqasî bû. -Em tu tiştî li ser wî zimanî de nizanin-. Li ser wê dîtina wan de Mamostên Elmanî -Weissbach, A. J. Reinach, Hartmann û Lehmann - Haupt- û Zanistvanê Rusî V. Minorsky bi danîna dîtinekê ve li ser daketina koka Kurdan ji du Eşîrên Gewreyî zimanê Iranî: Kurt û Mard hatin birabûn. Ev herdu Eşîrên hanê di wê heremê de bi xwe ve jî dihatin bijîyandin. -Belê hinek bêtir têtin biçûyîn, ku navê "Mard" ew bi xwe ve ji bona Miletê Kutr-Kurd bes û bi tenha ve mîna bangekê bû, ya ku ew ji bal Miletên hemsayên wî ve pê dihate bigotin-. Minorsky di Kongirê Rojhilatnasên NavDewletan de, yê ku ew li Biroksêl de der sala 1938 de hate bigirtin, ev lêgerandina xwe date bipêşkeşkirin. Belgeyên wî Kongirê hanê bi zimanê Firensî ve hatin bibelavkirin. Wî lêgerandina xweyî berî vêna di bin navnîşana "Kurd" de di Insiklopêdîya musulmantîyê de dabû binivîsandin. Belam dîtina wî li ser koka Kurd de di vê lêgerandina wîyî pêşî de hêjî ew bi têrbûn ve nahatibû bitirşkirin. Lêbelê Minorsky li paş de lêgerandinên pir giring li ser Kurd de datin binivîsandin. Ez dê careke din ji bona ser vê danavê di beşê "dîtinanan..." de bêtim bivegerandin.

- Flavius Arrianus Mêjûvan û Feylesufekî hêja bû. Ew li herema Bithynic de -li jorî rojavayê Asya Biçûk de- û bi pîrbûn ve ji kokeke Asyayî hatîye bizayîn û zanebûna wîna Yunanî bû. -Ew ji sala 95-175 z. de hatîye bijîyandin-. Ew Serdarekî Supahîyî Romanî ji melbenda Kappadoce-Kepadokya bû. Wî di pêla Imperator Hadrian-Hadriyan de di sala 134 z. de hêrîşa Miletê Alan ji Kafkasya de date bivegerandin.

Arrianus-Aryanus Xenofon mîna Rêberekî Supahî û Polîb mîna Mêjûvanekî bi numûnetî ve ji xwe re dane bigirtin. Wî mîna Polîb dida bibawerkin, ku divê Mêjûvan bi xwe ve ji bona tiradên rûdanan bête biçûyîn, da ku ew bi herdu çavên xwe ve Bînvanan bide bidîtin. Nivîstên wîyî felsefî têtin bidîtin, yên ku ez li ser wan de nadim biaxivtin. Nivîstek wîyî mêjûyî li ser "Mêjûwa Parthia-Partîya" -Îran- de hebû, ya ku ew bi carekê ve hatîye biwindakirin. Nivîstek wîyî din li ser mêjûwa "Indike-Hindistan" heye, ya ku ew li ser

nivîstên hinekan de ji berî wî bûn. Nivîsta wîyî sêyem li ser mêjûwa Şûngirên Iskenderê Makdoni de bû. Belam nivîsta wîyî serekî ew li ser jîn û vekirinên Iskender de di Asya de bû. Wî navê wê bi "Anabasis" ve -ango "Raserdan" yanjî "Pêgîrîkirin"- mîna Xenofon date binavkirin.

Mêjûwa wî li ser jîn û vegirtinên Iskenderê Makdonî de bi nivîstek baş ve tete bidîtin. Wî bi piştrastî ve tede gotinên Mêjûvanên berî xwe datin bianîn. Herwehaji wî tede bi hûrbûn ve cengên Vegirtvanê Yunanî di diyarên cudan de û navên Miletên kevnar, yên ku Iskender ligel wan de bi şer ve hate bikevtin, ligel saloxdana ciyografîya welatên wan de date bianîn. Di nivîsta wî de navê Kurt, Mard, Kadosî û Kosî, -yên ku ew Kassi-Kasîyê Loristan û Bextiyar bûn-, Mîdya, Suse-Suz--Paytexta Êlam. Cuma--,Faris û Padîşaha Korduene-Kordoîn hatine bibîrxistin. Di nava mêjûwa wî de şabaşî û pesindanî nayête bidîtin, mîna ku ew di hin mêjûwan de dihatin bidîtin, jî yên ku hin Nivîsvanan ew li ser Iskender de dabûn binivîsandin; -tevî ku wî jî dîtina Yunanî dida biderxistin-.

- Divê em Plutarque¹-Plutarxos nedin bijibîrakirin. Ew Mêjûvanekî Jîndarînivîsvan û Feylesufekî mezin bû. Ew ji Arryanus him bi nav û bangtir bû û him jî ew jê kevintir bû. Hêjî ew tanî vê roja me jî bi nav û bang ve tete bidîtin. Ew li Yunanê de di nêzîka sala 50 paş zayînê de hatîye bizayîn. Wî mîna Mamostakî di mêjû û felsefê de li bajarên Etina, Roma û Iskenderîyê de dida bipeyvdarîkirin. Li paş de ew jî bona welatê xwe hate bivegerandin û ew di Perestgeha Delphi-Delfî-de bi keşe ve hate bikirin. Ew di nêzîka sala 125 z. de hate bimirin.

Pilutarxos gelekî bi berkirvan bû. Wî ji me re pir nivîst di warên felsefê, mêjûwê û zanistîyên sincîyê, peyvdarîyê û perwerdekirinê de û li ser tevgera Mamostên Sofîstan de datin bihiştin.

---

¹"Plutarque-Plutarchos -bi Yunanî--Pilutarxos Nivîsvanekî Yunanî bû. -Ew di nêzîka sala 46-120 z. de hatîye bijîyandin. Ew Nivîstvanekî nivstên felsefîyî gelêrî bû. Bi taybetî ve nivîsta wî li ser jîndarîya 46 ji Gewreyên Yunanî, Romanî bi nav û bang ve tete bidîtin". "Den Sieben Weltwundern...., R. 226. Cuma.

Nivîstên wî di pişt re kêrek li ser kelandina dema vejandinê de dane bikin. Ew di şeweyê xwe de hozan bû, ew di wêjûwa xwe de Firehvan bû û ew di peyivandina xwe de Zimanvan bû. Piranîya nivîstên wî bi me ve hatin bigihaştin. Ev jî nîşana guhdana Zanistvanên Pêhatîyên wî bi nivîstên wî ve dide biderxistin.

Ji nivîstên wî nivîsta li ser "Vies Parallèles-Parallel Lives"-Parall biographien -Jindariyên Beramberkirîyên Merovên Gewre- bi destên me ve hate bigihaştin. Pilutarxos di navbera mêjûwê û jîndarînivîsîn de dida bicudakirin, bi têgihiştina ku jîndarînivîsînê bi serdejî ve ji bil kara wêyî mejûyî ve wê hêjî bi bêtir ve liberkevtina amojgariyê, perwerdekirinê û sincîtiyê dide biarmanckirin. Di vê nivîsta wî de li ser jîndarînivîsandina 46 Merovên Gewre -yanjî 23 Cot- de hate binivîsandin. Nîvek ji wan ji Yunaniyan bû û nivê din ji Romanan bû. Jîbervêjî navnîşana wêna bi gotina "Beramberkirinê" ve hate binivîsandin. Merov dikare wî nala Bingehvanê rêya raxistina mêjûwê di rêya jîna Merovan de bide bidanîn; jîbervêjî kêra wî li ser Shakespeare-Şêkêspîr¹, Rousseau²-Roso û Montaigne-Montêgnê¹ de

---

¹Shakespeare William ji sala 1564-1616 z. de hatiye bijiyandin. Yekek ji gewretîrîn Helbestvanên temaşegêhên Ingilzî tete bidîtin. Insiklopedîya Elmaniya Biçûk Meyers Taschen Lexikon... R. 918. Cuma

²Ji xwe re li ser Jean Jacques Rousseau de bi kurtî ve di nivîsta "Pholsophen/Lexikon -Insiklopedîya Feylesufan-, Dietz Verlag Berlin 1984, R. 783-788 de bidin bitemaşekirin.

"Rosseau Jean Jacques di sala 1712-1778 z. de hate bijiyandin. Ew Nivîsvan û Feylesufekî Firensî ye û ew ji bajarê Genf-Gênfê ye. Ew ji girîngtirîn remangîrê Sûreşgêrê bajarvanîtiya Firensiyî Biçûk berî Şureşa Firensî tete bidîtin. Wî nivîstên xwe li ser Rexnetiya Şehrîstanî, Perwerdekirinê û Zanebûna Mafeyê Dewletê datin binivîsandin, yê ku kêra wan ji bona tevaya Ewropa dihatin bidîtin. Wî Ev nivîsandinên hanê "Die Neue Héloïse"-Hiloyisa Nuh, "Emile"-Emil-, "Der Gesellschatvertrag"- Peyamana Civakî û "Bekentnisse"- Mukurhatin dane binivîsandin". Insiklopedîya Elmanî "Meyer Taschen Lexikon", R. 854

Nivîstên wî yek ji yan din li ser rewşa civakîyî hebû agirpijtir bû. Ez pir bi nivîstên wî Emîl û Peymana Civakî ve hatime bidildarîkirin. Ez hêvîdarim, ku dê ez rojekê van herdu nivîstên wî ji bona Biçûkên Kurmancan bi Kurdî ve bidim biwergandin û li ber destên wan de bi zimanê dê ve bidim bidanin, da ku belkî agirpijên remanên wî xişxaşa ayîna sedsalên navînî ji nava welatê meyî perest bidin bitarûmarkirin, mîna ku wan ew di nava Firensa Kevnar de di rêya Şureşa Firensî de di sala 1789 de datin binabûdkirin. Cuma

hate bidîtin. Dibe, ku wî hinekî jî li ser rûçikên başîyên Pehlevanên xwe de dayite biçirandin. Ew li ser rêya yunanî de di nigâşkirina gotin û pevdariyên wan de hatîye biçûyîn, bêyî ku ew ji rastîya mêjûwê bête biderkevtin. Ji nava wan Merovên ku wî li ser çîroka jîyan wan de dayite binivîsandin, Lucullus -Lukullusê- Serleşker û Gewrewanê siyasîyî Kunsilê Romanî bû, yê ku wî Serokitîya serradaneke Romanî di rojhilate de di nava sedsalê yekemî berî zayînê de pê hatîye birabûn û wî di vê serradana hanê de Tigranê Duwemê Padîşahê Erministanê dayite bitarûmarkirin. Di vê pêla hanê de Padîşahîya Korduene-Kordoîn -kurdistana navînîyî niha- di wan cengengan de hevalbendîtiya Roma dida bikirin, -mîna ku ev di peyvdarîya Lukullus de ji bal Plotarchos-Piltarxos hatîye bianîn-.

- Herwehajî divê em Pline l'ancien-Pline der Alte-Plinius²-Pilinyus nedin bijibîrakirin. Ew ji sala 23 tanî 73 z. de hatîye bijîyandin. Ew Efserekî Romanîyî Suwarî bû. Li paş de ew bi Serleşkerekî derya ve hate bikirin. Ew bi gewretirîn Zanistvan û Feylesufê Roma ve hate bikirin. Ji şopên wêyî bi nav û bang ve "Naturalis Historian-Naturgeschichte" -mêjûwa Serûştîyê- tête bidîtin, ya ku ew di 37 perçan de di warên zanistîyên mirovanî, serûştî, cenawerî, şînatî, bijîşkî, ciyografî û mêjûyî de hatîye binivîsandin. Herwehajî tede lêgerandinên li ser Rojhilat û Kurdistanê jî de têtin bidîtin. Ji şopên wî jî "Bella Germaniae" -cenga Germanî- tête bidîtin. Di vê nivîsta hanê de cengên Romanî dijî Eşîrên Germanî tête bibîrxistin, yên ku ew di

---

¹Montaigne-Montêgnê Michel di sala 1533-1592 z. de hatîye bijîyandin. Ew Merovanîkî û Sincivanekî Firensî bû. Wî di nivîsta xweyî "Essais" de ji bona dema xwe bîr û Bawerîyên Libuhurandinêyî pir mezin datin biderxistin. Insiklopêdiya Elmanîyî Biçûk "Meyer Taschen Lexikon, r. 663. Cuma

²Plinius-Pilinyus Nivîsdarekî Romanî bû. Ew di sala 23-79 hate bijîyandin. Wî Isiklopêdiya xweyî di 37 nivîstan de di bin Navnişana "mêjûwa Şerûştîyê de" date binivîsandin. Insiklo. Elmanî "Meyer Taschen Lexikon, r. 775. Cuma

çavên Roma "Dêya Bajartîyê" de bi Berber-Barbar- ve dihatin bidîtin. Ev nivîsta hanê di bîst perçan de dihate bidîtin.

- Ji Mêjûvanên di sedsalê sêyem de Dio Cassius-diyoyê Kasyus têtê bidîtin. Wî mêjûwa Imperatorîya Romanî date binivîsandin. Têde ew li ser serradan û cengên Romanî de ligel Şahîşahîya Farisî de hate biaxivtin. Herwehaji ew li ser devera Kurdistanê jî de hate bipeyivandin û wî têtê bi tengalkirî ve jî li ser hinekan jî Eşîr û welatên Kurd date bibîrxistin.

- Ammianus Marcellinus¹-Ammyaniyus Marsilinus di sala 330-395 z. de hate bijîyandin. Ew Dawîvanê Mêjûvanê Gewreyî Romanî di heyamên kevnar de bû. Wî ligel Tacitus-Takitus de hevdû didan bigirtin. Ew di koka xwe de Yunanî bû û ew li bajarê Antakya² -Surî-de hate bizayîn. Ew di rewş û zînetên Rojhilat de Karnas dihate bidîtin. Ew jî bona nava rêzên Supahî hate bikevtin û wî nala Efserekî di serradanên Romanî de ji bona deşta Furatî jorî dijî Şahîşahîya Sasanî³ de dayite bibeşdarîkirin. Herwehaji wî li Ewropa jî de dayite

---

¹"Ammianus Marcellinus Dawîvanê bi nav û bangê Mêjûvanê dema kevnar bû. -Ew li nêzîka 332-400 z. de hatîye bijîyandin-. Tevî ku ew Zayîvanekî Yunanî bû, wî 31 nivîstên xwe li ser mêjûwa Imperatorîya Romanî de bi zimanê Latîni ve date binivîsandin". "Den Sieben Weltwundern...R.214". Cuma

²Antiochia-Antakya bajareke li Asya Biçûk de têtê bikevtin. Ew di dema kevnar de jî bona demekê paytextê "Seleukdenreich" -Imperatoriya Silcokiyani bû. Di dema Qeyserê Romanî de ew bajerekî mezin bû û ew cihê çûn û hatina kerwan bû. Ji sala 1098-1268 z. de Mîrşeşîniya Normanîyî Xaçperestan bû. Ew jî sala 1517-1919 de bajarê Şehriyariya Osmanî bû. Ji sala 1919-1939 ew li jêr serdariya Firensî de bû û bi Surî ve dihate bigirêdan. Ji sala 1939 perçeyek jî dewleta Turki têtê bidîtin. "Meyers Taschen Lexikon" -Insiklopêdiya Elmaniya Biçûk, r. 43. Cuma

³"Sasaniden-Sasanî. Desthilatiya Binemala Sasiyî Farisî ji sala 226 berî zayîne de tanî 644 paş zayîne de dayite biserdarîkirin. Ew bi navê Sasan ve hatîye binavkirin, jiber ku navê Bavê Şahê Ardeschirs-Erdeşêrê pêşîyî vê Binemala hanê Sasan bû. Şahîşahîya Sasiyan Ereban di bin Rêberiya Xelîfe Omer de di sala 644 z. de datin

---

bişerkirin. Wî mêjwûa xwe bi zimanê Latînî ve di bin navnîaşna "Rerum gestarum Libri" -Nivîstên ji bona Gerandina Welêt- date binivîsandin. Di nava wê de dirêjkirinên li ser ciyografîya devera Kurdistanê, çûyînên Leşkeran, agehdariyên cengan û hinek bibîrxistinên li ser welatên û Eşîrên Kurdan de têtin bidîtin.

---

binabûdkirin û wan Faris ji bona jêrdestên xwe datin bixistin". "Den Sieben Wetltwundern...R. 228. Cuma

2. Mêjû di Nava Sedsalên Navîn¹ û Bêzentî -Roma Rojhilat- de

Piştî jihevkevtina Imperatorîya Romanîyî rojava beramber bi hêrîşên Eşîrên Barbarî ve, wergirtina ayînîya fileteyî ji dêlva pûtperestîyê û sazkirina Kenîştaya Papayîyî Katolîkî di Roma de zanistîya mêjûwê bi hoyên zalbûna remanên ayînîyê û kenîştê ve hate biserjêrkirin. Mêjûvan bi giştî ve di nava Peyên kenîştê û karmendên wêna de dihatin bidîtin. Wan bêtir xwe ji mêjûwê bi kar û barên ayînyê û bibîrxistina perestên wê ve didan bimijûlkin.

Imperator Constantin-Konstantinus¹ ev veguhertina hanê di nava siyaseta xwe de date bigewdekirin. Wî ayînîya filetîyê bi ayînîya mîrîtîyî Imperatorîyê ve date bidanin û wî paytextê xwe ji bajarê Roma ji bona bajarê Byzante-Bêzanta Yunanî date biveguheztin û wî navê wî bi navê xwe ve ango Konstantin di sala 330 z. de date biveguhertin. Wî ev jî jiber hoyên ciyografî, -bajarê Konstantin di nivê Imperatorîyê de di hate bikevtin- û sitratîcî date bikirin; jiber ku wî dixwest, ew sînorên Imperatorîya xwe ji hêrîşên Êlên Germanî ji jor de, ji hêrîşên Êlên Silavî ji jor-rojhilat de, ji hêrîşên Dewleta Şahîşahîya Sasanî û Êlên Îranî -Kurdî- ji rojhilat de bide biparastin.

Gava ku Imperator Theodus-Tiyodus di sala 395 de hate bimirin. Imperatorîya Romanî bi dunîv ve hate bikirin. Nîvek jê bi Roma rojava ve û bi paytextê bajarê Roma ve hate bikirin û nivê din bi Roma rojhilat ve û bi paytextê Konstantînê ve hate bikirin. Pir pê nehate biçûyîn, bajarê Roma giringbûna xwe û jimarek pir ji Tudeyên xwe beramber bi hêrîşên Êlên Germanî û talanîyên wan ve ji bona dewlemendîya wê date biwindakirin. Ji van Hêrîvşanan jî ji bona ser Roma Miletê Wisigoth-Wisgot di sala 410 z. de û Miletê Vandals di

---

¹"Konstantînê Mezin -ew Flavius Valerius Constantinus-bû. Ew ji sala 306-337 z. de Keyserê-Qeyserê Roma bû. Ew di sala 313 z. de bi azadîya bawerîya filetîyê ve hate bipêrûniştin. Wî di sala 324 z. de li ser herema Byzantion-Bêzanta Kolonîya Yunanî de paytexta nuh Konstantînpolis -Istenbola Îro- date biavakirin". "Den Sieben Weltwundern...", r. 221. Cuma

sala 455 z. de têtin bidîtin. -Hêjî navê Vandal di pir zimanên Ewropî de bi têngiştina Talanvanan û wêrankerên avanîyên hunerên sipehî ve tête biliberkevtin. Di sala 472 z. de piranîya Tudeyên bajarê Roma jiber hêrîşa Milet yanjî Êlelek Germanî bi navê Suev-Suêv hatin biderkevtin.

Ev pêla hanê di zanistîya mêjûwa Ewropî de bi dawîkirina sedsalên kevnar ve û bi destpêkirina sedsalên navînî de tête bidanîn, yên ku ew li paş de di destpêka sedsalê vejandinê de bi "Sedsalên Tarîbûnê" ve hatin binavkirin.

Di sedsalê şeşemîn de Miletê Germanîyî Lombard date bikoçkirin û ew li Îtalya jorî de -li herema Mîlano de- hate biwarkirin. Ew ligel Tudeyên kevnarî Galîyî kokî de hatin bitevlêkirin. Wî ji xwe re Padîşahîyek date bidamezirandin, belam wî ji xwe re ziman û zanyarîya Latînî date biwergirtin.

Pir pê neçû, ku Îtalya yekitîya xwe, -heger ku ew hebû-, date biwindakirin. Her bajarekî bi sazkirina Serdarîyekê ve ji bona xwe di bin kêra Borcuwazîya Destkarî û Bazirganîyê de date bidestpêkirin. Divê li vê derê jî de bête bigotin, ku hemû deverên Cçyografîyî Îtalî jî ji heyamên kevnar de û tanî niha jî rûçikên xweyî taybetîyî bi xwe ve dane biparastin. Wetov Merov dikare bide bigotin, ku hesta cîhî li Îtalya de jiber hoyên cihîyî mêjûyî, zanyarî, şehristanî û zimanî hêjî di nava cerg û hinavên Tudeyên Îtalî de ji xwe re vihê singê -berî hesta welatîyî Îtalî- dide biwergirtin.

Lêbelê welatê "La Gaule romaniene-Romanisches Gallien"-Galîyî Romanî- -ango Firensa- ji xwe re Şehristanîya Latînîyî Romanî date biwergirtin. Miletê Germanî, yê ku jêre bi zimanên rojhilatî ve Miletê "Fireng" -û bi zimanê Firensî ve Firanc û bi zimanê Elemanî ve Frank- tête bigotin, ji bona welatê Gal ji destpêka sedsalê pêncemînî zayînê de û lidûhevdû de date bibarkirin. Ew Miletê Germanîyî hanê di herema çemê Rhain-Rayin û herema Farnkfort A. M. -Firankfort em Mayinî Elmanîyî niha de dihate bineşînîkirin. Wî navê vî bajarê Elmanîyî niha li dûxwe de date bihiştin. Ev barkirina hanê bi rengekî hêrîşî yanjî serradeneke supahî ve nehatîye bikirin, -mîna ku carcaran ji bona hêsanîkirinê tête bigotin-. Lêbelê lek bi lek ve û kom bi kom ve ji Xelkê ve ji bona nava wî welatî dihatin bikevtin. jimarek gewre ji

Gewreyên wî ve ligel Peyên xwe de ji Serbazan nala Peyan di Serpereştîya Romanî de ji bona wî welatî ji dawîya sedsalê çaremînê zayînê de li paş wergirtina wanî filetîyê de dane bikarkirin. Ew Frankên hanê mîna Hevgirtinekê ji jimarekê ji Eşîr yanjî ji Miletên Germanî dihatin bidîtin. Ji wan jî Miletêk bi navê Salien dihatê bidîtin. Padîşahê vê Tira hanê bi navê Merovêc-Merowig ve mîna Generalekî di Leşkerê Romanîyî-Galî de di welatê Galî de li ser serên Hevalbendên xwe de ji Firengan de dida bikarkirin, da ku ew hêrîşên Tîrên Eşîrên dinê Germanî bidin bibergirtin. Ev Merowigê, yê ku ew di sala 458 z. de hate bimirin, bi Sazvanê Binemala Padîşahiya Firengîyî Mèroving`ens -Merowinger- Mirowinger ve hatîye bikirin, ya ku wê Dewleta Firensî -ango Firengî- di "welatê Galîyî" kevnar de dayite bidamezirandin. Wisa bi vî rengî ve ev welatê dawîyî hanê bi Firensa jiber wî Miletê Germanî ve hate binavkirin. Ji gewretirîn Gewreyê Padîşahên Firensîyan -Clovis-Klowis- dihatê bidîtin, yê ku ew der sala 511 z. de hatîye bimirin.

Van -Firengan- û Padîşahên wan ji bona Firensa nuhatî başîtiya serpereştî û reweştên xweyî cengînî datin bianîn. Wan ew bi vî navî ve dane binavkirin, -mîna ku Kurt jî ji bona tevaya Kurdistanê navê xwe lê date bikirin-. Belam wan ji zimanê xweyî Germanîyî kevnar devjê dane biberdan. Ew bi zanyarî û zimanê "Galîyî-Romanî" ve hatin bireweştîkirin. Wan ji bona vî zimanê hanê nuh ji bil çend gotinan û navan -ji bil rêzana zimanê Hindo-Ewropîyî hevbeşî ve- pê ve nedan bianîn. Wan ji bona oldariya filetîyê pir dilsozî dane bikirin û Firensa bi "Keça Kenîştî Gewre- ve li paş jihevkevtina Roma de hate binavkirin.

Firensa ji sala 715 z. de li Paş Xanedana Merowigerî ve Xanedaneke din ji Padîşahên Firengî bi navê -Carolingiens-Karolinger- ve dane serdarîkirin, yê ku ew bi navê mezintirîn Padîşahê vê Xanedana hanê ve hatîye binavkirin, yê ku ew bi navê -Charlemagne- Karlus Magnus- Karl der Grosse- -Karlê Gewre ve dihatê binavkirin. Vî Padîşahê hanê cihê Bavê xwe Pepin li ser Textê Firensa de der sala 768 de date biwergirtin. Vî Padîşahê hanê ji bona jêr Serdariya xwe welatê Firensa, Germania-Germanya, -jiber pereçeyek ji Miletê Frank mabûn, yê ku ew hêjî bi zimanê xweyî

Germanî dihatin bipeyivandin-, welatê Nemsî û Lombardya -Ango jorî Îtalya- datin bianîn, da ku ew ala oldarîya filetîyê û kenîştî katolikî bide biberzîkirin. Wî paytextê xwe di nava dilê vê Şahîşahîya pîr Miletan de di bajarê -Aachen--Axin de date bidanîn, yê ku ew li Elemanya de li nêzîka sînore zimanîyî Elmanî-Firensî têtê bikevtin. -Navê vî bajarî bi Firensî ve Aix-la chapelle ango "Axina Kenîştê" têtê bikirin-. zimanê nivîsandîne û wêjê di vê pêlê de -herwehajî li paş jî de- bi zimanê Latîniya kevnar ve dihate bikirin, da ku rêz li kenîştê û reweştên Romanî de bêtin bigirtin. Karl rêz li Papê Serokê kenîştî katolikî de dida bigirtin û wî ew her sal bi malekî ve dida bixelatîkirin, da ku ew çavdêrîyê li "Mêcewrên" xwe de bide bigirtin.

Bibîrxistina Karlê Gewre û Şahîşahîya wînanî filetîyî pîr Miletan bi min ve dide bipalpêdan, ku ez di Şahîşahîya Selah El-Dînê Eyubî de bidim biremanîkirin, ya ku wî ew di sedsalê duwanzdehemînî zayînê de date bidamezirandin. Wê pîr ji Miletên rojhilatîyî cuda ji Ereb, Kurd -nivê wanî rojava-, Turkuman û bi serdeji ve Fileyên rojhilat hemû bi hev re di bin ala musulmantîyê de didan bikomîkirin, da ku ew Xilafeta Ebasî bide bidîlîkirin. -Rewşa Xilafeta Ebasî di wê gavê de mîna rewşa Papa li Ewropa de dihate bidîtin: Ew di rewan û oldarîyê de pîr xwedan cih bû, belam ew di giranbûna xweyî siyasî û supahî de pîr lawaz bû. Dibe, ku rabûn û rûniştî van herdu Padîşahan ligel hêjakirinên sincî de, yê ku oldarî li ser wan de dide bihînkirin, bêtin bidîjîkirin-. Mîna ku Erebî -zimanê nivîsta perest- zimanê wêjê û nivîsandîne di nava Dewleta Eyubî de -û li paş wê jî de-dihate bidîtin, wisajî zimanê Latîni di Ewropa de dihate bidîtin.

Weha bi vî rengî ve em dibînin, ku Miletê Firensî ji alîyê bûyîna xweyî êtnolocî de ew bi tevlihevbûnekê ji Miletên Hindo-Ewropî¹ ve têtê biderkevtin. Ji van jî ji giringtirîyên wan di jimara xwe

¹Bi zimanê Elmanîyî nuh ve bi şaşî-yanjî bi mêldarîya milî ve-"Indo-Germanisch" -Hindî-Germanî ji dêlva "Hindî-Ewropî" têtê bigotin. Divê li vêderê de bête bigotin, ku Miletên Germanî di Ewropa de tîrekê ji tîrên Miletên wê li tenîştî Miletên Silavî, Latîni de, -ku ev herdu jî ji Germanan bêtin têtin biderkevtin-, Miletên Siltî, Îrlendî, Sikotlandîyên niha, herwehajî Galîyên Bîrîtanî de, yê ku ew ji koka Siltî bûn û wan

de -Celte-Kelt- Kêltî bûn. Ligel van de beşek ji Romanan û beşekî ji Germanan hatin bitevlêkirin. Belam di vê tevlihevbûna hanê de berî wêna li ser vê zemîna hanê de Miletêk dihate bijîyandin, ku zimanê wî ne Hindî-Ewropî bû û ew di nava heyamên kevnar de li paş barkirinên Eşîrên Seltîyî Galî de hate binemanîkirin¹. Ev jî tevî bi bê desteyên pir cudan ve ji wan Miletan têtê bidîtin, yê ku wan ji bona Firensa dane bibarkirin û ew ligel Miletê wî de di pêlên hatî de -ji Normands-Normandîyên jorîn, yê ku ew ji Nerwêg-Nerwêc û Danimark di sedsalên nehemîn û dehemînî zayînê de ji bona Firensa hatine bibarkirin, tanî Silavîyan, Ereban, Cuhuyan, Italîyan Sipanîyan, yê ku ew niha ji bona Firensa hatine bibarkirin, hatine bitevlêkirin. Ne Îtalya, ne jî welatên din -û ne jî Kurdistan jî- ligel Firensa de ji alîyên tevlihevbûna Miletan ligel hevdû de li ser yek erdî de têtin bicudakirin, ku ji vê tevlihevbûna hanê de Miletêkî nuh ligel rûçik û nîşanên xweyî taybetî de têtê biderkevtin. Herweh jî li Elmanya bi xwe jî ve berî barkirina Eşîrên Germanî ji bona wêna de Miletên Siltî di nava wê de dihatin biwarkirin.

Nivîsvan û Mêjûvanên Firensî di sedsalên navînî de didan bibawerkirin, ku hemû Firensî ji koka "Franc-Frank" -Firangî dihatin bidîtin. Herweh jî wan pêrejî koka wan Firengan ji bona resenê Germanî nedixwestin bidin bivegerandin; lêbelê wan koka wan ji bona kokeke nigaşî didan bivegerandin, ya ku ew ji koka Padîşahên Troie -Troja- Tiroya- Tirwade dihate bivegerandin. Ev Troie-Troja-Tiroya hanê ji bal Yunanên kevnar de li Asya Biçûk de li ser kenarê derya Îcê de hate biavakirin. -Hêjî kavlên wê tanî niha jî têtin bidîtin-.

---

zimanê xweyî koki date biwindakirin, mîna ku Bretons li Firensa de dane bikin, yê ku tanî destpêka sedsalê çuyî jî gundiyan wan bi zimanê xweyî Siltî ve dihatin biaxivtin, didin biwênerkirin. Ismet Şerîf Wanlî

¹Em pir kêma li ser vî Miletê namkirî de didin bizanîn. Perçeyên wî li tevaya Ewropa Jêrî de ber Barkirinên Miletên Hindî-Ewropê dihatin biwarkirin. Ji wan jî Miletê Iberîyê kevnar li Sipanya de û Miletê Baskîyî niha li Sipanya û Firensa de têtin bidîtin. Hin têtin bidîtin, ku ew zimanê Ibrîyên kevnar û zimanê Baskî bi Malbata zimanên Kefkasî-Qefqasî ve di Rojhilat de didin bigirêdan. Ismet Şerîf Wanlî

Arostokratiya -Xanedanên- Firensî bawermendiya Roma kevnar li ser "Barbariya" her tiştê Germanî de ji xwe re date biwergirtin; jibervejî bi "lêhatî" ve nedihate bidîtin, ku Padîşahên Firensa û hinên ji Şahzedeyên wêna ji koka Germanî bêtin bidîtin.

Dibe, ku hinek mînabûn di nava remana "Barbariya" Eşîrên Germanî de û remana "Barbariya" Eşîrên Kurd de bête bidîtin, ya ku ew -tanî niha jî hêjî- li nik çîniyên Serdarî de ji Miletên hemsî de tete bidîtin. Mînabûneke din jî di navbera welatên Gerministanê û Kurdistanê de tete bidîtin. Welatê Gerministanê bi daristanên xweyî tîr ve mîna welatê Kurd bi çîyan, daristan, devî û dehlên xwe ve tete bidîtin. -Kurdistan di kevnar de pir bi dar û devî bû-. Ew mîna welatekî nigaş, welatekî çûn û nehatê, pir saw û lerz di nava cerg û hinavên Miletên hemsayên wê de dihate bidîtin û her deverêk jê nala "Embareke ciyografîyî" gewre dihate bidîtin, ku tede Eşîr dihatin bipirkirin û ew li paş de jê ji bona nava erdên Miletên hemsayên xwe çî bi ceng ve û çî jî bi aşîtî ve di nava derbasbûna heyaman de dihatin biherikandin.

Imperatorîya Romayî Rojhilatî ango Bizantî hêdî hêdî ew ji bona Dewleteke Rojhilatîyî bi pir Mîlî ve hate biveguhestin. Ew mîna Dewleta Farisîyî Sasanî bi çîniyên xweyî civakîyî rawestandî ve, bi bîrokratiya xweyî supahî ve, bi xemilandina Şahîneşîniya xwe ve û bi xizneyên xweyî darayî û hunerî ve dihate bidîtin. Wê tanî nivê sedsalê heştêmînî zayînê de dida bikarkirin, da ku ew beşê rojavayî ji Imperatorîyê ji nû ve bide bisazkirin. Belam ew di vî karê xwe de nehate biserkevtin. Serdarîya wê li ser Cîhana Yunanî, Tevaya Balkanê, Îtalya jorî, Surî, Misir û Beşek ji Afrika-Efriqya jorî de dihate bizalkirin. Bi giştî ve deşta Furata bilind bi sînorê wê ve ligel cîhana Îranî de dihate bipêkhatin. Wê li ber vekirina Erebiyî musulmanîyê de di Asya Biçûk de li paş windakirina Surî de didate bidan. Ew beramber bi Osmanîyan ve berûpaş dihate bivekişandin, tanî ku paytexta wêna li ser destê Şehrîyar Mohamedê Vekirvan de di sala 1453 z. de hate bikevtin. Ev mêjûwa rûdana hanêyî dawî di Ewropa de nala destpêkirina dema vejandinê û sedsalên nuh de tete bidanîn.

Li paş Vekirina Erebi ji bona Surî, Misrê û Afrika jorî de

"Imperatorîya Romanî" -Rojhilat- di rastê de nala Imperatorîyeke Yunanî dihate bidîtin. Belam parastinên wê ji erdên di nava Asya Biçûkî navînê de bi tevlihevbûna Tudan ve dihate bidîtin¹.

Ji Mejûvanên pêla Bêzentî divê li ser Themestius-Têmistyusê Yunanê de -317-388 z. de- bête biaxivtin, yê ku wî bi taybetî ve li ser rûdanên rojhilatê de dayite binivîsandin. Ew di Civata Pîremerdan de Endam bû û ew ji Nêzîkvanê Imperatorên Konstantînîyê dihate bidîtin. Wî ji me re li dûxwe de ji giringtirîn nivîstên xwe nivîsta "Orationes" ango "Peydarîkirin" beramber bi mêjûwa Rojhilat û Yunanî de date bihiştin.

Herwehaji Stephan de Byzance- Sitêfan Bêzantê Yunanî yek ji Mêjûvanê vê pêlê bû. Em li ser jîna wîna de tiştêkî nadin bizanîn, ji bil ku ew Mamostayek bû. Piraînya nivîstên wî hatinê biwindakirin. Bes û bi tenha ve hin ji perçeyên wan bi navê "De Urbiilus" hatine bimayîn.

Procupius-Pirokopyusê Yonanî li Felestînê de li nêzîka sala 500 z. de hate bizayîn. Li paş de ew bi Şêwirdar û Sikretêrê General Belisarius ve hate bikirin, yê ku ew Serleşkerê Supahê Bêzentî di pêla Imperator Justinian-Justinyans de bû. Ew ligel vî Serleşkerê hanê de di serradana wîyê dirêjê dijî Şahînsahîya Farisîyê Sasanî de di sala 527-531 z. de bû. Li paş de ew ji bona rojava hate çûyîn û ew bi Parêzvanê bajarê Konstantînê ve hate bidanîn. Wî ji me re nivîstek bi nav û bang ve di bin navnîşana "Mêjûwa Cengên Yustinyan" date bihiştin.

Ev Mêjûvanên hanê û hinên mîna wanî din wênerîya nivîsandina dîrokî ango mêjûwa mîrîtîyê Dewleta Bêzentî û çînîya wênayî Serdarî didin bikirin. Ew li ser bibîrxistina Imperartoran, Serleşkeran, qanûnên mîrîtî û agehdariyên cengan de didin bigirêdan. Pir kêmbûn ew bi rewş û zînetên civakî û Miletan ve didin

---

¹Min têgihîştina "asi miroire" -Asya Biçûkî ciyografîyê kevin date bikaranîn, -ya ku ew li ser erdê dewleta Turkîyê niha de tete bisuwarkirin-; jiber ku ew ji her navrokeke siyasî yanjî milî tete biboşkirin. Min evaya di ser navê "Anadolê" de dayite bigirtin. Ev navê hanê jî ji navê Yunanîyê kevin "Anatolie" -ango Rojhilat- hatiye biderkevtin. Yunanîyan bi vî navê hanê ve welatê kevtîyê rojhilatî derya Îce ango beşê rojavayî û navînîyê Turkîya niha didan binavkirin. Li paş bizava Kemalî de Turkan navê "Anadolê" bi taybetî ve ji bona Ostandarên rojhilatî ango Kurdistana jorî dane bikirin, ku ev jî bi xwe jî ve dijî têgihîştina navê kokî tete biderkevtin. Ismet Şerîf Wanlî

biguhpêdan. Tevlivêjî de di nava nivîsandinên wan de pir ji agehdariyên mêjûyî û ciyografîyî qenc têtin bidîtin, ku ew bi cihê bêtirbûnê ve ji lêgernadinê û pirsîkirinê têtin bidîtin. Ji van jî pir bi devera Kurdistanê ve têtin bigirêdan.

Ji bona pêla Bêzentî pir mêjûwên Danervanên Fileyên Rojhilatî ji Suryanan û Ermenîyan têtin bivegerandin. Ji Pêşîyên van jî di nivîsandina mêjûwê de Ermenî bûn. Li vêderê de rê bi me ve nayête bikevtin, ku em nivîstên wan bidin biraxistin. Piraniya wan nivîstan li paş vekirina musulmantîyî Erebî de û bi taybetî ve nivîstên Ermenî hatine biderkevtin. Şeweyê nivîsandina wan di mêjûwê de ew nala şeweyê wêyî di sedsalê navînî de di Rojhilat û Rojava de dihate biderkevtin. Xwendevan nivîsandinên wanî li paş musulmantîyê de didin bidanîn, ku ew bi poşandineke dilşikestî ve têtin bidiyarkirin û ew bi serhatîyên demê ve bi gûmankirin ve lêdidin bitemaşekirin. Tê bêje, ku ew di nava Tragedî- Tragêdyê de têtin bijîyandin. Piraniya wan di nava Miletên Musulman de yanjî ew di tenîştaya wanî nêzik de, na ew li jêr Serdarîkirina Şehzadeyên musulmantîyê de dihatin bijîyandin. Belam cerg û bawerîya wanî filetîyê ew ber bi Konstantînê ve didan bihogirîkirin û hêjbêtir li paş wê jî de ew ji bona ber sîya Romayî Rojava dihatin birakişandin; tevî ku sitêra wêna jî hatibû bikizkirin, di gava ku jîyana wan li ser zemîna Rojhilat de dihate birabuhurandin, ya ku ew bi mala wan ve dihate bidîtin û ya ku wan jê xurakîya reman û hêjabûnên sincîyê mîna Musulmanan didan biwergirtin.

Nivîsandina mêjûwê di sedsalên navînî de -di navbera kevtina Roma de di sedsalê pêncemînî de beramber bi hêrîşên Milet û Eşîrên Germanî ve tanî dema vejandinê de di sedsalê panzdehemînî de- di Rojhilat û Rojava de bi giştî ve -ji bil dîroknivîsandina Imperatorîya Bêzentîyî Mîrî de tevî bi rengkirina wêyî ayînî ve- mîna hev dihate bidîtin.

Oldarî li ser mêjûwê de zal bû, mîna ku me ev di beşê yekem de dayite bibîrxistin. Filetî di Rojava de û Musulmantî li paş serhildana wêna de di Rojhilat de li ser mêjûwê de herdu zal bûn. Vê hişt, ku mêjû bi xwîngerbûna oldarî ve bête binivîsandin, mîna ku evaya di dema nivîsandina -Cengên Xaçperestan- de hate bidîtin. Musulman di çavên Firengan de "Jirêderkevtîbûn" û ew di çavên

Musulmanan de "jirêderkevîbûn".

Nivîsvanê "Mêjûwê" dest bi nivîsandina afirandina erdê û hebûna wê ve dida bikin, li paş de wî ji bona ser Adem û Hewa didate binivîsandin. Li dûvêjî de ew li ser Nuh û Zarokên wî de li paş rabûna avê de dihate biaxivtin û wî evsan didan raxistin. Gava ku wî dest bi zanebûna xwe ve li ser mêjûwê de dida bikin, wî rûdanên wê sal bi sal ve didan biraxistin. wî her derîyek bi salekê ve dida birêkûpêkxistin û wî rûdanên wê salê hemû bi cudabûna wan ve û bi nebûna hîç pêwendiyekê ve di nava wan de li gora dema rûdana wan de dida birêkûpêkxistin. Herwehajî wî hîç hoyên rûdanan û encamên wanî pêşbînî nedidan bibîrxistin û ew bi tu lêvenerandinê ve ji bona zînetan û pêlan nedihate birabûn.

Cudabûna di navbera mêjûwên sedsalên navînî de di Rojhilat û Rojava de tête bidîtin, ku Nivîsvanên mêjûwê bi giştî ve di Rojava de ji Peyên kenîştê dihatin bidîtin. -Di musulmantîyê de kenîşte nayê bidîtin; lêbelê têde Rêç û Dîtinvanîn- têtin bidîtin. Ev jî dide biderxistin, bê kanî çima di wê pêla hanê de Mêjûvanên bi nav û bag ve di Rojava de nehatine biderkevîtin, mîna ku ew di diyarên Musulmatîyê de hatine biderkevîtin û ji bona her yekî ji wan jî xweyîtiyeke bi taybetî ve tête bidîtin.

Belê mêjû di Rojava de ji bal Keşan de hatîye binivîsandin, yên ku xweyîtiya wan nehatîye biberzkirin; belam wan ji me re mêjûwek bi dûr û dirêjî ve li ser kenîştê de li dûxwe de dane bihiştin, ya ku ew nala Destgehekî Bilind dihate bidîtin. Herwehajî wan li ser Zîncîrên Qanûnên wêna, Kar û barên Papên wêyî li dûhevdû de û dam û Destgehên wêyî Ayînî de dane binivîsandin. Herwehajî wan li ser mêjûwa pir ji dêran de datin binivîsandin. Wisajî wan pir berge, belge û nivîstxane datin bicivandin û wan ew datin biparastin. Wetovjî wan bibîrxistina sersûrandin û jîyana Perestan datin bipirkin.

Ji wekhevbûna di navbera mêjûwên sedsalên navînî de di Rojhilat û Rojava de tête bidîtin, ku Mêjûvanên musulmantîyê mêjûwên xwe bi zimanê Erebi ve dane binivîsandin û Mêjûvanên filetîyê mêjûwên xwe bi zimanê Latîni ve bi bê koka xweyî milî ve dane binivîsandin. -Bes û bi tenha ve pîranîya Mêjûvanên Ermenî û Suryanî mêjûwên xwe bi zimanê xweyî milî ve dane binivîsandin.

3. Mêjû di Dema Vejandinê

Di dema vejandinê de li Ewropa de di sedsalên panzdeh û şanzdehan de asûwê Merov hate bifirehkirin¹. Ev jî di pêşî de bi têgihiştina ciyografi ve di dozandina Hişkatîya Emerîka û Giravên Zerîyan ve hate bidîtin². Ev jî bi têgihiştina rizgarîkirina Merovê

¹Ji xwe re di vî warê hanê li hermann Ley "Geschichte der Aufklärung und des Athismus" -mêjûwa Şiyarkirinê û Bêxwedanîyê, bergê 1 û 2, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, bergê 1, Berlin di sala 1966 de û bergê 2 Berlin di sala 1971 de bi zînamê Elemanî ve bidin bitemaşekirin. Cuma

²Di sala 1492 Hişkatîya Emerîka ji bal Colombo-Kolombos hate bidîtin. Di sala 1498 rêya deryayî ji bona Hindistanê hate bidozandin. Van herdu dozandinê hanê roleke mezin di jîna merovanyê de datin bilîstin. Pê Rojhilat dûr yanî nêzik hate bipaşvevevtin û Rojava pê bi xurtî ve hate bipêşvevevtin. Ji bona nimûne rêyên bazirganîyê ji Çînê, Hindistanê, Îranê, Kurdistanê, Turkî, Îtalya û Elmanya ji hezaran sal de hatin biveguhertin. Ji vê demê û pêve tevaya Rojhilata Navîn dûr yanî nêzik roj bi roj ve hate bipaşvevevtin. Bi van herdu dozandinan ve Kurdistan jî pê hate bikêrkirin û bi xurtî ve hate bipaşvevevtin.

Divê li vêderê de bête bigotin, ku destpêkirina sermiyardariyê di sedsalê çardehan de di bajarên Italî û di bajarên kenarên derya Sîpiyî Surî de hate bidestpêkirin. Herwehaji tevaya welat û bajarên Rojhilata Navîn pê hatin bikêrkirin û bipêşvevevtin. Wehaji Kurdistan û bajarên xwe di vê pêlê de di xweşiyê de û pêşvevtinê de dihatin bidîtin; jiber vêjî em geşbûn û berzbûna wêjeyî û bêtirbûna şiyarbûna milî di nava welatê xwe de didin bidîtin.

Divê li ser Zanevanên Kurd de vê pêla hanê di nava Kurdistanana me de lêbidin bitemaşekirin û kêra van herdu dozandinan li ser pašvevevtina Kurdistanê de bi dûr û dirêj ve lê bidin bivenerandin. Bi vî rengî ve em dikarin bêtir li ber mêjûwa welatê xwe de bêtin bikevtin.

Dr Nur El-Dîn Zaza di pêşgotina Memê Alan de li ser deqa dewlemenbûna Kurdistanê, xweşîtî û xweşîya bajarên wêna de li ser vê pêlê de tête birawestandin û ew wê di rêya pesindana wêyî wêjeyî de di Mem û Zînê de rast û durust li ber dest û çavên Xwendevanan dide bidanîn.

lêgerandina mêjûwa vê pêlê di Kurdistanana me de dûr yanî nêzik ji Mêjûvanên aburî tête bixwestin. Cuma

Zanevan ve tête bidîtin, yê ku wî remana xwe ji nava lepên kenîştê date biazadkirin. -Copernic-Kopernikî Polonî Kada Zemînê di sedsalê panzdehan de date bicîkirin û herwehaji Galilee-Kalilê Italî jî di dawî sedsalê hatîyî li paş wî de ji nûve date bicîkirin. Ew herdu ji bal dadgeha Keşan de bi jirêderkevtinê ve hatin bitawanbarkirin.

Di nava van herdu sedsalên hanê de destpêka zanistîyên nuh hatin biderkevtin, yên ku ew "Mîna zanistîyên alîkar ji bona zanistîya mêjûwê" têtin bidîtin. Ji van jî zanistîya philologie-filologî ango xwendekarîya zimanan û nivîsandinên wêjeyî û mêjûyî, ji wan jî xwendina zimanên Latînî, Yunanî û Ibrîya kevnar têtin bidîtin. -Di warê zanistîya Archèologie -Arşiyologî-Şopênkevnar û zanistîya xwendekarîya Numismatique-Numismatik-Pûlên Kevnar de G. Budè-Budêyê Firensî nivîstek li ser wan de di sala 1514 z. de date binivîsandin. Li ser zanistîya Archivistique- bi rêk û pêkxistina belgeyên kevnar û parastina wan ve J. von Rammingerê Elmanî nivîstek di sala 1517 de date binivîsandin-. Ligel van jî de nivîstên dinî pir li ser welatên pirî dûr de yanjî di Rojava de berê ne pir nas hatin binivîsandin. Di wan de agehdariyên ciyografî yanjî li ser wan Miletên cudan de hatin binivîsandin. Vê jî date bihiştin, ku zanistîyeke nuh bête biderkevtin, ku ew jî zanistîya Ethnographiê-Êtnogirafî bû.

Ji pêşvekevtinên gewherî di dana dema vejandinê de derkevtina mekîna çapkirinê tête bidîtin, ya ku ew ji bal Gutenberg-Gutinbêrgê Elmanî di sala 1443 z. de li şarê Strasburg-Şitrasburg hate binûvejandin. -Ev bajarê hanê Elmanî bû û ew di sala 1681 z. de bi ser Firensa ve hate biberdan-. Ji encamê vê nûvejandina hanê nivîstên çapkirî û demokratîkirina zanyarîyê wirde wirde hatin bibelavkirin. Herwehaji pêrejî wergerandina nivîstên Latînî ji bona zimanên milîyî cudan hatin bikirin, -yên ku pê piranîyek pir dihatin biliberkevtin-. Van zimanên hanê di dawî de şûna zimanê Latînî ji xwe re dane biwergirtin, -yê ku zanebûna wîna bes û bi tenha ve li ser jimareke kêma de ji Zanistvanan dihate bidîtin-.

Bi sêr û lihevraştatî ve tête vidîtin? ku ev pêşvekevtina hanê bi xwe jî ve di Rojhilat de ji destpêka sedsalê çardemîn de hate bidîtin; jiber ku nivîsandina Erebi ji bona nivîsandina Farîsî di Îran û

Kurdistanê de hate biveguhertin¹.

Herwehaji nivîsandina bi zimanê Latîni ve li Ewropa de bi xwe ji ve veguhertinek yanji hêji rastir vegerandinek ji bona mêjê hate bidîtin; jiber ku kenîştê zimanê Latîniyi peyivandinê yanji geleri dida bikaranîn. Nivîsvanan û remangîran bi vegerandina ser zimanê Latîniyi kevnar ve dane bidestpêkirin, da ku ew nivîsandinên nivîstên dema pûtperestiyê ji xwe re bidin bixwendekarinkirin. Herwehaji Mêjûvanan ji xwe re ji bona ser Mêjûvanên berî xwe ji Yunaniyan û Romanîyan dane bivegerandin. Wan dest bi xwendekarîya mêjûwên Herodot-Hêrodot, Thucydîd-Tukidîd, Polybe-Polib, Xenophon-Xenefon, Tacitus-Takitus, Titus-Livius-Liviyus, Salluste-Salust, Caesar-Sêzar-Keyser-Qeyser, Plutarch- Pilutarxos û hinên din ji wan ve dane bikin. Ev bizava hanê ji bona vegerandina li ser mêja Etina û Roma kevnar de bi "Bizava Zanyariyi Merovantiye" -Humanisme- - Humanismus- Merovantiye ve tete binavkirin.

Nivîskaran -li Îtalya de- pêlen mêjûyi ji bona sê beşan² dest bi

¹Xwendevanên Giramî! ku Ismet Şerîf wanî vê: "Bi sêr û Lihevasthatî ve tete bidîtin? ku ev pêşvekevtina hanê bi xwe ji ve di Rojhilat de ji destpêka sedsalê çardemîn de hate bidîtin; jiber ku nivîsandina Erebî ji bona nivîsandina Farîsî di Îran û Kurdistanê de hate biveguhertin", dide bidîtin. Veşartoka vê sêrbûn û lihevasthatina hanê di destpêkirina sermiyandariyê de di sedsalê çardehemîn de di nava bajarên Italî de û di nava bajarên Sûriyî li ser kenarên derya Sîpî de têtin bidîtin. Vê destpêka sermiyandariyê tîrêjen xweyî xurt ji bona nava tevaya Rojhilata Navîn date bivedan û biavêtin. Herwehaji pê Kurdistan û Iranê ji hatin bironahîkirin. Min ev rastîya hanê di rûnîkirina berî vê de date biderxistin û herwehaji min hoyê bidawîkirina vê ronahiyê bi dozandina Hişkaya Emerîka ve di sala 1492 de û bi dozandina rêya derya ve ji bona Hindistanê di sala 1498 date biderxistin; jiber ku rê û banên bazirganiyê ji pêla kevnari Somerî de ji çînê, Hindistanê, Iranê, Kurdistanê, Asya Biçûk ... û Ewropa hatin bibirîn. Ji wê demê de û pêve lipaşvekevtina Rojhilata Navînî hate bidestpêkirin. Ji nû ve di sala 1869 z. de di rêya vekirina Kenala Siwês de û li paş de di rêya vekirina şiva Begdadeyî hesinî de piçekî rê û banên bazirganiyê ji bona ser Rojhilata Navînî hatin bivegerandin, lêbelê hêji Rojhilata Navînî cihe xweyî windakiriyî bazirganiyeyî kevnar ji xwe re nedaye bivegerandin. Cuma

²Li ser pêlîkirina mêjûwê de:

I. Berbijorbûnapêlîkirinê de. Mêjû di vir de nala pêlên li dûhevdu de tete bidîtin

parvekirina wan ve dane bikin: "Antiquité-Altertum" "Hayamên Kevnar", "Mittelalter" "Heyamên Navînî" -Ev têgihiştina "Mittelalter" "Heyamên Navînî" ji bona Mamosteyên Zanistgehên Elmanî tete bivegerandin- û "Dema Vejandinê- Frensîyan ew bi "Renaissance" ve ango "Verabûn" dane binavkirin-, ya ku ew bi berbeyana "Demên Nuh" ve- tete biderkevtin. "Heyamên Kevnar" û bi taybetî ve Etina û Roma ji xwe re di nava cerg û hinavên Mêjûvanan de cihên lêgerandinan, dilpêvebûnan û dillêdanan di nivîsandina mêjûwê de hatin bikin.

Di vê demê de "Zanistîyên Merovantîyê" yanî "Civakî ji "Zanistîyên Serûştîyê" hatin biparvekirin. Di sala 1566 z. de Feylesufê Firensî J. Bodin zanistîya mêjûwê "nala zanistîyeke civakî date binasîn, ku danava wêna rûdanên mêjê bi rast û durustî ve bide bibîrxistin û kar û barên Merovan di nava civakê de bide bixwendekarîkirin". Herwehî wî date bikarkirin, da ku ew mêjê "Bi Qanûneke Mêjûyî ve" bide bilibêrxistin, ya ku wî pê bipêşvexistina Civakên Merovantîyê ji bona Av û Bayê û Serûştîya Ciyografîyî heremê date bivegerandin. Wî xwendekarîya mêjû ji navîniya wêyî Ewropî date biderxistin. Wî awireke giştî ji bona ser şehristanîya deşta derya Sîpî date biavêtin. Wî date bidîtin, ku bipêşvekevtina bajartîyê

û ew bi vî rengê hanê ve tete bipêlkin:

- A. Kevnarî, Nivkevnarî û Demanuh,
  - b. Bendîtî, Derebegî û Sermiyandarî.
- II. Hilat û Dahatîyên pêlkirina mêjûwê. Mêjû mîna Şehristanîyên li kêleka hevdu de tete bidîtin.
- III. Diyaliktîkirina pêlkirina mêjûwê. Mêjû mîna karkirinên ligel hevdu kêrkirî de tete bidîtin.

Ji xwe re di vî warê hanê de temaşeyî "Die Periodisierung der Geschichte und das historische Weltbild des Menschen" -pêlikirina mêjûwê û Wêneyê Cîhanîyî Mêjûwî Merov, Arno Peters, Akademische Verlagsanstalt, 40 R., bidinbin kirin. Ev Namilka hanê Pevdarîya Nivîsvan bû, ya ku wî di 2. 11. 1978 de di "Akadimeî der Wissenschaften der DDR in Berlin" de date bigotin û herwehî wî ew di Zanistgeha Bremen jî de date bigotin. Cuma

di vê deşta hanê de ji rexê xweyî jêrîyî-rojhilatî -ji Misrê- dayite bidestpêkirin û ew hêdî hêdî ber bi berê jorîyî-rojava -Îtalya, Firensa ve û li paş de Tevaya Ewropa- de hatîye biveguhastin. J. Bodin ev remanên xwe û rêya xwe di lêgerandina mêjûyî de di nivîstekê de di bin navnîşana "Şêweyê Hêsanîkirina Zanebûna Mêjûwê" de date biliberxistin.

Maciavel-Machialli-Mikavilîyê Îtalî, -yê ku ew ji sala 1469-1527 Z, de li bajarê Filorensî hunerî de hatîye bijîyandin-, Xwedanê nivîsta "IL Principe" "Der Fürst"¹ -Şahzadeyê- bi nav û bang ve bi rexnegirtina rêya bibîrxistina rudanên mêjuwê sal bi sal ve hate birabûn. Wî ew ligora danavan de di perçan de yanî di derîyan de datin biparvekirin. Bi vî rengê hanê ve wî nivîstek li ser "Mêjûwa Filorensê" de nala bidawîkirinekê ji bona Mêjûvanê Îtalîyekî din bi navê L. Bruni, yê ku ew Danervanê nivîsta "Mêjûwa Miletê Filorensî"² di sala 1444 z. de bû, date binivîsandin³. Îtalîyekî sêyem

¹Ev nivîsata hanê min di sala 1996 de ji bona zimanê me date biwergerandin. Cuma

²Navê bajarê Filorens bi Îtalî "Firenze" tête bigotin. Belam bi zimane Firensî ve jêre Florence tête bigotin; jîbervêjî piraniya zimanên din navê Florence jê ji xwe re dane biwergirtin. Ismet Şerif Wanlî

³Machiavelli Nicolo ji sala 1469-1527 z. de hate bijîyandin. Ew Îtalîyekî Dewletvan û himjî Nivîsvan bû. Ew bi remangirê pêşîyî ve di şêweyê dewleta biserêxwe de tête bidîtin. Ji nivîsandinên wîyî pêşî "Der Fürts" -Şahzade tête bidîtin". Insiklopêdiya Elmanîyi Biçuk "Meyers Taschen Lexikon", r. 614.

Wî nivîsta Il Principe-Şahzade di sala 1513 de nala diyariyekê ji bona Serdarê De` Medici Filorensî bi hêviya Yekkirina Îtalya ve date binivîsandin. Ew di sala 1532 de hate biçapkirin. Bigir hemû Serdarên ewropa çî ji Padîşahan û çî jî ji Serkomaran xwe bi vê nivîsta hanê ve dane bikarwerdekirin. Hemûyan xwe ji remanên wîyî siyasî dîr yanî nêzîk di nivîsandinên xwe de dane bidûrkin. Belam hemûyan dîr yajî nêzîk di karên xwe de bigir bi carekê ve wan bîr û bawerîyên wî di siyasatên xwe de didan bikaranîn. Kê nîvîst wer bi diyarî ve û hêjîbêtir bi rast û durust ve li ser cewhera siyasatê de bi renekî zanisti ve hatîye binivîsandin.

Min ev nîsta hanê di 4. 5. 193 de bi zimanê Elmanî ve li bajarê Monixê date bixwendin. Herwehaji di wê salê de nivîsta Aristo Politik date bixwendin. Min di nava dilê xwe date bisozkirin, ku ez dê van herdu nivîstan ji bona Bicûkên Kurmanacan bi zimanê Kurdî vu bidim biwergerandin; jîber ku ew pir bi dilê min bûn û wan tevaya lênerîna minî siyasî dane bipoşandin. Li paş wergerandina vê nivîsta di nava destên min de dê ezê Şerefname bidim biwergerandin û li paş Şerefnamê de dê ezê Şahzade û

Biondo-Biyondo bi belavkirina rêzekî ji nivîstan ve li ser "Salên Berjêrbûna Imperatorîya Romanî" de di navbera sala 1439 û sala 1453 de hate birabûn. Nivîsta Guichardin-Gîşardinê Firensî li ser "Mêjûwa Îtalya" de di sala 1561 de li paş mirina wî de hate bibelavkirin.

Ev nivîstên hanê mîna nimûnan têtin bidîtin, ji yên ku ew bi şêweyê piçekî bi rengê -Ecle Positivviste Positivistischeschüle- "Dubistana Başîtyê" ve di nivîsandina mêjûwê de hatine bidîtin. Rêya nivîsandina van nivîstan li ser xwendekarîya belgeyan û hûrbûna wan de tete dîtin, -tevî ku jî zimanê van nivîstên nimûneyên hanê jî bi pevekên peydarîyê ve jî dihatin bitijekirin, yên ku wan mîna awayê ji hin Kevnarên Mêjûvanên Romanî û ji wan jî Pilotarxos didan bikirin.

Di vê pêlê de di nava welatên Padîşahîyî Serpereştyî Navînî de mîna Firensa, Ingilistanê û Sipanya Nivîstxanên Giştîyî Padîşahî - bi têngihîştina welatî ve- di nava paytextan û navînîyên ostendaran de hatin bipeydakirin, yên ku ew ji bal Dewletê ve dihatin bisermiyandarîkirin û ji bona wan nivîst dihatin bikomkirin û belge dihatin birêkûpêkxistin û di nava wan de dihatin bihilanîn. Herwehajî ew Dewlet bi nîşankirina "Mêjûvanan" ve hatin birabûn. Hêjî rastir ew bi nîşankirina "Nivîsdaran ji bona Mêjûwê" -Historiographi- - dîroknivîsînê- ve mîna karmendan ji bona nivîsandina mêjûwa mîrîtyî qanûnî, siyasî, supahî, dadwerî û daravî hatin birabûn.

Di nava welatên neyegirtî de mîna Îtalya û Elemanya Mîrneşînîyan yanjî Komarên cihî -mîna Îtalya-, şehrebanîyan û zanistgehan bi vekirina wan nivîstxanan ve di ostendaran û bajaran de dane bikirin. dam û destgehên wan nivîstxanan serxwebûna wanî taybetî hebû. "Nivîsvanê Mêjûwê" ji bona Xanedanan li Îtalya de dihatin bidîtin û Machiavellî-Mikyavilî bi xwe jî ve yek ji wan Nivîstvanên mêjûwê dihate bidîtin.

Perçebûnek di nava kenîştî katolîkî de di wê pêlê de hate

---

nivîsta Politik bidim biwengerandin. Ji mêj de min ji bona Mesud Berzanî dabû bisozkirin, ku ez Şahzade bidim biwengerandin û wê ji bona wî jî bidim bidiyarîkirin. Ez hêvîdarim, ku dê ez bi karibim bi van herdu karan ve bêtim birabûn. Cuma

bidîtin. Keşê Elemanî Martin Luther¹, -yê ku ew der salên 1481-1556 z. de hate bijîyandin-, bi rexnegirtina siyaseta Papa, Keşan, rabûn û rûniştên wanî xweyî, çavbirçîbûna wan ji bona malê dunyayê û nehişya wan ji bona xerckirinê li ser kîsê Milet hate birabûn. Ev tevgera hanê bi -Protestantisme- Protestantismus- "Tevgera Civakî" hate binavkirin. Ew li paş de bi -Rêforme-Reform- -Veçakkirinê- ve hate binavkirin, ango ew bi derkevîna kenişta Protistantîniyî cihê ve ji zalbûna kenişta Papa hate bidîtin². Bi sedan ji bergan ve di beramberî

¹Martin Luther der 10.11. 1483 z. de Hate bizayîn û ew der 18. 2. 1546 z. de -Li vêderê de cudabûna deh salan ligel Ismet Şerîf Wanî de tete bibidîtin. Hîç guman tede niye, ku evaya şaşbûneke ivîsandinê ye. Cuma--, li bajarê Eisleben de hatîye bimirin. Ew Bingehvanê rêça Elmanîyî Protestantismus-Pirotistantîyê ye. Ew der sala 1505 de ji bona nava dêra Augostinerkoloster-Awgostiner hate bikevtin. Ew di Zanistgeha Wittenberg-Berg de bi Pirofisorê Felsefê û Oldarîtyê ve hate bikirin.

Der 31. 10. 1517 de Martin Luhter bi 95 bîr û bawerîyên xwe ve bi eşkere ve dijî Ablafhandel-Bazirganîya Gunehan ji bal Keniştê xwe de date biderxistin. Bi vî rengê hanê ve wî tevaya Berberên bajarvanên Elmanîyî Nûhatî di Elmanya de beramberî Papa dane biyekkirin. Di sala 1919 wî bi eşkere ve pêwendîyên xwe ligel Kênişta Katolikî de date biderxistin û wî di sala 1521 de di Reichstag-Parlemanî li Worms de lêpoşmanîya rêça xwe date binayînkirin. Di cenga Cotkaran de -di sala 1525 Cuma- wî şewê şureşgirîya Cotkaran date bitawankirin, tevî ku wî di pêşî de ji bona daxwazên wan date bipiştgirtin. Wî aliyê piştgirtina Derebegan ji xwe re date bigirtin. Wergerandina wîyî Incîlê ji bona pêşvexistina yekgirtin û nivîsandina zimanê Elemanî rolek pir giring ji xwe re date bigirtin". "Meyers Taschen Lexon-Insiklopêdiya Elmanîyî Biçûk, r. 611.

Merov dikare bide bigotin, Ku rêça Loter bi filekirina Elmanî ve tete bidîtin. Ev şeweyê milîkirina oldarîyê di bin nişana rêçan de em wê bigir di tevaya oldarîyan de di seranserî cihanê de û di tevaya mêjûwa merovanyê de didin bidîtin.

Hemû Xwedan û Oldarî ji bona pêşvekevîna civatên merovanyê û xurtbûn û mayîna dewletan hatine bidozandin û bipeyda kirin. Çi gava ku ew ji vê rêzana hanê bêtin biderkevîtin, ew bi xişxaşa Miletan ve têtin biveguhertin û bi nemana wan ve didin bidawîkirin, heger ku ew xwe ji wan nedin birizgarîkirin. Cuma

²Ji xwe re di vi warê hanê de li Wilhelm Zimmermann: "Der Grosse Deutsche Bauern Krieg" -cenga Cotkarên Elmanîyî Mezin, Dietz Verlag, Berlin, di sala 1953 de, di 796 rûpelan de bidin bitemasêkirin. Ev cenga mezimî Cotkarên Elmanî der sala 1525 de hate bigûrkirin. Bi hezaran sedhezaran Merov ve hatin bikuştin. Bajar u gund hatin biherifandin. Yek ji sêşyan ji Miletê ve hate bikuştin. Çal û lod bi serên Merovan ve hatin bidagirtin. Di dawîya dawî de di encamê vê cenga wêranîyê de Qeralî li

hevdû de herdu bendan dane binivîsandin.

Herwehaji ji bona vê pêla hanê jî mêldariyên milî hatin bipeydakirin. Der sala 1573 z. de Mêjûvanê Elemanî F. Hotmann di nivîsta xwe de "Franco Gallia" de, ango Firensa de date bicîkirin, ku koka Padîşahên Firensa ne ji bona Hector-Hêktorê Qehremanê bajarê Troie-Tureyayî evsanî tête bivegerandin, belam ew ji bona tuxmê - Frenagîyî- Elemanî têtin bivegerandin. Wê gavê Nivîsvanên Firensî bi rûmetkirina Bavpîrên xweyî Galîyên kevnar ji tuxmê Siltî ve dane bidestpêkirin. Wan bi çavekî mezin ve li wan nivîsandinên hatî de li ser Galîyan de di nivîsta Keyser Serleşkerê Romanî de dane bitemaşekirin, yê ku wî welatê Galî di sedsalê yekemî berî zayîne de li paş cengekê de ligel Gewreyên Miletê Galî de di nava daristan û çîyan de date bivekirin. Weha Individualisme-Individualismus- Xweyîti û bi lezbûna bîntengîyê ve bi nîşana Miletê Galî ve hate bikirin --ev nîşanên hanê jî li ser reweştên Kurdan jî de têtin bigotin--, yên ku Keyser di nivîsta xwe de li ser Galîyan de dayite binivîsandin, Ev bi xwe jî ve nîşanên evindariya azadiyê û mêrxasiyê didin biderxistin¹.

Herwehaji hinekan ji Nivîsvanên Elmanan di nivîsta Tacitus-Takitus de li ser Germania-Germanya de rêya rûmetkirina Bavpîrên xweyî Germanîyî kevnar datin bidîtin; -jiber ku Takitus evsanek dayite bianîn, ku ew jî ji tuxmên "Kurê Nuhê Mezin" têtin biderkevtin-. Di sedsalên navînî de hesta ayînî Miletên Ewropa bi serhev ve dida bikomkirin, jiber ku hêjî hesta remana milî nehatibû bipeydakirin. -Ev jî di sedsalên pêşî de li nik musulmantîyê de di

---

Elmanya de hate bilawazkirin û Mîrîti û Xanedani hatin bixurtkirin û Elmana ji bona 2000 heremên gomrikî û 360 Mîrneşîniyan hate biparvekirin. Ev nivîsta hanê ji me re tevaya destana Elmanya di vê pêlê û pêlên tên de dide biderxistin û liberkevtina mêjûwa Elmanya ji me re piçekî dide bihesankirin. Cuma

¹Miletê Galîyî kevnar mîna ku navê wî li jor de hatîye binivîsandin, -navê wî bi Firensîya nuh ve Gaulios û welatê wî bi Latîni ve Gallia tête bigotin-, ew bi yekitiyeke siyasî bû û welatê wî ji sînorên Firensayî nihayî dûrtir -tanî Îtalya jorî, Siwêstra û Belgiyen- dihatin bidîtin. Piraniya wî ji Cotkaran bûn, yên ku ew li gundan de li ser çandiyê, nêçîr û ravê de dihatin bijîyandin. Hinek ji wan jî li bajar û bakarokên sengîn de li ser destkariyan û bazirganîyê de li jêr destên Malbatên Desthilat de dihatin bijîyandin. Ew Miletêkî pûtperest bû. Wî perestîya daran û daristanan dida bikirin û ew ji bona sê qatan dihatin biparvekirin: 1. Qata Xanedanan û Şervanan, 2. Qata Gelemperîya Gel û 3. Qata Peyên Ayînî. Ismet Şerif Wanlî

Rojhilat de dihate bidîtin¹.

Di vî letê hanê de ez ji bona ser peyivandina pêşveçûna huner û wêjeyên sipehîbûnê di pêla vejandinê de nehatime biçûyîn; jiber bes û bi tenha ve ez ji bona pêşveçûna remanê û bi taybetî ve di warê mêjûwê û nivîsandina wê de hatime bidûkevtin. Bes û bi tenha ve nîşadana herdu Îtalîyan Michel Anglo -di sala 1475-1564 de- û Raphael-Refaêl -di sala 1480-1520 de- ji bona hêjakirina rola mezinê wê pêlê dide bitêrkirin, ya ku wê di warê vejandina hunerê de dayite bihiştin. Herwehaji divê li vêderê de ji bona Dante-Dantê xwedîyê "Komêdiya Xwedanî²" mîna Xweşxwevanekî hozan û Wêjewanekî jîrvan bête binîşandan, yê ku ew jî Îtalî bû û ew di dawîya sedsalên navînê de -di sala 1265-1321 de- hate bijîyandin³.

Hêjî dema vejandinê di Ewropa de bi rast û durustî ve di dîroknivîsandina Rojavayî nuh de mîna destpêka "Dema Ronahiyê" tête bidîtin, ya ku li dû wê de sedsalên heftdehan û heştdehan hatin bidîtin. Beramber vê sedsalên navînê bi "Sedsalên Tarîbnûnê" ve dihatin binavkirin. Heger ku ev bi rêk û pêkxistina demê ji bona

---

¹Di vê bîr û bawerîya hanê de û bi taybetî ve li ser hesta milî de û beramberkirina wêna di Rojava û Rojhilat de divê em zor wirya bin; jiber ku hesta milî di Rojhilat de jî hesta milyî di Rojava de bi kevnartir ve tête bidîtin. Hêjîbêtir em pir şaşbûnê didin bikirin, gava ku em hesta milî li Ewropa de bi dawîkirina sedsalên navînê û destpêkirina sedsalên vejandinê ve didin bigirêdan. Ji bona nimûne hesta milî di Rojhilat de li nik Somerîyan de di Pêkanîna Dewletên bajaran de dayite bidestpêkirin û di Rojava de li nik Yunaniya jî de ji destpêkirina Dewletên bajaran de tête bidîtin. Cuma

²Divê li vêderê de bête bigotin, ku Ebu Ela El-Meerî nivîsta xwedîyê bi navê Risalet El-Xufrân -Nameya Lêbûhurandîne ve di sedsalê nehemî zayînê de berî Dantê dayite binivîsandin. Hiç gûman têde nayête bidîtin, ku Dantê bi remanên Ebu El-Ela El-Meerî ve hatîye bikêrkirin. Kêra Nameya Lêbûhurandîna El-Meerî di civaka Rojhilat de mîna kêra Komêdiya Xwedanîyê Dantê di civaka Rojava de beramber bi ayînyê ve nehatîye bikirin. Belam tevliwêjî de Meerî ji gewretirîn remangîrên Rojhilat tête bidîtin. Cuma

³berî Komêdiya Dantêyî xwedanî Ebu Ela-Elmeerî di nivîsta xweyî Risalet El-Xufrân -Nameya Lêbuhurandîne- de ew danava hanê dayite binivîsandin û ew herdu nivîst nala hevdu têtin biderkevtin. Ebu Ela Elmeerî bi gewretirîn Hozan û Feylesufê Rojhilat ve tête biderkevtin. Vî hozanî û herwehaji Taha Husên di zarotîya min de gelekî di warê oldarîyê de bi min ve dane bikêrkirin. Cuma

Ewropa ve beramber bi lîduhevhatina "Tarîbnûnê" û "Ronahîyê" ve bi rastî ve bête bidîtin, ev bi rengekî giştî ve ji bona çûna mêjûwê û bajartîyê di Rojhilat de bi rastî ve nayête bidîtin.

Pêla Ebasî -ji sala 750 tanî sala 1258 z. de- bêgûman ew ji pêla zêrînê di warên cûdan de ji pêşvekevtina zanistîyan û huneran di nava welatên musulmîntîyê de tête bidîtin, di gava ku dema vejandinê di Ewropa de bigir li ser dema sarkirina remanî, zanistî û civakî de di nava welatên Rojhilat de tête bisuwarkirin. Wan zanistîyan, yê ku ew di pêla Ebasî de ji zanistîya matematîk, zanistîya rojbendîyê, zanistîya şînatîyê, zanistîya fîzîk, zanistîya felsefê, zanistîya cîyografîyê û mêjûwê hatibûn bigeşkirin û ji wan jî ji yê ku ew di pêşîya wan zanistîyan de di Etîna û Roma de hatibûn bipêşvekevtin û ew ji bona zimanê Erebbî hatibûn biwergerandin, kêreke giran di pêşveexistina zanistîyên serûştî û mirovanîyê de di Ewropa de di dema vejandinê û di pêlên lîdûhatî de dane bikirin.

Belam -dema sarkirinê- di Rojhilat de tanî herifandina Dewleta Osmanî date bidirêjkirin. Lêbelê hêjî hin ji diyarîyên wê tanî vê rojê jî di nava civakên rojhilatî de di warên remanî de, di hîşmendîyê de û di qada hunerî ango teknolocî de têtin bidîtin¹. Ji karxanên çêkirinê û

---

¹Ev remana Ismet Şerîf Wanlî divê pir bi wiryabûn ve lêbête bitemaşekirin û bixwendekarîkirin; jiber bigir ku di tevaya Rojhilata Navînî de û hêjîbêtir di Cîhana Sêyem de Miletên wê û Civakên wê hêjî di Qonaxa dema Vejandinê de nehatine biderbasbûn. Ev li paşvekevtina Şehristanî di nava Civakên Cîhana Sêyem de ji me re tevaya kûrbûn û firehbûna derdên wanîn nihayî bêderman dide biderxistin. Miletê Kurd jî di nava van Miletan de tête bidîtin. Ev remana Ismet Şerîf Wanlî bi nex û giran ve li ser me de dide bineçarîkirin, ku em şev û rojê ji bona tar û markirina dema sedsalên navînî, dema tarîbnûnê ji reh û regezan de di nava civaka Kurdîstana xwe de di rêya şiyarbûnê de bidin bixebatkin. Ev karê sengîn û hêja bes û bi tenha ve li ser hustên Zanevan û Zanîstvanên Dilsozên Kurdîstanê de tête bikevtin. Piranîya Rêberên meyî Qelîp û Nezan ne ew di vî karê hanê de têtin bilîberkevtin û ne jî ew dikarin pê bêtin birabûn. Piranîya Rêberên me Nezanên me ne û Piranîya Nezanên me Rêberên me ne. Rêber ji nava Esmanan nayên bidakevtin; lêbele ew ji nava Miletên xwe têtin bipêydakirin. Ev rastîya tîrûş û tal nebes tenê di nava Kurdîstana me de tête bidîtin; lêbelê jî bigir ew di nava tevaya welatên Cîhana sêyem de tête bidîtin, jîbervêjî şiyarbûna giştîyî milî dide bipêwîstkirin, da ku ew Miletên lipaşvekevtî ji nava tarîya dema sedsalê navînî de bêtin birizgarîkirin. Bîngêhê vê rizgarîkirinê dê li ser zanistîyê û demokratîkirina xebatê di nava civakê de bête bidîtin. Cuma

karnasîyê di nava hin welatên Rojhilat de -ji wan jî di hin welatan de karxanên gazên jehravî, peqandina hestayî û bombên mêkrobî- ne bi alîkarîya vejandina cihî ve hatine bisazkirin; lêbelê ew bi peran ve ji Rojava û teknolocîya wî hatîye bikirîn. Pir caran ew bi hatina Zêrên Reşî Neftî¹ ve bi şeweyê peymanên bazirganî ve hatine bikirin. Geh ew peymanên bazirganîyê bi eşkere ve û geh jî ew bi dizî ve hatine bigirêdan. Karxanên Neftê bi xwe jî ve ji çêkirina Rojava bi xwe ne. Hiç gûman têde nayête bidîtin, ku veguhestina teknolocî û karnasîyên bicîanîne mîna veguhestina remanê ew bi tiştêkî serûştî ve têtin bidîtin. Ew divên di nava civakên mirovanyê de bêtin bidîtin û ew di hemû heyaman de hatine bidîtin, belam sincî û şarezayetî didin bineçarîkirin, ku divê navroka veguhestinê ji bona berjewendîya Merov bête bidîtin û ew ne ji bona bedbextîya wî bête bidîtin.

pêla rêçtundîya ayînîyî, ya ku em vegerandina wêna di pir welatên rojhilatîyî musulmantîyê de didin bidîtin, di bicîanina rêzanên şerîetî de di qanûnên sizadanîyê de -mîna jêkirina destê Diz yanjî kevirkirina Zinêkar- û herwehaji di qanûnên bajartî de -mîna lidûhiştinê- bê hîç hewildan ji bona venuhkirina wan hatin bihiştin. Hêjî bedtir berdestbûna Serdarîyê ji bona Fuqeha-Qanûnvanan "Wilayet El-Feqih", -mîna ku ev li Îranê de hatîye bikirin-, ev bi xwe jî ve paşvekevîtin û vegerandina ber bi paşvekevîtinê ve tete bidîtin.

¹Ji xwe re di vî warê hanê de li S. Losev û Y. Tyssolovsky "The Middle East: Oil Policy", Mosko, sala 1984 de bi zimanê Ingilîzî ve bidin bitemaşekirin. Di vê nivîsta hanê de tevaya mêjû û destana neftê ji bona Miletên Rojhilata Navînî tete bidiyarkirin. Herwehaji divê li vêderê de bête bigotin, ku mêjûwa meyî nihayî xwînavî bi bombên kîmyawî û biyolocî ve jiber talankirina nefta Kurdistanê têtin bidîtin. 8 der Sed ji hilanîna nefta dozandîyî dunyayê di nava Kurdistanê meyî perest de tete bidîtin. Dujminên me naxwazin bes tenê nefta me û dewlemendîya Kurdistanê me ji xwe re bidin bitalankirin, ew hêjbêtir dixwazin me ji ser rûwê zemînê bi bombên kîmyawî û biyolocî ve bidin biqirkirin. Jîbervêjî Berzanîyê Mezin ji bona Keç û Xortên Kurdistanê bi destûra jîyan û ayîna wan dayite bidanîn, ku Kerkuk dilê Kurdîstanê me ye. Bi rast u durustî ve ew gewretirîn perestgeha Kurdîstanê me ye. Belam ev Çepel û Gurîyên mêjûwê ji Serdarên Rom. Ecem û Erebiyan pir nezanan. Ew bi vî karê xwe ve azadî, serxwebûna Kurdistanê û pêkanîna dewleteke mîlîyî serbixwe ji bona Netewê Kurd ji bona seranserî dunyayê didin bimujdekirin. Cuma

Oldariya musulmantîyê di pêşîya pêşî de ew di bawermendîyê de tête bidîtin. Ev bi xwe ve cewhera wîyî yekem bi xwe ye û duwem ew di şerîetê de ango di qanûna civakî de tête bidîtin. Belam rêzanên wî dikarin lêbêtin bipirskirin, na hêjbêtir ew dikarin li ser bingehê musulmantîyê de bêtin bipêşvexistin û biveguherandin, yê ku ew dide bigotin: "Pêwistî rê li ber qedexekirinan de didin bivekirin". Herwehajî ligora "Dîtina Nuh" de ya ku di jêhatbûnên xwe de Gewreyên Zanistvanên musulmantîyê ji çend sedsalan de pê hatine bigihaştin, mîna ku Jacques Berque-Cak Berk ew di nivîsta xweyî nuh de dayite bidiyarkirin, yê ku ew ji Zanevanekî Firensîyî karnas di zanistîya musulmantîyê de tête bidîtin¹. Belam Jacques Berque-Cak Berkiyu pêde dire û ew dide bigotin, ku civakên musulmantîyî nuh û Serdariyên wan hawakirina Rojava di qanûnan de bi başî ve dane bidîtin, ji dêlva ku ew wan ji şerîeta musulmantîyê li paş pêşvexistina wê de ligora "Dîtina Nuhvekirinê" de û ligora Pêwistîyên dema nuh de bidin biderxistin².

---

¹Ji xwe re li lêgerandina wîyî bi zimanê Firensî ve Jacques Berque: "Les efforts d'innovation dans l'islam" Ango "Jêhatbûnên nuhkirinê di musulmantîya nuh de". Ev di nivîsta "L'islam la Philosophie et le sciences" ango "Musulmantî ligel felsefê û zanistîyan de", UNESCO, Paris 1981, bidin bitemaşekirin . Isemet Şerîf Wanlî

²Mêjû di seranserîya xwe de ji me er di nava civakên cudan de veguhertinên oldariyê didin biderxistin. Her oldariyek, ya ku wê dergehê xwe beramberî veguhertinan dayite bidadan, ew di qermeçandin û bi jihevkevtina xwe de yanî bi nemana xwe ve hatiye bidawîkirin. Wehajî oldariya musulmantîyê jî di nava welat û Miletên cudan de di niha û ayinde de bi xurtî ve dê li ber man û nema xwe de bide bidan. Ji bona Miletê Kurd di nava Kurdistanê de divê 1. Musulmantî bête bikurdkirin û 2. Divê Musulmantî ji Dewletê bête bicudakirin. Bi saya van herdu mercên hanê ve mîna her oldariyeke din dê musulmantî demeke kurt yajî dirêj di nava civaka Kurdistanê de bête bihiştin. Oldariyên ji musulmantîyê pir kevinartir, firehtir û xurttir jiber nelivandina xwe de û sarkirina xwe de ji ser rûwê zemînê de hatin bimalandin; jiber ku tiştêkî rawestandî di vê hebûnê de cih jê re nayête bidîtin. Her tişt xwe di nava vê hebûne de bi livandî ve dide bidîtin. Cuma

Parvekirina mêjê ji bona heyamên kevnar, heyamên navînî û heyamên nuh di warên zeman de pir bi hûrbûn ve hatîye bikirin. - Kevtina Roma di navbera heyamên kevnar û heyamên navînî de têtê bidîtin¹. Kevtina Konstantinopol-Istenbolê di navbera heyamên navînî û heyamên nuh de têtê bidîtin-. Ji bona her yekî ji parkirvana van heyaman rûçikên wîyî taybetî pê ve têtin bidîtin. Bi serdejî ve ev parvekirina hanê ji bona nivîsandina mêjûwa Rojhilata Navînî nayête bilihevkerin. Hêjbêtir ew ji bona Çîn û Hindistanê bê nafk û Kelk têtê bidîtin. Ev parvekirina hanê bi endazî ve têtê bidîtin, na hêjbêtir ew bi çêkirî ve beramber bi pîvana mêja Ewropî ve jî têtê bidîtin. Niha ew bi kilandina mêjê ve têtê bidîtin û ayinde ew bi kilandina niha ve têtê biderkevtin. Heger ku em bi dûrbîna felsefê ve li tiştan de bidin bimeyzekevin, dê emê bikaribin bidin bigotin, ku hîç bêhnek di jîna rengê Merov de nehatîye bidîtin, ku têde şev bi rojê ve hatîye biveguhertin û ne jî têde tarîbûn bi ronahîyan ve hatîye biveguhertin, - yan jî bi serjêrî wê jî ve hatîye biveguhertin. Di her heyamekî de ronahî û tarî têtin bidîtin. Herwehajî li nik her Neferekî de qencî û bedî têtin bidîtin; ev bi xwe jî ve ji reweştên Merov têtin bidîtin.

Ji rexekî din de "Sedsalên Navînî" bi derkevîna -Rêstika Derbegîyê- ve di Ewropa de têtê binîşankirin. -Derebegî bi zimanê Firensî ve "règime fe'odal" û bi zimanê Elmanî ve bi "Lehnswesen"- Feudalismus- ve têtê binavkerin-. Rehên vê rêstika hanê li Firensa de di pêla -Merovingior--Mêrovngêr de hatin bidestpêkirin. Ew di koka xwe de "Pêwendîyên Peyetîyî" xweyîyê di navbera Merovekî û yê din de dida biderxistin û wê bi sûndxwarinê ve dida bidestpêkirin. Ew bi zimanê Firensî ve bi -vassalite`- -Vasaliti li gora reweştên Firengî û Germanîyî kevnar de têtê binavkerin. Belam têgihîştina wênayî lipaşvekevîyî Germanî li Firensa de ji destpêka pêla Carlongiê -

¹Di dema vejandinê de di Ewropa de pir nivîst hatin bibelavkerin, yê ku di nava wan de Mêjûvan li ser kevîna sala Roma de didin biaxivtin; jiber ku kevîna Roma di rastîyê de bi rengê sarkirinê û hêdî û hêdî ve hatîye bidîtin. Tevlivêjî de bi giştî ve sala 472 z. de ji bona kevîna Roma têtê bidanîn. Ismet Şerîf Wanlî

Carlônî de di sedsalê nehemînî zayînê de bi têgiştina -Fe'odal bi zimane Firensî- -Feudalismus-Derebegî ve hate bipêşvekevtin, ya ku ew li ser "Bingehê Erd" de dihate birabûn û li ser wê jî de erkên xweyî jî dihatin bidîtin, ango malkirina kaxekê ligel erdên çandinîyê de di dorhêla wê de ji bal Arostokratekî Gundî -Baron- -Xanedanekî beramber bi karkirinê wîyî -supahî yanjî diravî- ji bona Şehzadeyekî jê bi nîşanên xwe ve bilindtir dihate bidîtin. Ev Şahzadeyê hanê jî bi xwe jî ve ew bi Şahzadeyekî ji xwe bilindtir ve bi pêwendîyên mîna yên pêşî ve dihate bigirêdan. Baronê-Xanedanê Gundî beramber bi parastina Cotkaran ve li erdên xwe de berpirsiyar dihate bidîtin. Bi derbasbûna demê re remana parastina Cotkaran beramber bi Peytî û karên xwe ve ji bona Baron bi têgiştina çewisandina wanî aburî û civakî ve hate bipêşvekevtin¹. Ev rêstika hanê ji Firensa ji bona welatên dinî Ewropî nala Elemanya, Ingilistanê û hinên din hate bibelavkirin. Rêstika derebergîyê pir rengên wê û erkên wêyî çînîtyî nîşankirî tetin bidîtin, yên ku ew bi demê re hatin bipêşvekevtin; mîna ku Mêjûvanê Firensîyî nuh Marc Bloch-Mark Bilox di nivîsta xweyî li ser "Civaka Derebegîyê" de dide biliberxistin². Ev mêrkirina di navbera "Sedsalên Navînî û "Rêstika Derebegîyê" de hin ji şaşbûnan di warê pêwendîyên civakî û aburî de dide bidurustkirin, gava ku Merov xwe ji mêjûwa Ewropî ji bona mêjûwa Rojhilatî dide biveguhestin. Hiç gûman têde nayête bidîtin, ku Rojhilat û Kurdistan bi xwe jî ve na hêjbêtir bi taybetî ve pir ji rengên derebegîyê dane binaskirin. Gotina "Ikta" -di zimanê Erebi de û ew bi rast û durustî ve bi zimanê Elemanî ve Lehn tête biderkevtin. Cuma- ji

---

¹Bi mafeyê Baronan-Xanedanan dihate bidîtin, ku ew Şeva pêşî ji anîna Bûka Cotkar bide birabuhurandin, da ku ew wê ji keçkanî bide bixistin. Ev di bin "Mafeyê Bavîk" de dihate binavkirin. Vî karê hanê Zave dida bitirsandin û biserdeji ve ew dida bitûrekin. Ismet Şerîf Wanlî

²Ji xwe re li nivîsta wîyî bi zimane Firensî ve: Marc Bloch: "la société Féodale" - Civaka Derebegî- Paris di sala 1939 de bidin bitemaşekirin, ya ku ew di -702 rûpelan de- tête bidîtin û ya ku ew pir caran jî hatîye biçapkirin. Ismet Şerîf Wanlî

bal Mêjûvanên pêla musulmantîyê hatiye bianîn. Belam têgihiştina "Iktaîye"-Derebegîyê û -Rengên- wêna di Rojhilat de hêjî -ligora agehdarîyên Nivîsvanê van Dêran de, hîç xwendekarîyeke Pêgîrî ji bona lêvenerandina li ser pêwendîyên civakîyî-aburîyî de li ser bingehê belgeyên kevna de, yê ku ew ji bona wê pêla kevna têtin bivegerandin, nehatiye bîkirin, -mîna ku Mark Bilox di nivîsta xwe de daye bîkirin¹. Çawan jî bête bidîtin, têgihiştina derebegîyê û civaka derebegîyê di Ewropa de bêgûman ligel nasîna Rojhilat de jê re têtê bicudakirin. Ev têgihiştina hanê di Ewropa de ji navroka "Gernasîyê" ji bona "Çewisandina Çînîya Xanedanan li ser Cotkaran de" bi derbasbûna Zeman re hate biveguhestin. Ev bi xwe jî ve yekek ji hoyên bingehîyî şûreşa Firensî di sala 1789 de û kevtina rêstika padişahîyî derebegîyê têtê bidîtin.

Pîr ji Mêjûvanên nuh -bi taybetî ve ji yê Sovyêti- gava ku ew li ser "Derebegîyê" de didin bixivtin, ew navroka wêna nadin bisînorkirin. Lêbelê ew vê gotina hanê didin bîkirin, da ku ew "Zemîndarên Gewre" herwehaji tanî sedsalên nozdehemîn û bîstemîn bidin binîşankirin. Herwehaji ew vê jî beramber bi Kurdistanê jî ve didin bîkirin². Bi vî

¹Di vî warê hanê de pîr di welatên Sosyaliştîyî berê de hatine binivîsandin. Li ser erd û çandîyê de, li ser tevaya pêwendîyên civakî û aburî de di Rojhilat de di seranserî mêjûwê de pîr belgeyên kevna bi dîr û dirêjî ve têtin bidîtin. Bes û bi tenha ve di vî warê hanê de Ji bona nimûne ji xwe re li Oldarîya Kevna Misirîyan, Qanûnên Hemorabî, Avesta, Tewratê, Incîlê, Quranê, Oldarîyên Çînî û Hindî bidin bîtemaşekirin. Cuma

²Di bin Kêra Markîsîyê-Lenînyê de Mêjûvanên Sovyêti didin bibawerkirin -yanji li ser de têtin bisorkirin-, ku "Derebegî" berî "Sermiyandarîyê" di tevaya civakên merovanyê de hatiye bidîtin. Herwehaji ew li ser de têtin bisorkirin, ku Rusya bi Derebegî ve berî Çakkirina Çandînyê der sala 1861 de dihate bidîtin; tevî ku Dewleta Rusî bi Dewleteke Navînî ve berî û li paş Çakkirina Çandînyê de dihate bidîtin. Ji nîşana rêstika Derebegîyî -Rasti- têtê bidîtin, ku ew Deshilatîya Navînî dide bijihexistin û li şûna wêna de pêrabûnên desthilatîyên cihî dide bidurustkirin. Ji xwe re di vî warê hanê de li Lêvenerandina Muriel Atkin de di bin navnîşana: "Soviet and Russian Scholarship on Iran" di kovara "Iranian Studies", ya ku ew ji bal -Civata Xwendekarîyên Iranî de- li Emerîka de, Jimar XX -2 -4 sala 1988 de bidin bîtemaşekirin. Ismet Şerîf Wanlî

rengê hanê jî ve piraniya Nivîsvanên Rojhilat bi têgihiştina siyasî ve didin bikirin, di gava ku gotina derebegiyê di koka xwe de rêstikeke nîşankirî dida biderxistin, ya ku Ewropa ew di sedsalên navînî û destpêka sedsalên nuh de ji xwe re date binasîn.

Tevî li van rûkirinên hanê jî de parvekirina mêjê ji bona "Heyamên Kevnar, "Sedsalên Navînî" û "Sedsalên Nuh" karekî bi kar ve tête bidîtin, da ku mêj di nava hiş û bibîrxistina Merov de bi diyarbûna sînorên wêyî demê ve ji bona heyaman bête bidiyarkirin û da ku bazinên heyamên wêyî li dûhevdu de bi cudabûnên xwe ve jihev bêtin bixuyanîkirin, bi mercekî ve ku endazîya vê parvekirina hanê neyête bijibîrkirin. Bi bê "Zayîna Isa" û "Koçkirina Peyamber" ve dê bi rêk û pêkxistina rûdanên demê ve nikarîbana bihatina binîşankirin.

4. Mêjû di "Dema Şîyarkirvanan" û Şûreşa Firensî de¹

Li paş dema vejandîne de "dema Şîyarkirvanan" li Ewropa de di sedsalên heftdehan û Heştdehan de date bidestpêkirin¹. Ev dema

---

Divê li vêderê de bête bigotin, ku ev nîşana hanêyî derebegiyê ne li ser tevaya Ewropa de dihate bidîtin. Lêbelê merov dikare vê nîşana derebegiyê hanê bi taybetî ve li ser Elemanya de bide bidîtin, tanî ku wê di sala 1871 de li Firensa de û li bajarê Feresay de Yeketîya Xweyî Milî û herwehaji Yeketîya Xweyî Dewletî date bidurustkirin.

Di teva mêjûwa Rojhilat de ev nîşana hanê jiber derebegiyê ve nehatiye bidîtin. Bi servajî vena ve di seranserî mêjûwa Rohilat de bi Dewleta Navînî ve man û nema civakê û pêşkevîna wêna dihate bigirêdan. Dewletên Rojhilat divabûn bi Navînî ve bêtin bidîtin; jiber ku ew di hemû welatên Rojhilat de û di seranserî mejûwa wî de li ser sê sitûnên navînî dihatin biavakirin. Ev jî: 1. Sitûna hêza çekdarîyî navînî, û 2. Sitûna diravîtyî navînî û 3. Sitûna parvekirina avêyî navînî bûn. Gava ku ev Dewletên Navînî di Rojhilata de ji hev hatin bikevtin, dema sarkirinê û tarîbûnê di Rojhilata Dûr yanji Nêzik date bidestpêkirin. Cuma

¹Ji xwe re di vî warê hanê de li T. K. Derry û T. L. Jarman: "The European World 1870-1961" -Cihana Ewropî der salên 1870-1961 de-, London, G. Bell & Sons LTD, 1964, di 471 rûpelî de bi zimanê Ingilîzî ve bidin bitemaşekirin. Ev nivîsta hanê ji me re bi givaştî ve û hêjbêtir bi gihaştî ve mêjûwa Ewropa di wê pêle de dide bidanîn. Cuma

hanê bi pêşvekevîna zanistîyên serûştî ve têtê bixuyanîkirin. -Ji zanistîvanên mezinî vê demê Newton-Niyoton Zanistvanê Fizikî, Boyle-Boylê Irlendîyî Zanistvanê Fizikî, Kepler-Kêplerê Elemanî di zanistîya sitêran de û Pascal-Paskalê Firensî di zanistîya jimargarîyê de têtin bidîtin-. Herwehajî di vê dema hanê de jimareke mezin ji Feylesufan ango ji Ramangîran hatin biderkevîtin, yê ku wan "Hiş" û "Hişmendîtî" ji bona liberkevîna Cîhana Serûştî yanî ji bona Çûna Civaka Merovanîyê didan bikaranîn.

Meyzekirinên Feylesufan bi pirî ve tevaya zanistîyên serûştî û zanistîyên mirovanî bi hev re didin bigirtin. Ji van jî F. Bacon-Bakonê¹ Ingilîzî di pêşîya sedsalê heftdehan de, -Belam karên wîyî siyasî ew ji lêgerandinên wî dane bibêpişk û bibêparkirin-, Descartes-Dêskartê Firensî têtê bidîtin, yê ku wî der sala 1626 nivîstek xwe di bin navnîşana "Rêzanên Ronahîkirina Remanê" de û di sala 1673 nivîsta xweyî bi nav û bang ve di bin navnîşana "Pevdarîya Şêwe" -yanî Pevdarîya Rê de²- datin bibelavkirin. Ji van Zanistvanan jî Spinozayê³ Holendî, -yê ku ew der sala 1677 hatîye bimirin- û Leibniz-Laybnitsê Elemanî, -yê ku ew ji sala 1646-1716 hatîye bijîyandin- û ew ji Pêşîvanan têtê bijîmartin, yê ku wan belgeyên pêwendîyan di nava Dewletan de date bicivandin û yê ku wî li ser Qanûna Navdewletî de date binivîsandin û li paş wî de bi sedsalekî ve

---

¹Ji xwe re bi zimanê Elemanî ve li Francis Bacon: "Neu-Atlantis" -Atlanta Nuh-, Akademie-Verlag, Berlin, di sala 1984 de bidin bitemaşekirin. Cuma

²Bi zimanê Firensî ve: "Discours de la Méthode" têtê bigotin. Ismet Şerîf Wanî
Bi zimanê Elmanî ve "Diskurs" Peyivandina germî li ser de, yanî Pêyvînî li ser de têtê biliberkevîtin. Cuma

³Ji xwe re li Spinoza "Ethik" -Sipehîbûn- bi zimanê Elemanî ve, Reclam, Verlag pbilipp Reclam Jun., Leizig, sala 1975 de bidin bitemaşekirin. Cuma

Feylesufê Elmanî Kant¹ hate ditîn, têtin bidîtin².

Ev pêla hanê ji pêla berî xwe -pêla vejandinê- pir di warê nivîsandina mêjûwê û rêya wê de nayête bicudakirin. Belam wê bêtir sorbûn li ser bingehê "bikaranîna Hiş û Hişmendiyê" de ji bona nasîna rastiye û yanjî nerastiye date bikirin. Divê li vêderê de bête bigotin, ku "her tiştê bi Hiş ve neyête bikevtin, bi rastî ve ew nayête bidîtin". Herwehaji wê sorbûn li ser "Bingehê Gûmankirinê" de date biderxistin, ku Mêjûvan divê di rastiya belgeyan de bête bigûmankirin, tanî ku servajîya wan jê re bête biderkevtin. Herwehaji li ser wî de divê ku ew wan gûmanên xwe di nivîsandinên xwe de bide bibîrxistin û wan pirsîyaran bide biraxistin, da ku li ser wan de bête bigiftûgokirin. Di vê pêlê de hêdî hêdî reweşta sipehîkirina mêja pûtperestî -Etina û Roma kevnar- hate biçilmisandin, ya ku ew hêjî di destpêka pêla vejandinê de pir hatibû bibelavkirin. Pir berên zanistîyî nuhîyî "alîkar ji bona zanistîya mêjûwê" yanjî bingeh jêre hatin biderkevtin. -ji wan jî zanistîya Diplomatique -Diplomatik ango lêvenerandina belge û bawernameyên kevnar, zanistîya "la Héraldique-Héraldik ango xwendekarîya depan, yên ku li ser wan de durujm û Bavikên Binemalên Xanedanan hatine bineqîşkirin, zanistîya bibliographie-bibliyografî ango danîna nivîstan ji bona bibîrxirxistina serçavîyên pêşî di danaveke nîşankirî de û ji bona lêvenerandina wan tête bikirin û zanistîya "Rexnegirtina Nivîsandinên" nivîsandinan bi lêvenerandina zamanê wan ve di şêwe, peyv, hêjbêtir kaxez û ximava wan de, ya ku ew pê hatine binivîsandin, têtin bidîtin³. Herwehaji

---

¹Ji xwe re di vî warê hanê de li "Der deutsche Renaissance-humanismus" -Vejandin û Merovantîya Elemanî-, Kurtîkirin û Helbijartin ji bal Winfried Trilitzsch, Reclam, Verlag Pbilipp, Reclam Jun. Leiptzig, sala 1981 de bidin bitemaşekirin. Bi dût û dirêjî ve di vî warê de û di dema Vejandimnê de hatiye binivîsandin. Cuma

²Li ser tevaya van Zanistvan û Feylesufvan de bi kurtî û givaştî ve ji xwe re li: "Phlisophen/Lexikon", Dietz Verlag Berlin sala 1984 de bi zimanê Elemanî ve bidin bitemaşekirin. Cuma

³Ji xwe re di vî warê hanê de li nivîsta pir bi nerx ve ji bal J. D. Bernal de bidin bitemaşekirin, ya ku ew ji zimanê Ingilîzî ji bona zimanê Elemanî hatiye biwergandin: "Die Wissenschaft in der Geschichte" -Zanistî di Mêjûwê de-, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaft, Berlin di sala 1967 de, 946 rûpel. Cuma

kanîyên pêşî hatin bigişkirin û yanî ew careke din hatin biçapkirin; jîbervêjî nivîstxanên taybetî hatin biderkevtin. -Li Firensa de ji bona nimûne "Nivîstxana Latînî" hate bidurustkirin, ya ku têde tevaya kanîyên berêyî nivîsandî bi vî zimanê hanê ve ligel fehrestên wanî bibilografî de hatin bicivandin. Herwehaji "Nivîstxana Yunanî" jî li ser rengê nivîstxana Latînî de hate bidurustkirin. Li paş jî de "Nivîstxana Mêjûyîyî Firensî" jî hate bidurustkirin.

Ev pêla hanê bi jimarekê ve ji Gewreyên Remangiran di "Felsefa Mêjûwê" û di çûna civakên mirovanîyê de hate bixuyanîkirin. Ji navên Feylesufên Firensî Montesquieu-Montiskiyyu, -yê ku ew der salên 1689-1755 de hatîye bijîyandin-, Voltaire¹, -yê ku ew der salên 1694-1778 de hatîye bijîyandin- û J. J. Roussau, -yê ku ew der salên 1712-1778 hatîye bijîyandin, yê ku ew di vê pêla meyî niha de di nava welatên cudan de têtin binaskirin, kar û barên wan di rexnegirtina cîvakê de û bi rêk û pêkxistina wêna de kêrên mezin di ronahîkirina remanên Borcuwazî û Çînîyên Gelêrî de ji bona likarxistina şûreşa Firensî dane bikin. Ji nivîsandinên Montesquieu-Montiskiyyu nivîsta wî li ser "Cewhera Qanûnê" de tête bidîtin û ji nivîsandinên Voltaire nivîsta wî li ser "pêla Liwîsê Çardehemîn" de tête bidîtin. Jean-Jacques Rousseau Merovekî Siwêsrî bû û ew ji bajarê Cinêfê bû, -ya ku têde ziman Firensî ye-. Wî tevaya jîna xwe di navbera çûn û hatina xwe de ji bona Paris û Siwêsrî de û di nava seyrana xwe de ji bona nava çîyayê Elp date bivebuhurandin. Remanê wî ji xavbunê nayêtin bivalakirin. Wî di nivîsta xwe de "Contrat social" "Der Gesellschaftsvertrag" -Peymana Civakî² ji xwe re date binigaşîkirin, Ku Merov mînahev bê çînîyên civakî hatine biafirandin û ew bi lihevhatinê ve ligel serûştîyê de têtin bijîyandin. Wan jî xwe bi hev re

¹Ji xwe re bi zimanê Elemanî li Voltaire "Sämtliche Romane und Erzählungên Band I,II" -tevaya çîrok û Çivanokên wî Bergê I û II,Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, bergê I di sala 1948 de û bergê II di sala 1950 de bidin bitemaşekirin. Cuma

²Ev nivîsata hanê niha -di 20. 2. 1997 de- di nava destên min de ji bona wergerandina xwe de tête bidîtin. Cuma

dane bibiryarkirin,, ku ew bi hev re di "Peymana Civakî" de bêtin bijiyandin¹. Wî ji bona devjêberdana "Bajartîya Genî" û vegerandin ji bona serûştîyê dida bibangkirin. - Dibe, ku ji vê bêhnek biçûk ji - Ecologie- -Dorhêla nuh bête biderkevtin.

Voltaire Feylesuf û Mêjûvanekî pir jîr reman bû û wî pir galtên xwe bi bîr û bawerîyên Mêjûvan û Zanistvanên Parêzvanên berî xwe ve didan bikirin, Wî date binivîsandin: "Min çîrokên li ser sê yanjî çar hezar rûdananên şeran de date bixwendin, ji yê ku ew di çend sedan de ji nivîstên mêjûwan hatibûn binivîsandin. Belam xwendina wan ez fêrî tiştêkî li ser mêjûwê de nedam bikirin....Magelo Sipanya berî vekirina hişkatiya Emerîka bi bêtir dewlemendtir û Tudetir ve dihate bidîtin?... Magelo ew çî hoyin, yê ku ew Neteweyekî ji yê din bêtir di deryan de didin bixurtkirin yanjî ew wî didin bilawazkirin?... Ev nimûneyên hanê ji danavan û pirsên li ser wan de divên Rûniştvanan li ser zanebûna bersiva wan de di xwendina mêjûwê de bidin bikarînkirin. Danava mêjûwê di ayinde de divê ji bona zanebûna hoyên veguhertinên reweştan û qanûnan bête biarmanckirin. Divê mêjû bi mêjûwa Merov ve bête bikirin, da ku ew ne bes tenê ji bona bibîrxistina ragihandiyên Şehzadan û Dîwanxanên Padîşahan bête bitirxankirin, yê ku ew behreke biçûk ji mêjûwa mirovanyê didin bipêkanîn"².

Li paş vê de şureşa Firensî der sala 1789 de hate bikirin. Wê Padîşahî date bihilanîn û wê Komar date bidazanîn. Civata Mîlî - Parleman- der mêjûwa 11 gelavêja wê salê bi xwe jî ve li ser qanûnekê ji bona "Hilanîna Rêstika Derbegîyê" de date bidengdan û wê ew date bihilanîn. Di mêjûwa 26 gelavêjê jî de Civatê benda qanûna "dazanîna Mafeyên Merov û Neşînvaniyê" date bibiryarkirin; jiber ku Merov û Neşînvani di mafeyan û erkan de beramber bi qanûnê ve mînahev têtin bidîtin.

---

¹Ji xwe re li vir de li Jean.Jacques Rousseau bi zimanê Elemanî ve li "Der Gesellschaftsvertrag", Reclam,Verlag Pbilipp Reclam Jun, Leipzig, di sala 1984 de bidin bitemaşekirin. Cuma

²Voltaire ev di nivîsta xwe de "Nouvelles considérations sur l'histoire" -Têgihîştinên nuh li ser mêjûwê de, di sala 1744 de hatîye biçapkirin. Ismet Şerîf Wanlî

Ev remanên nuhî hanê ji bona seranserî Ewropa hatin biveguhêstin. Bi sersurayî ve tête bidîtin, ku vekirên Napoleon-Napilyon di hişkatîyê de alîkarîya vegîştîkirina van remanan date bikirin. General Napoleon Bonaparte -Napilyon Bonapart ji bona wergirtina Serdarîkirinê li Firensa de bi navê şûreşê ve hate bivegihaştin. Wî xwe bi Imperator ve date bidazanîn û wî Ewropa ji Sipanya tanî Mosko bi mehna belavkirina remanên şureşê date bivegirtin. Ev remanên hanê ji Ewropa ji bona Emerîka, Rojhilat û Dunyayê hatin biveguhêstin¹. Durujmê şureşeyî remangîrî "Azadî, Dadgerî û Biratî" bû².

Divê li vêderê de bête birûnkirin, ku dazanîna "Mafeyên Merov û Neşînvaniyê" ji bal şureşa Firensî de ne bes tenê ew bi Tudeyên Dewleta Firensî ve dihatin bigirêdan; lêbelêji wê tevaya cîhanê dida bimebestkirin, bi têgihiştina ku şureşa Firensî wê bi xwe ve û ji xwe re -Mission- Nameyeke Mujdeyî ji bona Merov bi bê cudabûna Mîlî ve dayite bihilgirtin. Vêna date bihiştin, ku tanî radeyekî şaşbûn di navbera berjewendiyên Komara Firensîyî nuh de û berjewendiyên Miletên din de bêtin bidîtin. Vêna li ser Napilyon de di dawîya dawî de date bineçarîkirin, ku ew li ser siyaseta vekirinê û firehkirinê de di Ewropa û Rojhilat de tanî Misir û Felestînê bête biçûyîn. Şureşa Firensî di vî warê hanê de nimûneyek ji bona Şureşa Oktobera Markisî-Lenenî der sala 1917 de date bidan, ku wê jî ji bona xwe Nameyeke Cîhanî ji bona rizgarîkirina Karkeran û Çîniyên Pirolitaryan date bihilgirtin. Wê ji bona rizgarîkirina Miletên Ewropî û li paş de ji bona rizgarîkirina Kolonyaliyên li paş deryan de didate biarmanckirin. Belam li paş hatina Stalin de armanca şureşê li ser biçîanîna Sosyalistîyê de di Rusya û Imperatorîya Sivyatî de, ya ku wê ew ji xwe re ji pêla Qeyserî de date bigirtin, ya ku Qeyseran ew li ser

¹Ji xwe re bi dûr û dirêjî ve li nivîsta Elmanîyî Wergerandî ji zimanê Rusî de: Eugen Tarlé "Napoleon", VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, di sala 1968 de bidin bitemaşekirin. Di vî nivîsta hanê de li ser tevaya jîndariya Napilyon, kar û kêrên wî de bi dûr û dirêjî ve hatiye binivîsandin. Cuma

²Hêji ev durujmê -Liberté Egalité Fraternité- bi zimanê Firensî ve li ser hemû dam û destgehên Mîrîyî Firensî de tête binivîsandin. Ismet Şerîf Wanlî

devên şûr de ji xwe re dabûn biavakirin, hate binîşankirin.

Şûreşa Firensa ji bona van dilbijandinan hate biyarmetîkirin, jiber ku Firensa di pêla Padîşahîyê de di sedsalê heftdehan de û li jêr serdarîkirina Liwîsê Çardehemîn de -yê ku ew bi -Roi Soleil-"Padîsahê Rojê" ve dihate binavkirin¹-, Dotmîra hemû Dewletên Ewropî bi serjimara Tudeyê xwe ve, bi hêza Spahê xwe ve, bi pêşkevtina sazîkirina xwe ve û bi geşbûn zanyarîya xwe ve dihate bidîtin. Herwehaji reweştên Şahneşînîya Firensî ji bona ser hemû Ewropa hate bizalkirin û zimanê Firensî bi zimanê şernîtir ve li ber dilên Binemalên Şahsamanan û Çînîyên Xanedanên Serdar de ji bona tevaya Ewropa hate bikirin û ew bi zimanê pêwendiyên NavDewletan ve di cîhanê de hate bikirin.

Gava ku şûreşa Firensî der sala 1789 de hate bivêketin, Serjimara Tudeyên Firensa bi 26,3 milyon Ten dihatin biderkevtin. Serjimara Tudeyên Ingilistanê nêzîka 8 milyon Ten dihatin biderkevtin. Serjimara Tudeyên Elmanya û herwehaji Sipanya nêzîka 11 milyon Ten dihatin biderkevtin. Serjimara Tudeyên Italya nêzîka 16 milyon Ten dihatin biderkevtin. Serjimara Tudeyên Rusya ji Serjimara Tudeyên Firensî kêmtir dihatin biderkevtin².

---

¹Vê navnişana Padîşahê rojê em pir wê di seranserîya mêjûwê de didin bidîtin. Ji bona nimûne em wê li nik Misriyên kevnar de, li nik Babilîyan de û nihaji em wê li nik Çapanan de didin bidîtin. Rojê roleke mezin bigir di piraniya ayînen kevnar de dayite biyarîkirin. Cuma

²Li gora kaniyên rojavayî -Firensî-de min dayite bixwendin, ku serjimara Turkî berî Cenga Cîhana Yekem, -ango Tudeyên beşê ku tede erdê Dewleta Turkîyî niha di nava Dewleta Osmanî de dihate bidîtin-, ji sê milyon û nîvan bêtir Ten di nava wê de nidihatin bidîtin û Turk bi xwe jî ve di serjimara xwe de ji Kurdan bêtir nedihatin biderkevtin; tevî ku jî tuxmên dinî Neturkî ji mîna Yunaniyan, Ermeniyan û Çerkesan jî di nava Turkan de dihatin bipeyda kirin. -Ev di gotara Vêoux de hatiye binivîsandin-. Ismet Şerîf Wanlî

Iro serjimara Miletê Kurd di siranserî Kurdistanê de bêtir ji sî milyon Ten tete biderkevin. Li gora Zanistîya Demokrafî de Miletê Kurd di pirkirina xweyî niha de di 3,5 der sedî de her bîst salan de xwe bide buducarkirin. Ev rastîya zanistîya hanê tevaya cerg û hinavên Dujminên me Dagîrkerên Kuristanê ji Rom, Ereb û Ecem dide bilerizandin û taya mirinê bi gorîya wan ve tete bikevtin. Karê li ser me de bes û bi tenha ve Miletê xwe bidin bişiyarkirin, da ku ew vê gemara sedsalên navînî ji nava

Pêwistî pê nayete bikin, ku li vêderê de bête bibîrxistin, ku ji bona remanan ne sînorên milî û neji yê ciyografi têtin bidîtin. Ew ji heyamekî ji bona yê din têtin bipêşvekevtin. Feylesufên Şîyarvanên Firensî, yê ku navên wan hatin bibîrxistin, wan nivîsta Feylesufê Biritanî John Locke dabûn bixwendin, ya ku ew der sala 1690 de di bin navnîşana "Serdarîya Bajartî" -civil- de hate bibelavkirin. Wê bi xwe ve nîşana Lîberaliya -azadiya- siyasî, aburî û veçakkirinê dida biderxistin¹. Remanên wî veçakkirinên der Ingilistanê de der sala 1689 didan biderxistin, yê ku bi navê "Bill of Rights" yanî "Dazanîna Mafeyan" ve dihatin binasîn². Ligora qanûna van Mafeyan de Parlemana Ingilistanê Padîşah Cakê Sêyem date bineçarîkirin, ku ew dev ji remana "Padîşahiya Biserêxweve" bide berdan û ew bi Destûrê ve bête bigirêdan. Ev veçakkirina hanê bes û bi tenha ve bi girava Ingilistanê ve dihate bibestandin. Rûdanên li Firensa de şûreşeke civakî bû û wê ji bona tevaya dunyayê dida bibangkirin.

Kurdistana meyî perest bide bimalandin û Kurdistan ji bona dagîrkerên Rom, Ereb û Ecem bide bigoristankirin. Divê li vêderê de ji Kec û Xortên Kurdistanê re bête bigotin, ku bes û bi tenha ve em vî karê perest dikarin bidin bikin, heger ku em tevaya xebata xwe li ser bingehê zanistiyê û demokrasiyê de bidin biavakirin. Em dikarin li ber vî karê hanê de bi başî ve bêtin biliberkevtin û wî bi kurttirîn dem û kêmtirîn gorî bidin bikin, herger ku em bi başî ve li ber mejûwa xwe, mejûwa dorhêla xwe, mejûwa teva cîhanê û navka sedsalên Vejandinê de di Ewropa de bêtin biliberkevtin; bi kurtî û givaştî ve heger ku em bi başî ve li ber felsefa mêjûwê de bêtin biliberkevtin. Wê gavê Kurdistana me ji gemara ayîna xîşxa sedsalên navînî û tarîbûna wêna tete bimalandin û ji jêdestiya çepelî xwînaviyî talankerên Rom, Ecem û Ereb tete birizgarîkirin û roj bi roj ve ew tete bigeşkirin û ew ji bona Milête Kurdistanê tete bixweşkirin. Cuma

¹Ji xwe re di vî babetê hanê de bi zimanê Elemanî ve li John Lock: "Über den Menschlichen Verstand" -Li ser Liberkevtina Merov de, Bergê 1, 511 Rûpel û Bergê 2, 458 Rûpel, Akademie-Verlag, Berlin di sala 1968 de bidin bitemaşekirin. Cuma

²Ji xwe di vî warê hanê de li: "Die englische Revolution von 1640" -Şûreşa Ingilîzî der sala 1640 de bi zimanê Elemanî, Dietz Verlag, Berlin di 1952 de, 153 Rûpel, bi zimanê Elemanî ve bidin bitemaşekirin.

Herwehaji ji xwe re li: "Oliver Cromwell", Heinz Kathe, Akademie-Verlag, Berlin, di sala 1984 de, 192 Rûpel, bi zimanê Elemanî ve bidin bitemaşekirin. Cuma

Remanên Feylesufên şûreşgîrên Firensîyî binavkirî mîna remanên Lock-Lok ji bona kelandina şûreşa "Kolonîyên Emerîkî" dijî Textê Padîşahîya Ingilîstanê datin bikarkirin û wan di encamên dawî de ji bona "Dazanîna Serxwebûna" Dewletên Hevgirtîyî Emerîkî di mêjûwa 4 tîrmehê de der sala 1771 de datin bikin. Feylesufê Emerîkî Benjamin Franklin, yê ku wî reşbeleka "Dazanîna Serxwebûnê" dabû bibaşkirin, ya ku ew ji bal Serok Jefferson hatibû binivîsandin, pir caran ew ji bona Ingilîstanê û Firensa hatibû biserdanîkirin. Wî alîkarî ji Padîşahê Firensa Liwîsê Panzdehemîn ji bona yarmetîya Emerîkanan di cenga wanî serxwebûne de date bixwestin. Firensa hêzeke Supahê ji bona vê mebesta hanê li jêr serdarîya General La Fayette de ji bona hişkatiya Emerîkî date binardin. La Fayette-La Fayêt ji Malbateke Xanedanî bû û ew dildarê remanên nuh bû. Li paş şûreşa Firensî de Franklin bi dostê pir ji Serokên wê ve hate bikin. Ji wan jî Danton û Mirabeau-Mirabo dihatin bidîtin, yên ku ew ji Endamên Akedimîya Zanistîyên Firensî bûn.

Ji remangîrên Emerîkî, ji yên ku ew pir bi remanên şûreşa Firensî ve hatin bikêrkirin, divê navê Thomas Paine -Tumas Pîn bête bibîrxistin, -yê ku ew der salên 1737-1809 de hatîye bijîyandin-. Wî serdana Ingilîstanê date bikin û wî têde Feylesufê Ingilîzî David Hume date binaskirin. Herwehaji wî pir caran Firensa jî date biserdanîkirin. Wi der sala 1791 de nivîstek li ser "Mafeyên Merov" de bi zimanê Ingilîzî de date bibelavkirin. Di dawîya dawî de wî Neşînwarîya Firensî ji xwe re date biwergirtin û wî nivîstek di bin navnîşana "Serdarîya Demokrasî" de date bibelavkirin.

David Hume-Huyumê Birîtanî, -yê ku ew der salên 1611-1776 de hate bijîyandin-, pir caran wî serdanîya Firensa date bikin. Ew bi dostê Feylesufê Firensî-Siwêsrî Jean-Jacques Rousseau-Can Cak Roso ve hate bikin û wî nivîstek di bin navnîşa "xwendekarî di "Serûştîya Merovantîyê de" date bibelavkirin.

Di "Dazanîna Serxwebûnê" de û li paş jî de di Destûra Emerîkî de Mafeyên Merov û Wekhevbûna di navbera Neşînvanan de hatin bibîrxistin. Belam ew mafeyên hanê ji bona Tudeyên wêyî Sipî dihatin biarmanckirin û bes û bi tenha ve ew ji bona berjewendîya wan dihatin bidîtin, ji yên ku ew ji Ingilîstanê bi taybetî ve û ji Ewropa bi giştî ve ji bona Emerîka hatibûn bibarkirin. Ew ji bona Tudeyên wêyî Reş

nedihatîn bidîtin, yê ku ew ji bona wê ji Efrîka mîna Bendan "hatin bianîn". Ew tede mîna Bendan hatin bihiştin, tanî ku Serok Emerikî Lincoln -Linkoln¹ hat û wî Bendîtî der sala 1860 date bihilanîn. Bêyî ku ev karê hanê Tudeyên wêyî Hindên Sor Xwedîyên Pêşîyî wan welatên bi xwe ve bide bixistin, yê ku ew ji bal Barkirvanên Sipî de ji Rehan de di genocide "Kuştina Giştî de" dihatin bigurandin, ya ku mêjû beramber vê vegurandina giştî de tete birûsarîkirin.

Wer di vî warê hanê de şûreşa Emerikîyî Serxwebûnê ligel şûreşa civakîyî Firensî de hate bicudakirin. Şûreşa Firensî di navbera Merovan de ji alîyê Rehê, Tuxum, Oldarîyê û Endazîya Civakî de di serhev re nade bigirtin. Wê ligel Nimûneyên -Azadîyê, Dadgerîyê, Biratîyê û Wekhevîyê-, yê ku wê ji bona nifşên tîn datin biafirandin, jimareke ji bicîanînên zanistîyê li dûxwe jî de datin bihiştin. Ji wan jî Endaza Mêtrî ji bona Pîvana Dirêjîyê, Rûber û Qewarê û Endaza Kîlo Giramîyê ji bona Pîvana Sengîniyê date bihiştin, yê ku bikaranîna wan di seranserî dunyayê de hatin bizalkirin.-Ew ligel Hişmendîya Dîkart de têtin bilihevîkirin- û ew li ser bingehê dirêjbûna Çixzmîla Kadê de hatine bidanîn.

Şûreşa Firensî kêreke mezin li dûxwe de ji bona pêkanîna dîtina Markisî date bihiştin². Marx -Marks û Engels -Êngêls têngihîştina "Şûreşa Civakî³" û liberkevtina "Dijbûnên Çînîti" ji xwe re ji Mêjûvanên Firensî Thierzy -Têrzî -1795-1856 û Guizot -Gîzot -1787-1874 dane biwergirtin. Guizot -Gîzot di Zanistgeha Sorbon de

¹Ji xwe re li nivîsta "Abraham Lincoln", Jüren Kuczyski, Akademie-Verlag, Berlin, di sala 1985 de, 183 Rûpel de bi zimanê Elmanî ve bidin bitemaşekin. Cuma

²Ji xwe re di vî warê hanê de li "Von Babeuf bis Blanqui" Band I, II, ji bal J. Höppner, W. Seidel-Höppner, Reclam, Verlag Philipp Reclam Jun. Leipzig, sala 1975 de, Berge I, 541 Rûpel, Bergê II, 622 Rûpel bi zimanê Elemanî ve bidin bitemaşekin. Cuma

³Divê li vêderê de bête bigotin, ku cara pêşî di mêjûwa nivîsandîna merovanyê de têngihîştina dijîbûnên çînîti ji bal Aristo de di nivîsta wîyî Politik de hatîye binivîsandin. Cuma

Mamoste bû û li paş de bi Wezîr û Serekwezîr ve hate bikirin.

Belam şûreşa Firensî Dewleta -Padîşahî- ji bona Neteweyekî - Komarî- date biveguhêstin, ango wê di navbera Dewlet û Netewe de date bitevlihevkin. Bi vî rengê hanê ve wê têgihîştina "Dewleta Netewe" di pîranîya welatên cîhanê de date bigîştîkirin û pê hate bireweştîkirin, ku "Neteweyekî Komarîyî Zaniştî" xwedan Serpereştîyeke Navînîyî Biyokratî di pir caran de Miletên din di nava wê de têtin bihilandin û zimanên wan ji bona berjewendîya zimanê zalkirî û berjewendîya Dewletê têtin bihilanîn. Sitemkarîyên ku ji vê têtin derkevtin, Miletê Kurd wan bi pirî ve didin binaskirin¹. Wisa Dewleta Turkîyî Kemalî li ser nimûna Firensî de hate bidanîn. Komarek zaniştî "Bipêşvekevî" û "Demokrasî" bi zimanekî Navînîyî Serpereştî ve divê têde ziman û Miletên din tevde bêtin bijihexistin. Belam Turkan ji bona nava bingehên komara xwe kirdara regezperestîyê ji bona berjewendîyên xwe datin bixistin, ku ev bi xwe jî ve bi servajî felsefa şûreşa Firensî ve dihate bidîtin².

Serdarîya şureşgêrîya Firensî Rêstika Serperestîya Padîşahî date bihilanîn, ya ku ligora wê de Firensa ji bona heremên gewre li ser bingehên kêrdarîyên ciyografîyî seruşî, aburî û mêjûwî de dihate biparvekirin. Wê Firensa -ligora hişmendîya endazî û rêstika mitrîyî Dikart de- ji bona sed melbendên çêkirî date biparvekirin. Tevde li jêr serpereştîya navînîyî û biyokratî Serdarîyê de dihatin bidîtin. Bi vî corê hanê ve hêdî hêdî ziman û zaravên cihî -ji wan jî zimanên, yên ku ew bi carekê ve ji zimanê Firensî dihatin bicudakirin-, ji bona kara zimanê, yê ku Tudeyên herema Parîsî pê dihatin bipeyivandin, hatin bihilanîn.

Li Germinstan û Îtalya de têgihîştina Netewe li ser bingehên

---

¹Ji xwe re li "Nameyek ji bona Serekê Komara Turkî Hêjayê Gazî Mustafa Kemal Paşa- de ji Bal Mîr Celadet Bedirxan de bidin bitemaşekirin, ya ku ew ji bal Rewşen Bedirxan de ji bona zimanê Erebi hatîye biwengerandin. Beyrut, Libnan, sala 1990. Cuma

²Herwehaji Turkên Kemalî bi sedan ve na bi hezaran ve ji gotinên Firensî ji bona nava zimanê Turkî dane bixistin, da ku ew wê ji gotinên Erebi "bidin bipakkirin". - Tevlivêjî de hêjî di zimanê Turkî de bi sedsan ve gotinên Erebi têtin bidîtin-. Ismet Şerîf Wanlî

serûstî de ango Êtnolocî de ji ziman, erd û hesta bi hebûna çarenûsa milî ve hate bihiştin. Ev têgihîştina hanê bi xwe ve bi têgihîştina kokî ve tête bidîtin; jiber ku gotina Netewe ji "Nation" ya gotina Latînî tête biderkevtin, ya ku ew ji "nasci" ango zayînê tête biderkevtin. Ev jî bi liberkevtina ku Neteweyek -di hişê Merovan de- ji Neferan têtin bidakevtin, yên ku ew ji kokekê ve têtin bidakevtin -û ew bi yek zimanî ve didin biaxivtin-. -Dibe, ku kokahevbeşî jî bes û bi tenha ve bi bawerîyekê ve bête bidîtin û ew di rastiyê de neyête bidîtin.

Têgihîştina Kurdan ji bona Netewe ew bi têgihîştina serûstî ve tête bidîtin, mîna ku ew li nik Germanan û Italîyan de tête bidîtin. Dibe, ku gotina "Ume" bi zimanê Erebi ji "El-Um" hatibe bidîtin, yên ku ew Menalên Milet didin bizayîn.

Belam remangîrên Firensî ji bona nava têgihîştina "Dewlet-Netewe" -Etat-Nation- kêrdara "Vîna Neferî- datin bixistin. Ango ku Netewe ji wan Neferan têtin bipêkhatin, yên ku ew xwe jê bi Vîna xwe ve ligora bingehên azadîyên Neferî de didin bivegerandin. -Bi vî rengê hanê ve ji bona felsefa Can Cak Roso di "Peyman Civakî" de tête bivegerandin, ya ku ew dide bigotin, ku Civak ji Komekê ji Neferên Azad tête bipêkhatin, yên ku wan ji bona rojê jîyana xweş ligelhev de di bin yek alê de dane bibiryarîkirin. Di van gotinên hanê de bes û bi tenha ve xewneke nigaşî tête bidîtin, ya ku ew ji serê Feylesufekî evîndarê serûştîyê hatîye biderkevtin. Bi gotineke din ve ev gotinên hanê bi serên xwe ve bi evsan ve têtin bidîtin; jiber ku sînoren Dewleta Firensî di pêşîya pêşî de di encamên cengan de hatine bidanîn, yên ku Padîşahên wê ew dane bidadan. Kêrdara "Vîna" Neferî di demên li paşhatî de hatîye bizayîn.

Li Paş şûreşa Firensî de pir ji Mêjûvanên Firensî li ser şabaşbûn û pesindana "Bavpîrên xweyî Galî" -Nos ancêtres ls Gaulois- de hatin biçûyîn, yên ku ew bi têgihîştina Êtnolocî ve "Miletî" dihatin biderkevtin, belam bêtî ku ew Neteweyekî bi rêxistî ve bidin bipêkanîn. Belam gava ku Firensa dest bi Xwedanîya Kolonîyan ve li Efrîka de date bikirin û dubistan tede ji bona Zarokên Reş dane bivekirin, wan Zarokên Reş bi "Bavpîrên xweyî Galî" ve goranî didatin bigotin, di dema ku Galîyên Silt di koka xwe de Miletêkî Çavşîn û Porzer bûn.

Di sala 1989 de Firensa bi derbasbûna dused salî ve li ser şureşa Firensî de date bicejinkirin. Bi vê cenga hanê ve tanî radeyekî Dewlet û Zanistgehên Elemanî, Îtalî, Ingilîzî û yê din bi nav ve hatin bibeşdarîkirin. Di vê salê de bi dehan ve nivîst li ser vê rûdana mêjûyî ve hatin biderkevtin. Hinan ji wan bi hêjabûnên şûreşê ve datin bişabaşkirin û bê ka wê çi ji bona Ewropa û Cihanê ji Azadîyên Demokrasî dane bianîn. Hinên din ji wan bi rast û durustî ve li alîyên Nebaşbûnên wê de datin bivenerandin û wan hêjbêtir li paş perdê de datin bimeyzevêkirin.

Wer hate biderkevtin, ku di Keleha Bastil de, ya ku ew di nava dilê Paris de dihate bikevtin û ew bi Durujmê Serdarîkirina Padîşahîya Xwedanîyî Biserêxwe ve û Setembarî û Zordarîyê ve dihate biderkevtin û ya ku ew bi Zindaneke mezin ve ji bona Remangîran dihate bidîtin û ya ku ew ji bal Kurtêlxwerên Pasevanên Siwêsrî¹ de dihate bipasevanîkirin, -mîna ku ew ji bal nivîstên mêjûyîyî Firensî li paş kevtina Padîşahîyê de dihate bipesindan, bes û bi tenha ve di nava dîwarên wê de sê Girtîvan dihatin bidîtin. Du ji wan Merovan Dizên sade bûn û yê sêyem Merovekî perîşanî rebenî Ingilîzê bû û ew ji bona nava wê zindanê hatibû bidanîn. Herwehaji hate bidiyarîkirin, ku Miletê Parisîyî şûreşgerîyî mezin, yê ku wî Keleha Bastil di bin Serokitiya Pîrekên xwe de date bivekirin, wan Pîrekên ku wan ala sêrengîn -Ala Komarê- didan bihilgirtin, li paş derbasbûna çend salan de dest bi talanîkirina Kevirên Bedena Kelehê û Burgên wê ve kevir bi kevir ve dane bikirin, da ku ew xanîyên xwe di taxên gelêrî de pê bidin biavakirin. Bi vî rengê hanê ve ev Keleha hanê ji hebûnê hate binemankirin, ya ku ew bi avanîyeke mezinî kevnar ve dihate bidîtin, bêyî ku hîç fermanek ji bal Desthilatîyên Navînî de ji bona herifandina wêna de bête biderkevtin.

---

¹Ji sedsalên navînî de û tanî Şûreşa Firensî de pir ji Siwêsrîyan çiyayên xwe didan biberdan, da ku ew nala Serbazên Kurtêlxweran di Hengên Supahên taybetî de bi wan ve bidin bikarkirin. Wan mîna Serbazan û Efseran di Nokerîya Padîşahan de û bi taybetî ve di Nokerîya Padîşahên Firensî didan bikarkirin. Ew bi mîrxasî, dilsozî ve û bi rêk û pêkxistina xwe ve bi nav û bang ve dihatin binasîn. Hêjî Pasevanên Siwêsrîyî Papayî di Kaxa Vatikan de bi vî karê hanê ve ji sedsalên navînî û tanî niha jî pê têtin birabûn. Ismet Şerîf Wanlî

Wetovjî hate biderkevtin, ku lek bilekbûna Cotkarên Şureşgêr, yê ku wan serradana Kaxên Xanedanan û Serokên Kenîştan di nava gundan de dane bikin, bi sedan ve nivîstxan dane bisûtandin, yê ku di nava wan de bi hezaran ve ji nivîst û belgeyan dihatin bidîtin, yê ku di nava wan de mêjûwa Firensa û melbendên wêna sedsal li dû sedsalî de hatibû bitomarkirin. -Evaya dide bihiştin, ku dilên Mêjûvanên sedsalê bîstan bêtin biaxînkirin-. Bi servêdejî ve wan piraniya wan Kax û Kelehan ji Fereş û Merşên wanî giranbuha dane bivalakirin û ew hemû hatin biwindakirin. Werjî Kaxa Fersay, ya ku "Padîşahê Rojê" ji xwe re dabû biavakirin û tede Mari Entuwanêt jî tede hate bijîyandin, di rengê xweyî avanîyê de û di rêya jîyana Şahneşîniya xwe de bi nûme ve di hate bidîtin û Padîşahên Ewropî li ser şeweyê wê de dihatin biçûyîn, bigir ku ew ji tevaya fereş û merşên xwe ve bi valatî ve tede bidîtin. Belam Şureşa Oktober xwe ji vî karê hanê date biparastin û wê tevaya Kaxên Tisaran-Qeyseran ligel Fereş û Merşên wan de hemû ji bona Xaniyên Şopênkevar dane biveguhastin.

Bi servêdejî ve belge û nivîstxanên giştî û taybetî jî hatin bitarûmarkirin. Herwehaji şuresê jî dam û destgehên fêrbûna mêjûwê û Akadîmiya Zanîstiya Padîşahî datin biavêtin. Van karên hanê dane bineçarînkirin, ku pir jêhatbûneke mezin di dirêjbûna nivê yekemî ji sedsdalê nozdehan de bête bikin, da ku ew belgeyên windakirî bêtin bicivandin û birêkûpêkxistin û dam û destgehên nuh bêtin bivekîrin.

Pir ji Mêjûvanan -Metirsîya- Xwînavî didin bipîskirin, ya ku Robespierre -Robispîr¹ ew di şuresê de date bidarçokirin û wî pê bi

¹Ji xwe re bi dûr û dirêjî ve li nivîsta "Robespierre", ji bal Jean Massin de bi zimanê Elmanî ve, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin di sala 1974 de di 449 Rûpelan de bidin bitemaşekirin. Ev nivîsta hanê tevaya jîna Robespierre-Robispîr, dema şuresa Firensî û veguhertinên di wê demê de pir bi diyarî ve dide biderxistin. Merov jê ji xwe re pir sûd dide biwergirtin û piçekî bêtir di şuresa Firensî û kêra wê de tete biliberkevtin.

Divê ku li vêderê de bête bigotin, ku şures di nava cawên hevirmêş de nayêtin û nehatine bipêçandin. Ew her û her di seranserîya mêjûwa merovanyê de û di nava tevaya welatan de bi herîkandina xwîne ve hatine bipîşkûparkirin. Dibe, ku ev rastiya hanê jî pir bi tîrş û tal ve jî bête bidîtin. Tevlivîjî de ev ji daxwaza dilbjandina dilê me bi azad ve tete biderkevtin. Cuma

sedan ve ji Peyan û Pîrekan dane bidarvekirin. Di nava wan jî de hin ji Hevalên wî mîna -Danton- jî dihatin bidîtin. Herwehaji tete biderkevtin, ku bidarvekirina Padîşah Liwêsê Şazdehemîn û Pîreka wî Mari Entuwanêt ne bi dadwerîkirineke rewa ve tete biderkevtin. -Li ser bidarvekirina Padîşah de Civatê bi pîrbûna yek dengî ve date bidengdanîkirin-. Padîşah di kesîtiya xwe de ji pesnê nivîstên şûreşê de dihate bicudakirin. Ew Merovekî dilşade û ji bona Milet ew xweşevist bû. Ew ji gotinên, yên ku ew li ser hatibûn bigotin, jîrtir bû. Ew dudilî bû û Merovên li dor û berên wî de û di nava Şahneşîniya wî de ji Milet nedidan bihejkin.

Hin ji Mêjûvanên salal 1989 de didin bbidîtin, ku şûreş bi vekirina pêlekê ve hate bidestpêkirin, ya ku tede Firensa cihê xwe nala Dewleteke Mezinê Ewropa ji bal serjimara xwe, aburiya û hêza xweyî Supahî de date biwindakirin. Ew ji lutkê berzbûna xwe ve hate biserberjêrkirin û ew li paş wan Dewletên li dûxwe de hate biavitin, di gava ku ew nala Çînê de di Rojhilata Dûr de dihate bidîtin.

Dibe, ku hêjî kûrtir di çûna şûreşa Firensî de bête birûnkirin, ku ew Kesên wan ala wê ji xwe re dabûn bihilgirtin û yên ji Peyan û Pîrekên wê ji Serbazan, ji Karkeran û Cotkarên sade mêmên wê ji xwe re nedan biçinîn, yên ku wan di serhildana xwe de pê xewîn didatin bidîtin. Borcuwaziya Firensî li paş bahozê de ji xwe re Serdarî date bigirtin¹. Borcuwazi ji pêlên dirêj de di pêla Padîşahiye de dihate bidîtin. Ew pir dewlemend bûn û wan ji bona Arostikratiya-Xanedanan pir Binemalên wan datin bipêşkeşkin. "Xanedanên Şûrvanî" ji Xanedanên Borcuwaziye kevintir bûn. Herwehaji "Xanedanên Cil û Bergan" jî dihatin bidîtin, yên ku ew di koka xwe de ji Borcuwaziye dihatin bidîtin û wan ev Navnişa xwe bi peran ve dane bikirin.

---

¹Ji xwe re di vî warê hanê de li: "Tagebuch de Pariser Kummune" -rojgarîyên Kumuna Parîzê- Karl Marx, Friedrich Engels, Dietz Verlag, Berlin di sala 1971 de, 415 Rûpel bidin bitemaşekirin. Di vê nivîsta hanê de tevaya Şûreşa Firensî û cengên xwînavî li paş wê de di nava Firensa de ji bona wergirtina desthilatdarîyê têtin bidîtin. Herwehaji ji me re tete bidîtin, bê ka çawan Borcuwaziya Firensî xwe bi saya devên tivingên Qeralê Elmanî ve der sala 1871 de bi wergirtina serdarîyê ve li Firensa de dayite bigihandin. Cuma

Bi veqera me ve ji bona sedsalê heştdehan berî şûreşa Firensî divê Feylesufê Firensî Diderot¹ bête bibîrxistin, -yê ku ew der salen 1713-1784 hatîye bijîyandin-, Wî bingehê tevgera "Encyklopedie" - Enzyklopädie-Insiklopêdî date bidanîn û wî ew di berên zanistîyên serûştî û mirovantîyî cudan de bi yarmetîya jimareke pir ji Karnasan datin bibelavkirin. Ev tevgera hanê di dawîya dawî de mîna nimûneyeke gewderkî ji bona "Pêla Ronahîyê" hate biderkevtin².

Herwehaji divê Mêjûvanê Ingilîzî Ed. Gibbon bête bibîrxistin, yê ku wî der sala 1772 de nivîsta xweyî bi nav û bang ve di "Mêjûwa Genîbûn û Herifandina Împeratorîya Roma" de date bibelavkirin. Wî têde mîna Feylesufekî ji bona zanistîya mêjûwê li ser hoyên herifandina wêna de date bipirskirin. -Dibe, ku bersiv li ser vê pîrsa hanê de jiber devjêberdana Oldarîya Putprestîyê û Pêgirtina bi Oldarîya Filetîyê ve bête dîtin, mîna ku ew bi xwe ve dide bigotin-. Herwehaji divê li ser Mêjûvanê Elemanî-Denîmarkî jî Carsten Niebuhr-Karstin Nîbihur de bête bibîrxistin, yê ku wî serdana Rojhilat dayite bikirin û ew li ser Kurd de di sala 1765 de hatîye biaxivtin³.

¹Ji xwe re li nivîsta Denis Diderot de: "Zur Interpretation der Natur" -Li ser vepeyvandîna Serûştîyê de, Reclam, Verlag Philipp Reclam Jun. Leipzig, sala 1976 de, di 99 Rûpelan de bidin bitemaşekirin. Ev namilka bicûkî hanê bi remanên xwe ve di zanistîyên şerûstîyê de di sedsalê nozdehan de bi surûdê wê ve hate bikirin. Remanên wê tevaya avanîya kevnarîyî remanên Metiryalistîya Mêşanîkî datin bipeqandin.

Herwehaji ji xwe re li Didero/Lessing di "Das Teater des Herrn Diderot" - Temaşgeha Mîrzayê Diderot de, Reclam, Verlag Philipp Jun. Leipzig, sala 1981 di 420 Rûpelan de bidin bitemaşekirin. Cuma

²Ji xwe re di vî derîyê hanê li Abbé De Condillac: "Essai über den Ursprung der menschlichen Erkenntnisse" -Lênerînek li ser Koka Zanebûna Merovanîyê de-, Reclam, Verlag Philipp Reclam Jun. Leipzig, sala 1977 de di 336 rûpelan de bidin bitemaşekirin. Cuma

³Niebhur-Nîbihur li herema Elmanîyî Holstein-Holşitayin de hatiye bizayîn, ya ku ew di wê pêlê de li jêr serdarîkirina Padîşahê Denîmarkî bû. Ismet Şerîf Wanlî

Feylesûfên civakî û mêjûyîyî berî şûreşa Firensî bi hindikî ve nala Montiskiyyu, Voltêr, Roso û herwehaji çûna şûreşê jî kêreke xweyî pir sengîn li ser jimarekê ji Nivîsarên, Feylesufên û Mêjûvanên Elemanî de dane bikirin. Di nava Elmanya de di wê pêlê de komek ji Mîrneşînîyan û Dewletên Biçûk dihatin bidîtin. -Herwehaji li rexê rojhilatî Elmanya de "Mîrneşînîya Varşowa Mezin" dihat bidîtin, ya ku Napolyon ji nûve pêkanîna wêna date bianîn, da ku ew nala Nafka Dewleta Polonîyî nuh di nava dilê Imperatorîya Napolyonî de bête bidîtin. Napolyon bi xwe jî ve pir dildarê Nivîsvanê Elmanî Göthe bû, -yê ku ew der sala 1762-1814 hatîye bijîyandin- û Göthe -Gotê jî pir dildarê şrûşa Firensî bû.

Piranîya Feylesuf û Wêjevanên Elemanî di vê demê de ji Piştgirtvan û Bingehvanên "Dubistana Romantîkî" bûn¹. Wan ji serûştîyê didan bihezkin û bi nimûnetîyê ve meqam didan bigotin. Ji van jî Feylesufê Elemanî Fichte-Fiştê bû, -yê ku ew der salên 1762-1814 de hatîye bijîyandin-. Ew pir dildarê Feylesufê Elemanîyî berî xwe Kant di xweyîtiya wî de û di têgihîştina wî de debarê "Erk" de

---

¹Ji xwe re li Friedrich Schiller:"Über Kunst und Wirklichkeit" -li ser Huner û Lirastîyê de, Reclam, Verlag Philipp Reclam Jun. Leipzig, sala 1975 de, di 557 rûpelan de bidin bitemaşekirin. Friedrich Schiller, yê ku ew der salên 1759-1805 de hatiye bijîyandin, jî gewretirîn Xweşxuanê Elamî li paş Göthe de di seranserî mêjûwa Elmanî de tête bidîtin. Ew pir dostê Göhte bû û ew herdu li bajarê Weimer de bi hev re pir bi dostanî ve dihatin bijîyandin. Ew di tevaya xweşxuanî û wêjeya xwe de xwîngerm û şûreşgêr bû. Göhte Mîrê Mîrên Xweşxuanî pir bînfîreh û ew li serxwe bû. wî wêjeya Elemanî ligel Schiller de di lutkê berzbûna xwe de date bitacûxelatkirin.

Ev nivîsta Schiller li ser huner û lirastîyê de hemû ji nivîsandin û nameyên wî de li ser sipehîbûnê de hatin bihelbijartin. Di vir de Xwendevan tevaya dîtin û remanên nimûnetî û veguhestina wan ji bona lirastê de dide bidîtin. Di nava van rupelên vê nivîsta hanê de tevaya remanên Şiyarvanên Elmemanî bi kûrbûn û qolîti ve, bi germî û tîni ve, bî vîn û evîn ve û bi dildarî û axîni ve têtin biherikandin. Veguhertinên demên wer gen û genî Merovên pir mezin û Zanevan jê re têtin bipêwistkirin. Ji bona veguhertina vê dema gen û genî di Elmanya de Merovên pir gewre û mezin di asûwê esmanê Elmanya de hatin bipeydakirin û ji wan jî Göhte û Schiller du sitêrê çûrûsandî di esmanê şiyarbûna Elmanya de dihatin bidîtin. Wan Merovên gewre û mezin li ser bingehê zanîtiyê de tevaya gemara sedsalên navînî ji ser zimîna Elmanya bi xurtî û bingehî ve datin bimalandin.

Ez bi hêvî û bawerim, ku dê Kurdistana meyî perest jî bi saya Zanistvanên Kurdistanê ve ji vê tarî û gemara buhuştaya evsana Ereba bête bimalandin. Cuma

dihate bidîtin. Wî ji me re nivîstek li ser "Nimûnîtiya Biserêxwe ve" date bihiştin. Herwehaji wî ji bona Yykitiya welatê xwe di "Peyvdariyên xwe" de date bibangkirin¹.

Ji van jî Friedrich Hölderlin, -yê ku ew der salên 1770-1843 de hatiye bijiyandin, Xweşxuwani Romantîkî-Xweşikirinê û Wêjevanê dildarê şûreşa Firensî bû. Ew evîndarê zemîn û rojê bû, na hêjbêtir ew pûtperest² bû. Wî xewin bi Yekitiya Elmanya ve didan bidîtin, da ku Rûmeta Etîna Kevnar bête bivegerandin.

Ji wan jî Feylesuf Friedrich Schelling -Firdiş Şiling, -yê ku ew der salên 1775-1854 de hatiye bijiyandin-, ew bi Fichte-Fiştê û şûreşa Firensî ve dildar bû. Ew Romantîkî bû û wî Spinoza -Şipinotzayê Holendî bi Bingehvanê vê dîtina lênerîna jînê ve didate bidanîn. Wî jî li dûxwe de nivîstek li ser "Felsefa Serûştîyê" de date bihiştin.

Dibe, ku ji giringtirîn Feylesufên Elmanî, yê ku wî li ser remanên sedsalên nozdeh û bîstan de dayite bikêrînkirin, Georg Hegel bête bidîtin³, yê ku ew der salên 1770-1831 de hatiye bijiyandin.

---

¹Ji xwe re li Ludwig Feuerbach: "Geschichte der neuen Philosophie von Bacon bis Spinoza" -mêjûwa felsefa nuh ji Bakon tanî şipinotza, Reckam, Verlag Philipp Jun. Leipzig, sala 1976 de, di 595 rûpelan bidin bitemaşekirin. Cuma

²Pûtperestî li nik Ismet Şerîf Wanlî de bi zimanê Erebi ve li ser felsefa Yunanî de hergav bi têgihiştina Xwedênenasiyê ve tete biliberkevtin. Xwedênenasî yanji Bêxwedanî dûr yajî nêzîk tevaya felsefa Ewropî di pêla vejandinê de dide bipoşandin.

Herwehaji ji bona bêtirkirina liberkevtina vê jî ji xwe re li: "Griechische Atomisten" -Yunanîyên Etomistan, Reclam, Verlag Philipp Jun. Leipzig, di sala 1977 de, di 621 rûpelan de bidin bitemaşekirin. Cuma

³Dr. Nur-Eldin Zaza li ser felsefa Hêgil de Nameya xweyî Doktora dayite binivîsandin. Ew yekek ji gewretirîn Kurdnasên felsefa Hêgilî bû û ew ji Gencên Dibusta Hêgilî dihate bidîtin. Wî felsefa Xanî û dozanda qanûnên diyaliktîkîyî mêjûyî di nava wê de cara pêşî di mêjûwa Rojhilat de hate biderkevtin. Hêjbêtir wî tevaya felsefa Xanî bi felsefa Aristo ve date bigirêdan û li ser felsefa Yunanî de date bikanîkirin. Vî hozanê zanayî berz di nava welatê xwe de û herwehaji di nava Miltê xwe de guhpêdaneke mîna pêwîst hêji ji xwe re nedaye biwergirtin. Divê li ser Zanevanên Kurdistanê de û bi taybetî ve li ser Şiyarvanên wêna de ku ew pir guh bi jîn

Felsefa wîna bingehêkî dîtîna ji bona felsefa Markîsî têtê bidîtin. Hegel -Hêgil bi xurtî ve rexne li "Bêhişmendîya Romantîkî" û Nimûnetîyê de, ya ku ew li ser -Subjektivismus- hesta Neferî dihate biavakirin, date bigirtin. Wî di vî warî de rexne li Kant¹, Fichte û Schiller date bikirin. Wî "Diyalêktîka Mêjûyî" -ango "Pevçûna" yanjî "Xebata" Mêjûyî date biderxistin. Dîtîna Diyalêktîkî dide bigotin: ku civak mîna serûştîyê ji bona "Qanûnmendîyan" têtin bizalkirin, -yên ku ew tu pêwendîyan ligel dildarîyan de nadin bipeydakirin-. Ew têtin bipêşkevtin yanjî ew têtin biveguhertin, bes û bi tenha ve ev bi "Çengbûnên Rengîn ve" di encamên "Dijbûnan" de ango di Pevçûnên Hêzên Servajîhevdû de têtê bidîtin. Ev "Çengbûna" hanêyî yanjî ev "Rabûna" hanêyî Rengînî dide bihiştin, ku ew wê Xêza Çendîyî "ji çendbûnê" li dûhev de dide bişikenandin û ew di dawîya dawî de "Dijbûnan ji xwe re dide biwergirtin". Bi gotineke din ve bêtîrbûna çendbûnê di encamê dawî de ji bona veguhertineke rengînî dide bikirin. Di vir de qanûna pêşvekevtinê têtê bidîtin.

Dibe, ku bête bidîtin, ku ev "Dîtîna" mêjûyîyî hanê ango avanîkirina remana bi serê xwe ve bêyî lênerîna li rastê de têtê bidîtin û ew bi liberkevtineke din ve bi "Qanûneke Nimûnî" ve têtê biderkevtin. Ango ku Hegel -Hêgil bi xwe ve jî ji bona "Nimûnetîyê" têtê bivegerandin, ya ku wî li nik Kant de li ser berzbûneke din lêdate birexnegirtin. Wer têtê biderkevtin, ku Diyalêktîka Mêjûyî ew bi xwe

---

û dûhiştîyên Dr. Nur-Eldin Zaza ve bidin bidan, da ku ew vî Karşinasê Mezinî Kurd di felsefa Hêgîlî de ji bona Tûdeyên Kurdistanê bêtir bidin binasîn, da ku ew ji kanîyên serpehatîyên Zenevanên xwe ji xwe re sûd bidin biwergirtin. Cuma

¹Li ser jîndarî û karên Immanuel Kant -Immanuël Kant ji xwe re bi dûr û dirêjî ve li nivîsta Manfred Buch "Immanuel Kant" de, Reclam, Verlag Philipp Reclam Jun. Leipzig, di sala 1981 de, di 158 Rûpelan de bidin bitemaşekirin.

Ji Giringtirîn û bingehîrîn nivîsandinên Kant nivîsta "Kiritik der reinen Vernunft" -Rexnegitina li ser Hişê bi serê xwe ve" têtê bidîtin. Herwehaji di warê desturên tevaya dewletên komarî de ji bona bi aşîti ve jîyana ligel hev de bête bidîtin, nivîsta wîyî di bin nav û nîşana "Zum ewigen Frieden" -Aşîtiya Hergavî- de têtê bidîtin. Cuma

ve bi "Nimûnetîya Mêjûyî" ve têtê biderkevtin.

Hegel -Hêgil pir bi berkîr bû¹. Ji nivîstên wî "Zanistîya

---

¹Ji xwe re li Jîndarî û Karên Hegel di nivîsta: "Georg Wilhelm Friedrich Hegel" de ji bal Arsen Gulyga, Verlag Philipp Reclam Jun., Leipzig, di sala 1974 de, di 380 Rûpelan de bidin bitemaşekirin.

Hin ji nivîstên Hegel -Hegilî giring:

1. "Ästhetik" -Sipehîbûn, Bergê I, Aufbau- Verlag, Berlin und Weimer, sala 1976 de, di 590 Rûpelan de.
2. "Ästhetik -Sipehîbûn, Bergê II, Aufbau- Verlag, Berlin und Weimer, di sala 1976, di 666 Rûpelan de.
3. "Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte" -Peyvdariyên li ser felsefa mêjûwa cîhanê de-. Hegel ev Peyvdariyên xwe li ser felsefa mêjûwa cîhanê de di Sêmestera Zivistana sala 1822/23 di Zanistgeha Berlin de datin bigotin:
  - A. Band -Bergê I "Die Vernunft in der Geschichte" -Hîşbûn di mêjûwê de, Band -Bergê II "Die Orientalische Welt" -Cîhana Rojhilatî-
  - b. Banda -Bergê III "Die Griechische und die Römische Welt" -Cîhana Yunanî û Romanî-
Band -Bergê IV "Die Germanische Welt" -Cîhana Germanî- Akadimie - Verlag, Berlin, sala 1970, di 938 Rûpelan de.
4. "Politische Schriften" -Nivîsandinên siyasî- Akadimie Verlag, Berlin, di sala 1970, di 373 Rûpelan de.
5. "Phänomenologie des Geistes" -Diyariyên Canî- Akadime Verlag, Berlin di sala 1971 de, di 598 Rûpelan de.
6. "Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaften im Grundrisse" -Xêzên bingehîyî Feylesufiyî Mafitîyê, yanjî Mafeyê Seruştiyî û zanistîyên Dewletê di Kurtbûnên xwe de Akadimie Verlag, Berlin, di sala 1981 de, di 645 Rûpelan de.

... Herwehaji hêji nivîsandinên wî têtin bidityn. Cuma

Hişmendîyê" û belavokên wîyî "Insiklopedîya Zanistîyên Felsefî" têtin bidîtin. Li paş mirina wîna de Xwendevanên wî di Zanistgeha Berlin de Peyvdarîyên wî di "Felsefa Qanûnê", "Felsefa Mêjûwê", "Felsefa Ayînan" û "Mêjûwa Felsefê" de dane bibelavkirin.

Hegel -Hêgil pir dilbirê şûreşa Firensî bû, ya ku ew ji dûr ve, li Elmanya de û di Xortanîya xwe de ligel de dihate bijîyandin û li paş de di pêla vekirinên Napolyonî de wî ji nêzîk ve lê dida bimeyzekekirin. Hiç gûman têde nayête bidîtin, ku wê Numûneyeke pir bilindî ji rê derkevtî jê re di "Çengbûnên Rengînî" de date bipêşkeşkirin. Na hêjbêtir wê jê re bi Navka Dîtina wîna ve pê date biagehdarîkirin.

Herwehaji ji Zanistvanên sedsalê heştdehan de divê navê Feylesuf û Nivîsvanê Firensî F. Volney bête bibîrxistin, -yê ku ew der salên 1757-1820 de hatîye bijîyandin-. Li paş xwendina wîyî bijîşkîyê û qanûnê de lêgerandinên wî ber bi mêjûwê û zanistîyên civakî û zimanan ve hate bipêşvekevtin. Ew ji bona Rojhilatê hate biçûyîn û ew li Misrê û Surî de hate bijîyandin. Der sal 1787 de wî nivîstek di bin navnîşana "Çûnek ji bona Misrê û Surî" date bibelavkirin. Ew ji bona çûna wî neraxistinek bû. Belam ew ji bona wan welatan di warên ciyografi, heremî û çandinyê de pesindanek bû û herwehaji wê li ser mêjûwê, civakîyê û reweştan de rûnkirin didan bikirin. Wer di vî warê hanê de Merov dikare Volney bi Destpêkirvanê lêgerandinên Rohilatîyê ve yanî wî ji Pêşîvanên Rojhilatnasan bidin bidanin. Ew li ser Kurd de di nivîsta xwe de li ser Surî de hatîye biaxivtin. Wî dayite bigotin, ku welatê wanî Kurdistan ew di nava heremên Iraqa Ecemî û Deştê Zab û Diclê Jorî de tête bikevtin. Belam ew bi hoyên Pevçûnan ve hinên ji wan ji bona nava welatên hemsayên xwe hatin bikoçkirin. Wî peyvên Mêjûvanê Xonofon, Carsten Niebuhr-Karstin Niburê Elmanî datin bianîn û herwehaji ew li ser nivîsta Rêzimana Kurdî de hate biaxivtin, ya ku ew ji bal Gerzoni Keşê Îtalî hatibû bibelavkirin. Wisajî ew li ser "Derebegîya Kurd" de û li ser Kurdên Ostandara Heleb û Şamê jî de hate biaxivtin. Wî date bihêvîkrin, ku dê Serdarîya Firensî li lêgerandinên Rojhilatî de bide bipiştgirtin û bipêşvexistin. Kont Volney ji Maleke Arostokratî -Xanedan bû, ew di nava şûreşa Firensî de hate bibeşdarîkirin û ew bi yek ji Rêberên wê ve hate bikirin. Hindik mabû, ku pêla Tirsê Serê wî jî ji bona ber Megenê bide biavêtin.

5. Mêjû ligora "Dubistana Başîtîyê" -Bûyînîyî- Elemanî de

Debera em di pêşî de bi dîtina nasîn ve di sedsalê nozdehan de di bin navê "Dîtîna Başîtîyê" de bidin bidestpêkirin, ya ku ew ji bona Bingehvanê zanistîya civakîyî nuh ve Mêjûvanê Firensî Auguste Conte -Ewgost Kont tête bivegerandin, -yê ku ew der salên 1792-1857 hatîye bijîyandin-. Wî ev dîtina xwe di Zanistgeha Sorbon de li bajarê Parisê de dayite bipeyvandin. Wî gotina Sociologie -zanistîya civakî- li ser rengê géographie dayite bidozandin. Conte -Kon Şagirtê Feylesufê Sosyalistîyê- Civakîyê Sain Simon bû¹. Li paş de wî dev ji Mamostê xwe date biberdan û wî di dawîya pêla şureşa Firensî û serpêhatîyên wê de date bixwestin, ku ew "Siyasetê" bi zanistîyekê ve û xwedan qanûn ve mîna zanistîyên serûştîyê ve bide biderxistin, da ku civak bête birêkxistin. Ev jî wî xwest, ku ew wê li ser bingehê "Positivisme-Posivitismus -Başîtîyê" de mîna rêzanekê bide bikirin, da ku pê Pêşvekevtinên Civaka Merovanîyê bêtin biliberkevtin. Ligora vê dîtina hanê de mêjûwa remanên civakî ji bona sê pêlên bingehîyî lidûhev de tête biparvekirin. pêla pêşî bi "Pêlên Ayîmî" ve -bi têngiştina fireh ve- dihate binavkirin. Ev pêla hanê bi liberkevtina rûdanan û diyariyan di rêya hêzên nigaşî de yanjî di rêya hêzên ji ser serûştîyê de dihate binasîn. pêla duwem bi "Pêlên Qanûnî" ve dihate binavkirin. -Ew mîna pêla yekem dihate biderkevtin. Belam liberkevtina rûdanan û diyariyan bi saya kêra "Remana bi serê xwe ve" ji dêlva kêrdarên ji ser serûştîyê dihatin biliberkevtin-. Pêla sêyemê dawî ew bi pêla "Remana Başî" ve di dema çêkirinê de hate binavkirin. Di vê pêla hanê de Merov di rêya lêvenerînên dîtîni û

¹Ji bingehîrîn nivîsandinên J. C. L. Simonde 'dé Sismondi nivîsta wîyî "Neue Grundsätze der politischen Ökonomie" Band I, -Bingehên nuhî aburîya siyasî, begrê I, Akademie Verlag, Berlin di Wanlî 1971 de, di 378 Rûpelan de tête bidîtin, ya ku ew der Wanlî 1818 de hatîye binivîsandin. Wî tevaya bingehên bîr û bawerîyên aburîya siyasîyî dema xwe ji bona bin çavên rexengîrîyê date xistin. Têngiştina vê nivîsta wîyî bingehî liberkevtina zanebûna Abûriyî siyasî dide bimerckirin. Cuma

Felsefî de qanûnan didin bidozandin, yê ku ew rûdanan û diyariyan di rêya lêmeyzekirina zanistî de didin biliberxistin.

Conte -Kont zanistîyên cuda li ser pêpelûkan de date biparvekirin. Ew ji Giştîyên Sade didin bidestpêkirin û ew bi Taybetîyên Dijwar ve têtin bidawîkirin, ango ku zanistî bêtir û bêtir ligel karşinasîyê de têtê bidijwarkirin. Ji hêsantirîn û giringtirîn zanistîyan zanistîya jimarnigarî têtê bidîtin, -ya ku ew bi bingehe hemû zanistîyên serûştîyê ve têtê biderkevtin-. Li paş wê de zanistîyên sitêran, fîzya, kêmya û li paş jî de di dawîya rêzê de zanistîya "Sociologie ango Fîzya Civakî" têtin bidîtin.

Merov dikare bide bidîtin, ku ev parvekirina hanê ew bi xwe ve bi vegîştîkirina remanê û bi -abstraktion-Abstraktion- serê xwekirina wêna ve têtê bidîtin. Di vir de Cont -Kont ligel Hegel -Hêgil de di warê jêhatîbûna wan de di liberxistina pêşvevevtina "Merovanîyê" de bi "Qanûnên" Civakî ve pir nayêtin bicudakirin, yê ku wan Nafka wan nedane bibîrxistin. Belam divê di navbera "Başîfîya" Cont -Kont de, ya ku ew bi serê xwe ve bi felsefî ve têtê bidîtin, û di "Dubistana Başîfîyê" de di zanistîya mêjûwê de bête bicudakirin, ya ku ew ji bal Mamostên Zanistgehên Elemanî de nala Rêyekê û Rêçkê ji bona xwendekarîya vê zanistîya hanê û nivîsandina wêna hatiyê bipêkanîn.

Ev "Dubistana Başîfîyê" di mêjûwê de bi başî ve têtê bidîtin, ku ew bi "Dubistana Rûdanîyê" ve bête binavkirin. Ev Dubistana hanê di sedsalê nozdehan de di pêşî de li Elmanya de di Zanistgehên Geothingen, Heidelberg, Berlin, Bonn, Jena, Leipzig û hinên din de hate bipeydakirin. Li paş de wê rêya xwe di lêgerandina mêjûyî de li Firensa û welatên din de date bigirtin û ew hate bigîştîkirin. -Tevî ku hin ji nimûneyên wê jî ji berê ve minîna destpêkirinê di welatên cudan de hatin biderkevtin, mîna ku me ev li Italya de li nik Mêjûvanên dema vejandinê de datin bidîtin. Ew bi Dubistana "Mêjûyîyî Zanistî" -Sachkundig, sehr bewandert, gelehrtgeschichte- ve û bi Civatên Akadimî ve têtê bidîtin. Herger ku em jê re Bavpîrekî bidin bidîtin, hîç gûman têtê nayête bidîtin, ku Keşê Firensî Jean Marbillon bi Bavpîrê vê Dubistanê ve têtê bidîtin, yê ku ew -1632-1707- der sedsalê heftdehan de hatîye bijîyandin. Wî tevaya jîna xwe li lêgerandinê de ji bona destnivîsan ji bona lêvenerîna wan, ji bona

rexnegirtina wan û ji bona derxistina "Rûdanên Rastîyî" ji wan date birabuhurandin, da ku ew ji wan nivîstên xwe bide binivîsandin. Ew nala Bingehvanê zanistîya "Diplomatîk" têtê bidîtin.

Belam Bingehvanên Dubistana Paşîyî nuh ew bi Mamostên Elmanî ve têtin biderkevtin. Di pêşîya van Mamostan de Leopold von Ranke -1795-1886- di Zanistgeha Berlin de têtê biderkevtin. Li paş wî de Droysen, Mommsen, Von Sybel, Treitschke, Lamprecht û Cortius têtin bidîtin. Ev hemû bi nimûne ve hatin bikirin û li ser rêya wan de hate biçûyîn¹. Dibe, ku derkevîna vê Dubistana hanê di wê gavê de û li Elmanya de nala vegerandina kirdarekî bête bidîtin, da ku ew mêjûwê ji payebûna Mîlî û zalbûna Dewletê li ser de bide biderxistin, mîna ku ev li Firensa de li paş şûreşa Firensî de dihate bidîtin; jiber ku piranîya Mêjûvanên Mamostên Zanistgehan nala Karmendan dihatin bidîtin. Wer bi vî rengê hanê ve Mêjûvanê Firensî di wê gavê de nala "Dadyarê Komarê", Dewletê û Netewe dihate bidîtin.

Di sedsalê nozdehan de têgihîştinên Milî, Netewî û Dewletê li Elmanya de ji her welatekî din bêtir hatin bigeşkirin; jiber ku têgihîştina suwarbûna "Netewe" ligel têgihîştina "Dewletê" de tède nedihate bikirin; jiber ku ew ji bona Mîrneşînîyan dihate biparvekirin, tanî ku Preußen -Prosyâ- Yekîtîya Elemanî di bin Rêberîya Bismarck²

¹Ji xwe li ser vê Dubistana Elmanî de li: Ch. - O. Carbonell: "L'histoiregraphie"-nivîsandina mêjûwê, Paris 1981 de bidin bitemaşekirin. Ew bi mamilkeyeke pir baş ve têtê bidîtin û tède agehdarî li ser Dubustanên din jî de têtin bidîtin. Ew pir kêr li ser felsefa mêjûwê dide biaxivtîna û ew ligel Idyolîcîyê de nade biaxivtîna. Ismet Şerif Wanî

²Ji xwe re bi dîr û dirêjî ve li ser jîyana Bismarck û dema wî de, li ser kar û kêrên wî de di mêjûwa Elmanya û ewropa de di: Ernst Engelberg: "Bismarck -Urprouse und Reichsgrûnder-" -Bismarck, Proysîyê Kevnar û Bingehvanê Şahîşahîyê, Akadimie Verlag, Berlin, di sala 1985 de, di 839 Rûpelan de bi zimanê Elmanî bidin temaşekirin. Kêr Nivîstên Jîngarîyê wetov bi xweşî ve mîna vê nivîsta Bismarck têtin bixwendin û kêrên xweyî kûr û qol di nava remana mejîyên Merovan de didin bihiştin. Jîyana Bismarck tevî dijûnên di nava wê jî de ne dîr û ne jî nêzik li belê bes û bi tenha ve ew nala mêjûwa Elmanya di xebatê wê de ji bona Yekbûna wê û Pêkanîna Dewleta wêyi milî dihate bidîtin. Armanca Bismarck di Yekbûna Elmanya, xurtbûn, pêşkevîna, geşbûn û xweşbûna civaka wê de dihate bidîtin. Cuma

de û li jêr Desthilatîya Qeralyê wê de date bipêkanîn. Halojî Italya jî bizaveke nala Elmanya di wî sedsalî de ji xwe re di nava xwe de date bidîtin, ya ku wê jî yekitîya wêyî siyasî date bicîanîn. Hîç gûman jî têde nayête bidîtin, ku Dubistana Baştîtîyê bi xwe jî ve nala kirdarekî vegerandî li ser "Hîçîya" "Romantikî" û Nimûnetîya Elmanî de hate bidîtin.

Der sala 1867 de J. G. Dryosen nivîsta xwe "Grundrisse der Historie" -Kurtiyên Bingeîyî Mêjûwê nala Ranke date binivîsandin. Der sala 1889 de E. Bernheim -Bernhaym nivîsta xwe li ser "Lehrbuch der historischen Methode" -nivîstafêrbûnê li ser Rêya Mêjûyî" de li bajarê Leipzig de date bibelavkirin. -Herwehajî ev nivîsta hanê jî fêrî Rêzanên ziman jî ... dide bikin-.

Zanistgehên Firensî pir çavdêrîya vê rêyanivîsandina mêjûwê nedane bikin. Der sala 1889 de Seignobos ligel Langlois de nivîstek di bin navnîşana "Intraduction et études historiques" -pêdeçûnek li ser xwendekarîyên mêjûwê de date bibelavkirin. Li ser vê nivîsta hanê de hate bigotin: "ku ew bi baştîrîn nivîst ve tete biderkevtin, ya ku ew ji bona fêrbûna nivîsandina mêjûwa deha qencîrîn tete biditin". Magelo Merov dikare rêyên nivîsandina mêjûwa mina rêzanên zimên -yanjî hunera pêjîn bête bifêrkirin? Magelojî mêjûweke "deha Qencîrîn" yanjî "Qencîrîn" tete bidîtin? -Evaya Merov bi "El-Kamil fi El- Tarîx" ve li nik Kurê Esîr de dide bibîrxistin-.

Di gava ku Cont -Kont "Baştîya Civakî", Hegel -Hêgil "Nimûnetîya Mêjûyîyî bi serêxwe ve" û Karl Marx -Marks "Metîryalîya Mêjûyî" datin biderxistin, Ranke date bicîkirin, ku tiştê giringî bi tenha xwe ve di nivîsandina mêjûwê de derxistina "Bûyînê" yanjî "Rûdanê", yaxud -Faktum, Wahrheit- -"Rastî" tete bidîtin û wê di nava zînetên wêyî wê gavê de -bi bê felsefe ve û bi bê lêvenerîna wêna ve di dûrbûnê de- bidin bipalpêdan-.

Li ser Mêjûvan de tete bidîtin, ku ew rûdanan ji "Kanîyên wanî Kokî" li paş lêreknegirtin û lêvenerandin de bidin biderxistin, da ku ew ji rastîyên wan di rêya -Erundition - Gelehersamkeit- xwedina pir de bête bipiştraskirin. Li paş de divê ku ew wan rûdanan ligel hevdu de bide bikomkirin û wan di nava zînetên wanî dorhêlîyî xweser de bi bê felsefe û bawerîyên xwe ve bide biliberxistin. Li ser Mêjûvan de tete bidîtin, ku ew hîç tiştêkî nede binivîsandin, heger ku ew jê piştrast

neyête bidîtin. Divê ew mêjûwê bi zimanekî rûn ve ligel bi bîrxistina kanîyan de bi hûrbûn ve bide binivîsandin.

Ligora Seignobos û Langlois de divê nivîsandina "Mêjûwa Başîtiyê" di nava van qonaxên tên de bête biderbaskirin:

- Yekem civandina belgeyan û kanîyên kokî. Belam çawan ew divên bêtin bicivandin û binaskirin. Ev bi xwe jî ve û bi serê xwe ve berekî taybetî di zanistîya mêjûwê de dide bipêkanîn. Hinanan ev bi zanistîya -Heuristique- Hoyristik ve dane binavkirin.
- Duwem lêvenerandina belgeyan bi karkirinên cudan ve ji -critique- -rexnekirinê têtin bidîtin, da ku bête bizanîn, magelo ew kokî ne yanjî -authenticité- qelpin? Divê ew ji şaşbûnên çapê yanjî ji şaşbûnên nivîsandîne yanî ji şaşbûnên din jî bêtin birastkirin û ev şaşbûnên hanê bêtin biliberxistin. Herwehaji divê kanîya belge û mêjûwa wîna bête bibîrxistin û magelo Merov dikare -crédibilité- pişta xwe bi wan belgeyan ve bide girêdan yanjî Merov nikare pişta xwe bi wan ve bide bigirêdan?
- Derxistina -Faktum- Rûdanan ji nava wan belgeyan bi hûr lêvenerînkirin ve tete bidîtin. - Ev bi xwe jî ve bi karkirineke "Analyse" -Lêvenerandinê ve tete bidîtin-.
- Li paş vê de Mêjûvan bi gihandina "wan Rastîyên Derxistî" ve bi hevdû ve tete birabûn. Ev karkirina hanê bi karkirina "Suwarkirina Mejûyî" ve -ji dêlva gotina Synthèse ve tete bigotin.

- Li ser Mêjûvan de divê ku ew pêwendîyên suwarkirî bide bironîkirin, bêyî ku ew hîç kêsekê bi hestîyên xweyî bide bidan yanjî bêyî ku ew dest ji bona Romantîkîyê -Xweşikirinê bide biavêtin, da ku lêgerandina wîna "bi rastê ve" bête bigirêdan û rola Mêjûvan bes û bi tenha ve divê bi pêşkeşkirina pêşgotineke ronahîkirinê û rûnkirinan ve di jêrî perê per de bête bidîtin.

Ji bîr û bawerîyên "Ecole positiviste - Positivischeschule" -Dubistana Başîtîyê-bingehî -çi li Elmanya yanjî li Firensa de yaxud li welatên din de tête bidîtin.

- Ew bi serxwebûna xweyî remanî ve ji bawermendîya siyasî yanjî oldarî û bi rastgoya xweyî remanî ve -bi bîrxistina rastîyê ve- tête binîşankirin
- Ew bi hûrbûna xwe ve û dûrbûna xwe ve ji giştîyên valayî, ji şeweyê peyvdarîyê, ji hestên romantîkî û ji meyzekirinên felsefî tête binîşankirin.
- Bi serûştî ve tête bidîtin, ku Mêjûvan jî mina her Merovekî bi xwedan mêldarîya taybetî ve li ser rûdanên mêje ve yanjî ligel wan Merovan de, yê ku wan rolek di mêjûwê de dane biyarikirin, tête bidîtin.

Belam bi erkê wî ve tête bidîtin, ku ew wan rûdanan di nava zînetên wanî mêjûyî de bide bidanîn û wan ligora li rastê de derbarê bi pêla wan ve bide bironîkirin; jiber ku ji bona her pêlekê hîşmendîyeke wêyî taybetî pêve tête bidîtin. Divê ku ew li rûdanên mêjê de bi hişîtîya Serdar yanjî Amojgar ve nede bitemaşekirin. Ji karê Mêjûvan

nayête bidîtin, ku ew bîr û bawerîyên xwe li ser mêjûwê de bide biderxistin, yanjî ku ew xwe nala Amojgarvan di reweşta çûna Merovan de bide biderxistin.

Gûman têde nayête bidîtin, ku biserkevtina "Dubistana Başîtyê" yanjî "Dubistana li Rasta" Elmanî de li Firensa de nala kirdarekî vegerandinê li ser mêjûwê de hate bidîtin, ya ku ew di pêla şûreşa Firensî de yanjî xweser li paş wê de hatibû binivîsandin; jiber ku piranîya wêna mêjûweke "engageé-Verpflichtet" -Erkî¹ bû û armancên wêna sîyasî û bawermendî bûn û ew ji bona mizgînîkirina bawerîyên şûreşê -di Azadîyê, Dadgerîyê, Wekhevbûnê û Biratîyê de-dihatî bidîtin û wan bi Zanistîyê û Komarê ve didan bişabaşkirin. Wan hemû rûdanên pêla Qeralî didan bireşkirin. Bi rastî jî ve nehemû pêla Qeralî bi reşîti ve dihate biderkevtin û nejî ew tevde bi sipî ve dihate bidîtin. Ev jî bi xwe jî ve derbarê Komarê de tête biderkevtin².

Bîr û bawerîya Nivîsvanê van dêran tête bidîtin, ku li rastê de dide bineçarîkirin, ku rûwê pirsîyarekê yanjî dujwariyekê divê di hemû rex û berên xwe de di lêgerandina xwe de bêtin bironahîkirin. Herger ku Mêjûvan evaya date bikirin, wê çaxê ji mafeyê wî, na hêjbêtir ji erkê wî tête bidîtin, ku ew rûyekî di ser rûwê din de bide bigirtin, bi mercekî ve ku ew ji bona rûwên din de mafeyê wan di ronîkirinê de bide bidan û ew hoyê di sergirtina rûyekî de di ser yê din de -yajî devjêberdana bêlayîna xwe- bide bironîkirin. Ji aliyekî din de helbijartina danava lêgerandinê bi serê xwe ve ew ji bona Nivîsvanê mêjûwê tête bivegerandin. Ev bi xwe jî ve bi destdirêjî ve ji bal Nivîsvan tête bidîtin, bê ka ew çawan mêjê dide bidîtin û ew li ser tiştêkî ji yê din de dide bipiştgirtin. Bi bê nerîna li ser Dubistanên

¹Yekekî dayite bigotin: li paş ku min "mêjûwa Şûreşa Firensî" ji bal Thiers -Tîrz "Mêjûvanê Komarî" de dayite xwendin: "Bi rastî ve ew nala dam û destgehekî cengîni ve ji bona raskirina remanên Şûreşê ve tête bidîtin". Ismet Şerif Wanlî

²Yekekî dayite bigotin: "ku Mêjûweke Mîrîyî derewker tête bidîtin, ya ku ew di Dubistanan de tête bifêrkirin. Herwehaji Mêjûweke veşartî tête bidîtin, ya ku jê Mero tête bişermezarîkirin". Ismet Şerif Wanlî

Mêjûyî de sedsalê nozdehan di seranserî Ewropa de bi sedsalê mêjûwê ve dihate bidîtin. Têde bi hezaran ve nivîstên ji mêjûwa siyasî, supahî û herwehajî pêrejî mêjûwên li ser huneran, zanistîyan û bajartîyên li dûhev de hatin biderkevtin.

Li Firensa de Dewlet, Ostandaran û Zinîstgehan ji dawîkirina cengên Napolyonî -ji pêla Padîşahîya Restauration-Destûrî, ji pêla Napolyonê Sêyem û ji pêla Komara Sêyem- bi karên pir sengîn ve hatin birabûn, da ku ew tiştan bidin biçakkirin, yê ku bahoza şûreşê ew dabûn bikavilkirin. Ew di pêşî de bi amarkirina tevaya belegeyan, kanîyan, piştêgirtinan û belavkirinan li ser berê welatî û cihî de yanjî ew ligora danavan de pê hatin birabûn. Wan ew di Bibliographie - Bibliyografî -Fehrestên nivîstan de datin bibelavkirin.

Dubistana "Ecole des Chartes -Şarîtê li Sorbon de û li paş de Dubistana "Ecole paratique des Hautes Etudes - Bicîanînê di Xwendekarîyên bilind" de, ya ku ew ji Dewletê azad bû, di sala 1873 de hate biderkevtin. Herwehajî "Dubistana Firensî di Etîna de ji bona Xwendekarîya Şehristanîya Yunanî û -Pêwendîyên Firensîyî yûnanî- di sala 1846 de hate bidamezirandin. Li paş jî de "Dubistana Firensî li Roma de di sala 1873 de hate bisazkirin. Herwehajî Dubistana Firensî û Çînî jî hate bisazkirin. Firensa mafeyê bi tenha xwe ve ji bona Lêkolandin û Xwendekarîya Şopên Kevnarî di Iranê de ji xwe re date wbiêrgirtin. Di Firensa de xwendekarîya şehristanîyên, fêrbûna zimanên rojhilatî, musulmantî, asyayî û efrikayî mîna Ingilistanê hatin bipêşvekevtin. -Di vê pêla hanê de Rojhilatnasê Firensî Champollion-Şampolyon hate bidîtin, yê ku wî veşartoka nivîsandina Misrîyî Kevnar bi Nîşanên Hêroglîfî de date bivekirin-. Herwehajî di Paris de Kovara "Revue historique -Mêjûyî" der sala 1876 de hate bidamezirandin, ya ku li dor û berên wê de Karşinasên "Dubistana Baştîyê" hatin bikomkirin.

Pir bi seyr ve têtê bidîtin, ku şûreşa Firensî bi kaviil û wêrankirinên ve bi dam û destgehên mêjûyî û serçavîyên wêna ve kêrdarîyek li nik çînîyên gelêrî de ji bona evîndarîya xwendina nivîstên mêjûyî de û bi taybetî ve "Mêjûya Nihayî" date bigûrkin. Herwehajî wan li paş de nivîstên "Çîrokên Mêjûyî- jî ji xwe re dane bixwendin, yê ku ew ji rengên ji bal Alexander Dumas hatine binivîsandin, -yên ku di nava wan de rastîya mêjûyî ligel nigaş de têtê

bitevlihevkirin-.

Pir pê neçû, ku li ser nivîsandina mêjûwê de bi şeweyê "Dubistana Başîtîyê" ve li Firensa de û bi taybetî ve li paş belavbûna remanên Sosyalistî û Markisî de rexne hatin bigûrkirin; çûnke, mêjûwa "Başîtî" yanî mêjûwa li rastê de, -heger Merov bikaribe bide bigotin, ew bi "Mêjûwa Zuha" ve tete biderkevtin, ya ku ew li ser rûdanên siyasî û aghdarîyên cengan de dide bigirêdan, bêyî ku ew hîç hoyên wanî dûr bide bironkîrin. Ew jîher felsefeyeke mêjûyî û ew jîher jêhatbûneke xweyîti tete biboşkîrin. Xwendina wêna pir bêzarbûnê û sergêjîyê di sarbûna wênayî "Zanistîyê" de û pîrbûna rûnkîrinên wêyî perî û bibliyoragafîyên wê de dide bigûrkirin. Di nava wêna de kesîtiya Mêjûvan bi hoyê neçarbûna "Rebenîyê" û "Bêlayîbûnê" ve tete biwindakîrin. Herwehaji ew bes û bi tenha xwe ve jî bona Xwendevanên helbijartî ji Mamostên û Xwendevanên Zanistgehan û hin ji Evîndaran hatîyebi nivîsandin.

6. Sosyalistî, Markisî û Mêjû¹

Markisistî bi taybetî ve giringbûneke wêyî mezin di mêjûwa cîhanê de tete dîtin; jiber:

- ku ew liberkevtinekê ji bona mêjûwê û qanûnekê ji bona tevaya pêşvekevtina civakên mirovanîyê di her cihekî û demê de dide biraxistin -û ew lê dide bipîştgirtin, ku wê ew liberkevtin û ew qanûna hanê dane bidozandin-.
- Wê ji bona bicîanîna siyasî date bikirin, ango wê ji bona pêkanîna Dewletên Sosyalistî di beşekî mezin de di cîhanê de date bikirin.

¹Bi başî ve tete bidîtin, ku Xwendevan ji xwe re li tevaya nivîstên Marx, Engels, Lenin de û herwehaji li nivîstên din de di vî warê hanê de bidin bitemaşekirin; jiber vê jî ez wan kanîyan dûr yanî nêzik li vê derê de nadim bitomarkirin. Cuma:

- Kêrek wêyî mezin li ser pêşvexistina jîyana Karkeran û Çînîyên Gelêrî de di nava welatên sermiyandarî de û di nava piranîya welatên cîhana sêyem de hate bidîtin.
- Kêrek wê li remanan de bi şeweyekî giştî ve hate bidîtin. Herwehajî wê li ser remangîrên gewreyî Nesosyalistî jî de date bikin.
- Di dawî jî de hin ji kêrên wê li ser derkevîna "Dubistana Mêjûyî Nuh" de li Firensa de di - Dubistana Salan" de û bi belavkirina wê ve di nava welatên cîhanêyî din de hatin bidîtin
- Wê ji bona renekî ji zanistîya mêjûwê ango "Mêjûwên Sosyalistî" date bikin, yên ku ew bi mêjûwên "Şûreşgêrîyî Firensîyî Xebatkêş" ve têtin binavkirin, ango ku Nivîsvanê mêjûwê bi xwe jî ve ew mîna "Çêkirvanê Mêjûwê" tete bidîtin¹.
- Heger ku em xwe li ser serdema nuh de bidin bihiştin, em dikarin Feylesufê Firensî J. C. L. Simonde de Sismondi, -yê ku ew der salên 1760-1825- de hatîye bijîyandin-, mîna Destpêkvanê di pêkanîna Dîtinên Sosyalistî de bidin bidanin².

---

¹Ev remana Ismet Şerîf Wanlî li ser wê remana Marx -Marks tete bigotin, ya ku ew dibêje: ku "Merov mêjûwa xwe bi destên xwe ve dide hûnandin".

Li gora bîr û bawerîya min û hêjbêtir li gora tevaya tégihîştina min ji bona mêjûwa merovanyê de bawerîya Marx bi rastî ve tete bidîtin. Li vêderê de hêjbêtir divê bête bigotin, ku ez bi piranîya bîr û bawerîyên Hegel û Marx ji dil û can ve bi rastîya wan ve didim bibawerkin; jîbervêjî di vî warê hanê de pir caran bîr û bawerîyên min û Ismet Şerîf Valî li bin guhên hevdu de têtin bikevtin. Cuma

²bîr û bawerîyên Sosyalistîyê -Civakîyê- di tevaya mêjûwa merovanyê de ji dema

Sismondi ji kokeke Xanedanî dihate bidîtin û ew di pêşîya sedsalê çêkirinê û pêşkevîna zanistîyî nuh de hate bijîyandin. Remanên wî bi "Başîti" ve dihatin bidîtin, ango ew li jêr kêra pêşvekevîna zanistîyê de dihatin bidîtin. Herwehaji dilê wî li ser Rewşa Çînîyên Karker dihate bişewitandin. Wî ji xwe re Civakeke Sosyalistîyî "Qertkirî"¹ ji bona ayînde date binigaşîkirin, ku di nava wêna de Pêyên Çêkirina Sermiyandariyê û Karkerên di kar de bi "Harmonie" -lihevhatî û bi hev re ji bona berjewendîya tevaya pêşvekevîna civakî di bin Serpereştiya Kenîştê de dê bêtin bijîyandin.

Karl Marx û yê li dû wî de remanên Sosyalistîya Sismondî bi nigaşî ve datin bidanîn.

Li paş de remangîrê Firensî Proudon -Pirodon hat bidîtin, -yê ku ew der salên 1809-1865- hatîye bijîyandin. Ew di koka xwe de Karker bû. Li paş de ew bi Xebatvanekî Sundikatî û Rojnamevan hate bikirin. Wî daxwaza hilanîna xwedîtiya Neferî date bikirin. Hêdî hêdî wî daxwazên xwe dane bisivikkirin û wî daxwaza qanûnan date

---

pêkahtina çîniyan de têtin bidîtin. Merov dikare van bîr û bawerîyên hanê di bin pîr navên cundan de çî li vê dunya me de yajî li dunya din de di nava hemû ayînen merovanîyê de û di seranserî şehrîstaniyê wê de bidin bidîtin. Hemû çakvanên cihanê di nava xewna Soyaslistîyê de têtin bidîtin. Merovanî û dadwerîya civakî di her zemanekî de ew ligel hevdu de bi cewî ve têtin bidîtin. Jiber veyekê ji bi başî ve nayête bidîtin, ku Merov vî Merovî yanji yê din bi Bingehvanê remanên Sosyalistîyê ve bide bidanin. Cuma

¹Ji xwe re di warê Sosyalistîya Otopî -Nigaşî- de li: Tomas Morus "Utopia" -Nigaşî, Reclam, Verlag Philipp Reclam Yun. Leipzig, sala 1985 de di 173 Rûpelan de bidin bitemaşekirin. Vî Merovanîyê Ingilîzîyî dema vejandinê -1478-1535- tevaya bedbûna remana Xwedîtiya Neferî û kêrên wê di nava Civaka Merovanîyê de date biderxistin. Ev nivîsta hanê nivîsteke bi nav û bangî Sosyalistîya Nigaşî ve tete biderkevîtin.

Tomas Morus ji ber remanên xweyî Merovanîyî dadgerîyî şûreşgerîyî civakîyî bilind ji bal Padîşahê Ingilîstanê de der sala 1535 de hate bidarvekirin. Belam bîr û bawerîyên wî dûr yanji nêzik di şûreşa Ingilîzî de û di pêkanîna Komara wî de der sala 1640 de careke din ji nûve di nava Ingilîstanê de hatin bigeşkirin. Cuma

bikirin, yên ku ew jîna Karkeran didin bixweşkirin û şopên bed, yên ku xwedîtîya Neferî li dûxwe de di nava civakê de û di nava pêwendîyên kar de dide bihiştin, didin bisivikkirin. Ango Sosyalistîya No ji bona "Sosyalistîya Réformiste -Veçakkirinê" hate bipêşvexistin. Markisistan bi xurtî ve rexne û şerê wê datin bikirin; jiber ku ew "lihevhatinê di navbera Pirolitarya û Borcuwazîyê de" dide biwênerkirin. Bi rastî jî ve Proudhon -Pirodon roleke mezin di rewaca bîr û bawerîyên Sosyalityê de date bilîstin. Ew jî Binvanên tevgera Sundikatîyî Karkerî li Firensa de tête bidîtin. Belam wî di dawîya jîyana xwe de ji bona tevgera "anarchisme" -Serberdayê date bibangkirin, ya ku pê Bakounine -Bakonin date biamojgarîkirin.

Herwehaji remangîr û siyasîyê Elmanî Lassalle -Lasal, -yê ku ew der salên 1825-1864 de hatîye bijîyandin-, bi Wênerê "Sosyalistîya Veçakkirinê" ve li Elmanya de tête bidanîn, Wî Marx -Marks û Proudhon -Pirodon didan binaskirin. Wî tevgera Sundikatîyî Kargerî li Elmanya de date bisazkirin. Marx wî li ser remanên wîyî milî de û pêrejî li ser mêldarîya wîyî veçakkirinê de dide birexnekirin.

Me dît, ku Hegel -Hêgil di Felesfa Dîyalîktîkîyî Mêjûyîyî Nimûnetî de "Mêkanîka" Qanûnên "Pêşvekevîna Merovanyê bi Çengbûnên Rengînê ve" date biraxistin. Ev jî bi hoyê giranbûna "Çendî" ve ji yekekekî ji hêza civakîyî pevçûnkar di nava "Dijbûnên" xwe de hate bidîtin. Ango ku wî pesindana "Mêkanîkîyî Alavê" dayite bidan. -Heger Merov bikaribe vê bide bigotin.- Wî ev date bigotin, bêyî ku ew Nafka "Hêza Livandinê" yanjî "Motor" bide bironkirin, ya ku ew wî destgehî dide bilivandin.

Felsefa Karl Marx, -yê ku ew der salên 1818-1883 de hatîye bijîyandin-¹ û Dost û Hevalê wî Friedrich Engels, -yê ku ew der salên 1820-1895 de hatîye bijîyandin-², li ser Metiryalîya Mêjûyî de nala bersivêkê ji bona runkirina nafka wan hêzên livandî hate bidîtin û ew nala bi dûr û dirêjbûneke Mêkanîkîyî "Destgehê Civakî" û Pêşveçûna

---

¹Ji xwe li kurtîya jîn û karên Marx di "Philosophen/Lexikon" de, Dietz Verlag, Berlin sala 1984, R.628-643 bidin bitemaşekirin. Cuma

²Ji xwe re li ser Kurtîya jîn û karên Engels de di "Philosophen/Lexikon, Dietz Verlag, Berlin sala 1984 de, R. 236-250 bidin bitemaşekirin. Cuma

Civaka Merovanîyê ve hate bidîtin.

Ne Marx û ne jî Engels bi têgihîştina Akadimî ve jî Mêjûvanan dihatin bidîtin. Belam ew bi Feylesufên mêjûwê ve dihatin biderkevtin. Marx di nava maleke Elmanîyî Burcuwazî de hate birabûn. Wî qanûn, mêjû û felsefe date bixwendin. Ew pir di nava Ewropa de hate bigerandin, berî ku ew jî xwe re bajarê Lodon bi bingeş ve bide bidanîn. Li paş de Engels jî pê hate bigihaştin. Engels jî maleke Elmanîyî Çikirvaniyî Dewlemend bû. Karxaneyeke wanî caw li Manşêter -Ingilistanê- de hebû. Engels demekê di wê karxanê de date bikirin. Wî tede bi herdû çavên xwe ve perîşanîya Karkeran date bidîtin. Wî li ser vê de nivîstek di bin navnîşana "zînetî Çînîya Karker li Ingilistanê de" der sala 1845 date bibelavkirin. Der sala 1844 de Hevalê wî berî wî nivîsta xwe "Rexneyekî Giştî li ser Aburîya Siyasî de" dabû bibelavkirin. Engels di nivîsta xwe de bi xurtî ve rexne li Civaka Sermeyedarîyê de date bigirtin, mîna ku wî ew didate bidîtin. Wî tede daxwaza rizgarîkirina Karkeran didate bikirin. Di vî warê hanê de ew û Karl Marx bi hev re dihatin bigihaştin. Wan bi hev re dane bikarkirin û herwehajî wan bi hev re nivîstên "Mala Perest" der sala 1845 de, "Idyolîcîya Elmanî" der sala 1846 de, "Manifêsta Partîya Komonist"¹ der sala 1848 de, "Koka Malê, Xwedîtîya Neferî û Dewlet" der sala 1884² dane bibelavkirin. Di vê felsefa hanê de rexne li Sosyaliştîya Utopî, Sosyaliştîya Proudohnîyî "Burcuwazîyî Biçûk" û "Metiryaliştîya Mekanîkîyî" Hegel -Hêgilî tete bikirin. Herwehajî tede runkirinek ji bona "Metiryaliştîya Mêjûyî" û bangek ji bona Karkerên cîhanê tete bikirin, da ku ew şûreşa Pirolîtarî bidin bivêxistin.

Marx di nivîsta xwe de "Perîşanîya Felsefê" de, ya ku wî ew

¹Min der sala 1975 de "Manifsta Partîya Komonist" ji bona zimanê Kurdî zaravayê kurmancî di bin navê Soro de date biwergerandin. Ew jî bal Hevra de di nava Wêşanên Ronahî de der sala 1976 de hate biçapkirin. Ez hêvîdarim, ku dê ez wê careke din bidim bibaşkirin û ji nûve wê bidim biçapkirin. Cuma

²Wer tete bidiyarkirin, ku danîna mêjûwa sala 1884 ji bal Ismet Şerif Wanlî de ji bona nivîsandina "Die heilige Familie oder der Kritik der kritischen Kritik"- Mala Perest, yanî Rexne li ser Rexnegîrîya Rexnekirinê de bi şaşî ve hatîye binivîsandin; jiber ku ew der sala 1844 hatîye bibelavkirin. Philosophen/Lexikon, Dietz Verlag, Berlin, sala 1984, r. 629. Cuma

der sala 1847 de date bibelavkirin, hêrîş ji bona metirsîya Proudohn date bibirin. Ew pêlekê li bajarê Parisê de hate birûniştin û wî der sala 1859 de nivîsta xwe "Zur Kiritik der Politischen Ökonomie" -Ji bona Rexnegirtinê li ser Aburîya Siyasî de- date binivîsandin. Li paş de wî nivîsta xweyî bingehî "Das Kapital" -Sermiyan -Bergê Yekem, Cuma- ji sala 1867 date bibelavkirin.

Marx û Engels têgihiştina "Pevçûna Çînîya" ji Mêjûvanên şûreşa Firensî Thierry û Guizot ji xwe re dane biwergirtin. Herwehaji Marx mîna "Mêjûvanekî" ji bona xwendekarîya hin ji pêşkevtinên şûreşa Firensî hate birabûn. Wî derbarê "Pevçûna Çînîyan li Firensa de der salên 1849-1850 de" û "Roja 18 Brumaire¹ û Liwis Bonapart" û li paş de "Cenga Navxweyî li Firensa de der sala 1871 de" date bibelavkirin. -ango Cenga Navxweyî di navbera Şehrebanîya Paris yanjî "Commune"² Sosyalistî, ya ku ew ji bal Karkeran û Çînîyên Karkerî ve dihate bilêpiştgirtin û hêzên Supahîyî xweparastî, yê ku ew ligel Napolyonê Sêyem de beramber bi Pirosoya Elmanî ve hatibûn bişikenandin, hatibû bivêkevtin.

Herwehaji Engels der sala 1853 de "Şûreş û Şureşa dijî li Elmanya de" date bibelavkirin. Wî ji sala 1850 tanî sala 1869 de di karxanên Bavê xwe de dida bikarkirin, da ku ew yarmetîya Marx û tevgera wî bi diravî ve bide bikirin. Wî li ser "Cenga Navxweyî di nava Dewletên Yekgirtîyî Emerîkî de" date binivîsandin.

---

¹Li paş şûreşa Firensî de Serdarîya Firensî dest bi veguhertina navên mehan date bikirin. Wê ji bona wan navên nûh datin bidan, yê ku ew demsalan didin biderxistin. Wer bi vî rengê hanê ve meha Brume bi gotina Mijê ve bi zimanê Firensî ve tête biderkevtin. Ew bi xwe ve meha November -çirya paşin bû, ya ku navê wêna bi "meha mijê" ve hate bikirin. Wehaji meha cotan bi meha "Floral" ango bi -meha gulan" ve hate biveguhertin. Belam vê veguhertina hanê pir neda bidirêjkirin û navên mehan careke din mîna navên Kevnar hatin bivegerandin. Ismet Şerif Wanlî

²Ji xwe re careke din li "Tagebuch der Pariser Kommune" -jorgarîyên Komona Paris de ji bal Karl Marx, Friedrich Engels, Dietz Verlag de, Berlin sala 1971 de bidin bitemaşekirin. Cuma

Gava ku Marx li bajarê London de der sala 1883 de hate bimirin, Engels li ser Goristana wî de hate bipeyivandin û wî date bigotin: "Marx Qanûna Pêşkevtinê di Mêjwûwa Merov de date bidozandin, mîna ku Darwin Qanûna Pêşkevtinê di Serûştîya bi Can de dayîte bidozandin"¹. Magelo "Qanûna" ji bona Pêşkevtina Civaka Merovanîyê ji bona hemû heyaman û ji bona tevaya Kadê ve mîna Dîtina Darwin di Pêşkevtina Rengên Canawerî û Şînatîyê de li gora Qanûna Dorhêle de tete birastderkevtin? Magelo Sosyalistîya Marx û Engels bi rastî ve bi "Sosyalistîya Zanistîyê" ve li jêr Qanûneke rawestyayî û Cîhanî ve tete biderkevtin²?

Tête biderkevtin, ku ligora vê dîtina hanê de divê Merov di her civakeke mirovanîyê de di navbera bingehên aburî-civakî de di bingeh de, yên ku ew bi "Pêwendîyên Berkirinê" ve têtin biderkevtin û di navbera "Superstructures" -Qatên jorî de ji siyasî, qanûnî û remanî de

¹Divê li vêderê de bête bigotin, ku Zanistvanê Ingilîzi Charls Darwin, yê ku ew sala 1809-1882 de hatiye bijiyandin, li ser "Die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl" -Pêkhatina nifşan di rêya Helbijartîna Beranîna Serûstî de- di veguhertinên di laşên Cenaweran û Şîniyan de di bin kêra Dorhêle de, li ser "koka Merov" de - li gora Pêşkevtina Merov ji Meymûn de - û li ser "Pevçûna Jiyanê" de di warê Serûştîyê de dayite binivîsandin. Ismet Şerif Wanlî

Ji xwe re di vî warê hanê de li Charls Darwin "Die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl" -Pêkhatina nifşan di rêya Helbijartîna Beranîna Serûştî de, Reclam, Verlag Philipp Reclam Jun. Leipzig, sala 1984 de di 566 rûpelan de bi zimanê Elmanî ve bidin bitemaşekirin. Herwehaji ji xwe re li Charles Darwin de bidin bitemasekirin: Erinnerung an die Entwicklung meines Geistes -Autobiographie- 1876-1881. Tagebuch des Lebens und Schaffens 1838-1881. Francis Darwin. Eninnerungen aus meines Vaters täglichen Leben 1887" -bîrwerîyên min li ser pêşkevtina hiş û rûçikên min de. -Jîngarîya min- ji sala 1876-1881. Rojgarîyên li ser jîn û afirandinên min de ji sala 1836-1881. Francis Darwin: ji jîna rojgarîya Bavê min sala 1887, Urania Verlag, Leizig, Jena, Berlin 1982 de di 293 rûpelan de. Cuma

²Emê bersiva vê pirsê ji bona Maurice Dobb di "On Economic Theori and Socialism" -Li ser dîtina aburî û sosyalistîyê de, Second impression 1956, London, Reutledge & Kegan Paul LTD. di 293 Rupelan de bi zimanê Ingilîzî ve bidin bihiştin. Cuma

bide bicudakirin¹. Ya pêşî ya duwem -ji Qanûnê, Dewletê, Serdarîyê, Oldarîyê û Felsefê- dide binîşankirin. Belam ya duwem jî ji alîyê xwe ve li ser bingehê -Diyaliktîkî- de li ser ya yekem dide bikêrkirin. Wer em di civaka sermeyedarîyê de di bingeha civakê de pêwendîyên berkîrinê didin bidîtin, ango em "Parvekirina Kar" li ser bingehê çînîti de didin bidîtin, ya ku ew tede ligel hêza berkîrinê de, ya ku ew di Karkerên Çewisandî de tete biwênerkîrin, tete biberamberkîrin. Xwedîyên Sermiyanan xebata destên karkerî ji bona berjewendîya xwe û bêtîrkîrîna sermiyanên xwe didin biçewisandin. Gava ku karxanên çêkirinê têtin bibêtîrkîrin, werjî di wê gavê de bi xwe jî ve hêza berkîrinêyî karkerî tete bimezintîrkîrin û pêrejî Pevçûna çînîti bêtir tete binokîrin, ya ku ew "Dijbûneke" bingehî di sermeyedarîyê de dide bipêkanîn. Ev dijbûna hanê bes û bi tenha ve bi "Çêngbûneke Rengîn" ve tete biçarekîrin. Ango ew bi Şûreşeke Pirolitarîyî Sosyalîstî ve tete biçarekîrin, gava ku Xebatkêş bi darêzorê ve Serdarîkîrinê û Xwedîbûna "Destêyên Berkîrinê" -ji karxanan, destikan, erd û hêzên livandinê- ji bona berjewendîya çînîya karî ji bona nava destên xwe didin bixistin û Burcuwazîyê nala çînîyeke civakî didin biderkîrin û binabûdkîrin. da ku çînîya karkerî bikaribe van armancan bide bicîkîrin û li ser Serdarîkîrinê de li paş Şûreşa Sosyalîstî de bide biparastin, divê ku ew "Diktatorîya Pirolitarya" ji bona pêla veguhestinê bide bineçarîkîrin; -ya ku dîtin dirêjbûna wêna nade binîşankîrin-, da ku ew Burcuwazîyê, tevaya hêzan û remanên dujminatîya çînîya karkerî bide bitarûmarkîrin. Ev qonaxa hanê bi "Avanîkirina Sosyalîstîyê" ve dihate binavkîrin û ew bi gihandina "Civaka Komonîstîyê" ve tete bidawîkîrin. Di vê qonaxa dawî de çînîyên civakî û tevaya dijbûnanan têtin bihilanîn. Merov di bextiyarîyê û wekhevîyê de li ser bingehê "Her Kesek li gora karîna

---

¹Ji xwe re di vî warê hanê de li Von Edgar Salin de di "Geschichte der Volkswirtschaftslehre" -mêjûwa Berê aburîyî milî, A. Francke AG. Verlag J. C. b. Mohr -Paul Siebeck-, Bern, Tübingen, sala 1951 de bi zimanê Elmanî ve di 205 Rûpelan de bidin bitemaşekîrin.

Herwehaji ji xwe re li "Geschichte der Volkswirtschaftslehre" -mêjûwa Berê aburîya milî ji bal Günter Schmolders, Rowolt Taschenbuch, Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg, 1962, di 360 rûpelan de bi zimanê Elmanî ve bidin bitemaşekîrin. Cuma

xwe de û her Kesek li gora Niyazmendîya xwe de" tête bijiyandin. Di dawîya qonaxa Komonistîyê de Dewlet bi rengî ve têten bihilanîn. - Niyazmendî ji bona wêna û nejtî ji bona Polîsan tête bidîtin, da ku ew rêstikê û qanûnê bidin bidanîn. Divê li vêderê de bêtebi gotin, ku Serûştîya Merovê Komonist ji Kesîtiya xweyîti çavnebarî ji bona evîndarîya Berjewendîya Giştî û karkirina wêna hatîye biveguhertin. Jiber ku Şûreşa Sosyalistîyî Pirolitarî dê bi Sûreşeke Cîhanî ve bête bidîtin, jibervêjî dê sînoren siyasî bêtin bihilanîn, Milet û ziman dê ew di nava hev de bêtin bitevlihevkin, Civakeke Merovanîyî Lihevhatî dê bête bizayîn, ku ew bi yek zimanî ve dê bête bipeyivandin û dê ew di bilintirîn xweştîyê de li seranserî kadê de bête bijiyandin.

Marx û Engels di "Manifêst" de dibêjin, ku: "Mêjûwa hemû Civakên tanî niha bi xwe ve bi Mêjûwa Xebata di nava Çînîyan de tête bidîtin. Serbest û Bende, Xanedan û Gede, Hoste û Şagirt, bi kurtî ve Zorker û Zorkêş beramberî hev hatine birawestandin. Her û her ew dijî hev didin bixebatkin.¹"

Ligora vê dîtina hanê de, mîna ku Marx di Nimûnetîya Sermeyedarîyê de dayite biderxistin, -kirdara aburî- ango berjewendiyên çînîyî servajî hevdu ew bi livandina mêjûwê ve tête bidîtin û ew bi kirdarê ve bi tenha xwe ve tête bidîtin, yê ku ew bi wergerandinan û şûreşan ve di "Taqên Jorîn" de di nava civakê de derbarê qanûnê, Dewletê, siyasetê, remanan û oldarîyan de dide bikin.

- Lenin -1870-1924- ne Feylesuf di mêjûwê de û nejtî ew Mêjûvan bû. Belam ew Rêberê bizaveke siyasîyî kakerî bû. Wî tevaya jîna xwe ji bona runkirina taktîkê siyasîyî pêwîst ji bona bicîanîna Markisîtiyê

¹Tevaya vê bendê wisa hatîye binivîsandin:"Mêjûwa hemû civakên tanî niha bi xwe ve bi mêjûwa xebata di nava çînîyan de tête bidîtin. Serbest û Kole, Xanedan û Gede, Hoste û Şagirt, bi kurtî ve Zorker û Zorkêş beramberî hev hatine birawestandin. Her û her ew dijî hev didin bixebatkin. Xebata wan li dûhev de geh bi dizî ve û geh jî bi êşkere ve tête bikin. Xebat hercar bi veguhertineke Sûreşvanî ve ji bona tevaya civakê dihate bidawîkirin, yanjî ew bi windabûna bi hev re ji wan çînîyên hanêyî dijî hev dihate bidawîkirin" Manifêsta Partîya Komunist, Zorix, Siwisra, sala 1976 de, R. 28. bi zimanê Kurdî zaravayê kurmançî ve. Cuma

date bitirxankirin. Ango wî tevaya jîna xwe ji bona neqîşandina baştirîn rêyê ji bona palpêdana bizava xwe ji bona gihaştina Serdarîkinê li ser ronahîya zînetên veguhertî de date bitirxankirin. Wî di pêşî de rexne li Mixaîlofiskî date bikirin; jiber ku wî bi sazkirina pertekî Karker-Cotkarî ve date bipêşneyarkirin; -jiber ku Pirolitarya bi serêxwe ve ew pêşrewa şûreşgîrîyê dide bipêkanîn-. Li paş de wî kovara "Iskara"¹ -Birûsk- li bajarê Cinêfê de der sala 1900 de date bidamezirandin. Wî têde rexne li Sosyalistîya Veçakkirinê de date bikirin. Der sala 1902 de wî li ser "Çi Kar?" de date binivîsandin. Bersiva wî li ser vê pîrsa hanê de bi damezirandina Partîyeke Markisîyî xebatgêş ve ji bona Şûreşa Pirolitarya hate bidan. Der sala 1905 de di şikenandina Rusya de beramber bi Çapan ve ew bêhnekê ji bona Rusya hate bivegerandin û wî "Du Rê ji bona Demokrasîya Civakî" date binivîsandin. Wî têde bi xurtî ve -bi servajî Kêmîtîya Menşevekî ve- date biderxistin, ku divê Pirolitarya Rêberîya bizava Burcuwazîyî Demokrasî ji xwe re bide bigirtin. Wî di sala 1912 rojnama "Piravda" -Rastî- date bisazkirin. Wî têde rexne li diyalîtika Hegel-Hêgil date bigirtin û wî Partîya Komunist date bidamezirandin. Wî der sala 1915 de di çaxa Cenga Cîhanîyî Yekem de "Derbarê Mafeyê Netewan di Nîşankirina Çarenûsa xwe de"² mîna sitraticiyetekê date binivîsandin, da ku ew welatên Kolonîkirî li ser Dewletên Sermeyedarî de bide binokirin û bi taybeti ve da ku ew Dostanîya pir Miletan ji xwe re bide biwergirtin, ji yên ku ew ji bal Qeralan ve ji bona Serdarîkirina Rusî hatin bijêrdarîkirin. Wî di sala 1916 de nivîsta "Impiryalî Bilindtirîn Qonaxa Sermeyedarîyê" date

---

¹Ji xwe re li "Die Leninische "Iskra" 1900-1902", VEB Fachbuchverlag, Leipzig, sala 1981 de, di 375 Rûpelan de bi zimanê Elmanî ve bidin bitemaşekirin. Cuma

²Min ev nivîsta hanê li bajarê Berlinê de di 25. 2. 1989 de bi zimanê Kurdî zaravayê kurmancî ji bona çapkirinê date bidan. Belam di nava rûdanên vê Salê de ev destnivîsa hanê hate biwindakirin; jiber yê ku min ew ji bona çapkirinê dabûyê, ew hate bimirin. Li paş lêgerandineke dûr û dirêj de ew careke din di nava hilanîna kompiyutera min de hate bidîtin û ew careke din di payîza sala 1993 de ji bona çapkirinê hate bilidarxistin. Cuma

binivîsandin. Wî bi remana Bûyîna Şûreşa Pirolitarî di Welatekî de bi tenha xwe ve date bibawerkirin, bi çavdêriya ku ew dikare li seranserî dunyayê de bête bicînin. Wî cudabûnên di pêşvekevtina çêkirinê de û pêrejî pêşvekevtina hêza Pirolitarya jî ji bona ber çavên xwe date bidan. Sitrafîciya wîna didate biarmanckirin, ku ew "Cenga Impiryalî" -ango cenga di navbera Rusya û Elmanya de di pêşî de- ji bona "Cenga Navxweyî" di Rusya de bide biveguhertin, da ku ew Serdarîkirinê ji xwe re bide biwergirtin. Der reşemeha¹ sala 1917 de şûreşê di nava Rusya de date bidestpêkirin, di gava ku hêjî Lenin li derve -Siwêstra- de bû. Ew ji Siwêstra ji bona welatê xwe hate bivegerandin.

Divê em bêhnekê ji xwe re li vêderê de bêtin birawestandin, da ku em zînet û hoyên şûreşê û pêşvekevtina wêna bidin biraxistin. Rusya der sala 1914 de mîna Firensa di sala 1789 de ji aliyê Rengê Serdarîkirinê de dihate bidîtin: Têde Padîşahîyeke bi serêxwe ve dihate bidîtin, ya ku wê piştî xwe bi Xanedanan û Serokên Kenîştê ve dida bigirtin û ew pir ji hêviya Milet dût dihate bidîtin; tevî ku zînetên wêyî taybetî pêve ji civakî, remanî û milî ve ji yê Firensa dihatin bicudakirin. Hêjbêtir ew ji Firensa sedsalê heştdehan de di warê pêşvekevtina çêkirinê û katbûna Burcuwazîyê de pir bi paşvekevtî bû. Gava Cenga Cîhanîyî Yekem û dijwarîyên wê hatin bidîtin, Serdarîkirina Qeyserî nala mêweyekî gihaştîyî di nava xwe de komxwarî hate biherifandin.

Ligora amara serjimara sala 1897 de, -ev ya pêşî di rengê xwe de bû; jiber ku ew li ser amara zimanên bi karhatî - ango Miletan ve hate bikirin-, serjimara Imperatorîya Rusî 123 milyon Nefer bûn. Ji wan: 44,3 % Rusên Mezin bûn. 17,8 % Okranî bûn. 4,7 % Rusên Sipî bûn. 6,7 % Lihistanî -Polonî- bûn. -Ango 73 % Silavî bûn- û yê mayî ji Miletên cudan bûn. -Bi derbasbûna demê ve endazîya van Miletên

---

¹Ji bona pir gotin û têgihiştinên Kurdîyî kurmancî ez tevaya sipasîya xwe ji bona birayê xweyî şêrîn Aziz. R. Akravî didim bipêşkeşkirin. Bi rastî jî ve min zor ji ferhenga wîyî "Rêbera Sêzimanî", çapa yekem, di sala 1980 de sût ji xwe di nivîsandina xwe de dayête biwergirtin. Cuma

cudan di pêla Sovyîtî de hate bibêtirkin-¹. Ligora amara sala 1913 de serjimara Rusya 159 milyon Kes bûn. serjimara Kurd "Li paş Kafkasya de" di wê amara Rusî de bi sed hezar Kes ve dihate biderkevtin. -Ev jî bêtir bi bîrxistina Kurdan ve li Turkistanê de hate bidîtin-.

Ji aliyê civakî de Cotkaran 80 % ji pîranîya wê didan bipêkanîn. Nêzîka nivê wan ji erdan bê par dihatin bidîtin. Belê ew ji Karkerên Çandinîyê bûn. Li paş hilanîna Rêstika "Servage" der sala 1861 de -ango Pêwendîya Cotkar ligel Erd de û firotina wî ligel erd de, ya ku Merov dikare wê bi "Kolê Gundîtîyê" ve bide binavkirin, wirde wirde jimareke gewre ji Cotkaran dikarîbûn xwe ji rêstika "Berkirina Gundîtîyê Tevayî" bidin biderxistin, -ya ku ew bi zimanê Rusî ve bi Mir ve dihate binavkirin- û ji xwe re Xwedîtîya Neferîyî erd bi destên xwe ve bidin bixistin. Belam zîmeta pîranîya van Cotkaran ji zîmeta Karkerên Çandinîyê bi baştir ve nedihate bidîtin; jiber ku erdên wan biçûk bûn û pir caran jî ew ji hevdû belawelabûn û wan têra girawkirina jîna wan nedida bikin. Endazîya Cotkarên dewlemend pir kêmbû. Herwehajî perçeyekî giring ji erdên çandinyê bi malên Xanedanan ve dihate bidîtin, yê ku ew di nava bajaran de dihatin bijîyandin. Jiber ku topraxa erdê çandinîyê bi kêmbûn ve jiber hoyên sarbûna ba û avê û pîrbûna daristanan dihate bidîtin, "Pirsiyariya Erd" li Rusya de ji pîrsên bîngehî dihate bidîtin; jiber ku bi milyonan ji Cotkaran ve di perîşanîyeke belengaz de dihatin bijîyandin û wan bes û bi tenha ve yek xewin ji xwe re didane bidîtin, ku ew bi xwedan perçeyekî erd ve bêtin bikin û ew ji bin rêstika

---

¹Endazîya Miletên din di amara sala 1897 de wer dihate biderkevtin: 10,8 % ji peyvadarên zimanê Turkî bûn û bi taybeti ve di Asya Navînî de dihatin bidîtin. - zimanê wan ji zimanê Turkiyî li Tûrkîyê de têde bicudakirin-. 4 % Cuhû bûn. 2,8 % Fêlendî bûn. 2,5 % Lêtwanî û Letê -Baltik- bûn. 1,4 % Elman -di herema Volga de- bûn. 1,4 % Ji "çiyayiyên Kafkasê" bûn -û ji wan Çerkes û Miletên din dihatin bidîtin-. 1 % Gurcî bûn. 0,9 % -nehsed hezar- Ermenî bûn. 0,6 % -şesed hezar- peyvadarên zimanên Îranî bûn. -ji van jî 100 hezar Kurd li Transcausiu -Li paşkafkasê de dihatin bidîtin û navê wan jî di vê amara serjimarê de hate binivîsandin. Belam di vê amarê de Kurdên Turkistanê nedane binivîsandin û ew nala Turkumanan hatin bidanîn-. 0,3 % Mengol bûn. 0,7 % ji Miletên din dihatin bidîtin. Ismet Şerifg Wanlî

"Mir" bêtin biderkevtin. Divê Merov bêtir bi ser "Perîşaniya Metiryali" ve "Perîşaniya Remani" jî bide biservexistin; jiber ku Cotkarên Rusya di warê remanê jî de bipaşvekevtî bûn û Oldarî û Peyên Keniştê li ser wan de zal bûn. Wan tucaran bi avêtina Serdarîkirinê ve nedidan biremankirin. Ew pir bi Binemala Padîşahî ve bi nala Oldarîyê ve dihatin bigirêdan. Tevlivêjî de di pêla Qeyserî de çend raperînê Cotkarî jî hatin bikirin.

Çêkirina nuh pir bi kêmî ve dihate bidîtin û ew bi rengekî diyar ve bes û bi tenha xwe ve di nava salên berî Cenga Cîhanîyî Yekem de û bi taybetî ve di berê berkirina Serdarîyê de hate bipêşvekevtin; jiber ku Deynên Diravîyî Serdarîya Ferensî ji bona Serdarîya Rusî dihatin bidan, -80 der Sed ji Sermiyanê Bêgane Firensî bû û 20 der Sed jê ji bal Serdarîyên Ingilistanê, Gerministanê û Belçîka ji bona Serdarîya Rusya hate bidan-. Herwehajî çêkirina nuh di berê berkirina taybetî jî de -li vêderê jî de bi alîkarîya Sermiyanê Bêgane- tanî radeyekî kêmtir jî hate bipêşvexistin. Tevlivêjî de Pirolitariya Rusî tanî endazekî bi kêmtir ve dihate bidîtin: Ew bi sê milyonan ve dihate biderkevtin. Ligeljî de sê milyonên din jî bi ser ve ji Karkerên "Demsalî" dihatin biservekirin, yên ku ew di koka xwe de Cotkar bûn û wan di danekî salê de mîna Cotkaran û di danekî din de ji salê mîna Karkeran di karxanan de didan bikarkirin. Belam hêza Pirolitariya Rusî di karxanên mezin de - çêkirina pola, hesin û komera kevirî de- dihatin bicivandin û bigewrekirin. Hêjîbêtir wê bi remanên Şûreşgêrîyî Sosyalistî ve dida bibawerkirin. Vê jî date bihiştin, ku rêxistina wêna bête bihêsanîkirin. Herwehajî ew di bajarên mezin de û bi taybetî ve di paytext de dihatin bikomkirin. Vê jî date bikirin, ku giranbûna wênayî siyasî û civakî bête biçendcarîkirin. Vê tevgera çêkirinêyî bi navkirî ve date bikirin, ku Tudeyên bajarên mezin bêtin bibêtirkirin. Wer bi vî rengê hanê ve Tudeyên bajarên Bêtersburg û Mosko her yek bi du milyon Nefer ve dihate biderkevtin. Tudeyên bajarê Kiyêv bi nîv milyon Nefer ve dihate biderkevtin û bajarê Bako bi 300 hezar Ten ve dihate biderkevtin; -jiber ku çêkirina nevtê têde dihate binavînîkirin-.

Çîniya Borcuwazîyî Rusî -ji Bazirganan, Çêkirvanan, Xwedanên karên azad û Destkaran- pir bi kêmtir ve hatibûn bikatkirin; jibervêjî wê nikarîbû bi wê rolê ve bête birabûn, ya ku Borcuwazîya Firensî di şûreşa Firensî de der sala 1789 de û li paş wê jî de date

bilîstin. Wê bi regekî bi kêr ve di çûna şûreşê de date bibeşdarîkirin û wê li paş de çinîna berên mêmên wê jî ji bona berjewendîya xwe date bikirin. Belam Aristokratîya -Xanedana Serdar bi serûştî ve û di nasîna xwe de kêr jimartir bû û wê bi givaştî ve bi serhevîgirtinên xwe ve dida bigirtin.

Divê li vêderê de bêtir jî li ser rola Çînîya Zanistavanî de bête bigirêdan, ya ku ew der Rusya de di bin navê "Intelligentsia" - Zanistvan hate binaskirin. -Ev gotina hanê di qurmê xwe de Latîni ye û ew wisajî di zimanê Rusî de hate bikaranîn-. Di nava van Zanevanên hanê de Arostokratîyên -Xanedanên Biçûk mîna -Lenin bi xwe ve-yanjî Borcuwazî nala -Nivîskaran û Dadyaran- dihatin bidîtin, yê ku wan roleke mezin di jîyana remangîrîyê Rusî de di dirêjîya sedsalên nozdehan û destpêka sedsalên Bîstan de datin biyarîkirin. Ji van Zanevanan jî -jimarekê ji Efserên Biçûkî Supah datin bilîstin-, yê ku wan remanên şûreşa Firensî didan bihilgirtin û li paş jî de di nava wan de tevgerê hatin biderkevtin, yê ku wan "Serûştîya xweyî Silavî" -yajî Rusîyê- taybetî pêve û pêrejî bi şûreşgêrîya xwe ve didan bipêgirtin. Tevan bi hev re xwe ji rêstika rabûyî û kêjabûnên borcuwazîya rojavayî didan bidûrkin. Di pêşîya wan de tevgera Nihilisme-Nihilismus-Nayînkirin dihat bidîtin. Merov dikare gotina Nihilisme bi "Nemankirinê" -ji Neman-¹ ve bide biwêgerandin, ya ku ew bes û bi tenha ve bi rastîya rêzanên zanistîyên serûştî ve tete birûniştin. Vê tevgera hanê karên metirsiyê dane bikirin. Li paş sala 1861 de tevgera "Populisme" -Gelêrî- hate biderkevtin. Bangkirvanên wêna ji Zanevanên Xwedênenas bûn, ji yê ku wan Sermeyadarî didan bikînkirin. Wan ne bi pêwistî ve "Qonaxa Borcuwazîyê" li Rusya de didatin bidîtin. Belam wan rizgarîkirina Moujiks-Mociks -Cotkarên-

---

¹Ismet Şerif Wanlî vê gotina Nihilisme- Nihilismus bi gotina Nemana Kurdî dide biwêgerandin. Belam li gora têgihîştina min de ew bi başî ve gotina Nayînkirinê dide biderxistin; jîbervêjî min Nihilisme-Nihilismus bi gotina Nayînkirinê ve dayite biwêgerandin. Wer ev gotina hanê di ferhenga peyvên bêgane de hatiye binasîn: "Nihilismus, bi temaşekirina nayînkirina bi carekê ve ji bona hemû hêjabûnan ve tete bidîtin; ew her pêşkevînekê yanjî hebûnekê dide binayînkirin", Kleines Fremdwörterbuch, VEB Bibliographisches Institut, Leipzig 1973, R. 248. Cuma

Rusî didan bixwestin. Ew ji bona "Pêrgîbûna Gel" hatin biçûyîn. Belam ew ligel rastîya "Moujiks-Mociks" de hatin bikevtin, yên wan ew bi dar û beran ve dane bipêşîwazîkirin. Herwehaji tevgera "Anarchisme-Anarchismus" -Serberdayetîyê- jî hate bipeydakirin, ya ku Pîrê wê Bakounin-Bakonin bû. Bangkirvanên wê bi tu rêstikeke Serdarîyê ve nedihatîn birûniştin û wan ji bona wêrankirina wêna didan bixebatkirin. Li paş de di dawîya sedsalê dawî de şapekî şûreşgêrîyî bi rêxistî ve hate biderkevtin. Tkatschev-Tikatşêv ji bona vî şapê hanê didate bibangkirin. Ew ji yên pêşî bû, yê ku ew li ser Dîtina Markisî li Rusya de hate biaxivtin. Bangkirvanên vî şapê hanê didane bixwestin, ku ew Milet bidin birizgarîkirin. Belam wan didan bibawerkirin, ku Milet nikare xwe bi xwe ve bide birêxistin; jibervêjî divê hebûna kêmiyeke şûreşgêrîyî remangîr ji Zanevanan bête bipeydakirin, da ku ew xwe mîna Pêşrewekî bide birêxistin û ew xwe ji bona Serdarîkirîne bidin bigihandin, da ku ew Cemawerên Gelêrî bidin birizgarîkirin û dadwerîya civakî bidin bicîkirin. Wer têtê bidîtin, ku armanca bingehiyî vî şapê hanê, ya ku ew divê bi her awayekî ve bête bicîkirin, di "Dadwerîya Civakî" de dihate bidîtin û ew ne di "Azadîyên Demokrasîyî" Neferî de mîna ku ew di şûreşa Firensî û şûreşa Ingilîzî de dihatin bidîtin.

Herdu armanca bi nêzikî hevdu ve têtin bidîtin, tevî ku bicîanîna yekê ji wan bêyî ya din nayête bikirin. Belam Rewanîya Silavî "Dadgerîyê" di ser "Azadîyê" re dide bigirtin, heger -ji bona nimûne- bête bipêwistkirin, ku Silavî dev ji yekê ji bona berjewendîya ya din bidin biberdan. Ev dîtina hanê bi serûştî ve têtê biderkevtin; jiber ku Rusya bi carekê ve Reweştên Demokrasîyî Rojavayî dide binezanîkirin. Wer bi rengê hanê ve ji bona remangîrên wêyî şûreşgêr peydakirina "Nan" ji bona Milet berî "Xuwarina Canî" bi giringî ve dihate biderkevtin.

Ev dîtina hanê jî bi Dîtina Markisistên Rusî ve dihate bidîtin¹,

¹remana azadîyê û aadgerîya civakî bi hev re her û her ew bi ciwîfî ve têtin bidîtin. Cudakirina di navbera van herdu remanan de di dîtina Markisî de bi şaşbûneke pir mezin ve têtê biderkevtin. Herwehaji divê li vêderê de bête bigotin, ku danina dîtina Makisistiyê ne li Rusya û ji bal Miletên Silavî de hatîye bidanîn. Ew li Elmanya û ji bal Feylesûfên Elmanî de hatîye bidanîn.

Ji xwe re bi dûr û dirêjî ve di vî warê hanê de li: Lenin: "Sê kanî û sê

yên ku remangirên wan jiber zordariya Polîsan ji bona Rojava hatin bipenakirin. Wan Siwêstra ji xwe bi wargeh ve datin bikin. Wer Plekhanov -Pilixanov¹ der sala 1883 de û li paş jî de Lenin der sala 1900 Cinif ji xwe re bi wargeh dane bikin. Vê bi destkevtina wanî bi xwe ve jî ji bona Azadiyên Demokrasîyî Rojavayî di Diyarên Derkevîtinê jî de ew dîtina wan neda biveguhertin. Lêbelê wê Siyaseta Polîsîyî Zordariyî Hov di Rusya de hişt, ku ew ji bona Avakirina Partîyeke Markisistîyî Veşartîyî bi rêxistî ve bidin bipilankirin, ya ku ew bi van armancên berzî ve têtê bixemilandin: Wergerandina civakê ji bingehe wê de, alîkariya mêjûwê di çûna wê de, gerjî ku ew bi darêzorê ve jî bête bikin, mîna ku Karl Marx dida bidîtin.

Li paş şikestina Rusya de berambar Çapan der sala 1905 de, - evaya rûdaneke seyr bû û wê alîkariya şîyarbûna Miletên Asyayî di Imperatoriya Rusî de date bikin-, şûreşke gelêrîyî ji ber xwe ve di Rusya de bi bê bernamekirina wêyî berê ve hate birûdan. Partiyên Siyasîyî Beramber û herwehî di nava wan jî de Partiyên Sosyalistî jî nikarîbûn di vê şûreşa hanê de tu roleke mezin ji xwe re bidin biyarîkirin. Belam Serdariya Rusî li paş temirandina şûreşê de bi veçakkirinên tenik ve hate birabûn. Ji van jî pêkanîna Civata Parlemanîyî Kêm Wênerîya Gel -Douma- date bikin. Herwehî wê rê ji bona Desteyên nuhî Cotkaran date bidan, ku ew xwe ji bin rêstika "Mir" bidin biderxistin û xwedîtiya erd bi destên xwe ve bidin

---

pêkhatinên Markisistîyê", bi zimanê Kurdî zaravayê Kurmanci ve, Werger Soro--wê Çaxê min Nivîsandinên xwe hemû di bin Navê Sore de didan bibelavkirin- Cuma-, Berlin sala 1977 de bidin bitemaşekirin. Cuma

¹Ji xwe re li ser Georgi Plechanov -Pilixanov de li:" Georgi Plechanov: Kunst und gesellschaftliches Leben" -Giyorgi Pilixanov: huner û jîna civakî, Alexander Uschakov û Pjotr Nikolajev, Dietz Verlag, Berlin sala 1975 de, di 462 rûpelan de bi zimanê Elmanî ve bidin bitemaşekirin.

Herwehî ji xwe re li:"Georgi Plechanov, Eine Biographie" -Giyorgi Pilixanov, Jîndariyek, Michail Jowtschuk û Irine Kurbatowa, Dietz Verlag, Berlin di sala 1983 de di 331 rûpelan bi zimanê Elmanî ve bidin bitemaşekirin. Cuma

bixistin.

Cenga Cîhanîyî Yekem hate bivêkevtin. Hindik mabû, ku tède der sala 1917 de rûdana sala 1905 de dê bihata bivegerandin, heger ku ne di bêhna dawî de vîna Lenin bihata bidîtin. Rusya der sala 1914 de mîna Dewleteke mizin ji bona alîyê Firensa û Ingilstanê dijî Elmanya û Imperatorîya Nemsawî-Mecerî ji bona nava cengê hate bikevtin. Li paş sê salan de di cengeke giran buha de Rusya xwe li ser devê kevtinê de date bidîtin. Bes û bi tenha ve der sala 1915 de Supahê Rusî di anîya şer de 150,000 Kuştî, 700,000 Birindar û 900,000 Dîlvan ji Serbazan û Efseran date bidan¹.

Rêberîya Supahê Rusî Siyaseta "Şewitandina Erdê" date birêvebirin, mîna ku Rêberîya Supahê Rusî ew der cenga Napolyonî de -der sala 1812 de -Cuma- date bikin. Gund û Werz beramber bi pêşkevtina Leşkerên Dujmin ve hatin binabûdkirin. Ji vê hate biencamkirin, ku bi hezaran ji Tudeyên bajar û gundan ve xwe bê cî û war û xwe bi bê nan û zad ve datin bidîtin. Wan ber bi rojhilat ve ji bona bajarên Rusî dane bibazdan. Belam ew bê Kes û Kus hatin bidîtin.

Herwehaji çêkirina Rusî rêxistina wêna ji bona berkirina cengîni hatibû binavînîkirin û wê berkirina keşt û kalên xwarin û vexwarinê di ser guhên xwe re dabûn biavêtin. Wer bi vî rengê hanê ve buhayên keşt û kalên xwarin û vexwarinê û bi taybetî ve ew di nava bajaran de pir hatin bigirankirin. Wisa birçibûnê Çînîyên Gelêrî û Navînî ber bi tîrsa xwe ve dane bixistin. Beramberî li vê rasta hanê de Serdarî û dam û destgehên wêna tawî û destbend hatin bidîtin. Xaçsora Rusî xwe li gora karîna xwe de date bilivandin. Wê Encûmen û Komelên Tude ji bona dermankirina Birîndaran û yarmetîya Penehîndan datin bipêkanîn, ango Milet xwe bi xwe ve beramber bi tawîbûna Serdarîyê ve yanî hêjî rastir beramber bi nebûna Serdarîyê ve bi rabûna Desthilatîya Cihî ve date bidestpêkirin.

Herwehaji Serdarîya Elmanî Supahekî Filendî ji Penehîndan û Derketîvanan date bipêkanîn, da ku ew şerê Rusya bidin bikin, di

¹Ji xwe re li nivîsta Héléne Carrère d'Encausse: "Lénine: la révolution et le pouvoir" -Lenin: Şûreş û Serdarîkirin-, Paris, sala 1972 de bi zimanê Firensî ve bidin bitemaşekirin. Ismet Şerîf Wanlî

gava ku Filenda perçeyêkî -gagîrkirî- ji Imperatorîya Rusî dida bipêkanîn. Herwehaji Elmanya bi serxwebûna perçê rojhilatî ji Lehistanê-Polonya ve pê hate birûniştin, yê ku ew bi ser Pirosyaya ve dihate bipêvekirin, -bi bêyî perçeyên wêyî din ve yên ku ew bi Elmanya û Nemsaya ve dihatin biservekirin-. Weha bi vî rengê hanê ve Pirsîyarîya Çarekirina Çarenûsa Miletan bi çarenûsa vê cengê ve hate bigirêdan.

Di 21 reşmeha sala 1917 de Şûreşke Gelerîyî ji ber xwe ve diji Serdarîkirinê di Petersburg de -navê wê di wê çaxê de Petrogard bû- di pêşî de hate bidestpêkirin. Rikgirtineke giştî di karxanan û dam û destgehan de hate bikirin. Bi hezaran ji Tudeyên bajêr ji bona xwepêşandaniyê ji bona nava şeqaman hatin bidakevtin û wan daxwaza Nan didan bikirin. Piştî vedudulîyekê Serdariyê fermana vetemirandina şûreşê date biderkirin. Leşker vedudulîya bikaranîna hêzê date bikirin û li paş de letên wî yek li dû yê din de xwe di 27 reşmehê de ji bona nava Rêzên Xwepêşandanvanan dane biavêtin. Herwehaji Karkeran zindan dane bivekirin. Qayser fermana jihevixistina Parleman -Doma- date biderxistin. Wê gavê Cemawer ji bona Baregeha Parleman -Tauride-Kax- hatin biçûyîn û wan jê datin bixwestin, ku ew Serdariyê nêh bide bipêkanîn. Biservajî Fermana Qeyser jî ve Civata Doma bi pêkanîna "Encûmeneke Mîlî" ve hate birabûn, ya ku ew nala Serdariyê şûregêrî di bin Serokîtiya Mîr Lvov-Livov dihate bidîtin. Ji Endamên wê jî Dadyar Kerensky-Kirenskî û Wênerên hemû Berên Siyasî ji bil Berê Rast ve dihatin bidîtin. Di wê gavê de bi xwe jî ve Wênerên Şûreşvanan di paytext de bi damezirandina civateke taybetîyî bi xwe ve ango Civata "Sovyet" hatin birabûn¹. Ew ji berên Sosyalistî û Demokrasîyên cuda ligel Pîrbûneke Veçakkirinê û Liserxwe de dihatin bipêkhatin. Herwehaji di nava wan de Wênerên Markîsîyan dihatin bidîtin, yên ku pîranîya wan ji berê Menşevîkî bûn. Kerensky-Kirênskî bi xwe jî ve di Sovyet de Endam bû û herwehaji pêrejî ew di Serdariya Katî de Wezîr bû.

"Encûmena Katîyî" Civata Doma daxwaza xwekişandina Qeyser Nikolayê Duwem ji bona kara Kurê wî yanjî ji bona kara

---

¹Gotina "Sovyet" di koka xwe de bi zimanê Rusî ve bi bê hîç rengêkî siyasî yanjî çînîfî ve gotina "Civatê" dide biderxistin. Ismet Şerif Wanlî

Birayê wî date bikirin. Belam wî di pêşî de ev daxwaza xwekişandina xwe date binayînîkirin. Li paş de wî di 3 avdarê de ji bona Kara Birayê xwe wî xwe date bikişandin. Belam Birayê wîna Cîgirtina xwe di Serdarîkirinê de date binayînîkirin, ku Birayê wî Şûngirekî ji bona cihê xwe bide binîşankirin. Gava ku ev xebera hanê hate biderkevtin, şûreş di sernaserî welêt de hate bivêkevtin. Encûmenên Tudeyî ji bona Serpereştîyê hatin bipêkhatin. Wer bi vî rengê hanê ve Serdarîkirina Padîşahiya biserêxwe ve beramberî Şûreşa Gelêrî hate biherifandin û wê li dûxwe de "Serdarîyake Katî" di bin Serokîtîyê Arostokratîyî Liserxwe de xwedan mêldarîyên Demokrasîyî Borcuwazî date bihiştin¹.

Beramberî vê Serdarîya Katî û "Nîv Şûreşgêrî" de sê pirsên bingehî dihatin bidîtin, yên ku ew divabûn ji bal wê bi lez û bez ve bihatana biçarekirin: 1. Pirsê ceng û aşîfîyê, 2. Pirsê erd û Cotkaran û 3. Pirsê milîbûnan. Li ser çarekirina van pirsan de asayîş, ewletî, hilanîna bêserîbûnê û vegeandina ji bona karkirinê û berkirinê dihatin birawestandin.

Piranîya Serbazan û beşekî ji Efseran aşîfî û bidawîanîna cengê di bin her mercekî û buhayekî de didan bixwestin. Evaya pirsek bû, ya ku çarekirina wêna ji Serdarîyê dihate bixwestin. Belam Rusya bi Peymanên Navdewletî ve bi Hevalbendên xweyî Firensî, Ingilîzî û herwehaji bi wan Emerîkanan ve, yên ku ew li paş de ji bona nava cengê hatin bikevtin, dihate bigirêdan; jibervêjî bi başî ve jê re nedihate bidîtin, ku ew bi serê xwe ve ligel Elmanya de lihevhatinekê bide bigirêdan, ku di encamê wê de Elmanya bête bixurtkirin.

Cotkaran ji xwe re erd didan bixwestin. Milîbûnên Rojavayî - Finlenda, Miletên Paltik û Lehistanê- mîna Gorcan û Ermenîyan di Kafkasya de ji xwe re serxwebûn didan bixwestin. Piranîya milîbûnên Musulman di Asaya Navînî de di pêşî de mayîna xwe ligel Rusya de didan binayînîkirin û wan mayîna xwe ligel Rusya de bes û bi tenha ve di bin mercê wekhevîna wan de ligel Rusya de didane bidîtin.

Serdarîya Borcuwazîyî Katî di helbijartina çarekirinan de pir

¹Ji xwe re li ser şûreşê de li nivîsta Marc Ferro: "La révolution russe de 1917 de" - Şûreşa Rusî der sala 1917 de, Paris sala 1967 de û çapa nuh der 1990 de bidin bitemaşekirin. Ismet Şerîf Wanlî

date bidudulîkirin, na hêjbêtir wê xwe her û her ji bona Serdarîkirinê bê tuwan didate bidîtin; jiber hoyê çotbûna wêyî bêtir bi derbasbûna demê ve ji bona Serdarîkirinê ligel Desthilatîya Civata Sovyêtê de dihate bidîtin. Ev bi taybetî ve hate bidîtin, gava ku Lenin der mêjûwa 3 cotana sala 1917 de ji Sîwêstra hate bivegerandin û gava ku wî di gihandina xwe de date bigotin: "ku Serdarîyê divê tevaya Desthilatîyên xwe ji bona Civatên Sovyêtan bide biberdestkirin". Lenin bi van peyvên xwe ve Partîyên Çep, yên ku ew di beramberyê de bûn û herwehaji bi xwe jî ve wî Hevalên xwe di Partîya Bolchevik - Bolşevîkî jî de dane biveciqandin, yên ku ew di nava welêt de bûn û ew di bin Serokîtiya Kamenev de bûn, yê ku wî rojnama "Piravda" dida biderxistin

Partîyên Beşdarîyên di Şûreşê de ev bûn:

- Partîya KD, ya ku wê Wênerîya Borcuwazîya Azadixwaz dida bikirin, ew li ser "Serdarîya Kafî" de zal bû. Wê dev ji Qeyser date biberdan, na hêjbêtir wê ji bona xwekişandina wî ji Padîşahîyê date bibangkirin. Endamên wê li paş rûxandina Padîşahîyê de bi hatina piran ji Xanedanan, Karnasên Supahî, Karmendên Gewre û Zimîndaran ve hatin bipirkirin. Vê date bihiştin, ku ew xwe di nava "Navîna Rastan" de di derbarê siyasetê de bide bidîtin. Wê dixwest, ku ceng bête birêvebirin û wî li ber xwedîtîya Neferî de -dijî Cotkaran-dida bikirin. Wê siyaseta xwe beramber bi pirsîyarîyên milî ve bi diyarî ve nedida biderxistin. Tevî ku Partîya KD li ser serê Serdarîyê jî de bû, Borcuwazîya Rusî nedikarîbû Rêberîya Şûreşa Gelêrî ber bi Rêstikeke Borcuwazîyî Demokrasî ve bide bibirin. Ev jî lawazîya vê Borcuwazîya mêjûyî dide bidersxistin.

- Partîya SR Civakîyî-Şûreşgêrî. Merov dikare bide bigotin, ku wê di Serdarîyê de Piranîya pir ji Miletê Rusî ve ango Cotkar didan biwênerîkirin. Wê di bernameya xwe de pirsîyarîya erd û veçakkirina çandinîyê dabûn bidanîn. Wê parvekirina xwedîtîya erd ji bona ser malên Cotkaran dida biarmanckirin. Di nava wê de çend şap dihatin bidîtin û ji wan jî şapê li jêr Serokîtiya Kerensky-Kirenski jî de dihate

bidîtin. Di pirsîyarîya welatî de wê Rêstika Fêderalî-Hevgirtî dida biarmanckirin.. Hegerjî ku wê kêmiyek di Serdarîya Katî de dida biwênerîkirin, belam wê palpiştî ji piranîyê di Civata Sovyêtan de ji xwe re dida biwergirtin. Li paş hevalbendîtîya wêna de ligel Perê Menchevik -Menşevikî Markisî de vê hevalbendîtîyê bigir tevaya dengam di vê Civata hanê de ji xwe re didan biwergirtin. Herwehaji bingehê Leşker û Serbazan jî bi piranîya xweyî mezin ve piştî vê Partîya civakîyî şûreşgêr didan bigirtin. Tevlivêjî de Partîya SR nedida bikarkirin, ku ew bi tenha xwe ve Serdarîkirinê ji bona nava destên xwe ve bide bixistin; jiber ku Serokên wê û herwehaji pêrejî Menşevikan jî didan bibawerkirin, ku Rusya di pêşî de pêwistîya wê bi derbasbûna qonaxa "Şureşa Borcuwazî" ve tete bidîtin û rola wan divê di Beramberbûna Demokrasî de bête bidîtin. Partîya SR aşitî dida bixwestin, bi mercekî ve ku ew ne bi lihevhatineke bi tenha xwe ve di navbera Rusya û Elmanya de bête bidîtin.

Kerensky di Partîya SR de Şapê Rastê dida biwênerîkirin. Hevkarîya wî ligel Partîya Azadîxwaz de date bihiştin, ku Partîya wî wirde wirde bawerîya cemaweran ji xwe bide biwindakirin, ya ku wê berê di şureşa reşmehê de dilbijandinên cemaweran dida biwênerîkirin.

- Partîya -Menşevikî-. Menşevikî Markisistî bû. dibe, ku ew hêjbêtir di Markisistîyê de ji Bolşevikan "Ortodoksîtir" -notir bûn. Wan bi hev re di kokê de yek Partî bi navê "Social Democrate" -Sosyalistîya Demokrat yanjî Civakîyî Demokrat- didan bipêkanîn. Li paş de di Rêberîya Partî de di navbera Bolşevikan de di bin Rêberîya Lenin de, yê ku wan "Piranî" di wê çaxê de di Rêberîyê de didan bipêkanîn, -jivirjî navê "Bolşevik" ango Piranî di zimanê Rusî de dide biderxistin- û "Menşevikan" -ango Kêmitîyê de bi zimanê Rusî ve- di bin Serokîtiya Pilêxanov de cêhêbûn hate bikirin. Perê Leninî navê "Menşevik" bi wan ve date bişêrêzkirin, da ku ew şerê wan bidin bikirin; tev ku wan bi xwe jî ve di nava Destên Karkerîyên Rusî jî de pir caran jî piranî didan biwênerîkirin. Di gava şureşa reşmeha sala 1917 de piranîya Wênerên Pirolitarya Rusî di Civata Sovyêtan de ji hevalbendên berê Menşevikî bûn.

Di meha cotan de -piştî vegerandina Lenin- hêjî Menşevikan

piraniya Karkerî di Civata Sovyêtan de didan biwênerîkirin. Cemawerên Gelêrî, ku evaya jî bi giringî ve tête bidîtin, di wan de jî bona bi serkevtina şûreşê ve hêvîyên xwe didane bidanîn. Menşevikan Yekitîya Pirolitarya Rusî didan biarmanckirin û wan ev jî bona pêlekê jî demê -berî hatina Lenin- bi lihevhatina wan ve ligel Bolşevikan de di hundur de di bin Rêberîya Stalin û Kamenev de dikarîbûn bidana bicîanîn. Di wê gava ku belkî wan dikarîbû Serdarî li ser daxwaza cemawerên şûreşgêranî de jî bona nava destên xwe bidana bixistin, wan ev nedan bikirin; jiber ku ew Markisistên Kîlasîkî bûn. Wan bi divabûna derbasbûna qonaxa "Şûreşa Borcuwazîyî Demokrasi" berî Şûreşa Pirolitarî ve didan bibawerkirin. Jiber vî hoyê hanê jî ew der destpêka meha gulana sala 1917 de ligel Partîya KDyî Borcuwazî û Partîya SR ya Civakîyî Şûreşgêrî -krensky- de jî bona nava Serdarîya Ligelhevîyî nuh de hate bikevtin, ya ku ew jî bal Mîr Livov hate bipêkhatin. Merov dikare bide bigotin, ku beşdarîkirina wan di Serdarîya Ligelhevî de di bin Rêberîya Borcuwaziyê de ew jî Milet hatin bidûrkirin.

- Lenin ji Siwêstra hate biderkevtin û ew jî bona Rusya di nava Elmanya re bi tirêneke taybetî ve, ya ku ew jê re Serdarîya Elmanî dabû bidanîn, hate bivegerandin¹. Gava ku Lenin ji bona bajarê San Pêtersburg di pêşîya cotanê de hate bigihaştin, Partîya "Bolşevikî"

---

¹Mîna ku hatîye bizanîn, Lenin ligel Hevalên xweyî Derkevtî de dev ji Siwêstra dane biberdan û ew di tirênekê de di rêya Elmanya de jî bona Rusya hatin bivegerandin. Ev tirêna hanê jî wan re jî bal serdarîya Elmanî de jî bona vegerandina wan hate bidanîn, ya ku ew hêjî ligel welatê wan de di nava cengê de dihate bidîtin. Hîc gûman têde nayête bidîtin, ku serdarîya Elmanî li ser Pîlanên Lenin de bi dawîkirina cengê ve bi her buhayekî ve agehdar bû. Di nivîsta xwe de Mark Fero "Li ser Şûreşa Rusî de der sala 1917 de", ya ku ew li jor de hatîye bibîrxistin -û yê ku ew Mêjûvaneke û ew jî rexê çepê Partîya Sosyalistîyî Firensî tête bidîtin-. Wî "Hêsanîkirinên" Elmanî dayite bibîrxistin, yê ku wan jî bona vegerandina Lenin û Hevalên wî dane bipêşkeşkirin. Herwehajî ew yarmetîya diravîyî serdarîya Elmanî ji bona rojnamên Markisî-Leninî dide bibîrxistin, -ya ku ew di rêya Kompanîyeke "Bazirganî" de di bajarê Sitokholmê de dihate bipêşkeşkirin-. Ismet Şerif Wanî

Kêmîyeke Karkerîyî Biçkûk dida biwênerîkirin, ya ku ew ligel Piranîya Karkerî de ji "Menşevik" hatibû bihevalbendîkirin. Menşevik bi xwe jî ve ew di wê çaxê de ligel Borcuwaziyê de hatibûn bihevalbendîkirin û wan berê xwe ber bi Rastî ve didan bivekirin, di gava ku têde cemawerên gelêrî berê xwe ber bi Çepitîyê ve didan bivekirin.

Wer Lenin hate biliberkevtin û wî hevalên xweyî Bolşevikî dane biliberxistin, ku şûreşa "Borcuwazî" bes û bi tenha ve ew di nava remanên Menşevikî û Partîya -SR- Kerensky de tête bidîtin û ev şûreşa hanê bi serê xwe ve bi şûreşeke Pirolitarî ve tête bidîtin û bingeheên Leşker ligel Milet de têtin bidîtin. Karê Leninî pêşî jihevexistina hevalbendîtîya di navbera Bolşevik û Menşevik de bû. Wî di pêşîya pêşî de şer ligel wan de date bilidarxistin. Pêrejî wî ji bona bi dawîkirina cengê ve date bibangkirin, ya ku hêjî Serdarîya Ligehevî de ew vexistî dabû bihiştin. Armanca wî di dawîkirina cengê de, hegerjî bi rengekî Lihevhatîyî bi tenha xwe ve jî bihata bidîtin, cihekî wêyî mezin di nava Desteyên Gelêrî de û bi taybeti ve di nava Desteyên Kakerî û Bingeha Leşker de dihate bidîtin.

Di nava çend mehên kêma de Bolşevik ji Partîyeke kêma giringî ji bona Partîyekê hate biveguhertin, ya ku wê hêvîyên cemawerên gelêrîyî şûreşgêrîvanî didate bigewdekirin. Bingeheên Leşker aşîtî didan bixwestin; jiber ku ceng ne di nava Xakên Rusî de dihate bigerandin, mîna ku ew di dema cengên Napolyonî de dihate biditin. Ew li ser diyarên sînor de dihate bigerandin. Ango ew li Lehistanê û Galisya dihate bigerandin, yê ku ew bi Rusya ve hatibûn bipêvekirin. Herwehajî jiber ku reftara Efserên Rus bi xwe jî ve ligel Serbazên xwe ve mîna reftra Xanedanan ligel Nokerên xwe de dihate bidîtin.

Di Kongirê Yekemî Civatên Sovyêtan de, yê ku ew der meha axlêve de hate bigirêdan, Bolşevikan pirîtî ji xwe re nedane biwergirtin. Belam durujmê wan "Nan, Aşîtî û Erd" bangek bû, ya ku ew bi xwe jî ve û pêrejî bi dengvegerandinekê ji bona daxwazên Karkeran, Serbazan û Cotkaran ve dihate biderkevtin. Lek bi lek ve ji wan koman ji bona ser şeqaman ji bona xwepêşdanîne dihatin bidakevtin, yê ku ew ji bal Bolşevikan dihatin birêxistin. Di 7 tîrmehê de Krensky -Kirinski Serokwezîrtîya Serdarîyê date bigirtin û

wî bi vemirandina xwepêşdanînan ve date bidestpêkirin. Lenin xwe ji bona demekê li Finlanda de date biveşartin. Der meha gelavêjê de General Kornilov li ser serê Leşkerekî de bi karekî ve ji bona Wergêrandineke Supahê hate birabûn, da ku ew Serdarîya Katîyî lawaz bide binabûdkirin û da ku ew asayişê û rêstikê bide bivegerandin. Ew di vî karê xwe de nehate biserkevtin. Belam vî karê hanê hemû tevgerên Karkerîyî Sosyalistî û Cotkarî di bin Rêberîya Bolşevikî de dane biyekkirin. Wan tevgeran Piranî di pîrbûna Civatên Sovyêtan de di cara pêşin de ji xwe re dane bigirtin û Tirotiski bi Serokê Sovyêtan Pêtrogirad ve hate bikirin. Ev guhertinê hanê jiber van hoyan hatin kirin; jiber ku Lenin dest bi vebêja "Welatperweryê" ve date bikirin û wî Serdarîya Krensky -Kirenski bi gift û gokirinê ve ligel Elmanan de ji bona berdestkirina paytext ji bona wan date bigunehbarkirin û wî Navînîya Serdarîyê ji bona Mosko date biveguhertin. -Ango wî rol bi hevdû ve dane biveguhertin-.

Di destpêka çîrya pêşî de Lenin date dazanîn, ku dê Şûreşa Kumonistîyî giştî di navbera 20 û 25 çîrya pêşî de -bi bê nîsankirineke diyar ve- bi piştgirtina Tirotiskî û Sitalin ve û bi cudabûna bawerîyên Kaminiv û Zinovif ve bête bikirin. Di 25 çîrya pêşin de Kongirê Duwemî Tevaya Civatên Sovyêtan di seranser Rusya de hate bikomkirin û şûreşê jî dabû bidestpêkirin. Piranîya Serbazan û Deryavanan xwe ji bona alîyê ser şûreşê dane biavêtin. Krensky - Kirenski date bibazdan û Serdarîya wî hate binemankirin. Tevaya jîmara Endamên Kongirê Sovyêtan 673 Kes bûn. Ji wan 390 Bolşevikî bûn, 160 ji Partîya SR bûn û 90 ji Menşevik bûn. Kongire "Encûmena Bicîkirinê" date bihelbijartin, ya ku ew ji 25 Endaman dihate bipêkhatin û ji wan 14 Endam ji Bolşevikan bûn. Wer bi vî rengê hanê ve şûreşa çîrya pêşin hate biserkevtin.

Şûreş di 25 çîrya pêşin de li gora salnameya Rusiyî -Julien-de, ya ku ew di wê demê de dihate bikaranîn, hate bikirin¹. Belam ew

---

¹Ji xwe re bi zimanê Elmanî ve li: John Reed "10 Tage, die die Welt erschütterten" - Deh rojên, yên ku wan Cihan dane bilerizandin, Dietz Verlag, Berlin, di sala 1961 de, di 516 rûpelan de bidin bitemaşekirin. Vî Rojnemevanê Emerikî Bînavanê van rûdanan ji dil û can bi dûr û dirêjî ve di nava van rojên mêjûyî cihanî de tevaya kûrbûn, dûrbûn û kêra giranî vê Şûreşa mezin date biderxistin. Rast û durust Şûreşa Oktbera Mezin tevaya dunyayê li paş de bêtir ji heftê salî date bihejandin. Herwehaji wê kêreke mezin

li gora salnameya -Grégprien- de der roja 7 çiriya paşîn de hate bikirin, ya ku ew der Rojava de tête bikaranîn û ya ku Rusya ew -der reşmeha sala 1918 de- ji xwe re jî date niwergirtin.

Di roja paş de di 26 çiriya pêşîn de Kongirê Sovyêtan "Serdarîya Karker û Cotkaran" di bin Serokitîya Lenin de date bihelbijartin, ku tevaya Endamên wê jî ji Bolşevikan bûn. Ev karê hanê jî bi dijî wê peymanê girêdayî ve ligel Partîya SR û Menşevikan de ji bona bi rêvebirina şûreşê ve hate bikirin, ya ku Bolşevikan ew ligel wan Partîyan de dabûn bigirêdan. Di vê rojê de bi xwe jî ve Lenin fermanek date biderkirin, ku têde ew divabûna "Erdê ji bona Cotkaran" dide biderxistin. Cotkaran berî vê erdên Zemîndaran li ser banga wî de dabûn bidestkirtin. Ev fermana hanê bi dijî dîtina Markisistîyê ve di tevayîkirina destikên berkirinê de tête biderkevtin. Belam ew li ser rastîya rastîyî Rusyayî civakî de tête bilihevhatin. Herwehajî pir bi seyr jî ve tête bidîtin, Ku Serdarîkirina nuh çêkirin di nava destên Xwediyên wê de date bihiştin, da ku ew berkirinê bide bigirawkirin û destdirêjîya derve bide biberamberkirin. Ev karê hanê jî bi dijî awatên Karkeran ve dihate bidîtin. Belam Serdarîkirina nuh çêkirina giran der 28 axlêva sala 1918 de date bimilîkirin.

Di gava biserkevtina şûreşê de Rusya di kar de tevaya desthilatîya xwe li ser hemû Miletên Nerusî de date biwindakirin, yên ku ew li jêr Serdarîkirina Tisaran-Qeyseran de dihatin bidîtin. Di roja 2 çiriya paşîn de der sala 1917 de fermana "Dazanîna Mafeyên Miletên Rusya" bi morkirina Lenin û Sitalin ve hate biderkirin, yê ku ew "Wekhevbûn û Desthilatîya Hemû Miletên li Rusya de" dide bidivakirin û ew ji alîyê din jî de "Mafeyê Hemû Miletên li Rusya de di Çarenûsa wan de û pêrejî di Serxwebûna wan jî de" dide bidivakirin. Di vê fermanan hanê de di navbera benda yek û duwem de hinek dijayetî tête bidîtin. Herwehajî ferman di tevaya xwe jî de ligel "Navnetewîtiya Pirolitarî" de tête bidijkirin; jiber ku li gora dîtina Markisî de "Navnetewîtiya Pirolitarî" tevlihevkirina Miletan dide bidivakirin. Belam pir pê neçû, ku Partîya Kumonist bi destên xwe ve

---

jî li dûxwe de li ser xebata Kurdistanê date bihiştin. Cuma

Mafeyê Çarenûsa Miletan ji nafka wî date biboşkirin.

Derbarê pirsra cengê de Lenin bi xwe ve di roja 26 çiriya pêşîn de di Kongirê Civatên Sovyêtan de fermana "Aşitî bi bê pêvekirina erdê û bi bê jidêlvedanan ve" date bixwendin, ya ku wê di nava xwe de hilanîna Dewletên pir Milîbûn, Imperatorîyên Kolîdarî û Avanîkirina Rêstikeke Nuhî Cîhanî li ser bingehê Mafeyê Miletan di Çarenûsa wan de didate bidivakirin. Di vê fermana hanê de Lenin berê xwe ji bona Miletan berî Dewletan dida bivedan, da ku ew belkî bi şûreşên Pirolitarî ve ji bona bicîanîna şûreşa Cîhanî bêtin birabûn. Belam wî dizanîbû, ku Hevalbendên Rusya ji Dewletên Rojavayî bi vê yeka hanê ve nala Imperatorîya Nemsawî-Mecerîyî pir Milîbûn dê neyêtin birûniştin. Elmanîya Dewleta bi tenha xwe bû, ya ku wê ji banga wî date bikarkirin.

Di 7 çiriya paşîn de Rusya devjêberdana xwe ji bona hemû erdên Osmanî date bidazanîn, yên ku ew li gora Peymanên Veşartîyî Hevalbendan de bi dana wan ve jê re hatibûn bisozdanîkirin¹. Herwehaji wê bangek ji bona Miletên Rojhilat date biderxistin, da ku ew şûreşê li ser Serdarîyên Ingilistan û Firensiyî Kolîdar de bidin bikirin. Pêrejî wê gift û go ligel Elmanîya de li Brest-Litovsk de ji çileyê pêşîn de ji sala 1917 tanî avdara sala 1918 de date bidestpêkirin. Di vê navê de peyvînkirinên pir no di nava Rêstika Sovyêtî de hatin bikirin.

Sovyêt beramber bi jimarekê ji Dujminanan ve li hundur û derve de dihate birûbirûkirin. Wisa li ser rêstikê de dihate bidivakirin, ku ew divabû di navbera şerê derve û hundurê de bide bihelbijartin û bi taybetî ve Leşkerê Rusî bi carekê ve di navbera mehên şûreşê de ji hebûnê hate bihilanîn. Lenin didate bidîtin, ku divabûn ji bona rizgarîkirina şûreşa Sovyêtî ji Dujminên hundurê de pêwistîya girêdana hajbûnekê bi tenha xwe ve ligel Elmanya de û di bin mercên Elmanî de, yên ku ew daxwaza hiştina hemû heremên vegirtî ve di

---

¹Ev di Peymana Saks-Piko de li bajarê Beyrudê de der 16 gulana sala 1916 parvekirina erdên Dewleta Osmanî di nava Dewletên Hevalbendan de hate bigirêdan. Bedbextîya parvekirina Kurdistanê jî li ser bingehê vê peymanê hanê jî de hêjî tanî wê roja niha jî hêjî bi hemû tîrş û talîyên xwe ve jî dide bidirêjkirin. Cuma

dema cengê de didin bikirin, dida bineçarîkirin. Boukharin-Boxarin beramberî dijarîyên zînetan ne dijî Lenin bû, belam wî bi xurtî ve dida biderxistin, ku hajbûneke bi tenha xwe ve ligel Elmanya de dê Impiryalyê bide bihêzkirin û dê ew hêvîyên şûreşa Pîrolitarî bide binabûdkirin; jîbervêjî wî li ser çûna cenga derveyî de bi baştir ve dida bidîtin, heger jî ew bi şewêyê cenga Pêşmergetî jî bête bikirin.

Di 5 reşmeha sala 1918 de Leşkerê Elmanî di nava Rusya de bi pêşkevtina xwe ve date bidestpêkirin, bi bêyî ku ew hîc liberxwedanekê beramberî xwe bide bidîtin. Di 3 avdara sala 1918 de di navbera Rusa Sovyêtî û Elmanya de Peymana Brest-Litovsk hate bigirêdan. Li gora vê peymana hanê de Rusya Sovyêtî Finlanda, welatên Paltik û Lehistan datin biwindakirin û herwehajî bigir jî hindik mabû, ku ew Okrayîna jî bide biwindakirin. Herwehajî pêrejî karîna vêkevtina Şûreşa Cîhanî hate bitemiramdin, ya ku Lenîn û herwehajî Boxarin pêdidan bixewinkirin.

Mark Ferro dide birûnkirin, ku "Şûreşvanan ji xwe re didan binigaşkirin, ku Demokrasîya Civatên Soyêtan bi saya Oktober ve dê Sosyaliyê bidin bicîanîn, di gava ku Lenin Diktatorîya Partîya xwe û diktatorîya xwe di bin perda Civatên Sovyêtî de dabû bidanîn"¹.

Bi rastî ve derbarê pêwendîyên di navbera Bolşevikan û Partîyên din de, yên ku wan di nava şûreşê de dabûn bibeşdarîkirin, li paş biserkevtina şûreşê de Lenin bi qedexekirina rojnamefîya van Partîyan ve bi dijûna hemû sozên xwe ve hate birabûn. Zinoviev - Zinovyêv û Kamenev -Kaminiv û hinên din ji Encûmena Navwendî xwe dane bikişandin. Lenin hate neçarîkirin, da ku ew ji bona nava Encûmena Navwendî careke din bêtin bivegerandin, ku ew bi helbijartinan ji bona "Assemblée constituante"-Konstitutionell-Civata Destûrî ve bête birûniştin. Serdarîyên Katîyî lidûhev de çarekirina pirên cuda ji bona Civata Destûrî dane bihiştin; jiber ku ew bi wênerê Tevaya Çînîyên Gel ve dihate biderkevtin û ew bêtir ji bal wî ve ji Kongirên Civatên Sovyêtan de dihate biwênerîkirin. Ev remana hanê ji bal hemû Partîynê Sosyaliştî de dihate bihilgirtin. Helbijartin ji bona Civata Destûrî di meha çilê pêşîn de di sala 1917 de hate bikirin. Tevî

¹Ji xwe re li nivîsta Mark Fero, çapa 1990, rûpel 110 bidin bitemaşekirin. Ismet Şerîf Wanlî

ku Bolşevik jî li ser jimareke mezin ji Civatên Sovyêtan de di nava bajaran de zalbûn, Helbijartin bi servajî hêvîyên Lenin ve hatin biderkevtin. Partiya -SR- Civakîyî Şureşgêrî, -ya ku wê li ber Cotkaran de dida bikirin-, 410 cih ji koka 707 cihan date biwergirtin, ya ku wê piraniya pir di Civata Desturî de ji xwe re date bidestxistin. Bolşevikan 175 cih ji xwe re dane biwergirtin. Menşevikan ji xwe re 16 cih dane biwergirtin. Partiya -KD- yî Borcuwazî -û Partîyên din- 17 cih ji xwe re dane bigirtin. Piraniya pir ji Wênervanên Civata Desturî dijî Bolşevikan dihatin biderkevtin¹. Di nava Wênerên Partîya SR de çil Wênerên Berê Çepî dihatin bidîtin, -yên ku ew dijî Berê Kirenski bûn-. Lenin ligel wan de hevalbendîtîyek date bigirêdan û wî date bigotin: ku "Berjewendîya Şûreşê li ser Berjewendîya Civata Desturî de tête bidîtin".

Di civîna Civata Desturî de di mêjûwa 5.1.1918 de Wênerên Bolşevikî Pirojeyekî Qanûna li ser Rengê Dewletê datin bipêşkeşkirin, belam ew ji bal Civatê bi piraniya 237 dangan ve hate binayînkirin. jimarekê ji Wênerên Menşevikan hêrîşî Partîya Leninî dane bikirin; "jiber ku ew li ser desthilatîyan de ji bona nava Partîyê didin bigirêdan" û wan date bidubarekirin, ku Rusya hêjî ji bona Qonaxa Sosyalistîyê nehatîye bilikarxistin. Di vê gavê de Wênerên Bolşevikî û ligel wan jî de Wênerên Çepî Partîya SR ji holê hatin biderkevtin. Di roja paş de gava ku Wênerên mayî ji bona civînê hatin bivegerandin, Pasevanên Bolşevikî ew ji bona nava avaniyê nehiştin bêtin bikevtin. Wisa bi vî rengê hanê ve serpehatîya pêşîyî demokrasî li paş Şûreşa Oktober de bi hoyên pênerûniştina Partîya Leninî ve bi encamên hilibijartinan ve hate bikevtin.

Partîya Leninî xebata veşartî dida bikirin, belam ew ji bona Serdarîkirinê nehatibû bilikarxistin. Lenin di vî babetî de pir kêma dabû binivîsandin. Piştî gorkirina Civata Desturî Partî xwe beramberî dujwarîyekê na hêjbêtir xwe beramberî pir dujwarîyan date bidîtin, yê ku ew pêwistî bi çarekirinê ve dihatin bidîtin. Magelo divê

---

¹Ji xwe re li nivîsta H. Carrén li Ser Lenin de, ya ku ew berê li jor de hatîye binivîsandin, bidin bitemaşekirin, r. 96. Ismet Şerîf Wanlî

Dewletek bête bidamezirandin, yanjî magelo divê Milet xwe bi xwe ve bide biserdarîkirin? Li gora bîr û bawerîya Lenin de Dewlet dihate bidivakirin û ew divabû pir xurt bête bipeydakirin, da ku ew Diktatorîya Pirolitarya bide bicîanin. Magelo divabû ku desthilatîya Dewletê di nava destên Partî de yanjî di nava destên Civatên Sovyêtan de bête bidîtin? Bersiv li ser van pirsan de bi dujwarî ve dihatin bidîtin; jiber ku Partî di nava gundan de bi renekî pir kêr ve dihate biwênerîkirin. Gundî li ser Civatên Sovyêtiyê Cihî de zal bibûn û berjewendiyên wanî taybetî bi wan ve dihatin bidîtin. Hêjbêtir di nava bajaran de pir çawan dihate bidîtin, ku Kadirên Partî û Kadirên Sovyêtan ji wan kesan bi xwe ve dahtin bipêkhatin, yê ku wan mêldarîya diservegirtina Sovyêtan di ser Partî re didan bikirin; jiber ku Sovyêtan bêtir didan biwênerîkirin. Belam hiştina desthilatîyan ji bona Civatên Sovyêtan dê wan ji bona Nenavînîtiyê û Jihevexistin Desthilatîya Navînîtiyê bida bibirin. Di dawîya dawî de "dê Gorîkirina Berjewendîya Dewletêyî Bilind Beramber bi Berjewendîya Cihî ve bihata bikirin". Di Kongirê Sêyemî Sovyêtan de Encumenek ji bona danîna Destûra Sovyêti hate bipêkhatin. Di Kongirê Pêncemînî Civatên Sovyêtan de Kongire li ser Destûra Pêşîyî Dewleta Sovyêti de di mêjûwa 10 tîrmeha Sal 1918 de pêhate birûniştin. Benda nehem bi divabûna "damezirandina Dewletek xurt ve" dide bigotin, "da ku ew Borcuwazîyê bi carekê ve bide binabûdkirin, çewisandina Merov di rêya Merov de bide bidawîkirin û Sosyalistîyê bide biavanîkirin, da ku çînî bêtin hilanîn û desthilatîya Dewletê bête bimirin". Magelo çawan divê ku ew Dewleta "Xurt" û "Katî" bide biserdarîkirin? Destûrê Desthilatîyên kêr ji bona nava destên Civatên Sovyêtan date bixistin, yê ku ew di nava tara Desthilatîya Navînîtiyê de dikarin pêbêtin birabûn. Herwehaji Desthilatîya Navînîti jî di nava destên Parti de dihate bidîtin. Belam Partî bi xwe jî ve, mîna ku Lenin ew dabû binasîn û dabû bixwestin, bes û bi tenha ve ji Komekê Karsiyasîvanan dihate bipêkhatin.

Divê em piçekî li vêderê de li ser rola Leninîyî pêgîrî de di durustkirina mêjûwê de bêtin birawestandîn. Ji bona wîna nala Merovekî û Rêberê Tevgerê bi jîrîti, hozanîya wêyî siratîcî û taktîkî, kesperestîya wîyî bêsînor ji bona bicîanîna nimûneyên wîyî bilind, peyvdarîya wîyî jîrîti, rastîya levenerandinên wî ji bona zînetan,

mêrxasî û liberkevtina wîna ji bona wergirtina biryara rast di dema pêwsit de ji bona birêvebirina cemaweran biserxistina şureşê tête bivegerandin. Cemawer bi dildarîyê ve têtin birêvexistin. dibe, ku bîr û bawerîya wan di nava rojekê û ya din de bêtin biveguhertin. Herwehaji Merov dikare wan bi sozan ve bide dilbijandîkirin û mêldarîyên wan bi destikên ragiyandinê ve bide biberkîrin. Belam Lenin di liberkevtina hêvîyên Şureşvanan de hozan bû. Wî durujmên Partî datin bihelbijartin, da ku ew dildariya cemaweran ji bona dorhêla wan bide birakişandin.

berî rola Rêberên Siyasîvanan di çûna rûdanan de divê Merov rola Rêberên remanê ji Nivîsaran û Feylesufan di rexnegirtina civakê, likarxistina remanan û neqîşkirina rêyê de bide biberzkîrin. Na hêjîbêtir di pir caran jî de wê rolê di çûna rûdanan de divê Merov ji xwe re bide biwênêkirin. Magelo rola Lenin bi pîvana beramberî rola Karl Marx û Friedrich Engels ve di neqîşkirina rêyê de çi bû? Marx ligel hevalê xwe Engels de mîna Andazvanekî avanîkirinê di danîna avanîyê de bûn û Lenin li ser serê Partîya xwe de nala Serkarekî guruha karkeran bû, ya ku wê danîna li ser pel de ji bona ser avanîya erdê date biveguhertin.

Magelo çawan Merov dê bikaribe Danton û Robispir di Rêberiya Şûreşa Firensî de ji xwe re bêyî Montiskiyu, Voltêr û Can Cak Roso di afirandina remanên şureşgêrî de bide biwênêkirin?

Heger jî bête bigotin, ku civakê ew Nivîsarên hanê dane biafirandin, ez bi servajî vîna ve didim bixeberdan. Ango ku ew ligel dema xwe de û di nava civaka xwe de hatine bijîyandin. Wan date bihestkîrin, bê ka çi ji bona civaka wan bi bed ve tête bidîtin û ew jî pê hatin biazarkîrin. Jîritî û liberkevtina wan bi rexnegirtina zînetê ve ji wan re didate binîşandan û bi ber guhê wan ve didate bixistin, na hêjîbêtir ji wan didate bixwestin, ku ew daxwaza deha baştîrbûnê bidin bikîrin.

Divê em giringbûna dîwanxanên remanî di likarxistina Şûreşa Firensî de nedin bikêmkîrin. Herwehaji divê em rola Partîyên Siyasî û ji giringtiriyên wan jî Partîya Lenin -û bi saya Lenin ve- di ajotina Şûreşa Oktober de nedin bijîbîrkîrin. Di pêla Padîşahîyî Firensî de di berî şureşê de partîyên siyasî nedihatî bidîtin, mîna ku em niha di vê roja xwe de li ber wan de têtin bikevtin. Belam civat, dîwanxane,

holên cuda dihatin bidîtin, ku di nava wan de Mêr -û Jinên- remangîrî û wêje dihatin bicivandin, da ku ew li ser kar û barên civakê de ji hev re bidin biaxivtin. Wan bes û bi tenha xwe ve desteyekî helbijartîyî Zanevan ji Keç û Kurên dema xwe didane bipêkanîn. Ew nala bazinekî pêwendîyê di navbera Montiskiyu, Voltêr, Roso, -Ingilîzîyê Lok- û Peyên din de dihatin bidîtin, yên ku ji wan re hate bilihevraştandin, ku ew şûreşê nala Danton, Robispir û Mirabeau-Mirabo bidin birêvebirin. Evê dawî Xanedan bû; belam ew ligel Gel de bû. Ew Peyvdarekî hozan bû û yê ku wî dayite bigotin: "Em li vêderê de li ser Vîna Milet de têtin bidîtin, derkevtina me bes û bi tenha ve dê li ser devê Riman de bête bidîtin"¹.

Beramber bi vê jî ve divê rola Partîya Komunist² ligel Lenin de -yanjî hêjî rastir li paş wî de- di çûna Şûreşa Sovyêti de bête bidiyarkirin. Belam em dizanin, ku Rêberên Partî, Endamên wê û Dostên wê Kêmîyeke pir biçûk di nava civaka Rusî de dida biwênerîkirin. Belê ew Kêmîyeke biçûk bû, belam ew bi rêxistîbû û wê bi bawermendîtiya xwe ve dida bibawerkirin û wê bi Vîneke Polayî ve ji bona wan dida bikarkirin.

Dibe, ku li vêderê de kar û bar pir di nava Tevgerên Azadîxwazî Welatîyî pir de di nava pir welatên Kolonyalî de neyêtin bicudakirin. Belê Peyên remangîr û Rêberên siyasî li ser serên Partîyên bi rêxistî ve têtin bidîtin û li pişt wan de yanjî li dor û berên

¹Ev peyvên atespîjî wî di nava Parlemana Firensî de date bigotin û ew di encamê dawî de bi çirûska vêkevtina Şûreşê ve hatin bikirin. Xwezî di nava bajar û gundên Kurdîstana me jî de ji bona mafeyê Merov, demokrasîyê, azadîyê û serxwebûnê Merovên atespîjîna mîna Mirabo bihatana bidîtin. Wê çaxê rast û durust ji tevaya dunyayê re serxwebûna Kurdîstana meyî perest dê bihata bimujdekirin û dê buhuşta evsana Ereb di nava mejîyê serên me de bihata bihilanîn. Ev roja dubarekirina nuroja me bi neçari ve jiber merovanîya me dê bête bidîtin. Cuma

²Ji xwe re di vî warê hanê de bi dûr û dirêjî ve li ser Partîya Komunist û birêvebirina tevaya Dewleta Sovyêti de: "History of the Communist Party of the Soviet Union" - mêmîjûwa Partîya Komunistî Sovyêti, Forien Languages Publishing Hause, Moscow 1960, bi zimanê Ingilîzî ve, 765 rûpelan de bidin bitemaşekirin. Cuma

wan de Cemawerên Gelêrîyî bînkêş têtin bidîtin. Heger nameya remanê rast bête bidîtin û di Rêberîya Partîyan jî jîrîtî û serpêhatî bêtin bidîtin, wê çaxê dê Milet bangê bide bibihîstin, ew dê xwe ji bona ser rêya xebatê bide biçengkirin û ew dê dijwarîyan li paş Rêberên xwe de bide bihilgirtin. Tevlivêjî de gava ku têtê bigotin: ku "Miletek mîna yek Peyî ji bona xebata xwe hatiye birabûn", ev bi xwe ve bi wêneyekî nêzîktir ji wêjeya nimûnetî ve ji lirastîya civakî de têtê biderkevtin. Belê bi rastî ve têtê bidîtin, ku hinek ji bona poşandinê bi xamê ve yanî bi çek ve xwe didin bipêşkeşkirin. Belê jî hinek têtin bidîtin, ku ew xwe di nava malên xwe de xwe di nava paxilên Pîrekên xwe de xwe didin biveşartin. Herwehajî hinek têtin bidîtin, ku ew nala Kurtêlxweran di Nokerîya Dujminên xwe de têtin bidîtin. -Pir ji Cezaîrvanan di Nokerîya Firensa de di dema Cenga Serxwebûna Cezaîrê de didane bikarkirin. Herwehajî pir ji Kurdên "Caş" di Kurdistana Iraqê de Nokerîya Besîyan û di Kurdistana jorî de Nokerîya Kolonyalîya Turkî didan bikarkirin-.

Derbarê li jor de, yê ku ew li ser Şureşa Oktober de hatiye bigotin, jê hîç nayête biderkevtin, ku ew devavêtinê ji bona cihê Marx û Engels mîna Feylesufan dide biderxistin, yên ku wan Rêstikek dane binigaşîkirin, ku têde tevaya mirovanîyê bi bextiyarî ve bête bijîyandin. Herwehajî pêrejî giranbûneke wanî mezin jî di rêvebirina Şureşa Oktober de her û her dihate bidîtin. Belam daxistina Lenin ji endazîya Pûtan, da ku rastî di dûrbûna xwe de bête biderkevtin, bi karekî bê rev ve di bîna Mêjûvan de têtê beneçarîkirin. Tevlivêjî de cudabûn di navbera Lenin û li Paşvanên wî de li ser "Text" de di navbera hozanîtiya taktîk û mêrkujîtiyê de têtê biderkevtin.

Li paş mirina Lenin de der sala 1924 de Stalin serdarîkirin ji bona nava destên xwe date bixistin; jiber ku ew Sikretêrê Partîya Komunîst bû. Wî bi nabûdkirina dujminên xwe ve ji gupgupên Partîyê date bidestpêkirin. Herwehajî wî bi "Duruskirina Sosyalîstîye ve li Sovyêtê de" date bidestpêkirin. Wî namilkeyek di bin navnîşana "Metiryalîya Diyaliktîkî û Metiryalîya Mêjûyî" de date bibelavkirin. Ew bi kurtîyekê ve ji bona remanên Markîsîstîyê, nokirina wêna û bicîkirina "qanûna wêna" ve têtê biderkevtin. Di vê namilka hanê de

hîç destkarî nedibû têde êtir bihata bikin. Peyvên wîna bi "Dogma"¹ ve hatin bikin, tê bigota, ku ew ji esmanan hatine bidakevtin. -Di gava ku Merov ligel Lenin de li ser wan remanan de dikarîbû bida biaxivtin û ew li gora wan zînetan de bi nermî ve dihate biderkevtin.

Stalin di namilka xwe de date bidubarekirin, ku Merovantî li gora qanûna dozandî de ji bal Marx-Markis de di nava pênc pêlên lidûhev de ji pêşkevtinê tête biderbaskirin: Komunistîya Kevnarî di nava gund û taxan de, -Bendîtî, -Rêstika Derebegîyê, -Rêstika Sermeyedarîyê, -Rêstika Sosyalistîyê. Herwehaji ku pêşkevtin her û her ber bi pêş ve tête bikevtin û vege ber bi paş ve jê re nayête bidîtin. Ev hemû jî li gora "Qanûnmendiyên Aburîyî Zanistî de" têtin bikin.

Derbarê Markisistîyê û Serpêhatîyên wênayî wirgirtî em dikarin van rûnkirinên tên bidin biderxistin:

- Remanên Sosyalistîyê -Civakîyê- û ji wan jî Markisîti û Bizavên Sundikatîyî Karkerî, yên ku ew ji bal wan remanan de hatin bizayîn, ji bona başkirina jîyana Karkeran û mercên kar li welatên Sermeyedarî jî de kêreke mezin dane bikin. Herwehaji wan remanan guhdan bi aliyê civakî ve di jîna Merov de dane bikin. -Ev jî di warê girawkirina guhpêdana tendurustîyê, betalbûna piştî Kar, kêmkirina demjimarên karkirinê, bilindkirina kirîyên kar, nehiştina karkirina Zarokan, parastina Pîrekan di gava kar de, girawkirin pêwistîyên pîrbûnê û hd..têtin bidîtin-.

Belam "Sosyalistîya Zanistî" ew bi xwe jî ve bes û bi tenha ve bi dîtinekê ve di felsefa mêjûwê de tête biderkevtin û jê re cihek di mêjûwa remanên siyasî de mîna azadîxwazîyê û mîna wan jî dîtinan tête bidîtin. Lêbelê pesindana wêna bi "Zanistîyê" ve nala qanûnmendîyekê, ya ku jê re pêşkevtina civakên mirovanîyê têtin bizalkirin, li ser li rasta Mêjûyî de nayête bisuwarkirin û ne jî ew li ser zanebûna meyî niha de tête bilihevkin, ya ku em li ser serpêhatîyên welatan de didin bizanîn, yên ku ew Sosyalistî bûn û yên ku wan li paş

¹Dogma bi bawerîyê sêrt ve bi bêbingehkirineke zanistî ve tête biderkevtin. Dogma bingehê ayînê dide bipêkanîn. Cuma

de mîna Yekitîya Sovyêti û Deverên Ewropa Rojhilatî xwe ji ser dane bidagerandin. Wer bi rastî ve nayête biderkevtin, ku Kirdarê Metiryalîyî Aburî ew Kirdarê bi serê xwe ye, yê ku ew Hesta Merov dide bilivandin¹. Çendan ji nîşan ji Mêr û Pîrekan, yên ku hîç pêwendîyeke wanî bi naskirî ve ligel berjewendîyên wanî çînîti yanjî neferî de nedihate bidîtin, bi merdayetî ve can û malên xwe ji bona nimûneyên bilind dane bigorîkirin, da ku ew li ber welat û Miletê xwe, mal û Eşîra xwe de, ji bona bawermendîya xwe, ji bona ayînîya xwe yanjî ji bona avrûwa xwe û rêzanên sincîtîyê bide bidan. Belam aburî bi xwe ve qanûnmendî jê re nayêtin bidîtin û ew bi xwe jî ve ji bil beran û hejandina pêve -mîna hêjabûna karê cuda beramber bi dolar ve; ya ku ew di navbera roj û şevê de tête biveguhertin. Dibe, ku hoyê vê hejandina hanê jî dendanegê yanjî rûdaneke ji ber xwe ve be-, tu tiştekî din nade binasîn.

Herwehaji pêşkevtina mirovanîyê di nava pênc qonaxên li dûhevdu de di rêstikeke qeşeng de ev bi xwe jî ve bi rengegi nigaşiyî remanî ve tête biderkevtin. Pêşkevtinên civakan di nava deverên cudan de ne bi mîna hevdu ve têtin bidîtin û ew bi divabûn ve ne li gora wê rêk û pêkxistinê de hatine bikirin. Belê hin ji civakan di wê gavê de bi xwe jî ve hate bidîtin, ku wan her pênc rêstik yanjî hinên ji wan dane binaskirin: Hinek ji Komunistîya "Kevnar", mîna ku ew di nava mêrgên çêrandina gund û daristanan de têtin bidîtin, Hinek ji Bendîtîyê, Rengekî ji Derebegîyê û Destpêka Borcuwazîyî Sermeyedarî.

Dibe, ku kirdarê pêşvekevtina mirovanîyê di dozandinên vedîtinên teknolocî û di bicîanînên zanistîyê de tête bidîtin. Rûdanên di cîhanê de ji nivê sedsalê nozdehan de tanî vê rojê jî bi hoyên bicîanîn hunerî de ew bi xwe ve nala şûreşeke mezin tête biderkevtin,

---

¹Ji xwe re di vî warê pir giring de li ser livandina hesta Merov de di mêjûwê de li: Helmut Schmidt: "Menschen und Mächte" -Merov û Dewletên Hêzdar, Siedler Verlag, Berlin, sala 1987 de, di 474 rûpelan de bide bitemaşekirin. Di vê nivîsta pir giring de, ya ku ew ji bal yekekî ji gewretirîn Serekwezîrê Elmanî de li paş Bismark û Birand de hatiye binivîsandin, hesta milî bi bingehe livandina mêjûwê ve tête bidanîn. Cuma

ya ku mirovanîyê mîna wêna berê nedabû bizanîn û ya ku hîç pêwendiyê wê ligel qanûnên maldarîyê û destikên berkîrî de nedihate bidîtin. Lêbelê ev şûreşa hanê bi teknîkkîrîna destikên wêyî berkîrî ve dihate bigirêdan. Ji bona nimûne emê telefonê û kêra wêna li ser veguhertina jînê de bidin bianîn: Bi giringî ve tete bidîtin, ma dê ev destgeha hanê çi erk û karan bide bikîrî û nema kes xwedîyê wê karxanê tete bidîtin, ya ku ew vî destgehî dide biçêkîrî¹.

- Derbarê serpehatîya welêt di pêla derbasbûna "Avanîkirîna Sosyalîstîyê" de li Rusya de û li paş jî de devjêbarda wêna jî hîç gûman tete nayête bidîtin, ku Endamên Partîya Kominîstîyî Lenînî li paş gihandina Partîya wan ji bona serdarîkirîna jî Jin û Mêran nimûneyên bilind û bawerîyek xurt ji bona Avanîkirîna Civaka Sosyalîstîyê di warê çêkirîna û zanyarîya pêşvekevî de didan bihilgirtin, ya ku wan di nava wê de zalbûna wekhevîyê didan bixwestin.

Belam Rêstîka Partîya bi serê xwe ve, ya ku wê "Diktatorîya Pîrolarîyê" dida biwênerîkirîna, pir pê neçû, ku ew bi divabûn ve ji bona Diktatorîya Partîyatîyê ve hate biveguhertin. Herwehaji pêrejî Kadîrên Partîya Komunist ji bona Birokratîya Serpereştîya Partîyatîyê hatin biveguhertin, yê ku wan Yekîtiya Sovyêtê ji lûtke de bi destekî hesîn ve li ser bingehê navînîyê pirî xurt de didatin biserdarîkirîna, - tevî ku ew jî bi nav jî ve Fêderalî bû-. Ev jî li ser bingehê vebêjî "Nawendîya Demokrasi" de dihate bidîtin. Ev bingehê hanê jî dide bidivakîrîna, ku Partî bes û bi tenha ve bi yek dengî ve û bi hev re ji jêrî û lûtke de dide biaxivtin. Ango ku ew bingehê hanê azadîya bîr û bawerîyê û şapên di nava Partî de bi xwe jî ve dide binabûdkîrîna. Evaya bi xwe jî ve dijî bingehê di pêla Lenin de dihate bidîtin. Bi rastî jî ve Stalin-Sitalin Partî bi xwe ve -ji bil Milet jî ve- li jêr Metîrsîya Polîsên Partîyî Nehênî de date bidanîn. Wî Dujmînên xwe, na hêjîbêtîr wî her Kadîrekî Partî, yê ku jê belkî hinekî hemberî bihata

¹Di vî warê hanê de û bi taybetî ve li ser Sosyalîstîya zanîstî de bir û bawerîyên min û Ismet Şerîf Wanî li binguhên hevdu de bi xurtî ve têtin bikevtin. Di hin deqan de em bi hevdu ve têtin bigihandin. Belam di piranîya wan de em ji hevdu têtin bicudakîrîna. Cuma

bipêşbînîkirin, datin bikuştin¹. Li paş de wî dergehê Partî bi firehbûn ve ji bona Kûs û Kadirên Noker date bivekirin, yê ku wan jê re çepik didan bikutan û yê ku ew pêrejî jê dihatin bitirsandin. Wî ji bona wan pir diserhevghirtinên metiryalî û rûmetdarîyên cudan datin bidan. Ji van encaman bi neçarî ve lezbûn di pêşvekevtina Partî de hate bikirin. Evaya bi xwe jî ve ji destpêka pêla Leninî de hatibû "binivîsandin"; bes û bi tenha ve jî jiber ku Rêstika Partîya bi serê xwe ve hatibû bidanîn. Bi lez û bez ve "Nomenklatura" Birokratîya Partîyîyê hate biderkevtin û bigewrekin, ya ku wê li ser kîsê Kargeran de di nava rijandina xweşîyê de didate bijîyandin û bi navê wan bi derew û boxtan ve wê dida biserdarîkirin. Ew bi jana nexweşbûna genîbûnê û genîbûna remangirîyê ve hate bikevtin. Jiber ku Kadirên Partîya serdarîkirî bi jîrbûnên xweyî divayî ve nedihatîn bixemilandin û herwehajî jiber serûştîya Serdarîkirina Navînî û bawermendiya wêna, -hegerjî bi derew jî ve bête bidîtin-, ku ew "pêşvekevtinê" û bextiyarîya Merov dide biwênerîkirin. Serdarîkirin ji bona "hêzeke zordarî" li ser gerdana Neşînvanan de hate bipêkirin û wê "saweke remanîyî" bê nimûnetî di mêjûwê de date bizalkirin, ku di bin zalbûna zordarîya wê de azadî û mafeyên neferî hatin bihilanîn. Herwehajî pêrejî berkirinên hunerî û wêjeyî jî ji bona pîstirîn binarê jêrbûnê hatin bijêrkirin; -ev jî bi hoyên zalbûna Birokratîya Partî ve li ser wan de hate bidîtin-. Wisajî pêrejî berkirina aburî û çêkirinê li ser kîsên çînîyên Kargerî û endazîya jîyana wan de hate biberjêrkirin; jiber ku Serdarîkirinê li ser berkirina çêkirina supahîyê giran de date bigivaştin, -da ku ew beramberî Impiryalîya Cîhanî bête birawestandin- û wê çêkirinên niyazmendîyên cihî di ser guhên xwe re date biavêtin. Ev jî pir caran jî li ser kîsên serûştîyê, pakbûna ba, erd û avê de dihate bikirin. Wer bi vî rengê hanê ve jehrên çêkirina kimyawî û hesteyî ji bona nava serûştîyê hatin bikevtin û hin ji deverên dewlemendî berê ji bona biyabanan hatin biveguhertin. -mîna ku ev di devera derya Aral, hin cihên pîrî din û Elmanya Rojhilat de hatin bikirin û nexweşîyên giran di nava Tudeyên wan deveran de hatin bibelavkirin, mîna ku ev jî li deverên Ezerbêcanê de hatin bikirin-.

---

¹Ji xwe re li nivîsta: Hélène Carrère d'Encausse: "Stalin: l'ordre par la terreur" - Stalin: Rêstika Metirsîyê, Paris, sala 1979 de bidin bitemaşekirin. Ismet Şerif Wanlî

Jiber ku Rêstika Partîya Komunistîyî Navxwe Qupkujî bû, Sikretêrê Partîyî Giştî bi xwedanê welêtî bi serê xwe ve û bi "Bavê Milet" ve hate bikirin. Stalin bi "Bavê Milet" ve hate binavkirin û "Kesperestî" bi ayîndariyeke nuh ve hate bikirin, ya ku ew bi xwedan perestî û reweştên ve mîna ayîndariya Hitlerî û Mosolinî dihate bidîtin¹. Ev reweşteke kirêt bû û ew ji bona remana mirovanîyê riswayî bû. Kesîtiya Stalin nehoyê vê derketina hanê bû. Wer jî "Bavên Miletan" di tevaya wan welatan de hatin biderkevtin, yê ku di nava wan de Partîyên Komunistî didan biserdarîkirin û ew li ser Serdarîkirinê de zal bûn, mîna ku ev li Romanya, Yogsilavya, Bulgaristan, Elmanya Rojhilat, Elbanya, Çîn, Korya Jorîn, Kuba û hinên din de dihate bidîtin. Herwehaji tanî piştî mirina Stalin jî reweştên kesperestîyê li Yekitîya Sovyêtê de dihatin bidomkirin, mîna ku ev di pêla Xuroşof de bi xwe ve jî û Birêjnef jî de dihate bidîtin. - Birêjnef gewdeyekî kê mî jîr bû û ew bîr genî bû. Wî Meriv Merivatî û Dizîtî di nava Komarên cudan de date bigiştîkirin-. Ev Rêstika Qupkujîyî Zordarî rê bi "Régjm totalitaire" -Bi Rêstika Giştî- ve bi têgihiştina siyasî ve û ne bi têgihiştina diyaliktîkî ve dide bidan.

Li ser vîna de hate biencamkirin, ku çînîyên Kargerî bi carekê ve xwe ji siyasetê dane bivegirtin û wan xwe ji bona vîna - Nomenklatura- -Birokratîya Serdarîkirî dane berdestkirin. Wan canê

¹Belê mî nabûneke mezin di nava Reweştperestên "Rêber" yanji "Bavê Serdar" de di navbera Rusya Stalinî û Elmanya Nazî de tête bidîtin. Wer Wêneyên wan û li her cihekî de dihatin bibelavkirin. Pevdarîyên wan li ber "Berdevkan" de bi gotinên wanî şabaşî bi bextîyarîya Gel û mezinbûna welêt ve mîna hevdu dihatin bidîtin. Herwehaji pêrabûnên mirîti bi cejnên giştî ve û tede bi rêveçûna lek bi lekê supahîyî rêxistî ve ligel hildana bi sedan al û destgulan û lédana dahol û zuman ve dihatin bidîtin, yê ku wan hesta cemawerên gelêriyî sade didan bigurkirin. Herwehaji di navbera rêstika Komsomol û Gencên Hitlerî jî de mînahevîyê dihate bidîtin. Hiç gûman tede nayête bidîtin, ku Nazîtiyê jî vê serpêhatîya Stalinî sûd ji xwe re dayîte biwergirtin. Li vêderê jî de divê bête bigotin, ku Hitler li paş Stalin de ji bona ser serdarîkirinê hatiya bigihaştin. Belam wî xwe mîna Stalin di "Gerebûnê" de neda bikirin. Wî pûtên xwe mîna Stalin ji xwe re di her qadekê de, di her bajar û gundekî de nedan birakirin. - Stalin ji xwe re û herwehaji jî -Lenin- re pûtên xwe li her der û cî de datin bihildan-. Ismet Şerif Wanlî

jêhatbûnê û karkirinê dane biwindakirin. Ew bi canê turalîyê ve di berkirinê de û bêguhndan ji bona berjewndîya giştî hatin bisertewandin. Vanan date bihiştin, ku pîrbûna vexwarina meyê bêtir bête bibelavkirin û hatîyên bi ser ve di rêya bazirganîyên bazarên reş de bêtin bipeydakirin.

Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku Stalin ji gewretirîn Ajdehak bû, ji yên ku mêjûwa mirovanîyê ew dabûn binaskirin. Hîç Kesekî ji Hitlerê Elmanya Nazî pêve di xwînrijandinê de mîna wî nehatîye bidîtin. Wî bi mehna avanîkirina werzeşên Serdarîyê ve nêzîka bîst milyon ji Cotkarên pir ji wan Rus bi "Çînîya Gulak" ve date binavkirin û herwehaji wî bi milyonan ji Tudeyên bajaran ji bona Sebîrya dane biawarîkirin. Wisaji wî bi hezaran ji Zanevanan û Merovên Sade ve bi mehna ku ew serê xwe ji bona rêzanên rêstikê yanji bi mehna şêtbûnê ve nadin bitewandin, wî zanistîya -Psychiarie-Bijîşkîya Rewanî û maristanên wêna li ser wan de date bikaranîn, da ku ew bi derew û boxtanan ve bide bicîkirin, ku ew hêl û gêlin. Herwehaji wî ji bona Komarên Asya Navînî û hêlên dûrî Sêbîrya Milêtên bi carekê ve yanji jimareke mezin ji wan bi darê ço ve dane bikoçkirin. Ji van Miletan jî Miletê Elman di herema çemê Vogla de, Çerkes û Kurd¹ di Kafkasya de, Tatar di Nîvgirava "Crimée" -Kirim de li ser derya Reş de têtin bidîtin. Herwehaji Stalin ligel Hitler de berî Cenga Cîhanîyê Duwem de peymanek -der sala 1939 de -Cuma- ji bona parvekirina Lehistan û kolekirina Miletê wê date bigirêdan.

Herwehaji Rêstikê date bikirin, ku Rus -û Miletên dinî Silavî

---

¹Ji xwe re li wî derîyî de bidin bitemaşekirin, yê ku min ew li ser zînetê Kurd de li Yekîtiya Sovyêt de di nivîsta Ligelhevdû de bi zimanê Imgilîzî ve di bin navnîşana "The Kurd: Acontemporary Overview" - Kurd: Dîteneke Giştî li ser Zînetê Niha de, dayite binivîsandin. Ew ji bal p. Kreyenbrock, S. Sperl de, li London, Niyoyork der sala 1992 de hatîye bibelavklirin. Ismet Şerif Wanlî

Herwehaji ji xwe re li Kandal de bi zimanê Elmanî ve "Die Kurden in der Sowjetunion" Kurd li Sovyête de, di nivîsta: "Kurdistan und die Kurden" Kurdistan û Kurd, Band 1, Gesellschaft für bedrohte Völker, Göttingen sala 1984 de, R. 413-426 bidin bitemaşekirin. Cuma

bi giştî ve- bi milyonan ji bona Komarên Miletên din di bin navê "Navnetewîtiya Pirolitarî" de bêtin bibarkirin. Evaya werjî li welatên Asya Navînî, welatên derya Paltik, heremên jorî Kafkasya de û ligel jî de ji bona Sêbîrya jî hate bikirin. Vê date bikirin, -ev bi xwe jî ve rengeke ji Kolonyalîyê û Impiryalîyê dide biderxistin, ku perçê Rusîyî Silavî nîşanên jimarekê ji Komarên milî bide biveguhertin. -Evaya di nava Kazaxistan de hate bikirin, ku serjimara Rusî bigir mîna serjimara Miletê Kazaxîyî Turkumanî yanjî piçekî jê kêmtir dihate biderkevtin-.

Li paş hilweşandina Rêstika Sovyatî de ew Rusên hanê, -serjimara wan nêzîka çil milyon têtin biderkevtin-, mîna kêmanîyên milîyî xurt û pir caran jî ne jêhezkişî di nava Komaran de û heremên Xwedmoxtarî de têtin bidîtin. Ji alîyê din de Stalin bi danîna sînoren hundurû ve di navbera wan Komaran û heremên Xwedmoxtarî de hate birabûn, bi rengekî ve ku ew di nava hevdû de têtin bidîtin, da ku ew her û her pevçûnanan di navbera wan milîyan de bide bidurustkirin. bi vî awayî ve gava ku Rêstika Sovyêtî hate biherifandin, ew pevçûnên hanê hatin biberzkirin û cengên milî di navbera Komarên Kafkasya de -li Erministanê, Ezerbêcanê, Gurcistanê, Komarên Xwedmoxtarî, Asya Navînî û cihên din de- hatin bivêkevtin. Li vêderê de pêwistî bi bîrxistinê ve nayête bikirin, ku milîbûnan xwe di nava hevdû de mîna Dîtina Markîsî nedan bihilandin. Her yekê ji wan li ser reweştên xwe, zimanên xwe û di pêşîya wan jî de milîya Rusî zalkirî xwe date biparastin. Hêjîbêtir li ser temaşegê de milîbûnên nuh hatin biderkevtin, yê ku ew li jêr zordariya Rusan de di pêla Qeyserî de dihatin bidîtin. ji van jî Netewê Okranî hate biderkevtin, yê ku wî serxwebûna xwe li paş herifandina Rêstikê de mîna Miletên Paltik, Kafkasî û Asyayî date bidazîn. Ew tevgerên milî hatin biderkevtin, gava ku Gorbaçov der sala 1985 de ji bona azadîyên remanî date bidestûrkirin.

Li Çîn de Partîya Komunist bi saya Yekîtiya Cotkaran û kargeran di tevgera şûreşî de bi serdarîkirinê ve hate bigihaştin. Ev bi dijî hatinên di Dîtina Markîsî û dubarekirinên de hate bikirin. Herwehaji têtî de "Diktatorîya Pirolitarya" mîna li Yekîtiya Sovyêtê de hate bidestpêkirin. berî çend salên kêmtir Partîya Komunistîyî Çînî

hêdî hêdî ji xistina Rêstika Sermeyedarî ji bona nava Welêt jiber hoyên aburî û berkirinê date bidestpêkirin.

Belam Rêberîya wî û Biyokratîya wîna hêjî siyasî û supahî li ser Welêt de li gora "Rêstika Partîya Biserêxwe" ve tête bizalkirin û ew ji bona fetisandina azadîyên remanî, berkirina hunerî û wêjeyî dida bikarkirin. Bi bêtirbûn ve tête bidîtin, ku xisitina berkirina sermeyedarîyê ji bona nava Çînê dê bêtir bête bikirin, gava ku Hong - Kong ji bona nava paxila wê bête bivegerandin; jiber ku Hong-Kong bi nimûnetîya "Sermeyedarîya Hov" ve bi têgihiştina Lêberalîyî bi serêxwe ve tête bidîtin.

Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku dê Zalbûna Partîya Komunistî Çînî li ser Dewlet û Civakê de wirde û wirde bête bihilanîn; - jiber ku bendîfikirina remanê jî bi xwe jî ve şûreşê dide biafirandin. Hîç ji bona Kesekî jî nayête biveşartin, ku Partîya Komunistî Çînî ji bal çend Binemalên Kevnar ji Komunistan tête bizalkirin, yên ku kmuonistîya wan mîna Pûtên Keviran têtin bidîtin. Ango ku ew bi Rêstikeke Oligarşî ve hatine biveguhertin.

Rêstika Sovyêtî Putên Stalin datin biherifandin û termê wî date bişewitandin. Partîya Komunistî Çînî jî hêdî hêdi wêne û Pûtên -Mau- jî datin bihilanîn. Belam hêjî Pût û wênên Lenin di nava Komarên Sovyêtîyî cudayî berê de di nava gorepanên giştî de, beramberî avanîyên Serdarîyê de û di nava baxên seyranên tevayî de têtin bidîtin. - Tê bêjê, ku ew "Hozanê Gund" de yanjî "Canbazê Eşîrê" ye-. Ev jî pêlekê dide bibîrxistin, ku têde Partîya Komunistîyî Sovyêtî ji Lenin nala durujmekî û Lêvegervanekî ji bona Miletan, Peyamberekî û Rêrastekî ji bona mirovanîyê date bikirin.

Lenin bi xwe jî ve ji wan Kesan nedihate bidîtin, ji yên ku wan ji bona kesperestiyê didan bibangkirin. Belam Lidûvanên wîna ji Bedkaran weha datin bidîtin, ku bi berzkirina Lenin ve ji bona cîhê Peyamberan ji bona wan bi kar ve tête bidîtin, da ku ew serdarîkirina xwe bidin bihîmkirin û ev nala nîşanekê dihate biderkevtin, da ku dîtineke felsefî ji bona ayîneke zanistî bête biveguhertin.

Divê li vêderê de bête birûnkirin, ku kevtina Rêstikên Komunistîyê di Yekitîya Sovyêtê û welatên din de ne ji "Çêkirina Impiryalîya Cîhanî" ango Rojavayî bû, belam ew kevtina hanê di nava hundur de jiber hoyên vekirina "Perda Hesîni" di nava demekê û

demekê de hate bikirin, ya ku ew li ser pêwendîyê diplomasi, yajî dîtînen zanistî û hunerî de dihatin bikirin. Vê rê ji bona Karnasan di pêşî de û ji bona Remangîran û li paş de herwehaji ji bona bawerîya giştî date bivekirin, ku ew di navbera paşvekevîna welatên Komunistî û pêşvekevîna welatên Rojavayî de di warên çêkirinê, teknolocya, mafeyên Merov û endazîya jînê de bidin biberamberkirin. Herwehaji hatina Gorbaçov û berdana azadiya bîr û bawerîyê û rexnegirtinê date bihiştin, ku Rêstik jiber xwe ve bête bihilweşandin.

- Li jorhatîyên li ser veguhestina Diktatorîya Pirolitarya ji bona Diktatorîya Partîyî Bedkarîyî Totalitarî -giştî ji bona zalbûna wêna li ser civakê de di bin Rêberîya Sikreterê Partî de nebes tenê ew li bal "Sosyalistîya Zanistî" de tete bidîtin, lêbelêjî ew di nava her Rêstikeke Siyasî de tete bidîtin, ya ku ew li ser bingehê Partîya bi serxwe ve di serdarîkirinê de û xwedan dîtinek yanjî êdyolocîyeke taybetî bi xwe ve tete birabûn. Ev yeka hanê ji bona diktatorîyeke wisa û peydabûn "Serdarekî Yekta" dide biajotin. Ew dest bi xebatê ve ji bona "Xweşîya Gel" yanjî ji bona "Rizgarîkirina wîna" yanjî ji bona "Mezinkirina wîna" dide bikirin. Ev xebata hanê bi wî û hevalbendên wî ve ji bona zeftkirina gerdena Zarwên Miletê xwe, talankirina azadîyên wan, yanjî palpêdana Miletên xwe bi canbazîya ragiyandinê ve ji bona windakirina mirovanîya wan dide bidawîkirin û ew wan di bin berzkirina alan û lêdanên dahol û zurnan de ji bona kar û barên leşkerîyî hovtî dide biajotin.

Di mêjûwa kevnar û niha de pir nimûne di vî warê hanê de têtin bidîtin. Bi navtirîn ji van nimûnan nimûna pêrabûna Hitler û Partîya Nazî li Elmanya de tete bidîtin, ya ku pê Hitler Miletê Elmanî di bin kêra Dîtina Regezperestîyî Germanî de ji bona vegurandinên Cenga Cîhanîyî Duwem û tawankarîyên wê datin biajotin. Herwehaji ji van nimûneyan jî Mosolînî û Partîya wîyî Faşî jî tete bidîtin, yê ku wî Italya ji bona Cengeke Kolonyalî di Afrika de û li paş jî de ji bona Cenga Cîhanîyî Duwem date biajotin. Elmanya û herwehaji Italya ji welatên pêşkevî di warên çêkirinê û remanê de dihatin bidîtin.

Herwehaji nimûneyên pir bi rengekî din ve di nava welatên lipaşvekevî de di warên aburî û remanî de û bi taybetî ve di nava Kolonyalîyan de têtin bidîtin, yên ew di Qonaxa Tevgera Welatî de

hêjê têtin biderbaskirin, mîna ku ev di Hişkatîya Afrika de, di nava hin ji Deverên Asya û Emerîka Latîni de têtin bidîtin. Di nava wan de Tevgerên Rizgarîyê Gelêrî hatin biderkevtin. Pir pê neçû, ku yekekê ji partiyên wanî têkoşer partiyên din dane binabûdkirin. Wisa "Partîya Yekane" di bin Rêberîya "Serdarê Yekane" de ji bona serdarîkirinê li paş rizgarî û serbestîkirinê de hate bigihaştin. Bi lez û pele ve partî û Serdarê wê serdarîkirina Diktatorîya xwe ji bona ser Miletê "Rizgarkirî" date biçesipandin. Wan ew ji rizgarîkirin û pêşvevevtina rastî dane bibêpîşkûparkirin, yanî wan malên xwe li ser kîsê wî de dane bitijekirin. -dibe, ku zînet bêtin biguhertin, belam bi gemkirina devên Milet ve û bi dizîkirina berên welêt herdu bi rengêkî giştî ve bi du ber ve ji bona diyarîyeke Civakî têtê biderkevtin. Nimûne li ser vena de û bi taybetî ve di nava welatên Ereb de pirin. Bi navtîrîn ji wan ve nimûna ku Sedam pê têtê bigewderkirin û karên ku ew bi navê "Sosyalistîya Efleqîyi Basî" ve pê têtê birabûn.

Herwehajî pêrejî divê "Berê Rizgariya Cezairî" jî neyête bijîbîrkirin. Li paş bidawîhatina Cenga Serxwebûnê de ji bona Partîyeke serdarîkirîyê bi tenha xwe ve hate biveguhertin. Gupgupên wêna dest bi gerandina li dûhevdu de û bi kuştina hevdu ve dane bidestpêkirin, da ku ew Serdarînkirinê ji bona nava destên xwe bidin bixistin û bidin biparastin. Weha Partîya Serdarîkirî ji bona Diktatorîya Supahîyê Biyokratî hate biveguhertin, ya ku ew li ser kîsê Milet de û bi navê "Sosyalistîya Erebîyê" pêşvevevtî ve dihate bijîyandin. aburîya Welêt hate bihilweşandin. Azadî hatin biwindakirin. Bertîl di Serpereştîyê de hatin bigeşkirin. Bêkarî di nava Çînîyên Gelêrî de û bi taybetî ve di nava Gencan de hate bitevayîkirin. Gava ku van Çînîyên hanê serên xwe datin biberzîkirin, bi sedan ve Serdarîkirinê ji wan dane bikuştin. Herwehajî vê Serdarîya bedkar Miletê Berber û jê jî "El-Qebîl" ji mafeyên wîyê zimanî û zanyarî date bibêpîşkûparkirin, yê ku ew berî musulmantîyê xwedîyê Cezair bû û zimanê wî jî ne Erebî ye. Herwehajî ew bi kesîtiya wîyê rewanî ve û hebûna wîyê milî ve nehate bipêrûniştin; tevî ku Berber Miletêkî Musulman jî têtê bidîtin û ew ji pêşîyan bûn, yên ku ew dijî Kolonyalîya Firensî hatin birabûn¹.

---

¹Weke niha bi bîra min ve têtê bikevtin, gava ku der salên pêncî û şeşti de Miletê Cezair ji bona rizgarkirin û serxwebûna xwe ji jêr serdarîkirina Kolonyalîya Firensî

Bibîrxistina van nimûneyên hanê ji Cîhana Erebî de bi hîç corekî ve Serdarîkirina Padîşahîyan û Mîrneşînîyên Erebîyî Neftî mîna Padîşahîya Suudî yanî Mîrneşînîya Kuwêti di ser wan re nayêtin bigirtin, yên ku ew hêj di sedsalên navînî de tevî hin diyarîyên pêşkevîyî tenik jî têtin bijîyandin.

dida bixebatkin, bê ka çawan tevaya Netewê Kurdî perçekirî li seranserî Kurdistanê de bi dil û can ve pişgirtina wî dida bigirtin û azadî û rizgarîkirina xwe di serxwebûna Miletê Cezairî de dida bidîtin.

Baştirîn nimûne li ser vê de ji xwe re li: "Agirê Sinema Amûdê" de, M. Ahmedê Namî, Wêşanên Jina Nû, Uppsala, sala 1987 de bidin bitemaşekirin.

Belê herwehaji wek nihaji bi bîra min jî ve tete biderkevtin, bê ka çawan piştî serxwebûna Cezair li seranserî Ewropa û Derve de Wênerên wêyi Ereb; -jiber ku Berberên wê her û her ew ligel Birayên xweyi Kurd de dihatin bidîtin-, mîna Segên Efleqiyên har di hemû Civînên Welatî, Navnetewî û Dewletî de xwe ji bona hevka Kurdan û dijî daxwazên wanî rewa didan biavêtin. Pir caran Wênerên bêşerm û pir erzan hêrîşî xebata azadîxwazî Kurdistanê ji hemû Wênerên Erebên din bêtir didan bikirin.

Hêjbêtir di 6 avdara sala 1975 de li bajarê Cezair de Abu Midyen Serokê Komara wê Sedam û Şahê Iranê bi hev ve dane bihembêzkin û di nava wan de li ser kîsê rûxandîna Şûreşa Kurd de Peymana Cezair di nava wan de date bigirêdan. Weha vî Zirkurê Ereb dida bibawerkin, ku Kurd nema careke din serê xwe ji bona serxwebûna welatê xwe dê bidin biberzkin û bihildan. Belam dem bi vê lihevhatina Cezair de der sala 1975 de bi cenga Iraqîyî Iranî ve der sala 22. 9. 1980 hate biavîskirin, ku ew hêj bi zîyaneke bê hempa ve di seranserî mêtûwa Ereb de nehatiya bidawîkin. Wê cenga Gendava Farîsî û dazanina Dewleta Fêderalîyî Kurdistanê bi neçarî ve date biencamkin.

Belê ez li vêderê de naxwazim gotinê Şirazî û Şehrezatîya Turkan piştî serdarîkirina bêtir ji pêncsed salî de li ser Ereban de bidim bigotin û bivegerandin; belam ez bes û bi tenha xwe ve gotinên Dêya xwe ji me re didim bivegerandin, ku wê timê ji me re dida bigotin: "Nan û Xuya Ereban li ser Kabokên wan de têtin biditin". Miletêkî wetov bêbext nikare bête biadzîkin û neji ew dikare bi rast û durustî ve bête bipêşvekevtin. Baştirîn nimûne ji me re destana Ereb di seranserî welatên wî de tete bidîtin. Pêrejî ji me re bi xurtî ve ew di nava Iraqê de tete bidîtin. Herwehaji destana Cezairî jî ji me re tete bidîtin, ku ew dê bi neçarî ve bi perçebûna xwe ve di nava Ereb û Berberan de bête bidawîkin.

Mîrê Xweşxvanên Ereb Şewqî dibêje: "Milet ji ser ruwê vê zemîna hanê têtin biwindakirin, gava ku ew Sincîyên xwe ji navdestên xwe bidin b windakirin".

Herwehaji Karl Marx dibêje: "Miletêkî azad Miletêkî din bi jêrdestên xwe ve nade bixistin". Cuma

- Lijorhatiyên li ser bisernekevîna bicîanînên siyasî ji bona dîtina Markisîyî-Leninî de li Yekîtîya Sovyêti û Ewropa Rojhilat de,- nihajî li çin de, sibeynê li Kuba, Viyetnamê û Korya Jorî de- bêgûman divê nede tevlihevkerin, ku remanên Sosyalistîyî bi hiş ve hêjî kêreke wanî diyar di guhpêdana rexên civakî de der jîna Merov û başkirina jîyana Kargeran de tête bidîtin, mîna ku ew li jor de hatîye bibîrxistin. Herwehajî divê jê neyête bibawermendîkerin, ku "Sermeyedarîya Azadîxwazîya bi serê xwe ve" ew bi çarevekirineke nimûnetî ve ji bona pirsên civakê tête bidîtin.- heGerjî ku civaka sermeyedarî jî pir jî ber bi dadwerîya civakî û xweşîtiya giştî ve beramber bi pêla Karl Marx ve hatîye biveguhertin. Ev jî hatîye bikirin; jiber ku hin ji Partiyên Sosyalistîyî li ser xwe de ji bona ser serdarîkirinê hatine bigihaştin; yanjî jiber ku hin ji Partiyên Borcuwazîyî Demokrasî bi xwe jî ve bi çakkirinên civakî ji bona berjewendîya çînîyên gelêrî ve û pêrejî ji bona berjewendîya giştî ve hatine birabûn; jiber ku hesta welatperwerîyê û mirovanîyê û karkirin ji bona berjewendîya giştî û yê din nebes tenê ew ji başbûnên siyasî û sincîyî Partiyên Sosyalistî ve têtin biderkevtin û neji ew bes tenê bi "Malên" Partiyên Sosyalistî ve têtin biderkevtin, -mîna ku pir ji Sosyalistvanan vê didin bibawermendîkerin-. Nimûneyên pir di rabûna Partiyên Borcuwazîyî Demokrasî ji bona çakkirinên civakî ji bona berjewendîya Kargeran û Cotkaran têtin bidîtin, yê ku ew ji yê Partiyên Sosyalistî di hin dirêjbûnên bicîanînên xwe de têtin bicudakirin. Na hêjîbêtir pir caran jî têtin bidîtin, ku çakkirinên Partiyên Borcuwazîyî Demokrasî jî di warê civakî de bêtir hûrtir bi kêrtir ve têtin biderkevtin, ji yê ku pê Partiyên Sosyalistî dikarin bidin bikirin. Ew bêtir di nava xwe de bi rengekî giştî ve pirsîyarîyên aburî didin bigirtin; - ku zînet jî di nava wêlatekî ji bona yê din têtin biveguhertin. Herwehajî başkirina hêza kirîna çînîyên gelêrî ji bona bêtirkirina vekirîna ji bona berjewendîya pîşsazîyê û bazirganîyê dide bikirin. Di encam de ev ji bona bêtirkirina berkirinê de dide bikirin. Ev karê hanê jî bi xwe jî ve di aburîya sedsalên bîstan de bi sadetî ve tête biderkevtin.

Belam bêtirkirina komkirina sermeyedar di nava destên kêmtir de roj bi roj ve, mîna ku Marx û Engels ji xwe re di sedsalên

nozdehan de didan binigaşîkirin, ev nehate bicîhatin¹; - jiber ku sermiyan bi cîhanî ve hatîye bikirin û jê re sînorên Dewletan nema dêtin bidîtin. Hemû çînî dikarin di kirîna navan de di Kompanîyên Bazirganî û Pêşîsazîyê de bêtin bibeşdarîkirin.

Siyaseta beşdarîkirina Wênerên Kargeran ligel Xwedankaran - yanjî hêjî rastir ligel Serpereştîvanên Kar û Kadirên bilind de di serpereştîkirina hevbeşîyên berkirinê de û di qazancên wêyî diravî de li gora rêxistinên de, yên ku ew ji bal qanûnê de têtin biparastin, ji dêlva mangirtan û xwepêşandanên têtin bikirin. Di vê siyaseta hanê de hin ji bicîanînan têde bikirin, ku ew bi başî ve têtin bidîtin, da ku ew bêtir bêtin bitevayîkirin. Di jimarekê de ji welatên sermeyedarîyî pêşîsazîyî bi pêşvekevî ve nobûna pevçûna çînî hate bisivikkirin û "Pevçûn" bi gift û goyê ve di navbera Sundikatên Kargeran û Sundikatên Xwedankaran de hate biveguhestin, mîna ku ew bi carekê ve li Siwêsrâ² de, tanî radeyekî jî li Elmanya de, tanî radeyekî kêr jî li

¹Xwezî li vêderê de Ismet ji xwe re "Sermiyana" Karl Marx bi hemû bergên xwe ve bida bixwendin. Yanjî wî Karl Kautisky û Lenin di vî babetî jî de bide bixwendekarîkirin. Hêjî bêtir xwezî wî bi xîşkayî û xweşkayî ve berî derxistina vê remana hanê ji xwe re li amara welatekî pêşvekevî de, -ji bona nimûne-, li Elmanîya de derbarê parvekirina hatina milî de û pişka her malekê ji Endamên çîniyên civakî de di hatina milî de bida bitemaşekirin; ji ku ew ber ev tomarên amarên hanê tevaya rastîya qanûnmendîya parvekirina hatina milî li ser Endamên Çîniyên civakî de û pişkên wan nebes tenê di sedsalên nozdehan de didin biderxistin, mîna ku ew Marx û Engels dane biderxistin, herwehaji pêreji bi eşkere ve vê di sedsalên bîstan jî de didin biderxistin. Em bivên yajî nevên, divê em di navbera bîr û bawerîyên Stalin û Lidûhatîyên wî de û bîr û bawerîyên Karl Marx û Engels de bidin bicudakirin, gava ku ew bi dadwerî ve li mêjûwê de ji xwe re bixwazin bidin bitemaşekirin. Mîla navîniya dadgerîya civakê hergav di şeweyê parvekirina hatina milî de di çîniyên civakê de tete bidîtin. Evaya tevaya Peymana cCvaki di nava civakê de dide biparastin. Cuma

²Siwêsrî van lihevhatinên giştî di navbera Sundikatên Karkeran û Sundikatên Xwedankaran bi "Lihevhatinên Aşîtiya Civakî" didin binavkirin. Ew bê mangirtin û bê xwepêşandan têtin bicîanînan û ew li gora niyazmendiyê de tete binuhkirin. Endazîya jîyana Karkeran li Siwêsrâ de ji endazîya jîyana Karkerên din de di nava welatên pêşîsazîyî pêşvekevîyî mayîni din de bilindtir tete bidîtin. Tevlivêjî de hêjî di nava

Firensa de û tanî radeyekî kêmtir jî li Ingilistanê û li Dewletên Yekgirtîyî Emerîkî de tête bikirin. Tevlivêjî de ev dijûnên civakî, yên ku ew hêjî têtin bidîtin, bi carekê ve ew bi "Şûreşa Pirolitarîyî Cîhanî" ve û ne jî bi şûreşa welatî ve dikarin bêtin biçarekirin, mîna ku dîtina Markisîtyê ji xwe re ew dayite biwênêkirin.

bi vê têgihîştina hanê ve Sosyalistîya Veçakkirinê, ya ku pê Proudhon -Pironon û Lasalle -Lasal didan bibangkirin, ew bêtir di cihê xwe de dihate bidîtin û ew bêtir jî ji "Sosyalistîya Nigaşîyî" Karl Marx nuhtir bû. Bi gotineke din ve "Sosyalistîya Zanistî" ew bi "Sosyalistîya Nigaşî" ve tête biderkevtin û ew bi gelekî ve ji Sosyalistîya St. Simon bi nigaşîtir ve tête biderkevtin¹.

Heger jî ku "Pevçûna Çînî" pir jî û nemaze jî di nava welatên pêşvekevtîyî pêşîsazî de hatîye bisivikkirin, hebûna çînîyan bi xwe ve bi rastîyeke civakî ve di nava hemû civakan de û di nava hemû pêlan de tête bidîtin; tevî ku "Pevçûna wêna" ji bona liberxistina mêjûwê nade bitêrkirin. Meger jî ku Mêjûvanên Firensî yên pêşîbûn, yên ku wan têgihîştina "Pevçûna Çînî" ji xwe re dabûn biderxistin, belam wan ew ji xwe re bi "Qanûnmendîyeke Zanistî" û Cîhanî ve mîna Markisîtyê nedan bidanîn.

Wer bi vê liberkevtina hanê jî ve Partîyên -Sosyalistîyî - Demokrasî- -mîna li Elmanya de- ew bi gelekî ve nuhtir ji Partîyên Sosyalistîyî Xweparastî têtin bidîtin, mîna ku ev li nik Partîya Sosyalistîya Firensî de dihate bidîtin, gava ku wê ligel Partîya Komunist de di sala 1981 de li paş helbijartina Serok Mitterand de serdarîkirin ji bona nava destên xwe date biwergirtin. Ew ji bona serdarîkirinê li ser bingehê bernameyeke Çepî de hate bigihaştin, ya ku wê pê "Xewin" ji bona Miletê Firensî didate bifiroştin û wê pê "jîn

---

civaka Sivêsrî de berên pir têtin bidîtin, ku ew pêwistî bi veçakkirinê ve têtin bidîtin. Ismet Şerif Wanlî

¹Wer bi vî rengê hanê ve bi sadebûn, xişkayî û xweşkayê ve pîvandî bi servajîhevdu ve hatin bikirin. Sosyalistîya zanistîyî rastîyî Karl Marx bi Sosyalistîya nigaşîyî Prodon û Lasal ve hate biveguhrtin. Xwezî jî Ismet Şerif Wanlî ev bawerîya hanê li vêderê de neda binivîsandin. Cuma

didate biveguhertin".

Der meha avdara sala 1993 de Partîya Sosyalistîyî Firensî di helbijartinê de pir bi pîsî ve hate bibezandin û wê bes û bi tenha ve 19 % ji dengên ji xwe re date bianîn. Tawîbûna diravîya Dewletê di pêla serdarîkirina wêna de her û her dihate bibêtirkirin, jimara Bêkaran ji kar hate ducarîkirin û bêewletî hate bibêtirkirin; jiber ku sînor beramberî Daxwazvanên kar ji Cîhana Sêyem hatin bivekirin û pêrejî bedbûna serpereştîkirina aburî hate bidîtin. Herwehajî biserdejî ve hin ji hetikandinên diravî hatin bidîtin.

Li Italya de hemû Partîyên Xweparastî û ji wan jî Partîya Sosyalistî hatin biherifandin; jiber ku pêwendîyên wan ligel "Maffia" - Mafya de dihate bidîtin û herwehajî pêrejî pêwendîya Partîya Sosyalistî bi regekî taybetî ve ligel Mafya de dihate bidîtin.

Pir ji Partîyên Komunistîyî Xweparastî di Ewropa Rojava de dev ji dîtina Markisîyê dane biberdan. Hinekan ji wan jî navên xwe bi avêtina gotina "Komunistîyê" ve dane biveguhertin, -mîna ku Partîya Italî date bikirin-. Partîya Komunistîyî Firensî navê xwe date biparastin; belam wê dev ji dîtina "Diktatorîya Pirolîtarî" date biberdan. Karîna wêyî helbijartinê di nava bîst salên çûyînî cudan de ji heştdeh der sedî de ji bona deh der sedî de hate bixwarîn. Partîyên Komunist ne li Emerîka, Elmanya û Ingilistanê de bi têngiştina siyasî û parلمانî ve têtin bidîtin; tevî ku jî azadîya remanî û karkirina siyasî jî ji bona her Merovekî têtin bidîtin, gava ku ew bixwaze bide bikarkirin¹.

---

¹Di helbijartên Elmaya de der 12. çîriya pêşîn de der sala 1994 de Partîya PDS - Partîya Demokratî Sosyalistî- nêzika 20 der sed ji dengên Hilbijartinvanên Elmanî di rojhilatî Elmanya de date bigirtin û ew niha bi sî Endamî ve di nava Perlemanê Elmanîyî Fêderalî de tete biwênerkirin, tevî ku hemû şapên siyasîyî Elmanî dijî wê ji dil û can didan bikarkirin. Iro li Elmanya Fêderalî de reşîkê vê Partîya hanê di nava serên Partîyên Borcuwazî de û li ber çavên wan de mîna Reşîkê Komunistîyê di sedsalê nozdehan de tete bigerandin. Ev Reşîkê Dadgerîya Civakî dê gelekî serêşiyê û sergêjîyê ji bona Borcuwazîya gen û genî bide bipeydakirin. Dadgerîya Civakî dê hergav xwe bi neçarî ve di nava hemû civakên vê dunya me de bide biberzûbalakirin. Cuma

Hîç gûman tède nayête bidîtin, ku tengavîyek di tevaya welatên pêşvekevî de di warên pêşesazîyê û civakîyê de ji bona hebûna Partîyên Markisî, rola wan û cihên wan tète bidîtin. Ew bêtir û bêtir hêzên peribûnê didin biwênerîkirin. Ew nema dikarin ji bona ser hebûna xwe bidin biparastin, heger ku ew bi carekê ve dev ji xewnên "Şûreşa Pirolitarîyî" Cîhanî yanjî Welatî nedin biberdan. Herwehaji divê ew dev ji bawermendîya xweyî xav bidin biberdan, ya ku ew "Rastîya Zanistîyê" di pêşvexistina civakên mirovantîyê de ji xwe re bi pişk û par ve dide bidanîn.

Lenin li ser "Manîfêsta Partîya Komunist" de ji bal Marx û Engels dayite bigotin: "Ev nivîsta hanê bi eşkere û hozanbûneke mezin ve têngiştina cîhana nuh dide xuyanîkirin. Ew metiryalîya bi hev girtî ve dide bixuyanîkirin, ya ku ew qada jîna civakî bi ber xwe ve dide bixistin. Ew diyaliktîkî dide bixuyanîkirin, ya ku ew zanistîya fireh û kûrî pêşveçûnê di nava xwe de dide bidîtin, ya ku ew dîtîna xebata çînî û rola şûreşîyî Pirolitarya di mêjûwa cîhanê de û di afirandina civaka nuh de, civaka komunistiyê de dide biderxistin".

Magelo ev ne bi gotinên hogeran ve têtin bidîtin, mîna ku ew di ayînên esmanî de têtin bigotin? Magelo civaka komunistiyê ne bi buhuştaya jîyana dunya dîn ve li paş derd û azarên jîyana vê dunya me de tète biderkevîtin¹? Magelo Karl Marx û Engels Peyamber bûn û Lenin jî Hogerê wan bû, yê ku wî ji bona ser milên xwe bicîanîna nameya wanî esmanî dabû bihilgirtin? Bi sêr ve tète bidîtin, ku ev ayîna hanê li ser metiryalîyê û pevçûnê de tète biavakirin. Ango ew li ser zikreşîya Mrov de ji bona Merov û xwîngermbûna kor tète bidîtin û herwehaji ew li ser bawermendîyê de tète birabûn, ku ew ji bil yê dîn bes û bi tenha ve rastîya bisrêxwe ve ji xwe re dide bimaldarîkirin.

---

¹Di nava vê pîrsa hanê de Ismet Şerif rast û durust tevaya cewhera reman, xewin û nîgaşên Merovan di seranserî mêjûwa merovanyê de ji bona dadgerîya civakîyî bi carekê ve dide biderxistin. Vê remana dadgerîya civakîyî bi carekê ve tevaya ayînên serûştî û şehristanî, rêç û dubistanên felsefî di hemû heyam û pêlên mêjûyî de û li her der û cihî de di vê dunya me de tim didan bitengalkirin. Têngiştina vê remanê ji bona Keç û Lawên Kurdistanê ji bona serxwebûna Kurdistanê û xweşbûna jîna civakî û pêşvekevîna wêna di her kat û zemanekî de pir bi giringî ve tète bidîtin. Xwedan, ol, ayîn û reman tevde divên ji bona serxwebûna welêt, azadîya Merovan û xweşbûna jîna wanî civakî di dadweriyê de bêtin bidîtin. Cuma

Herwehaji ew dide bibawerkirin, ku bawermenditiya wina bi komunistiya pelen ayindini gesi ve ji bona wi mafe u erk tetin bidan, ku ew wan Kesen ji reya rastiye derkevti bide binabudkirin, ji yen ku ew pe nadin bibawerkirin.

Hic gumana tede nayete biditin, ku heji ji bona Partiyen Sosyalistiyi Demokrasî di Ewropa de u ji bona avankirina ayinda wena roleke giring tete biditin; hegerji ew di serdarikirine de yanji ew di derveyi we ji de betin biditin; bi merceki ve ku ew dev ji Otopiya - Nigaşiya Markisitiye u tatika gihandina serdarikirine u parastina wena bi dareço ve bidin biberdan u ew bi pirbuna partiyana u bingehê demokrasî ve di hevguhêstine de ji bona ser destê serdarikirine ligel Partiyen Borcuwaziye Demokrasî de yanji ligel wan ji de bi hev re ji bona serdarikirine li gora encamen helbijartinê de betin biruniştin. Hic Merov nikare bes u bi tenha ve ji bona betirkirina pesesazi be nimuneyen bilind bete bijiyandin. Sosyalistiya -Civakiya Demokrasî ew edyolociya -remana biserexwe ye, ya ku ew dikare nimuneyen bilind bide bipeskeskirin, ku Merov dikare ji bona wan bete binzikikirin; -belam beyi ku Merov bikaribe ji bona wan bete bigihaştin-. Ev ji bi dadweriya civaki, rezlegirtina ji bona mafeyen Merov u azadiya remankirine u piştgirtina Miletên jêrdest ve, yen ku ew heji ji mafeye çarenusa xwe be pişk u par tetin biderkevte, tetin bigirêdan.

Metirsiya nigaşiyê di karê siyasî de di civaka pesesazi de u herwehaji di civaka li paş pesisazi ji de tete biditin, ku Bangkirvanên wena xwe ji civake didin bidurkirin u ew ji bona bine retundbune u setbune tetin bikevte. Ew nala serdariyekê yanji gemareke mejiyi di nava çaven civake de yanji ew nala taqimeki periyi serberdayi, -gerji ku ew ne nala çeteyan betin biderkevte, yen ku ew bi merkujiyi ve tetin birabun¹, tetin biderkevte.

- Rêstikên, yen ku wan cihê Rêstika Komunistiyê di Rusya u Welatên Sosyalistiyi berê de ji xwe re dane biwergirtin, bi hemû cudabunen xwe ve ew bi gelekî ve ji wan rêstikan bedtir tetin biditinn, ji yen ku

¹Ji van ji Koma "Die Fraktion der roten Armee" -Berê Leşkerê Sor li Elmanya de u Koma "Brigadé Rossû" -tîpên Sor li Italya de tetin biditin. Ismet Şerîf Wanlî

wan welatan bi yekcarî ve ji xwe re dabûn bidîtin. Berkirina pîşesazî bi hoyê hor û hera, dizîyê û kevinbûna amrazan ve hate bihilweşandin. Piranîya Kadirên Komunistîyî berê amrazên berkirinê ji bona kîsê xwe dane bimaldarîkirin. "Rêstika Sermeyedarîyî Hovîti"¹ hate biderkevtin, ya ku Ewropa Rojava der nivê sedsalê nozdehan dida binaskirin. Buhabûn di ser hev re ber bi roj ve dihatin biwergerandin, Girawkirên civakî bi serhev ve hatin birakişandin, yên ku ew ji bal Rêstika Sosyalistî ji bona tevaya Tude hatibûn bipeydakirin. Ev bi taybetî ve beramber bi Pîrkarvan ve tete biderkevtin, yên ku ew di perîşantirîn rewşê de têtin bijîyandin. Herwehajî hêjabûnên sincî jî hatin bihilweşandin û li şûna wan de perstîya dolar hate bidanîn. Her tiştêkî xavî tenîkî ji "Nimûneya Emerîkî" bi koranî ve hate biawakirin. -Pêrejî ya ku jê re "Fast Food" tete bigotin, ew jî hate biawakirin. Wisajî renekî ji Ingilistana xavî bi kelk ve tete bikaranîn, ya ku em noke wê didin bidîtin, ku ew hêdî hêdî di nava piranîya wan welatan de li ser kîsê ziman û zanyariyên wan de tete bizalkirin. Ligel wan welatan de peymanên bazirganîyê di bazara jinan de, di firotina dermanên jiserxweçûnê û çekan de têtin bigirêdan. Hiç gûman tede nayête bidîtin, ku ev danê hanê bi danekî veguhestinêyî dijwar ve tete biderkevtin. Em nizanin, magelo dê ji kilandina wîna çi bête biserkevtin?

- Di nava welatên aburîyî paşvekevtî de, ango cîhana sêyem û bi taybetî ve di devera Rojhilata nêzîk û navînî de, -mîna ku ew li jor de hatîye bigotin, bi rê ve çûna mêjûwê hatîye bicudakirin û tede hişitî û rewanî beramber bi Rojava ve bi giştî ve tede bicudakirin-, ji alîkî de tede lawazîya Çînîya Pirolitariyî Kargerî tete bidîtin û ji rexekî din de tede hebûna Bawermendîyên Servajîyî yanjî Berberî têtin bidîtin. - Mîna bizavên milî, rizgarîkirinê, -ji wan jî bizava Felestînî, Kurdî,

---

¹Ev Rêstika Sermeyedarîyê di pêla Şûreşa Pîşesazîyê de di sedsalê heştdehan de li Ingilistanê de jiber hovîti û dirbûna wêna di nava mêjûwa aburî de di bin nav û nîşana "Sermeyedarîya Manşêtir" de hate binavkirin. Merov tede nala duvikê mekinê dihatin biderkevtin. Cuma

Baskî, Turkî, Farisî û Erebî yajî Surî, Misrî û yê din- û bizavên ayînîyî-siyasî -nala Birayên Musulman û bizava "Welayet El-Feqih" di Iranê de- têtin bidîtin-. Ev hemû bi hev re dikin bikirin, ku berekî teng ji bona katbûna reman û Bizavên Pirolitarîyî Markisî didin bihiştin, ku ew bikaribin ji xwe re ji bona gihuştina serdarîkirinê gerjî li paş demekê jî de bidin bihêvîkirin. Ev berê hanê bêtir hate bitengkirin û karîna gihandina ji bona ser serdarîkirinê li paş rûxandina Rêstikên Komunistîyê de li Rusya û Ewropa Rojhilat de bêtir hate bikêmkirin. Em noke li deverê de bes û bi tenha ve Partîyên Komunistîyî Bicûk ji xwe re didin bidîtin, yê ku ew di nava xwe de ji bona çend destên Pevçûnvan bi hev re bê giranbûneke siyasî û bi perî ve hatine bipertpêrkirin, -mîna ku ev li Turkiyê, Iranê û Cihana Erebî bi xwe jî ve têtin bidîtin-. Hêjî hin ji wan Stalînî têtin bidîtin. Hin jî ji wan hêjî Çînî -li ser rêça Maw de- têtin bidîtin, yê ku ew bi "Şûreşa Cîhanî" ve didin bibawermendîkirin. Hin jî ji wan hêjî Tirotskî têtin bidîtin, yê ku ew bi "Şûreşa Hergavî" ve didin bixewinkirin. Hin ji wan jî hêjî têtin bidîtin, yê ku ew li dû Borcuwazîyên Serdarîkirî -mîna li Turkiyê de- têtin bicûyîn yanjî ew ji bona Serberdayetiyê -mîna li Turkiyê jî de- têtin bişemitandin. Herwehajî ji wan hinekî dinî hejhejokî jî têtin bidîtin, yê ku wan rêya xwe -mîna Partîya Komunistî Iraqî, ya ku ew berî çend dehsalan xwedan giranî bû-; dane biwindakirin.

Em niha di nava tevgera rizgarîxwazî Kurdî de -nemaze di Kurdistana Turkî de- û Felestînî de berên cuda didin bidîtin. Hin ji wan hêjî bi "Şûreşa Pirolitarîyî Cîhanî" ve didin bigotin. Belam ev Partî û Komên hanê ew bi tevgerên Markisî ve bi têngihuştina xweyî kokî de nayêtin biderkevtin. Lêbelê ew bi "Qertbûn" ve têtin biderkevtin, bi têngihuştina ku ew hemû bi yekcarî ve di pêşîya pêşî de ji bona rizgarîkirina welatîyî -Kurdî û Felestînî- didin bikarkirin. Herwehajî pêrejî ew ji bona veçakkirinên civakî ji bona berjewendîyên çînîyên gelêrî didin biarmanckirin. Ev bi xwe jî ve bi tiştêkî başî ve tete bidîtin. Bivê yanjî nevé divê ev karê hanê bête bikirin.

Hebûna hin ji Kadirên Markisî di nava wan herdu tevgeran de ji nîşanên wanî bingehî ji bona rizgarîkirina welatî nade bikêmkirin. Belê dibe, hebûna wan di nava wan tevgeran de bi rastî ve tete bidîtin. Ji rexekî din de Kadirên, yê ku ew hêjî bi remankirina Markisî ve di

nava tevgera Kurdî yanjî Felestinî de têtin bidîtin, bi pêwistî hinekî ji demê ve têtin vukirin, da ku ew li ber rûdanên Ewropa Rojhilat de bêtin biliberkevîtin û da ku ew di cîhana nuh de bêtin bigihaştin. Mêjû bi lez û bezê sersurayî ve tete biderbaskirin.

Nîşanên cuda didin biderxistin, ku belê Partîyên Kurdistanîyê Welatperwer bi berên xweyî cudan ve di cîhana nuh de têtin bitêgihastin û ew bi rengekî giştî ve ligel serdema xwe de têtin bijîyandin. Di nava van Partîyan de Partîya Karkerên Kurdistan PKK jî tete bidîtin, ya ku wê şûreşa welatperwerîyê di nava Kurdistanê jorîn de dayite bilidarxistin û wê ji bona vê şûreşa hanê dûrbûneke cîhanîyê bê nimûne di mêjûwa tevgera Kurdîyê nuh de dayite bidan.

Mexabin, ku Partîyên Kurdistanî tanî noke jî nikarîbûn berekî neştîmanî di nava xwe de bidin bipeydakirin. Neji wan dikarîbûn xebata xwe bidin biyekkirin, yanjî bi kêmanî ve hevkarîyê û şewirdarîyê ligel hevdu de bidin bikirin.

Wer tete buderkevîtin, Ku Berê Neştîmanîyê Kurdistanê Iraqê li dû siyaseta Emerikî de tete biçûyîn. Emerika jî hêjî piştgirtina Turkiyê di cenga wêyî kolonyalî de dijî Miletê Kurd dide bigirtin. Van dijûbûnên hanê ji bona lihevdanên pir dilşekestî datin bikirin, yê ku ew der payiza sala 1992 de hatin bibikirin¹. Belam di ayinde de divê Merov bi her buhayekî ve xwe ji wan lihevdanan bide bivegirtin. Vegereke minî din ji bona ser van danavan di lêkolandinên din de tete bidîtin.

Di Rojhilata Nêzîk de û bi taybetî ve di nava Turkyê de bi hezran ji Xortên Kurd û Turkan têtin bidîtin, ji yê ku ew hêjî xwe bi "Sosyalistîya Zanistî" ve didin bibestandin. Ew xewnan didin bidîtin, nahêjî bêtir ew ji bona "Şûreşa Pirolitarîya Cîhanî", ji bona "Civaka Komunistî" û ayinda wêyî geşkirî didin bikarkirin.

Remanên min di vê nivîsta hanê de di nava van dêr û rêzan de ji bona wan Xortan tete biraserkirin; jiber ku ew dê bi hêsanî ve

---

¹Divê li vêderê de careke din ji nûve ji bona Xwendevanan bête bidubarekirin, ku bîr û bawerîyên min û Ismet Şerîf Wanlî derbarê Lênerînên li ser Kurdistanê jêrîn û jorîn de û herwehaji pêrejî derbarê PKK û Markisistîyê de li bin guhênhevdu de bi xurtî û dijatî ve têtin bikevtin. Cuma

rûnkirinên rexnegîrî ji xwe re bidin biwergirtin, ji yên ku min ew derbarê Markisîyê-Leninyê û kevtina bicîanînên wênayî siyasî de dane bianîn, nala ku ew li Sovyêtê de hatine birûdan, yên ku wan nimûneyên bilind dane binabûdkirin, mîna yên ku wan ji xwe re didan bihilgirtin. Pir bi giringî ve têtê bidîtin, ku ew bikaribin di navbera Markisîtyê-Leninîtyê de û di navbera nimûneyên bilind de mîna dadgerîyê, wekhevûnê û divabûna xebatê ji bona rizgarîkirin û pêşvexistina Milet bidin bicudakirin; jiber ku evanan nimûneyên sincîyî bi serê xwe ne û bêyî wan jîn bê armanc têtê bidîtin. Markisîtyê-Leninîtyê bi serê xwe ve jî ew jî nala dîtinekê têtê bidîtin û Merov dikare lê bide birexnekirin û serpêhatiyê jî nerastîya wê bide biderxistin.

Pir bi rebenî ve temaşeya bi milyonan ji Rusan, Okranîyan, Polonîyan, Romanîyan, Bulgarîyan, Kafkasîyan û hemû Miletên din têtin bidîtin ji yên ku ew di nava dujeha "Serpêhatîya Markisîtyê-Leninîtya" Totalirîtyê de hatine bijîyandin. Wan bawermendîya xwe bi her tiştekî ve dane biwindakirin û wan ji xwe re perestîya Marx - Marks, Lenin û Stalin bi dolar ve dane biveguhertin. Destana van milyonan di serpêhatîya Sovyêtî de têtê bidîtin, ku wan, -hegerjî ji bona demekê jî be; hêjabunên xweyî sincî ji nava destên xwe dane biwindakirin, ji yên ku ew di nava civakên wanî milî û mayînen xiznên wanî mêjûyî de dihatin bidîtin.

Debara em Kurd li ser nimûneyên xweyî bilindî sincî de bidin biparastin. Debera em nimûneyên xweyî bilind ji rasta civaka Kurdî û mêjûwa wî bidin biwergirtin, da ku em bi rewana xurtî pêwîst ve ji bona birêvebrina xebatê ji bona Kurdistanê û azadîkirina Miletê Kurd û pêşvexistina wîna nala Miletên din xwe bidin biçekdarîkirin¹.

¹Ez didim bibawerkirin, ku lênereke weha sade û xav li mêjûwa bawermendîyên Markisîtyê-Leninîtyê de di nava xebata Kurdistanê de ji bona serxwebûnê, rizgarîkirinê û geşbûna civakî pir bi ne rastî ve têtin biderkevtin. Wan kêreke mezin û giran di nava xebata meyî milî de datin bihiştin. Ji bona nimûne wan Çarekirina Pirsîyarîya Welatîyî Kurd di Çarekirina pirsîyarîya civakî û milî de datin bidîtin. Hiç gûman têde nayê biderkevtin, ku evaya bingehê xebata Serxwebûna Kurdistanê û pêşvekevtina wêna têtê bidîtin.

Ez hêvîdarim, ku dê ezê rojekê bikaribim bi dûr û dirêjî ve li ser kêra van remanên Markisî-Leninî de di xebata serxwebûna Kurdistanê de ne nala remaneke Ayînyî Rawestyayî Genî, mîna ku Ismet wê ji xwe re dide biwênekirin, lêbelê mîna

- Vî perçê hanê di lêkolandina ser Sosyalistîyê, Markisistîyê û Bicîanînên wêna û Hêjakirinên wêna de ez ber bi lênerîneke giştî ve ji bona zînetên Rojhilata Navînî de datim birakişandin. Dibe, ku ez ji ser danavê hatim biderkevtin, yanjî min tirazûwa lêkolandî date bitêkdan. Mebesta min di darêjtina "Dibustanên Mêjûyî" de û şeweyê wan de bi bêyî di serguhane re avêtina remanên wan dihate bidîtin. Ev herdu berên hanê di nava hevdu de têtin bikevtin û ew ji hevdu nayêtin bicudakirin. Debera em careke din bi kurtî ve ji bona ser çawabûna nivîsandina mêjûwê û mêldarîyên wêna di bin kêra felsefa Markisî de bêtin bivegerandin:

- Mêjûvanên Markisî -û Sosyalistî bi giştî ve- bi xwendekarîyên civakî ve di mêjûwa mirovanyê de guh pê dane bidan. Bi taybetî ve wan derbarê zînetên Çînîyên Rencî ve û ji wan jî jîna Karkeran û Tevgerên Sundikatî, Mangirtin, Xwepêşandan û Şûreşên Gelêrî Cotkarî guh pê datin bidan. -Ew bi danavên bingehî ve têtin bidîtin û kêma bi wan ve ji bal "Dibustana Başîtîyî" ve guh dihate bidan.
- Mêjûvanên Markisî ji yê pêşîn bûn, ji yê ku wan der payîna sedsalê çuyî û destpêka sedsalê bîstan de guh bi mêjûwa aburî ve datin bidan. Wan ew bi kûrbûn û hûrbûn ve datin bixwendekarîkirin, nemaze wan ev derbarê

---

remaneke zindîyî livandî û hêjbêtir vejandî ji bona demeke nişankirî ji bona dagirtina bi hezaran sedhezaran ve ji Keç û Xortên Welatperwerên Perestên Kurdistanê di gorepana xebata serxwebûna Kurdistanê de bidim binivîsandin. Ez li vê remana hanê de bes û bi tenha ve di veguhertin û li gorakirina wêna de ji bona pêwistî, pêşvexistina civakê, xweşbûn, geşbûn û azadîya Merov têtin biliberkevtin. Ew bes bi tenha ve mebest tete biditin, belam serxwebûna kurdistanê perest bi armanc ve tete biditin.

Magelo piranîya pir ji partîyên sosyalistî di ewropa de ne ji koka xweyî Markisî hatine biderkevtin û ew bi derbasbûna demê re wer niha têtin bidîtin? Cuma

Berkinê, Emraz, Teknîk, Pêwendîyên wê û Tengavîyên Aburîyî "lîduhevhatî" di Sermeyedarîyê de datin bikin. Vêna date bikin, ku Berên Zanîstgehan û Akadimîyên taybetî di "Mêjûwa Zanyarîyî Metiryalî" de di hin welatên Sosyalistî de mîna li Rusya de bêtin bidurustkirin. Dibistanên Mêjûyîyî din û bi taybetî ve di nava welatên azadîxwaz de di vî warî de ji bona ser rêya Markisistan bi guhdana vî berê hanê ve hatin biçûyîn. Wisa mêjûwa aburî bi berekî bingeşî ve jiberên zanistîya mêjûyî hate bikin.

- Mêjûvanên Markisî nema guh ji bona mêjûwa Dewletan, cengan, mêjûwa diplomasî û supahî, mêjûwa qanûnê, mêjûwa oldaran, mêjûwa wêjeyan û mêjûwa hunerên sipehîbûnê datin bidan, -tevî ku ev jî hemû berên bingeşî di zanistîya mêjûyîyî reweştî de têtin bidîtin.
- Mêjûvanên Markisî nema guh bi berê zanistîya mejûyîyî taybetî ve bi jîna Peyên gewre û Neferan ve bi renekî giştî ve - ji bil jîna Feylesufên Markisî û hin ji Rêberên wê pê vedatin bidan. Hiç gûman tede nayête bidîtin, ku ev kêmanîya hanê jî hate biderkevtin; jiber ku Markisîyê didate bidubarekirin, ku jîna mîletan û civakan di pêşkevtina xwe de ji bal "Qanûnmendîyên Matiryalîyî Mêjûyî" û Pêwendîyên Berkinê de tete bizalkirin û hîç vîna Merovan û kirdarên din di nava jîna mîletan û civakan de di pêşvexistina wan de nadin pêwendîkirin. Evaya bi -de' terminisme historique, Historische Ausschlaggebend- - Danîna Mêjûyî ve tete binavkirin. Merov dikare wê bi "Neçarbûna Xêza Pêşvekevtina

Merovanyê" ve bide binavkirin. Evaya Merov bi Qeda û Qeder ve di Musulmantiyê de dide bibîrxistin, -ya ku ew bi vê têgihiştinê ve tête biliberkevtin, ku her tişt jiberê de li ser textikê anîya Merov de "hatiye binivîsandin". Belam Nivîsvanên Markisî li paş Marx -Marks de dane bixwestin, ku ew vê dîtina hanê di vî warê hanê de bidin bibaşkirin, na hêjbêtir bigir wan date bixwestin, ku ew dev ji dana rola pêşî ji bona kirdarê metiryalî -aburî- bidin biberdan. Ji rexê din de li gora Rêstika Sovyêti -û Rêstikên din, yên ku ew nala wî hatin bicihanîn-, jîna Merov û remanên wî divên ew ji bona jîna civakê û berjewendîyên giştî bêtin bizalkirin û hîç giringbûneke ji bona Ten Merov beramber bi berjewendîyên civakê ve, -ango Dewletê û Dewlet jî ew Partî ye-, nayête bidîtin. Weha berpirsiyarê remanê -êdyolocî- di Biroya Siyasîyî Sovyatî de, -mîna ku Sousolov - Sosolov di navbera çend dehan sal de, roleke mezin dida biyarîkirin, bê ka çi baş û nebaş bû û bê ka çawan divabû ku Nefer di civakê de bidin reftarîkirin. Di vê de riswakirina remana Merov û azadîya Merov tête bikirin. Magelo milyonên ji Neferan ji Kargeran û Zanevanan, ji yên ku ji wan millet tête bipêkhatin, ji zimanbestan têtin biderkevtin? Çima divê li ser wan de ku ew di jîna xwe de bidin bireftarkirin, mîna ku Karmendê Partî dide bigotin?

Belavkirina li ser jîna Merovan de di nava Welatên Sosyalistî de wan "Perwerdekirina" cemaweran û dana bi rengekî giştî ve wê ji bona "Berjewendîya Cîhana Sosyalistî" dida biarmanckirin. Ango wê metiryalistîya mêjûyî dida bicîanîn. Bi vî rengî ve wê nokerîya Dewletê dida bikirin. Vê jî nivîsandina mêjûwa şûreşa Firensî di dema bûyîn û li paş wê de ji bona me dide bibîrxistin, da ku ew remanên

Komarîyê û zanistîyê bide birêkûpêkxistin; -Tevî cudanbûnan jî di navbera li dû hatinên Şûreşa Firensî û Şûreşa Oktober de têtin bidîtin. Şûreşa Firensî bi mafeyên Merovan, mafeyê Neferan, Koman û Neşînvanan ve date bianîn. Şûreşa Oktober Dewletek date bianîn, ya ku ew ji bal Partîyeke bi serê xwe ve, Partîya Komunistî Leninî ji serî ta pê dihate bizalkirin. Merovê Nefer têde biva yanjî neva ew ji bona nokerîya Dewletê û Partîyê dihate bikirin. Herwehaji pêrejî Mêjûvanên Şûreşa Firensî azad bûn. Wan li gora bext, zanebûn, bawermendî û romantîkî -sipehîkirina xweyî xurt didan binivîsandin. Em vê romantîkîya -sipehîkirina hanê bi xwe jî ve li nik nivîsandina Mejûvanên pêşîyî Şûreşa Oktober jî didin bidîtin. Belam pir pê neçû, tanî ku Mêjûvan ji bona "Mamostên Karmend" di nokerîya Dewletê û Partî de hatin biveguhertin. Belê bi rastî jî ve jimareke mezin ji Mêjûvanên gewre di pêla Sovyêtî jî de li şûn xwe de lêkolandinên zanistîyî pir helbijartî di warê mêjûwê û warên zanistîyî din de dane bihiştin. Tevlivêjî de Xwendevan dide bihestkirin, ku Mêjûvanên Markisî -yan jî ji wan Mêjûvanên Sovyêtî, yên ku li ser wan de bibîrxistina Markisistîyê-Leninîstîyê hatiyê bineçarîkirin- bi giştî ve wan ji têgihîştina mêjûyî li ser bingehê mêjûwa metiryalî di pêşî de di nava serên wan de didan bidestpêkirin. Wan dixwestin, ku ew rûdanên civakîyî mêjûyî di pêşî de li ser wê têgihîştina hanê bidin biliberxistin, ji dêlva ku ew wan rûdanan bidin biderxistin û bi azadî ve ew li wan de bidin bilêvenerandin. Bi gotinek din ve "Dîtin" di nava sewdayên wan de li pêş rûdanan de dihate bidîtin; di dema ku divê dîtin yanjî dîtinan ji temaşekirina rûdanên mêjûyî bête yanjî bêtin biderxistin; mîna ku ew heye yanjî ew hene û bi azadî ve divê bêtin biderkirin. Herwehaji Xwendevanê bêlayî dide bihestkirin, ku hinên ji Mêjûvanên Sovyêtî li paş temaşekirina rûdanên mêjûyî civakî de dihatin bineçarîkirin, ku ew wan rûdanan bi perdeyekê ji metiryalîya mêjûyî ve bidin bipoşandin; -mîna ku Merov xuwê û dermanê germ bi ser xuwarinê ve dide bidakirin, da ku ew bête bixweşkirin; yanjî mîna ku Merov bêtir ji şeker bi ser kulîçeyê şêranîyê dide bidakirin, da ku ew bêtir bête bimizekirin.

Mêjûvanên Markisî-Leninî guh bi nivîsandina mêjûwên Partîyên Komunistîyî Mîrî dane bikirin. Pir caran jî em didin

bidîtin, ku "vegerandina" nivîsandina vê mêjûwa hanê ji nû ve tête bikirin, hergava ku Sikretêrekî nuhî Partî tête bidîtin. Hin ji rastîyên berê bi derew ve têtin biderkevtin, yanjî ew bi carekê ve nema têtin bibîrxistin.

Herwehaji piraniya Nivîsvanên mêjûwa Sovyêti berjewendiyên Dewleta Sovyêti û pêwendiyên wêyi derve bi ber çavên xwe ve didan bixistin. Ji vê hate biencamkirin, ku hin ji rastîyan di ser guhan re hatin biavêtin, yanjî di nava wan de hate bidestkarîkirin. Pêwendiyên derve ligel Dewletên din de ew li gora nîrên Navdewletî de têtin biveguhertin. Dujminê donê dibe, ku ew bi Dostê îro yanjî sibênê bête bikirin. Ji bona nimûne li ser hatinên di nivîstên Sovyêti de li ser mêjûwa Rojhilatîyî nuh de derbarên şûreş û Mîrneşîniyên Kurdîyî dawî de dijî Serdarîkirina Osmanî mîna Şûreşên Bedirxaniyan, Mohamed Paşayê Kor, Şûreşa Ubeydulahê Şemdînanî em ji xwe re didin bitemaşekirin. Wan Rêberên wan Şûreşan bi "Rêbiran" û "Serbiran" ve didan bipesinandin¹. Herwehaji Şûreşa Şêx Seid û Seyid Riza bi "Derebegîyî" û "Kevneperesetîyî" ve û Şûreşa Agrî-Dax - Ararat- jî bi "Nokerîya Impiryalîyê" ve hatin binavkirin. Sersûrayetî di vir de nayête bidîtin, jiber ku Yekitiya Sovyêti bi Dostê Turkiya Kemalî ve dihate bidîtin, ya ku wê ew bi mal û çek ve ji bona temirandina şûreşên Kurdî dida biyarmetîkirin, bi mehna ku ew bi "beramberîya Impiryalîya Cîhanî" ve tête birabûn². Der tîrmeha sala

---

¹Ji xwe re li Nameya Doktorayî Ezîz Şemdîni de li ser "Tevgera Miletê Kurdîyî Azadîxwaz" de -pêşkeşkirî- bi zimanê Rusî ve bidin bitemaşekirin, ya ku pê Danervanê wêna Doktora ji Zanîstgeha Leningradê der sala 1958 de ji xwe re date biwergirtin. Ew bi zimanê Rusî ve nehate biçapkirin; belam ew li paş de bi perçên xwe ve li dûhevdu de di Organa Rojname Xebatî Partiya Demokratî Kurdistanî de bi zimane Erebi ve li Begdadê de der sala 1958 de hate bibelavkirin. Ismet Şerif Wanlî

²Ji xwe re li bîrweriyên Ihsan Nurî Paşa de bidin bitemaşekirin, ya ku ew bi zimanê Firensî ve di bin navnîşana "La révolte de l'Agri-Dagh-Ararat" -Şûreşa Agrî Dax-Ararat, Cinêf sala 1986 de hate biçapkirin. -Ev nivîsta hanê ligel pêşgotinekê de ji bal Nivîsvanê van dêran de û pêdeçûnekê ji bal Pîreş de bi wergerandin zimanê Firensî ve hate bibelavkirin-. Di dawîya vê nivîsta hanê de belgeyên serdariya Biritanî li ser

1963 de rojnama Izvesta -bi rastî ve- "Felsefa Basî" di Iraqê de bi "Felsefa Regezperestîyî Nazî" ve date binavkirin¹. Hoyê vî nivîsandina hanê jî jiber ku "Efsêrên Azadîxwaz" pirañîya wan ji Erebên Basî bûn, yê ku wan serdarîkirin li paş ruxandina Ebdul-Kerim Qasim de ji bona nava destên xwe dane bixistin û wan bi gurandina Komunistên Iraqî ve bi destpêkirina serdarîkirina xwe ve dane bidestpêkirin. Hin ji Komunistên Iraqê bi gewreyên xwe ve ji bona nava Kurdistanê Iraqê hatin bipenakirin. Şûreşa Kurdî ji wan re jîyana wan date bigirawkirin. Na hêjbêtir Mustefa Berzanî destûr ji bona wan date bidan, ku ew ji xwe re çek di şûreşa Kurdî de beramber Serdarîya Begdadê bidin bihilgirtin. Der meha axlêva sala 1963 de Serdarîyê bi supahê xwe ve ji bona ser rakişandina Kurdistanê Iraqê date bidestpêkirin. Rojnameyîya Sovyêti dest bi liberxwedanê ve ji bona Kurd date bikirin. Rojnama -Piravda- "Gewreyên Iraqê bi rabûna kuştina giştî ve beramber bi Kurd ve ligel wergirtina wanayî alîkarîyên gewre ji Impiryaliya Ingilîzî de nav bi dû wan ve date bixistin". Herwehajî wê date bidazanîn, ku "Yekîtiya Sovyêti nikare destgirtî beramber bi wan rûdanan ve bête birawistandin, yê ku ew aşitîyê li nêzîka sînorên Sovyêti de bi bertirsê ve didin bixistin"². Der tîrmeha wê salê de Serdarîya Sovyêti û herwehajî Serdarîya Mengolîyî Gelêrî datin bidaxwazkirin, ku divê Pirsîyarîya Kurd û "Kuştina Tevayî beramber bi Kurd ve" ji bal Serdarîya Iraqîyî Katî de di lîsta kar û barên di Civata "Conseil économique el social" -Civata Aburî û Civakîyî Yekgirtina Netewan de bêtin bitomarkirin. Gava ku li ser vê deqa hanê de di lidarxistina Civatê de der Meha keçirînkê wê salê de hate bigiftûgokirin, pirañîya Civatê tomarkirina vê deqa hanê di lidarxistina lîsta kar û baran de datin nbiayînkirin. Ango ew jî hate binayînkirin,

---

Şûreşa Araratê de hatine bibelavkirin, yê ku ew yarmetiyên Supahîyî Sovyêti ji bona Enqera dijî Şûreşê didin binîşandan. Ismet Şerîf Wanlî

¹Ji xwe re li rojnama Le Monde Firensî jimara 14 tîrmeha sala 1963 de bidin bitemaşekirin, ya ku di nava wê de hin ji nivîsandina Izvestayî berî du rojan li ser rûdanên Kurdistanê Iraqê de hatine biwergirtin, ya ku ew Organa Serdarîya Sovyêti ye. Ismet Şerîf Wanlî

²Rojnama Pravda, Mosko, jimara 11 tîrmeha sala 1963 de. Ismet Şerîf Wanlî

ku Civat li ser vê danava hanê de neyête biaxivtin. Ev pîrbûna hanê ji Endamên Civatê ji Rojavîyan, Ereb û hin ji Serdarîyên Emerîka Latîni û Asyayî dihatin bipêkhatin. Wê çaxê Sovyêtê dev ji giftûgokirina vê pîrsê date biberdan¹. Ev pêrabûna hanêyî Navdewletîyî pêşî bû, ya ku têde li ser pîrsa Kurd de di Yekitîya Netewan de hate bixwestin, ku li ser wê de bête bipeyivandin. Mexabin, ku ew bi ser ve nehate bikevtin. Dê baştir bihata bidîtin, heger ku Serdarîya Sovyêtî tomarkirina vê deqa hanê di nava lista kar û barên Civata Parastinê de û ne di Civata Aburî û Civakî de bida bixwestin; jiber ku pîrsiyarîya Kurd pîrsiyarîyeke welatî û siyasî ye, berî ku ew "Pîrsiyarîyeke Merovanî" be. Belam bisernekevtina Sovyêtê di wê hingavê de di pêrabûna Navdewletîkirina pîrsa Kurd hoyê wê ji bona beramberbûna Emerîka û Dewletên Erebî jê re tete bidîtin.

Der sala 1972 de veguhertineke nuh hate birûdan. Serdarîya Sovyêtî "Peymana Dostaniyê û Hevkariyê" ligel Serdarîya Iraqîyî Basî de date bigirêdan û wê bi mal û çek ve yarmetîya Serdarîya Iraqî date bikirin. Vê date bihiştin, ku Rêberîya Kurdistanê Iraqê yarmetîyên Emerîkî û Şah ji xwe re bidin biwergirtin.

Der avdara sala 1975 de li paş Peymana Cezair de di navbera Şah û Sedam Husên de Emerîka û Şah dev ji Kurd datin biberdan. Evaya jî bi destpêka destanê ve hate bidîtin, ya ku ew bi Kurdistanê jêrîn ve hate bikevtin².

Derbarê Turkî de ji kevtina wêna ji bona nava Peymana Nato der sala 1952 de ew ji bona Emerîka hate bidostkirin û ew bi "Hevalbendê weyî Şêrîn" ve hate bikirin û nemaze ev jî ji dema Cenga Kuwêt beramber bi Sedam Husên ve tete bidîtin. Wer tete bidiyarkirin, ku Dewletên Gewre gerjî Rêstika wan jî çî jî bête bidîtin, ew di

---

¹Ji xwe re li ser dirêjîya van rûdanan de di nivîsta minî bi navkirîyî çûyî de: I. Ch. Vanly "Le Kurdistan irakien entité nationale" R. 195-217 bidinbi temaşekirin. Ismet Şerif Wanlî

²Ji xwe re li ser van rûdanan de li wî derfîyî de bide bitemaşekirin, yê ku min ew di nivîsta ligelhev de li ser Kurdistanê Iraqê de: "Les Kurdes et le Kurdistan", Paris sala 1978. Herwehaji ew bi Ingilîzî û Elmanî jî ve hatîye biçapkirin.--Kurdistan und Kurden, Band 1, Güttingen und Wien, März 1984--. Ismet Şerif Wanlî

kêspereştiya xwe de nala hevdû jî têtin biderkevtin. Mafeyê Çarenûsa Netewan ji bona wan bes û bi tenha xwe ve reş li ser sipî de têtê bidîtin.

Vegurandina Katyn -Katun, ya ku ew di destpêka Cenga Cîhanîyî Duwem de hatiye bikirin, ew bi xwe jî ve nimûneyeke destanîyî ji derewên mêjûyîyî Mîrî têtê bidîtin. Polîsê Nehînîyî Sovyêti bi fermana Stalin ve nêzîka 14 hezar Efserên Polonî dane bikuştin, yê ku ew bi dilî ve ji bona nava lepên Leşkerê Sor hatibûn bikevtin. Ew bi cil û bergên xweyî Supahî ve di nava daristana Katun de li nêzîka Minsk de di Rusya Sipî de hatibûn biveşartin. Gava ku Leşkerên Elmanî di pêşkevtina xwe de di wê heremê de termên wan datin bidozandin, Serdarîya Sovyêti Elman bi wê tawankarîyê ve datin bigunehkarîkirin. Ew li ser vê tawankarîya hanê de dihatin biçûyîn, tanî ku Yelsin li paş rûxandina Rêstika Sovyêti de ji bona ser serdarîkirinê hate bidanîn, wî daxwaza lêbuhurandinê bi Mîrî ve û bi navê Serdarîya Rusî ve ji Bolonya date bixwestin. Ew Efserên Kuştîyên hanê hemû bi bişkivên gulên Netewê Polonî ve dihatin biderkevtin, yê ku ew bi dijûna hemû qanûnên NavDewletan û rêzanên sincîti û mirovanê ve hatin bivegurandin¹.

¹Der tîrmeha sala 1975 de Ez, Barbar û Ciwan ligel gurûhekî Elmanîyî gervanîyê de bi serdanîyê ve ji bona du hevtan ji bona gerandina nava Rusya, Okrayîna, Rusya Sipî, Gurcistan û Erministanê hatin biçûyîn. Belam em ji bona Erministan nikaribûn bihatana biçûyîn; jiber ku balafîran nikaribûn ji xwe re li Erîvanê de bidin bidanîn.

Di vê gera xwe de welatê Sovyêti û rêstika wêna ji me re bêtir kûrtir hate binasîn û hêjbêtir em li ser rewşa Kurdan de bi rast û durustî ve û dastana wanî barkirina sala 1942 de bi fermana Stalin ve hatin biagehdarîkirin. Herwehaji dam û destgehên gerêyî Sovyêti em ji bona nava vê Goristana Mezin li Katun de ji bona derxistina tawankariya Nazîyên Elmanî derbarê gurandina bi hezaran ve ji Efserên Polonî datin bibirin. Li dawî de rastî hate biderkevtin û Peymana Stalin ligel Hitler der sala 1939 de ji bona parvekirina Polonya di nava xwe de hate bîşkerekirin û ew gurandina hanê jî ji bal Stalin de hatibû bikirin. Tevlivêji de Stalin ji agirê Hitler nehate biparastin û wî li ser vê bêbextiya xwe de ligel Polonya de bêtir ji bîst melyonan ji Merovên Sovyêti li ber Hitler de dane bigorîkirin. Di encamê dawî jî de li ser van derew, boxtan, bêbextî û tawankariyan dewleta Sovyêti li paş betir ji hevte Salî de hate biruxandin. Cuma

Capa Firensî ji bona nivîsta Engels li ser "Cenga Cotkaran"¹ de di sala 1930 de hate biderkevtin. Lucien Febvre, yê ku ew yekeke ji Danîvanên Dibustana Mêjûyîyî nuh li Firensa de tête bidîtin, di rexnê xwe de li ser vê nivîsta hanê de date bigotin: "Ji bona zanebûna Engels Merov dikare belê bide bigotin, belam ji bona zanebûna wîna li ser Cenga Cotkaran de bi gem ve tête bidîtin"². Dibe, ku ev rexneyê hanê hinekî bêtir ji pêwesit bi notî ve bête biderkevtin, belam ew rawestandina Mejûvanên rast û durust ji nivîstên "mêjûyî" dide biderxistin, yên ku ew divên li rastê de ji bona daxwazên êdyolocî bêtin "biligorkirin".

---

¹Ji xwe re li ser vê danava hanê jî de li: Wilhelm Zimmermann "Der Grosse Deutsche Bauern Krieg" -cenga Cotkarên Elmanîyî Mezin, Dietz Verlag, Berlin, sala 1953 de, di 796 rûpelan de bide bitemaşekirin.

Ev rudanên hanê der salên 1525 de di şerên Cotkaran de beramberî bi Kenîştê ve hatine bikirin, yên ku Merov ji wan re bi Şûreşa Borcuwaziyî pêşiyî ve dide bigotin. Cuma

²Ji xwe re li kovara "les Annales", Paris sala 1930, r. 437 bidin bitemaşekirin. Ismet Şerîf Wanlî

7. Dubistana "Mêjûyî Nuh" -Dubistana Anali -Salanîyî-

Me date bidîtin, ku Voltaire -Voltêr Feylesufê Şûreşa Firensî der sedsalên heştdehan de bi germ ve dide bigotin: "ku wî rûdanên sê yanjî çar hezaran ji şer û pevçûnên cengînî di nava çend sedan de ji nivîstên mêjûwê dane bixwendin; belam xwendina wan ew tiştêkî ji mêjûwê nedane bifêrkirin".

Dibe, ku ev rûnkirina tûj hinekî ji bona têgihîştina "Mêjûwa Nuh" bide bialîkarîkirin, ya ku Dibustana wêna li Firensa de der sala 1929 de hate biderkevtin. Li paş de şeweyê wê di lêkolandina mêjûwê de hate bibelavkirin û danavên wê ji bona berên pir di nava welatên pêşvekevî de hatin birengînîkirin. Na hêjbêtir wê rêya xwe ji bona nava cîhana sêyem jî bi kêmanî jî ve di rêya wergerandinê de, -hegerjî ne di rêya nivîsandina xweser jî de, heger ku jê re destikên hunerî bêtin bipeydakirin-, date bivekirin. Em bigir ji çîl salî ve di nava welatên cudan de fêrî ser xwendina nivîstên mêjûyî hatine bikirin, yên ku ew li gora têgihîştina "Mêjûwa Nuh" de hatine binivîsandin; bêyî ku Xwendevan jî navê Dibustana "Anali" -Salî ji xwe re dabe bihîstin.

Bi vê liberkevtina hanê ve gotina "Firensî" nala nîşanê ji bona Dubistana mêjûyîyî nuh tête biderkevtin. Ev bi xwe jî ve bi rastî ve tête biderkevtin û ew di heman çax jî de "xwe bi çilmisandî" ve dide biderxistin. Ew bi vê liberkevtinê ve bi rastî ve tête bidîtin; jiber ku ev Dibustana hanê li Parisê de hate bipêkhatin û bipêşkevtin. Ew xwe bi çilmisandî ve tête biliberkevtin; jiber ku ew di rê "Reweştê" yanjî "Nardinê" de bi cîhanî ve hate bikirin; -gerjî ku Merov bikarbe van gotinan bide bigotin-, yanjî jiber ku Dubistanên din li pê Dibustana Firensî de mîna li Italya, Gerministan, Emerîka, Ingilistan û hinên din de kêman yanjî bêtir li gora zînetan de hatin bicûyîn. Belam "Mêjûwa Nuh" hêj ew di bilintirîn rengên xwe, vejandinên xwe û desthilatîya xwe de di nava Firensa de tête bidîtin; jiber ku ew li wêderê de hatîye bixwedîkirin.

Me date bidîtin, ku wergirtina rêya Dubistana "Başîtyê" -rûdanîyî Elmanî li Firensa de di payîna sedsalê nozdehan de date bihiştin, ku pir Mêjûvanên Firensî jiber teskbûna asûwê wan, kêmbûna

danavên wan û girêdana wan bes li ser "Rexnegirtina tiştê Nivîsandî" de rexnegirtinên wan li ser vê Dibustanê de hatin bigûrkin; jiber ku berkirina vê Dibustanê ji bona jimareke kêr ji Mamostên Zanistgehan û Şagirtên wan û desteyekî Xwendevanên helbijartî xwedan zanyariyeke cihanî dihate bibervekirin.

Dibustana "Mêjûwa Nuh" jiber daxwazên niyazên civaka serdemî hate bidîtin, da ku ew zanistîya wêna di berên cudan de li ser encamê bilindbûna endazîya zanyariya wê û dilbijandina jimareke pir ji Xwendevanên wêna de û di nava wan jî de çînîyên gelêrî jî bidebitêrkin.

Mêjûvanê Italî A. Momigliano -Momigliano der sala 1961 date bidîtin, ku "Dibustana Analî ew cih ji xwe re dayite bigirtin, yê ku Dibustana Elemanî -ango Başîtyê- ji xwe re ew dabû biwergirtin". Ev dîtineke rast û durust têtê biderkevtin, lêbelê ew nayête bitêrkin; jiber ku Dibustana Analî pir berên din dane bivekirin, ji yên ku ew ji bal Dibustana rûdanan nedihatî binasîn. Bi liberkevtineke din ve wê çînîyên civakîyî nuh ji bona xwendina mêjûwê dane bianîn. Hêjbiserdeji ve wê rêyên ji bona lêgerandina mêjûyî di Dibustana nuh de datin bipirkin.

Dibustana Analî danavên lêkolandinên xwe ji bona berên cudan di zanistîyên civakî de û di payîni jî de ji bona hemû diyariyên jîyana Merov di civakê de û di kêrkinên wan de ligel serûştîyê û dorhêlê de datin bifirehkirin. Herwehaji jiber pîrbûna kanîyên -mêjûwa nuh- şeweyên wêyî hunerî ji bona lêkolandinê û lêgerandîne hatin bipirkin, tanî ku wan bi karanîna amaran jimargerî, kêmya, fîzik û "computer" -hişê Eelektironî- ve dane bikirin. Ev kanîyên pîrî Dibustana nuh ew bi xwe jî ve ji lînerîna civakê di niha û mêja wê de kok û kanîyên din ji xwe re didin biafirandin. Ev pêşvekevtina hanê bi rastî jî ve "Mêjûwek Nuh" dide bipêkanîn, ya ku ew bi carekê ve xwe ji Dibustanên mêjûyîyî berî xwe dide dûrkin. Navê Dibustana "Ecole Annales" ji navê Kovara wênayî "Annales" hatîye biderkevtin, ya ku ew der Zanistgeha Sorbonê de di sala 1929 de hatîya bipeyda kirin û li dor û berên wêna de Bingehvanên "Mêjûwa Nuh" hatin bicivandin. Dibe, ku ev navê hanê bi başî ve neyête bidîtin; jiber ku gotina "Annales" bi zimanê Firensî ve -ew ji "An" ango "Sal" têtê biderkevtin- û ya ku ew di gotina xwe de "Mêjûwa Salanî" dide

biderxistin; tevî ku Dibustana Nuh jî bi xwe jî ve ew dijî têgihiştina salanîya mêjûwê jî tête biderkevtin.

Lucien Febvre -Lusyen Fibver kovara "Annales" date biderkirin; -yê ku ew der salên 1878-1956 hatîye bijîyandin-. Ew ligel Marc Bloch -Mark Blox -1886-1944- de Mamostê mêjûwa nuh di Zanistgeha Sorbonê de bû. Ew der mêjûwa sedsalên navînî de karnas bû. Li jor de navê nivîsta wî li ser "Civaka Derebegîyê" de û hinekî jî li ser şeweyê wî de hate bibîrxistin. Lusyen Fibver der sala 1922 de nameya xweyî doktora di bin navnîşana "Zemîn û Pêşveketina Merov"¹ de date bibelavkirin. Wî tede kêra serûştîyê li ser Mrov de û kêra Merov li ser dorhêlê û Serûştîyê de date diyarîkirin. Herwehaji wî kurtîya têgihiştina xwe ji Mêjûwa Nuh û danavên wêna di nivîsta xweyî di bin navnîşana "Xebat ji bona Mêjûwê" de der sala 1953 de date bidarêjtin². Der sala 1952 de nivîsteke mîna vê ji bal Mark Blox hatibû binivîsandin û ew li paş mirina wî de di bin navnîşana "Liberxwedana Mêjûwê"³ de hate bibelavkirin. Mark Blox di dema cengê de der sala 1944 de bi renekî destanî ve hate bimirin⁴. Herdu ji bona giştîkirina têgihiştina nuh ji bona zanistîya mêjûyî û bicîanîna şeweyên wê ve "Xebatvan" bûn.

Wan li lawazîya şeweyên fêrkirina zanistîya mêjûwê û sînorên wêyî tesk, serûştîya wêyî xweparêz û nekarîna wêna ji bona çûna nava kûrbûna tiştan de datin birexnegirtin. Herwehaji wan li guhpênedana Mêjûvanên Xweparezî de ji bona zanistîyên civakî nuh nala zanistîya aburî, zanistîya -Socialogie- -civakşinasî, zanistîya -Démographie- -

¹Ew bi zimanê Firensî ve "La terre et l'évolution humaine" tête binavûnîşankirin. Ismet Şerîf Wanlî

²Ew bi zimanê Firensî ve "Combats pour l'histoire" tête nivîsandin. -Ew di gotina xwe de bi "Şêr û pevçûn ji bona mêjûwê" ve tête biderkevtin. Ismet Şerîf Wanlî

³Ew bi zimanê Firensî ve di bin navnîşana "Apologie pour l'histoire" hate bibelavkirin. Ismet Şerîf Wanlî

⁴Mark Blox Firensiyekî Cuhû bû. Li paş vegirtina Nazîyan de ji Firensa di gava cengê de wî demekê ji bona Kovarê di bin navekî veşartî de dida binivîsandin. Li paş de wî xwe ji bona Liberxwedana Firensî date bigihandin û wî di nava rêzên wê de dida bişerkirin. Der sala 1994 de ew ligel hin ji Hevalên xwe de ji bona nava destên Gestapo hatin bikevtin. Nazîyan ew ligel jimarekê ji Hevalên wîna de nala tolgirtinê ji pêşveketina Hevalbedan dane bikuştin. Ismet Şerîf Wanlî

tudeyî, zanistîya -Psychologie- -rewanşinasî û şêweyên wanî taybetî dane birexnekirin. Hevalbendên wan qerfên xwe ji bona mêjwûa "Başîtîyê" didan bikin û wan ew bi "Mêjûwê - Cengê" ve yanî bi "Mêjûwa Rûdanan" ve didan bibanvkirin. Wan bi pozbilindî ve ji xwe re li berên wê de ji "Mêjûwa Siyasî, "Mêjûwa Supahî", "Mêjuwa Diplomasî" û "Mêjûwa Oldarîyan" didan binêrîn. wan ew hemû bi tenha xwe ve di nava kuncên Zanistgehan de û dûr ji jîyana Merov di civakê de, di hêvî, xebat, xewin û dorhêlên wî de didan bidîtin. Herwehaji Bangvanên Dibustana Analî di destpêkê de mêjûwa biyografi -Jîndarîya Neferan- bi çavekî nizim ve lê didan bitemaşekirin.

Ji gava ku Dibustana Bicîanînê ji bona xwendekarîyên Bilind li Parisê de der sala 1947 de mîna dam û destgehekî azad ji Dewletê hate bipêkhatin, ew piştî xwe bi rêyên taze û dîtina xweser ve dide bigirêdan. Berê şeşem ji vê dam û destgeha hanê bi Navînîya "Dibustana Mêjûwa Nuh" ve hate bikin. Di nava wê de jimareke pir ji lêkolandinvanên alîkar û dam û destgehên rêxistinê têtin bidîtin.

Li paş mêrina Bingehvanê Dubistana nuh de Mêjûvan Fernand Braudel -Birodêl "bi Pîrê wê ve" hate bikin, -yê ku ew der sala 1902 de hatîye bizayîn- û ew tanî pîrbûna xweyî karî di sala 1972 hate bimayîn. Wî li ser mêjûwa "Dûrbûna Dûr", "Cîhanîya wê" û "Dema Hêdî" de date bidubarekirin. Li paş wî de Dubistan ji bona beran û mêldarîyan hate bişaxkirin. ya ku ew niha ji bal Jacques Le Goff -Cak logof de, -yê ku ew ji bona dîtina "Mêjûwa Xelekî" yanî zincîrî dide bibangkirin-, ji bal Pierre Nora de, yê ku wî "Li Jihevperçebûna Mêjûwê de" dayite bitemaşekirin, ji bal Français -François Furt de,-yê ku wî dayite bigotin: "Şûreşa Firensî hatîye bipayînkirin"-, ji bal E. Le Ray Ladurie -Ladûrî de, -yê ku ew bi xwedanê dîtina "Zemanê Rawestiyayî" ve di pêşveketinê de û karnasê sedsalên navînê tête bidîtin-, ji bal Friedmann -Fîrîdman, Ferro, George Duby -Corc Dubi de, -Yê ku ew di "Mêjûwa Rewanşinasîyan" de bi karnasî ve tête biderkevtin-, ji bal p. Chauno -Şono de, -yê ku wî" Veguhertinên Şûreşî" dane bijimartin-, ji bal M. Foucault -Fokolt de, -yê ku ew bi xwedanê dîtina "Xelean" di zincîrên mêjûwê de tête biderkevtin- û Hevalên wî mîna K. Pomyan, J. Revel tête biwênerîkirin.

Herwehaji mîna ku ji bona "Dubistana Başîtîyî" Elmanî hin ji

Pêşvanên berî wê di nava welatên din de dihatin bidîtin, yê ku ew li ser rêyên nala Bingehvanê wê de dihatin biçûyîn, wer jî ji bona "Dubistana Nuh" jî hin ji Pêşivanan dihatin bidîtin û ji wan jî Belcîkîyê H. Pirenne -Pîrên -der sala 1919 de-, Holendîyê Huizinga -Huyzinga, -yê ku wî bi berê "Rewaşinasîyan" ve date bidestpêkirin- û Elmanîyê Wieber der "Mêjûwa Buhayan" de dihatin bidîtin. Herwehaji Mêjûvanên Markîsî jî di nava wan de dihatin bidîtin, yê ku wan bi mêjûwa aburî ve dane bidestpêkirin. Belam mîna ku me date bidîtin, ew jî rê jiber zalbûna Dewletê hatin biderkevtin û ji aliyê din jî de ji bona wan destikên rêxistinêyî pêwîst ji bona lidûçûna lêkolandinan dihatin bidîtin. Bingehvanên Dubistana "Mêjûwa Nuh" li Firensa de bi giştî ve ji Çepan dihatin bidîtin û nemaze Birodol, -yê ku ew ji bona Partîya Sosyalîstîyî Firensî nêzik dihate bidîtin- û hinên din jî wan jî ji Partîya Komunistîyî Firensî nêzik bidîhatin, yê ku wan xwe li paş de jê datin bidûrkin.

Dibe, ku bi başî ve ji bona liberkevtina "Mêjûwa Nuh" bête bidîtin, ku Merov rexnegirtina Lucien Febvre -Lusyen Febver bide binîşandan, ya ku ew di nava gotarekê de der sala 1934 de di nivîstekê de di bin navnîşana "Mêjûwa Rusya" de hate bibelavkirin, ya ku ew ji bal Seignobos -Signobos û Miliokov -Milyokov de di hezarûçarsed rûpelan de li ser şeweyê Dubistana Başîtyê de hatîye binivîsandin. Febvre -Febver dibêje: "Gava min nivîsta "Mêjûwa Rusya" ji xwe re date bivekirin, min têde ji bil Reşkên Qeralan, Destanên Şahneşînêyî, Wezîrên Bertîlxwer û Biyokratî û Berdevkên Şahneşînêyî pêve nedan bidîtin. Ma kanî li kûderê jî dena Rusyayî dagirtîyî kûr tête bidîtin? Ma kanî li kûderê jî dena daristanan û mêrgan tête bidîtin? Ma kanî li kûderê de pêlên Tudeyên livandî di nava Oral de ber bi Rojhilata Dûr ve têtin bidîtin? Ma kanî li kûderê de çem û rûbarên Mezin û jîyana Masîvan û Dartaşên qeyikan têtin bidîtin? Ma kanî li kûderê de çandinî û Cotkar û şeweyên çandinîya wan û emrazên wan têtin bidîtin? Ma kanî li kûderê de çêrgeh û hîlanîn û danîna daristanan di jîna Rusî de têtin bidîtin? Belê ma kanî li kûderê de gund û Zemîndarîyên Xanedan têtin bidîtin? Ma ka çawan bajar hatin biavakirin, bipêşvexistin û birêxistin? Ma kanî li kûderê de bazarên gelêrî têtin bidîtin? Ma ka li kûderê de Borcuwazî tête bidîtin? - Magelo bi rastî jî ve Rusya hîç Borcuwazîyek ji xwe re dayite

bidîtin?- Magelo kanî li kûderê de ew hemû û cîhana wan têtin bidîtin, yê ku wan Rusya dane bipêkanîn? Ma kanî li kûderê de siyaset û pêwendîyên êtnolocî, zemînî û pirsên zimanî têtin bidîtin? Ma kanî li kûderê de rola Kenişta Ortodoksî di pêkananîna jîna tevayîyî Rûsî de û yê din de tete bidîtin? Di van tevan de nivîst bigir tete bivalakirin".

Li paş vê pêşgotina hanê de Merov dikare "Mêjûwa Nuh" û rêyên wê bi vî rengî ve bide bikurtkirin û bê ka wê çî ji bona zanistîya mêjûwê dayite bianîn:

- Di pêşî de derbarê danavan de Bingehvan û Karnasên wêna lêkolandinên xwe di warê zanistîya aburî de -mêjûwa pûlan, buhan, veguhertinên bazirganîyê û berkirinê, şewe û destikên berkirinê, lezbûna veğerandinên wêna ûhd.--, tanî zanistîya civakî dane bifirehkirin. Belam wan lênerînên xwe ne bes tenê ji bona xebata çînîti mîna Markisistan dane bigirêdan, lêbelê ew jê dûrtir hatin biçûyîn. Wan li sadetirîn diyariyên civakî -xwendekarîya malê û mêjûwa wê, pêwendîyên wê, mêjûwên komên gundîtîyê û bajartîyê û "Jîyana Civakî" de dane bilêvenerandin, mîna ku Merov dikare bide bikin. Li ser van kar û barên hanê de Akadiminyan, Holan, Çayxanan û Baregehên Werzeşan jî didan bipeyivandin û herwehaji li "Kêmanîyan" Nefer û komên perî yaji Zindanvan jî de dihate bilênerîn. -Herwehaji li "Mêjûwa Ciyografi" ango mêjûwa deverê û pêwendîya diyalktikîyî bihevkerîyî de di navbera Merov û Dorhêla wîyî serûştî de di dûrbûna xwe de dihate bitemaşekirin-. Herwehaji li Démographie -Demografi -zanistîya Tude de û xwendekarîya wîyî mêjûyî de dihate bitemaşekirin û pêrejî xwendekarîya diyariyên wîyî çendî nala endazên jimara miryan, yanjî zayînan ji bona tevaya Tude û pêşkevîna pêwendîyên wan ligel demê de dihate bikin. Li paş de ew jî xwendekarîya çendî-demî ji bona xwendekarîya "Başbûna" wan de hatin biveguhestin. Wan li ser "Mirinê" de û hoyên wê de datin bilêkolandin. Ji bona nimûne wan mêjûwa Mirina Reş, yanjî Janazirav dane biderxistin. Herwehaji wan mêjûwa "Tirsa Mirinê" datin biderxistin. Ew li ser "Zayîne", "Dê" û "Zarotîyê" de hatin biaxivtin. Herwehaji ew li ser mêjûwa "Evîndarîyê", "Xewnan" û mêjûwa "Mythologie" -evsanên gelêrî de hatin bipeyivandin û di payîne jî de

ew li ser "Mêjûwa Laş" û "Xwarin û Vexwarinê" jî de hatin biaxivtin-. Van hemû berên hanê, -yên ku ew bê sînortêtin bidîtin-, dane bihiştin, ku "Mêjûwa Rewanîyan" yanjî hîşbûnan û reweştan bêtin biderkevtin. "Mêjûwa Rewanîyan" bi "Histoire des mentalités" ve tete binavkirin. Ew bi "Zanistîya Rewanîyî Tevayî" ve tete biderkevtin. Merov dikare vê zanistîya hanê li gora heyam û cihên cudan de bide bixwendekarîkirin.

Têgihîştinek nuh ji bona "culture" -zanyariyê hate biderkevtin, ne ku ew bes û bi tenha xwe ve nala nîşanekê ji bona destyekî helbijartîyî berz di civakê de tete bidîtin; lêbelê ew nala komekê ji reweştan, remanan, bawermendîyan û rengên jînê tete bidîtin, ya ku ew pê tevaya civakê ji civakeke din dide bicudakirin. Bi peyveke din ve xwendekarîya "Jîndarîya Rojaneyî" Neferan di civakê de mîna zanistîyeke bi serê xwe ve di dîtina Dubistana Nuh de hate biderkevtin û ew bi gelekî ve giringtir ji "Rûdanên Gewreyî Mêjûwê" nala cengan hate biderkevtin.

Rojgarîya Merov dikarê wê di heyam û deverên cudan de bide bixwendekarîkirin. Wilo -Mêjûwa Nuh- date bikin, ku nivîst li ser jîndarîya rojanî de li Roma kevnar de, li Babila kevnar de yanjî li ser "Jinê de di Cengên Xaçperestan de" bêtin bibelavkirin.

- Bi ser van jimarên danavan jî ve "Mêjûwa Nuh" berên xweyî zemînê û demî di nava kûrîtîyan de datin bifirehkirin. Halo li ser şehristanîya deverên fireh nala derya Sipî û çolên wê û ligeljî Ewropa û Afrika Bakur jî de, belê hêjbêtir li ser Bîyabana Mezin jî de xwendekarî hatin biderkevtin.

Derbarê demê de divê di navbera "dema Kurt" de û pîvana wêna de bi demjimarê, rojê, salê yanjî cendsalan ve bête bicudakirin, ya ku tede "Rûdan", yanjî ya ku tede bûyîna mêjûyî ji Supahî yanjî Diplomasî tete bikin. Ev jî li ser pîvana Merov nala Nefer tete biderkevtin. Herwehajî derbarê demê divê di navbera "Dema Hêdî" de, ya ku ew nîşan û heyaman di nava xwe de dide bipoşandin û "Dema Dûrî" de, ya ku ew lidûhevhatinên şehristanîyan dide bidîtin, bidin bicudakirin.

Belê "Zeximbûna" rasta mêjûyî û "Tîrbûna" pêşvekevtin û nîran de bi liberkevtina pîrbûna kirdaran, tevlihevbûn û hevkerîkirina

wan ligel hev de tête bidîtin. Herwehajî ew bi dîtina jihevkevtina tiştan û pirt pirtkirina wan ji hev û jîrbûna ji nû ve suwarkirina wan tête bidîtin. Ji bona nimûne mêjûwa "Xwarin û Vexwarinê" divê ew di navbera xwarin û vexwarina bajêr û dêyan, Genc û Pîran, Zengîn û Perîşanan bide bicudakirin. Divê ew destên xwe ji bona hunera xwarinan û reweştên xwarinan û li paş jî de ew destên xwe ji bona berkirinê û veguhertinên berkirin, birçibûnan û hoyên wan bide bidirêjkirin. Li ser Mêjûvan de tête bidîtin, ku ew diserhevgirtina kirdarekî di ser yê din de nede bigirtin, lêbelê divê ku ew tevlihevbûn û bihevkerkirina kirdaran ligel hev de ji nava hev bide biderxistin.

Derbarê kanîyên "Mêjûwa Nuh" de "Belge" ango "Dêrên Nivîsandî" nema ew mîna di Dubistana Başîtîyê de bi kanîya giring ve tête bidîtin. Wer li ser Mêjûvan de tête bidîtin, ku ew kanîyan ji xwe re li her cihê de bide bidîtin. Herwehajî divê li ser wî jî de ku ew wan kanîyan li wêderê jî de bide bidîtin, li cihên ku ew ji xwe re jî nade biwênekirin. Hergav li ser wî de tête bidîtin, ku ew xwe bi temaşekirinê ve bide biêşandin. Dibe, ku siyek li ser rûwê zemînê de di wênekî de, yê ku ew ji esmanan hatîye bigirtin, ji bona hebûna komekê ji avanîyan bide biderxistin, ji yê ku Merov di nava wan de ji berî mêjûwê de dihatin bijîyandin, yanjî ku ew rêyên Şahînsahîya Romanî ji bona bihevgirêdana Ostandarên dûr bidin biderxistin. Wisajî mîna ku Merovekî li ser tehta şikevtekê dabe binigarîkirin, yanjî wî li ser dîwarekî -mîna dîwarê bajarê Pompî- dabe nivîsandin, dibe, ku ew jî bi gelekî ve bêtir ji nivîsandina nivîstekê bi peyvdarî ve bête bidîtin.

Ji alîyê din de xanîyên şopênkevnar di nava xwe de û di cihên taybetî de pûtan û tiştan didin hilanîn, mîna ku kompanî û karxane belgeyên xweyî bazirganîyê yanjî berkirinê -ji kaxezan, wêneyan, lîstan, Ffilman û belgeyên dengînîyî tomarkirî- didin hilanîn. Ew ji vê mîna nivîstxanan didin bikirin. Divê ku em nedin jibîrkirin, bê ka çi wîzaretên serdaryê, şehredarî, ostandarî, sazmandîyên navDewletî, dam û destgeh, bank, sundikatên kargeran, baregehên werzeşî û hunerî jî pîrbûneke mezin ji -archives- belgeyên xwe didin bihilanin.

wetov bi vî rengê hanê ve di her dehsalekî de çendbûnên mezin ji agehdarîyên pêşî ve têtin bicivandin, ku ew bi gelekî ve bêtir ji tevaya lidûhiştîyên Merov di seranserî hezaran sal de têtin biderkevtin.

Li ser Mêjûvan de tête bidîtin, ku ew ji van agehdariyên pir bide bikarkirin û divê ku ew xwe di vî warî de bide biêşandin. Ew nikare bi vî karê hanê ve bête birabûn, heger ku ew ji xwe re "Hişê Elektironîkî" nede bikaranîn û heger ku ew li gora wî de karê xwe jî ji xwe re nede birêxistin.

Belê "Mêjûvanê Nuh" dikare "careke din xwendina" belgeyên kevnar û lêvenerîna wan bi şêweyên nû ve û bi alîkariya dezgehên teknîkî ve bide bikirin û ew dikare ji wan bide biderxistin, ji yên ku ew li ser tuwana Merovên hatîyên berî wî de dihatin bidîtin. "Zanistiyên Alîkar" ji bona Mêjûa Nuh têtin bidîtin û ji wan jî "Mythologie" -Mîtologî tête bidîtin, yê ku ew xwe bi çawabûna xwendekariya çrokan, çîvanokan û evsanên gelêrîyî kevnar ve dide bikarkirin. Herwehaji ji wan jî "Mêjûwa Rewanî" û şêweyên nuh di "Linguistique" -Lingwistik -zanistîya zimanan de têtin bidîtin.

- Belê destdirêjîya jimargariyê û amaran di nava zanistîya mêjûyî de tête bidîtin. Evaya xewnek bû, ya ku Bangvanên Dubistana Nuh dane bianîn. Wê di nava hin beran de date bideşpêkirin. Wetov em didin bidîtin, ku "Kleo" -Kilêw, ya ku ew bi "Xwedana Mêjûwê" ve tête bidîtin, xwe bi Yara Mêjûvanan û Peyvanên wan ve li gora Mîtologîya Yunaniyî kevnarî de dide bidanîn. -Mêjûwê xwe ji temenê sîpîtiyê ji bona gihandina xwe li paş nîşên zarotîyê û heyamên ji xortaniya xwe de date bigavkirin. Ew bi xatûnî ve hate biderkevtin, ya ku ew ji nehîşîya xwe nayête bivalakirin. Wê destdariya xwe li ser aburî û tevaya zanistiyên civakî de date bizalkirin. Herwehaji pêrejî nihajî ew va dest bikaranîna destikên zanistiyên serûştî jî dide bikirin. Li paş ku wê jimargarî di mêjûwên aburî, zanistîya civakî û zanistîya Tudeyî de dayite bikaranîn, va wê ew jî ji bona zanistiyên zimanan jî dide bikaranîn. Wê ji xwe re zanistîya zimanan jî bi "Zanistiyek Alîkar" ve dayite bidanîn. Weha -Kleo- -Kiloy Pevdariyan bi yarmetîya jimargariyê dide bijimartin, têgihîştinên wan dide bicudakirin û mejûwên wan dide bitomarkirin. Herwehaji jimargariyê "Bankên Zanistiyê" dane bivekirin, yên ku di nava wan de agehdarî têtin bihilanîn û di rêya "Hişê Elektironîkî" de ew têtin bikaranîn. Bi vî rengî ve mîna hinek didin bigotin, "Histoire sérielle" --Mêjûa Xelekî- -yanjî Zincîrî- hate bidozandin, ya ku tede zincîrên li dûhevdu de û

xelek têtin bidîtin.

Herwehajî hêjî bêtir "Xwedana Mêjûwê" kimya û fizya di rêyên xweyî lêgerandinê de dide bikaranîn, mîna ku wê di archéologie -arşêlogî -zanistîya şopên kevnar de date bikirin, ya ku wê ew ji xwe re nala zanistîyeke alîkar date bikirin, da ku ew pê temenê tiştên dozandî bide binîşankirin. Wisa bûjenên bêcanî ji kevir, derext, lajwerd û gewdên hestî ji nişkê ve li ser mêja xwe didin biaxivtin. -Ji xwe re li jêr de di perçê jimar 13 de li ser van şêweyên nuh de di lêgerandinê de bidin bitemaşekirin-.

Herwehajî Pîrên "Dubistana Analîyî" Parisî, ya ku jê re tête bigotin, mêjûwa Anthropologie" -Antropologî yanjî "Anthropologie Historique" -Antripologîya mêjûyî li paş Cenga Cîhanîyî Duwem de û di pêla Rizgarikirina Kolonyalîyan de dane biafirandin. Wer bi vî rengê hanê ve wan xwe ji "Navînîya Mêjûyîyî Ewropî" ji bona guhpêdana bi mêjûwan û şaristanîyên Miletên dûr ve û Miletên nuh ve dane bivegirtin, yê ku ew ji bin nîrên Kolonyalizmê û nemaze di Afrika Jorî û Reş de hatin birizgarîkirin. Herwehajî wan "Dîtina Structuralisme" -Binîtîyî dane biafirandin. Evaya bi "Dîtina Tirazûkirina Binîtîyê" tête biderkevtin. -Ji xwe ew li jêr de bidin bitemaşekirin-.

Herwehajî "Dubustana Analî" li ser berên mêjûyîyî xweparastî jî de mîna mêjûwa diplomasî û mêjûwa siyasî date bikêrkirin. Herwehajî û pêrejî wê li ser mêjûwa ayînan jî de date bikêrkirin û wê ew date bineçarîkirin, da ku ew ji nû ve careke din ji xwe re pir yanjî kê m li têgihîştina xweyî mêj û rêyên wê bide bitemaşekirin û da ku ew tanî radeyekî jî bi berên nuh ve ji sala 1950 de bêtin bireweştîkirin.

Belam Kleo -Kiloy di dilbijandina xweyî Impiryalî de li ser zanistîyên hemsî de û xwestîya wêyî serberdayî ji bona nemankirina her tiştî çî biçûk û çî mezin di nava cerg û hinavên Merov de, di nava reman û şêweyê jîna wî de date bikirin, ku ew mêjûwê, ya ku ew şêrina berdilê wê bû, ji bona ber tîrsa man û nemanê bide bixistin. Magelo wê bibîrxistina xwe di rûsarîkirina rûdanên "mMjûwa Baştîyê" de ji siyasî û supahî de û di sergirtina wê de ji bona Kurê Xweyî Bicûk -Mêjûwa Nuh- di nivîsandinên wîyî hebûnê de li ser "Qonaxa Dûr" de û di nava deryan de neda biwindakirin?

8. "Impiryaliya Mêjûwa Nuh": Magelo ew ji bona Mêjûwê Zengînbûne, yanî ew Tengavî ye?

Magelo di nava zanistîya mêjûyî de "Tengavîyek" tete bidîtin? Ev pirsê hanê bi xwe ye, ya ku divê Merov bi kêmanî ve wê li Firensa de ji xwe re bide bikin? -Hîç gûman tede nayete bidîtin, ku di jimareke mezin jî de ji welatan û li ser serên wan jî de Sovyeta berê, "Orduwa Sosyalistî" û ji wan jî di nava piraniya welatên -Cîhana Sêyem jî de divê Merov wê pirsê jî ji xwe re bide bikin.

- Darêjtina vê pirsê hanê li Firensa de ne jiber encamê hîç wergêrekê bi têngihîştina siyasî-civakî tete bidîtin, mîna ku ew li Yekitîya Sovyete hatîye bikin; lêbelê jiber biserkevtina "Dubistana Analî" û gewrebûn û zalbûna wêna li ser berkirina mêjûyî tete bidîtin û herweh jî jiber parvebûna wêna ji bona beş û berên cudan di liberkevtina mêjûwê de têtin bidîtin. Di nava van beş û beran de hîç bestîyek ji bil daxwaza wan tevan bi "Yekitîya Kokê" ve -Fibver, Mark Bilox-, Ango bi "Resenbûna Kokê" ve nayete bidîtin. Ev jî bi corekî Aristokratî -Xanedanî û yekitîya "Berjewendîyan" ve tete biderkevtin. Ev bi têngihîştina zanistî ve nayete biderkevtin; belam ew bi têngihîştina bazirganî ve tete biderkevtin; jiber ku Mamostên "Analî" nala Metranan li ser berkirina mêjûyî de hatine bizalkirin. Ev jî bi têngihîştina "Sazîkirina nivîstên mêjûwê" ve û li paş de bi firoştina wan ve di nava "Bazara Bazirganîyê" de tete biliberkevtin. Evaya bi Xanedanên sedsalên Navîn ve derbarê berkirina çandinyê de dide bibîrxistin. Bi sersûrayî ve tete bidîtin, ku ew rewşa "Monopole"- Monopolî di berekî zanistîyê de bête bizayîn, yê ku di nava wî de çûrûskêkî ji "Pêşkevtinê û Sosyalistîya" sorgulî dihate biçurusandin.

Tevî bi rengînbûna berên "Dubistana Analî" ve jî wê li ser rûçikên xweyî hevbeşî -ji van jî xwevegirtina wêna ji siyasîyê - date biparastin. Wê zanistîyên civakî ji bona warên lêvenerandina xwe û guhpêdana xwe bi her tiştekî nuh ve date bianîn. -Ji van jî wê rêyeke Ssyem yanî dagirtina her valabûnekê di navbera Dubistana Mêjûyîyî Xweparastîyî "Rûdanî" de û di navbera "Markisîya Kevirî" de ji xwe

re date bivekirin. Vêna date bihiştin, ku ew nala kelemekî ji bona vê Markisitîya hanê bête bidîtin û ew xwe ji dêlva wêna bide biderxistin. Wê êdyologî bi "Rewanîyê" û "Hiştîyê" ve date biveguhertin û wê "Metiryalî" -Bûjenî ji bona lêvenerandina "Bûjenên" mêjûyî date bihiştin.,-Wê xwe bi "Serdemê" û "Cîhanîyê" ve date biserûştîkirin û wê li ser pêşkevîna Cîhana Nuh de "Bi xwendina aburî" ve date bilêvenerandin-. Herwehajî ew bi karîna xwe ve ji bona pêşkevîna û xwe ligorkirinê li gora canê pevdarîya sîyasîyi zalî civakî de têtê bidîtin. Herwehajî ew bi karîneke pir mezin ve ji bona bikaranîna dam û destgehên ragiyandinan nala rojnametîyê, radyo û televîzyonan têtê biderkevîtin¹.

"Dubistana Analî" ji dema pêkhatina xwe ji sala 1929 de dikarîbû xwe bi bê perçekirinê ve tanî niha jî tevî li binguhênhevkevîna şapên wêyî hundurê jî de bide biparstin. Vê jî jiber vekirina remanî û civakîya wêna û herwehajî karîbûna wêna ji bona liberkevîna her tiştêkî hêja ji bona peşkevîna jê re date biyarîkirin. Wer bi vî rengê hanê ve "Dubistana Mêjûwa Nuh" bi xwedanîya mêjûwa xweyî taybetî ve hate bikirin. Merov dikare têtê çend pêlan bi regekî nêzîkî û tevayî ve -jiber tevlihevîna beran de-bide bidîtin.

- Pêla Pêşî nala pêla Danînvanan yanî Bavay -Losyen Febver û Mark Blox- têtê bidîtin. Ji bona van danînvanan dîtineke wanî giştî û tevayî ji bona mêjûwê dihate bidîtin. Wan ev zanistîya hanê nala kirdarekî "Fêderalî" -Hevgirtî dane bikirin, ku ew di bin ala wê de zanistîyên civakîyî din mîna ciyografîya merovanî û bihevkerîna wê ligel serûstîyê û zanistîya civakî de bidin bicivandin, mîna ku evaya ji bal E. Durkheim -Durhayim -1858-1917, Charls Blondel -Çarls Blondil û L. Lovy-Bruhl de, -yê ku ew ji Dostên Febver dihate biderkevîna hatîye bihiştin. Wisa di vê pêla hanê de "Histoire des mentalités" -zanistîya rewaşinasîyê di nava warên zanistîyên dinî hemsayî de mîna zanistîya êtnologî û nemaze Psychologie hate biderkevîtin û

---

¹Ji xwe re li nivîsta François Dosse: L'histoire en miettes" -Mêjû di Pirtûka xwe de, bi zimanê Firensî ve, Paris sala 1987 de, ji r. 249 û Paş de bidin bitemaşekirin. Isme Şerîf Wanlî

bipêşvekevtin. yên ku berê tu girêdana wan ligel zanistîya mêjûwê de nidihatî bidîtin.

- Pêla duwem ji sala 1950 tanî sala 1972 de tête bidirêjkin. Ev bi pêla "Pîrîtîya" Braudol -Brodol ve li ser Dubistanê de tête biderkevtin. Ew bêtir bi vejandî ve ji bona têgihîştinên bi serên xwe ve ji bona mêjûwê tête biderkevtin û ew xwe bi bêtir jî ve di nava hundurên "Demê" de û di lêvenerandina têgihîştin û rengên wî de dide bifirandin. Ew xwe bêtir bi mêja Merov ve ligel rîş û rîçalên zemînê û jîyana çeman ve dide bigirêdan. Pêrejî di heman katî jî de ew xwe bêtir bi "Cîhanî" ve dide bidanîn. Wî ji warên "Dubistana Analî" Imperatorîyeke Cîhanî date bidurustkirin. Ji bona Braudol -Brodol têgihîştina "Dema Hêdî" û "Dema Dûr" têtin bivegerandin. Herwehajî ji bona pêla wî girêdana li ser "Mêjûwa Aburî" û pêwendîyên "Rojhilat ligel Rojava" de û "Jor ligel Jêr de" tête bidîtin. Herwehajî di vê pêlê jî de zanistîya "Statistiques" -Amarî û zanistîya "Démographie" -Tudeyî û rêyên wê di hejmar û jimargaryê de ji bona bin perê zanistîya mêjûyî hate bikevtin. Wisajî ji bona vê pêla hanê jî vejandina zanistîya "Anthropologie historique" enterpologîyî mêjûyî ligel zayîna Netewe û Dewletên nuh de di nava Kolonîyan de tête bivegerandin. Belam cîhanîkirina wêna û derkevtina wêna ew ji bona hoyên Navdewletî, jiber dana piştî "Yalta", "Potsdam" û "Marşalpîlana" Emerîkî ji bona derxistina Ewropa Rojavayî ji wêranîyên cengê û jiber dana Cenga Sar di navbera Yekîtîya Sovyêtî û Yekîtîya Dewletên Emerîkî de û jiber destpêkirina zalbûna aburîyî Emerîkî li seranser cîhanê de tête bivegerandin.

- Pêla sêyem ne bi rûwên diyarî ve tête biderkevtin; jiber ku rû û mêldarîyên wê pirî pir têtin bidîtin. Dibe, ku ji giringtirîn rûwê wê rûwê E. Le Roy Ladurie bête bidîtin. Wî di peyivandina xweyî vekirinê de di mêjûwa 30. 11. 1973 de di "Collige de France" - Kolicê Firensî de di roja wergirtina wîyî cihê Brodol de, -yên ku ew cihên zanistîyê û avrûbûnê ne û ew ji bal Dewletê de ji bona Zanistvanên xweyî gewre didin bidiyarîkirin-, bi dirêjî ve li ser "Mêjûwa Rawestyayî" -Histoire immobile -Mêjûwa Nelivandî- de date biaxivtin. Ev ne nuh bû; jiber ku ew bi "Pîrê" Dîtina "Binîfîyê di

Mêjûwê de" -Structuralisme- û Hîmvanê "Dîtina Tirazûkirina Binîtiyê di Mêjûwê de" di pêşvekevtina civakîyî hêdîyî jiber xwe ve -idéologie de l' équilibre- tête bidîtin. Ew vî bi liberkevtina Tirazûkirinê - équilibre- ve tête biliberkevtin, heger jî ku ew ji ber xwe jî - Tirazûkirina Livandanan- bête bikirin. Ev bi xwe jî ve dide biderxistin, ku -Immobililisme- -rawestayîbûn ango nelivandî bes û bi tenha ve hêdî hêdî û bi dûrbûna demê ve tête biderkevtin. Em dizanin, ku Merov bi lihevhatî ve ligel serûştîyê de û bi "Tirazûkirineke hêdîyî livandî ve", ya ku ew bi heyaman ve tête bipîvandin, tête bijîyandin. Ji bona nimûne "Mêjûwa Genim" çandinîya wîna û şeweyên berkirin û firoştina wîna. Nimûneyeke din ji nava sedên din mîna mêjûwa "Avdanîyê", mêjûwa "Hişkbûnê", mêjûwa çûn û hatinên deryayî. Ev mêjûwên hanê mêjûwên "Qatên Binîti" ne, yên ku ew bi heyaman ve û ne bi jîna Merov û salan ve tête bipîvandin. Ev dîtina hanê, -Feylesuf Ogost Kont li ser endaziya zansîtiya civakî de di pêşî de date bidestpêkirin -bi dijî diyaliktikê ve tête biderkevtin, ya ku ew pêşkevtina merovanîyê di "Şûreşên" Baştîyî bi lez ve dide biliberxistin, -mîna ku ev li nik Hegel -Hêgil- û bi taybetî ve ev di "Matiryaliya" Markisîyê de tête bidîtin.

Ew dide bidubarekirin, ku "Pêşvekevtina hêdî ji bona Binîtiya Civakî" ji ber xwe ve û bi rengekî serûştî ve tête bikirin. Civak xwe bi xwe ve di bin kêra bijartîvanên siyasî û remanî de dide bibaşkirin, yên ku ew di nava wê de têtin biberzkirin; jiber vê jî hîç bangkirin ji bona "Şûreşên Civakî" pêwistî pê nayête bikirin û ji wan re jî ne cih û ne jî divabûn tête bidîtin; lêbelê ew bes û bi tenha xwe ve vegêrkirinên "ne Serûştî" didin bipeydakirin, yên ku ew ber bi Diktatorîyî û Totalitariyê ve didin birakişandin.

E. Le Roy Ladurie di "Mêjûwa Jîyana Mala Cotkarî de di Sedsalên Navînî de" Karnas bû. Dibe, ku parastina vê mala hanê bi rabûn û rûniştinên xweyî civakî ve date bihiştin, ku ew vê dîtina hanê bide bipeydakirin. Ev rabûn û rûniştinên hanê nayêtin biguhertin û ew li ser wan de di şeweyên berkirina çandinyê de didin biçûyîn û nifş li dû nifşekî din de û ji heyamekî ji bona heyamên din ji xwe re didin biwergirtin, -mîna ku ev li welatên din de nala li Çîn û Rojhilata Navînî de- ligel dorhêla ciyografî de têtin bilihevkin û dem têde bi

heyamên ciyologî ve têtin bipîvandîn. Di vê dîtina hanê de timbûna Dubistana Analî tète bidîtin; jiber ku Mêjvûanê binavkirî dîtina xwe li ser têgihîştina "Dema Hêdî" de date biavakirin, ya ku Brodol ew ji lênerîna xwe derbarê şehristanîya derya Sipîyî Navînî de, ji mêjûwa Firensa bi xwe jî ve, ji herem û deştên wêyî cuda û jîyana Tûde li ser kenarên cemên wê de date biderxistin.

Di vê lênerîna ji bona mêjûwê de "li ser Dema Dûr de" "Rûdan", ceng û vîlikên Şahneşînîyê û "Rûdanên salan" giringbûna xwe didin biwindakirin û ew bi hîc û pûç ve têtin biderkevtin. Wisa "Tîrbûna" demê bi hersê dûrbûnên xwe ve têtin bidîtin, mîna ku Brodol ji xwe re li: "Dema Kurt", "Dema Hêdî" û "Li ser Dema Dûr de" lê dida bitemaşekirin. Ladurie-Laduri bi ser van ve têgihîştina "Dema Rawestyayî" ...-yanjî Bigir- datebi vekirin.

- Ji Bangvanên "Dîtina Tirazûkirina Binîtyê" û Hevalekî Ladurî di - Structuralisme- de divê Mero F. Furet bide bibîrxistin, yê ku wî dayite bigotin: "ku Şûreşa Firensî hate bipayînîkirin"¹. Ji bona çî?

F. Furet di nava Şûreş Firensî de du pêlan ji hev dide biderxistin. Ew pêla yekem ji sala 1789 tanî payîza sala 1791 de dide bidîtin, ya ku ew wê bi aanê "Avanîkirina başî ve" dide bidanîn; jiber ku tede di nava civatê de çînîya Xanedanan, wênerên Kenîştê, wênerên tevaya Milet -ji Borcuwazîya û Çînîyên Gelêrî- dihatin bidîtin². Ew hemû bi hev re li ser yek armancê de dihatin bigihaştin. Ew jî ev bû, ku ew Padîşahîya Biserêxwe ve bi aşîti ve bi Padîşahîyeke Desturî ve li ser şêweyê Ingilizî de bidin biveguhertin.

¹Ji xwe re li nivîsta bi zimanê Firensî ve: F. Furet "Penser la evolution française" - remankirina derbarê Şûreşa Firensî de, Paris 1978 de bidin bitemaşekirin. Herwehaji vî Danervanê hanê jî nivîsteke din li ser Şûreşê de bi hevkarîya D. Richet -Rîşet ve di bin navnîşana. "Şûreşa Firensî de, Paris 1973 de date binivîsandin. Ismet Şerîf Wanlî

²Ev parvekirina hanêyî sê qolî wer bi carekê ve li ser Civata Welatî de ligel wan çînîyan de nayête bisuwarkirin; jiber ku hinek ji Xanedanan bi remanên xwe ve ligel "Tevaya Milet" dihatin bidîtin û ew ligel rêzên wan de di Civatê de dihatin birûniştin û wan nala Borcuwazîyê jiber hoyên remannî ve ligel wan de didan bidengdan. Hevalbendên "Tevaya Milet" bi rastî ve bes û bi tenha ve -bi bê karan ve- ji Borcuwazîyê dihatin bipêkhatin. Ismet Şerîf Wanlî

Li paş de pevçûnê di navbera "Les Girondins"¹, yê ku ew "ji Xortên Çakkirvanan bûn" û li ser serên wan de Danton dihate bidîtin û "Les Montagnards"² -Çiyayîyan de, yê ku ew ji "Çepên Tûndrê" de dihatin bidîtin û yê ku li ser serên wan de Robespierre -Robespîr dihate dîtin, hate bideştpekirin. -peyvên "Çep" û "Rast" ji Şûreşa Firensî hatin biderkevtin-³.

di 2 axlêva sala 1793 de Girondins pevçûn dane biwindakirin; jiber ku Les Montagnards -Çiyayîyan kêşa nava civatê ji bona nava çarçiyên giştî dane biavêtin. Wan "Şîvan û Gavanên Lewçedar" ji nava "Taxên Gelêrî" dane bianîn, da ku ew pê li ser civatê de bidin bigivaştîkirin. Bi saya serên vanan ve Robispîr "Pêla Sawê" date bidazanîn. Ev bi xwe jî ve bi "Hêla Hovîtîyê" û "Totalîrîtîyê" ve tête biderkevtin û ew di kar û barên xwe de "ji kar û barên Stalin û Hitler nayête bicudakirin".

Li paş şûreşê de Mêjûvanên pêla Komarîyî pêşî hatin bidîtin, ji yê ku ew ji xwedanvanên "Hiştîya Yakobîni" -"Les Jacobins" bûn⁴. Wan rudanên şûreşê di pêla sawê de dane bixemilandin û "wan Mêtêlogîya Şûreşê dane buafirandin". Di vî warê hanê de F. Furet ji

---

¹Ew bi Gronde -Girondîni ve hatin binavkirin, ya ku ew heremeke ciyografîyî Serpereştî Firensî di pêla Padişahîyê de li ser kenarê Zerya Etlesî de tête kevtin û navîniya wêna bajarê Bordo bû. Ismet Şerîf Wanlî

²Ew bi çiyayî ve di nava Civata Welatî de hatin binavkirin, jiber ku ew tede li ser depên jorî de dihatin birûniştin. Ismet Şerîf Wanlî

³Peyvên "Çep", Navîn" û "Rast" bi têngiştina siyasî ve di vê serdema me de di nava welatên cudan de ji şûreşa Firensî hatine bigihandin; jiber ku tûndrêyên Wênervanên Civata Welatî li rexê Çepî holê de dihatin birûniştin, Xanedanên Xweparêzvan li rexê Rastî holê de dihatin birûniştin û Peyên Kenîştê li Navîna holê de dihatin birûniştin. Ismet Şerîf Wanlî

⁴"Yagobî" di Şûreşa Firensî de Endamên Baregeha Remangirên Tûndrêyî bûn. Di nava wan jî de Robispîr dihate bidîtin. Ew di nava Hola Perest Jacob -Yagob- de ji bona giftûgokirinê dihatin bikomkirin; jiber vêjî di payîne de gotina "Yagobî" di zimanê Firensî de tanî nihajî ji bona "Remana Komarîyî Çepîyî Zanistî" tête biderkevtin. Ismet Şerîf Wanlî

bîr û bawerîya Mêjûvanê Ingilizî A. Cobban -Koban nayête bicudakirin, yê ku der sala 1955 de nivîstek li ser "Mêtêlogîya" Şûreşa Firensî de date binivîsandin. -Mêtêlogî bi liberkevtina çîrok û çîvanokên pir çirandî ve tête biliberkevtin, yên ku ew di nava xwe de bi nigaşên çînyên gelêrî ve didin biçirandin û ew rûdanên nava xwe nala evsanan didin biderxistin-.

Herwehajî Furet di rexnegirtina xwe de ji bona şûreşa 1789 de hêjabûna xwe ji bona "Şûreşa Aşîtî" dide biderxistin, ya ku ew der Firensa de di "Pêla Şiyarvanan" de di nivî sedsalê heştdehan de hate bikirin. Wê wirde wirde nimûneyên -osamose- di navbera "Xanedanên Jîr" û "Bircuwazîyên Zenevan" de date bidîtin, yên ku wan ji bona pêşkevtinên civakî "bêpevçûn" dane bikirin; di gava ku sermeyedarî "bêpevçûnên Çînyîtî" de dihate bipêşveketvtin û bêyî ku "Cemawerên Gelêrî di çûna wê de bidin bidestdirêjkirin; jiber ku bi diyarî ve dihate biderkevtin, heger ku ew destdirêjîyê di nava wê de bidin bikirin, dê ew ji bona kevneperestîyê bide bibirin". Wisa bi vî rengê hanê ve beramber bi zînetên sala 1789 de dikarîbûn bihata bikirin "ku bûyîna şûreşa 1789 jî de ji bona berjewendîya Firensa dikarîbû bihata neyête bikirin". Belam em dizanin, "ku Destdirêjîya Çînyên Gelêrî ji bona nava Şûreşa" sala 1879 de date bikirin, ku "Firensa ji bona wî binî bête bişemitandin, yê ku wî di payînî de ew ji bona cengên parzemîna Ewropî di bin Serdarîkirina Imperatorîya Napolyon de li ser kîsê aburîya wê de date birakişandin".

Herwehajî "Zalkirina Sawa Remanî û Diktatorî jî ew bi xwe jî ve ji Serûştîya Sernixûnkirên Şûreşî têtin biderkevtin". Di vir de P. Chaonu -Çonu ji Hevalê xweyî Furet nayête bicudakirin.

Remanên Furet di vê danava hanê de bi rastî ve ne nuhin; jiber ku azadîxwazîyê ji berê de û niha jî de pir caran wê dujminatîya xwe beramber bi remanên şûreşgêrîyî Yagobînî ve daye biderxistin.

Heger hêjabûnên Şûreşa Firensîyî Bilind bes û bi tenha ve "Mêtêlogî bin û ew ji hûnandinên Nigaşîyî Gelêrî bin", magelo emê dê çawan bikaribin van hêjabûnan bidin biliberxistin, yên ku şûreşê ew ji bona tevaya Ewropa û Dunyayê dane binîşankirin? Magelo Peyan û Jinan, yên ku wan Şûreşa Firensî dane bidurustkirin, ji Mezin û Biçûkan, ji Feylsufan, ji Serdarên Supah û Siyasîmedaran, ji Karkeran û Bazirganan bi Pêyvên "Azadîyê, Wekhevbûnê",

"Dadwerîyê" û "Nêşîvanîyê" ve di Civatan, Baregehan û Çarçîyan de û li ser Qadên Şer de nedidan bibangkirin?

Hegerjî ev gotinên hanê jî di van rojên me jî de di tevaya destûran de têtin bitomarkirin; belam pir kêr jî ji bona wan rêz têtin bigirtin, magelo evaya dide biderxistin, ku ew bê kêr di afirandina tevgeran û çûna mirovanîyê de hatine bimayîn? Franso Doss -Dos rexne li remanê Furet û Chaunu -Çonu de dide bigirtin û ew dide bigotin: "Na, Şûreşa Firensî nehatîye bimirin".

- Di pêla Mark Blox, Lusyen, Febver Fernan Brodol de -Dubistana Analî- li ser vê dîtîna giştî de ji bona liberkevtina pêşvekevtina merovanyê de date biparastin. Li paş de -Mmjû- ji bona "Mêjûwan" - di berhevbûn û tîpên biçûk de- hate bipeqandin. Hoyên vê peqandina hanê ji bona "part û pirtan" ji bona mêldarîya Dubistaneyî firehbûnê û xweavêtina wêna ji bona nava tevaya berên zanistîyên merovanîyê û girêdana wan beran bi hev re tete bivegerandin. Vêna ji bona "Endazîya" têgihîştina zeman, windakirina xêza wîna û guhpêdana bi diyarî û rûdanên merovanîyê ji rewanî, civakî û aburî ve bi rengekî bi serê xwe ve û bi tenha xwe ve û bi bê hîç dîtineke giştî ve date bikirin.

Wetov Mêjûvan dev ji pêrabûna liberxistina mêjê date biberdan. Herwehaji "Mêjûvanê Analî" bi xwe jî ve dev ji rola xwe nala Liberxwedanvanekî ji bona hêjabûnên nimûnetî û remanî date biberdan, yên ku ew ji bal pêşvekevtinên civakîyên Ewropîyî Rojava de hatibûn bizayîn. -Ji wan jî têgihîştinên "Azadîyê", "Wekhebûnê" û "Biratîyê" têtin bidîtin-. Beramberî "pertbûna" tîştan û "bisrêxwebûna" danavan ji bona Mêjûvanê Analî, yên ku ew ji bal wî de dihatin bixwendekarîkirin, ligel vekirina remana wêna ji bona warên nuh û şehristanîyên din de, yên ku tanî radeyekî di hêjabûnên xwe de ji hêjabûnên şehristanîyî Ewropî têtin bicudakirin, wî dev ji liberxwedanîya hêjabûnên wanî nimûnetî date biberdan.

Ev bi pêşkevtina hanê ve di -Dubistana Analî- de bi "Rupture" -Şikenandinê ve di xêza Mark Blox û Febver de tete bidîtin, ya ku wan ji bona "Dîtina Tevayî" ji bona mêja mêjûwê dabûn bidan

- Warê ku Mêjûvan tete dida bikarin, ew bi warê "Dubistana Demîyî Yekî" ve tete biderkevtin, ango bê ka çend dem di mêjûwa

merovanîyê de hatîye biderbasbûn. Nifşê duwem ji "Analîyan" dest bi parvekirina mêjê ve bi yekitîya wîyî demî ve dane bikirin, ne ku wan ew bes ji bona demên cuda di dirêjbûn û tîrbûna wî de dane biparvekirin, lêbelê ji wan ew ji bona "Başbûnên Demî" dane biparvekirin, yên ku ew di jimartina xwe de di pêşveçûnê de ligel hevdû de têtin bidîtin. Bingehvanê vê dîtina hanê di Dubistana Analî de ew Mêjvûvanê Michel Foucault -Mişêl Focolt tête bidîtin, yê ku wî ew dîtina hanê di nivîsta xwe de di bin navnîşana "Arkiyologîya Zanebûnê" de -bi têngihîştina avanîya zanebûnê ve- date biliberxistin. Ew der sala 1969 de hate biderkevtin¹. Herwehajî ew dîtina hanê di nava nivîstên wîyî din jî de û ji wan jî "Gotinan û Tîştan²", "Mêjû û Mêjûwan³" tête bidîtin.

Dibe, ku bi baştir ve bête bidîn, ku em bi nivîsta "Gotinan û Tîştan" ve bidin bideştpekirin; jiber ku ew berî "Avanîya Zanebûnê" hatîye biderkevtin û têde Foucault -Fokolt têngihîştina yekitîya demê "dide biwêrankirin" û ew wê ji bona "Deman" beramber bi danavên nîşankirî ve dide biveguhertin, ku gotin ji wan re didin binîşandan, bi liberkevtina ku ew têde "Deman" ango mêjûwên tiştên nîşankirî dide bixwendekarîkirin, yên ku ew hîç pêwendîyan ligel hevdû de nadin biderxistin. Ji van jî "Mêjûwa Nexweşxanan", "Mêjûwa Dînîtîyê", "Mêjûwa Zindanîtîyê" û "Mêjûwa Ganê" -Pêwendîyên Ganê- têtin bidîtin. Wisa bi vî rengê hanê ve têngihîştineke nuh ji bona mejûwê tête biderkevtin, ya ku ew bi "Histoire sérielle" -mêjûwa zincîrî ve û ne bi

¹Ji xwe re li nivîsta wî bi zimanê Firensî ve Michel Foucault: "L'Archéologie du savoir" Paris 1969 bidin bitemaşekirin. -Navê Danervan bi zimanê Firensî ve Foucault -Fokolt tête binivîsandin, belam ew bi Fokd tête bixwendin-. Ismet Şerîf Wanlî

²Nivîsta wî bi zimanê Firensî ve: "Les mots et les choses", Paris, 1966 hatîye biderkevtin. Ismet Şerîf Wanlî

³Nivîsta wî di Zanistgehê de di 17 tîrmeha sala 1969 de bi zimanê Firensî ve di bin navnîşana: "Histoire et histoire" hatîye bipeyvdarîkirin. Ismet Şerîf Wanlî

bereberevêbûna heyamên merovanîyê ve bi yekitîya wêyî demê ve tête binavkirin. Ew bi liberkevtina parvekirina mêjûwê ve ji bona beşên wêyî Başî û Zincîrên wêyî Şaqolî ji bona her Zincîrekê, ya ku ew bi daneveke taybetî ve û bi gotina "Zincîrî" ve ji "série-Folge-Baureihe" - zincîrê tête bigirêdan, tête biderkevtin. Belam ez bi başî ve vê têgihîştina "série- Folge- Baureihe" didim bidîtin, ku ez vê gotinê bi "Mêjûwa Başîyê" ve ji dêlva "Mêjûwa Zincîrî" ve bidim biwergelandin; jiber ku ew bi nêzîktir ve ji liberkevtina mebestkirî di zimanên din de tête biderkevtin.

Di pêşgotina "Avanîya Zanebûnê" de Fokolt rexne li "Mêjûbûna" Mêjûvanê xweparêzî û mêldarîya wîyî "Tevayî" ji bona mejûwê bi "Totalité" -bi carekê ve dide bigirtin. Evaya bi xwe jî ve ji bona "lêkolandinê li ser lidûhevdûbûna demê de dide bibirin, ya ku jê re ew ne cih û ne jî destpêkirinê ji bona remana bi rêk û pêkxistina tiştan li gora dema wan de berî ezmonkirina wan dide bihiştin". Wer bi vî rengê hanê ve "Mêjû ne mîna lidûhevdûbûna pêşkevtina merovanîyê tête bidîtin. Pêşvekevtin bi têgihîştinekê ve tête biderkevtin, ya ku ew ji zanistîya Biologie -jînê ve hatîye biwergirtin û ew ne bi lidûhevbûna pêkşevtinê ve, ya ku ew bi têgihîştina sincî û civakî ve tête biderkevtin. Lêbelê mêjû bi xwe ve ew bi lêvenerandina veguhertinên pir ve ji bona tiştan tête biderkevtin".

Ne ji kar û barên Mêjûvan têtin biderkevtin, ku ew ji bona "Hoyên" pêşkevtinê û veguhertinên tevaya dema mêj bide bilêgerandin. Merov dide bizanîn, ku ji bona veguhertina her tiştekî û her danevekî hoyên wî taybetî têtin bidîtin; herweh jî "Merov ne ji bona hoyekî zalkiriyî bi serêxwe ve tête bikirin û li ser Mêjûvan de nayête bidivakirin, ku ew ji bona wî lê bête bigerandin". Wer bi vî rengê hanê ve remana Foucaolt -Fokolt ji bona xwendekarîya mêjûwê ji bona parvekirina rastîya merovanîyê ji bona "Beşên" pirî ji hev azad, ango ew ji bona "Séris" -zincîran li gora tiştan de têtin parevekirin, yên ku ew danava lêkolandinê didin dbierxistin û ji boma her yekê ji wan hoyên wanî taybetî di veguhertinê de têtin bidîtin û ew ne ji bona tevayê ango navînîyekî têtin bivegerandin, yên ku ew pê têtin birêxistin. Lêbelê -tevayî ji zincîrên "Schichten -strates" -Klassen -Çînîyên nala qatên ciyologî têtin bipêkhatin. Ji vê tête biencamkirin, ku "Mêjû" ango "Başî-Corî-" nala mêjûwa "Pesindanîyê" tête

biderkevtin, ya ku ew tiştan -her tişteki biserêxwe ve dide bipesindan, bêyî ku di navbera wan de bestîyek bête bidîtin yanî tevayîyek ji bona liberxistina wan tête bidîtin. Evaya bi xweji ve nala vegerandinekê ber bi paş ve tête bidîtin; tevî ku wî jî ji xwe re peyvên jimargarîyê û zanistîyên serûştî jî dane biwergirtin, da ku ew bi wan ve dîtina xwe bide bidiyarîkirin. Ji van peyvên jî "Zincîrî", "strates" -Çînî, "Werz", "Gewde", "Tevayek", "Bestî" û "Veguhertin" têtin bidîn. - Wî ev bûjenên hanê ji bona "Avanîkirina" "Avanîya Zanebûnê" dane bikaranîn¹.

Boyaxeke zanistî bi ser van têgihîştinên hanê ve hate bivedan; jiber ku Foucault -Fokolt û Peyên xwe û ji wan jî K. Pomyan, J. Revel û Michel de Certeau -Mişêl dê Sêrto ev têgihîştinên hanê bi jimartîyê ve ji rexê girngbûna wêyî çendbûnê û bûyînên wan di danaveke nîşankirî de dane bipîvandin û wan ev jî li ser zanistîya "Mêjûwa Aburî", "Mêjûwa Rewanîyan", "Mêjûwa Rewanîya Civakî" û "Dildarîyê" de date bicîanîn. Wan ew hemû agehdarîyên civandî di nava "Hişîtiya Elektronikî" de, -ya ku ew bi zimanê Firensî ve ordinateur û bi zimanê Ingilîzî ve Computer tête bigotin-, hatin bihilanîn. Wan ev destgehê hanê ji dêlva Hişê Merovanî dane bikirin; jiber ku ew dikare ji bona nava qolbûna tiştan bête biçûyîn û wan li ser bingehê sewda de bi hev re bide bigirêdan. Wisa bi vî rengê hanê ve zanistîya "Mêjûwa Çendbûnê", -ji çendbûnekê ya ku ew dikare bête bijimartin-, hate bizayîn.

Li paş de Le Roy Ladurie mîna hevalbendekî ji bona vê Dubistana "Zincîrî" hate biderkevtin; jiber ku wî ew li ser şeweyê Emerîkî de di lêgerandina mêjûwê de date bigirtin. Ev şeweyê hanê bi rengê giştî ve dide bikirin, "ku Mêjûvan nala Karkerên Menceman ji bona nava binê erdê -nava binê tiştan- têtin bidakevtin, da ku ew bûjenên xam -agehdarîyên perçeyî- jê bidin biderxistin û ew wan ji bona Karnasên zanistîya aburî yanî zanistîya avûba bidin

¹Min gotina "strukturalisme" -Strukturalismus- bi gotina "Binîtiyê" ji "Binêbûnê" û ne ji gotina "Çînîtiyê" ve dayite biwergertin, da ku ji mînbûna çînîyên civakî bête bivegirtin; tevî ku em dizanin, ku "Binîtiya" mebestkirî di vê dîtina hanê de bi gelekî ve ew bi tevayîtirî ve ji "Çînîtiyê" bi liberkevtina wêyî nasînîyî civakî ve tête biderkevtin. Ismet Şerîf Wanlî

bipêşkeşkirin, da ku ew Karnasên hanê wan derxistinên pêşkeşkirinên wan ji bona lêkolandinên xwe bidin bikaranîn. Tibabên genim bi giranîyê yanjî bi qewarê ve têtin bipîvandin. Wehajî hatina gotinekê di komekê de ji nivîsan yanjî di nivîstekê de Merov dikare bide biamarkirin. Ev jî dide bihiştin, ku Mêjûvan yanjî Karnas -di zanistîya aburî yanjî Mêtêlogî de yanjî di zanistîya Rewanşinasîyê de yanjî di zanistîya civakî de- dikarin "Hişê Elektronî" di raxistina tîştan û diyaran de di tebabîyên wan de bidin bikaranîn.

Bikaranîn "Hişê Elektronî" di tomarkirina dubarebûna "Diyarên Başî" de di warekî de ew piştî xwe bi pêleke dirêj ve dide bigirêdan,-ya ku ew ligel dîtina Le Roy Ladurie di "Mêjûa Binitîyê" de tête bilihevkin. Belam dibe, ku ev piştgirêdana hanê li ser vî destgehî de ji bona encamên ne li serx we de bide bibirin, ku hîç pêwendîyên wan ligel rastîyên mêjûyîyî tevlihev de neyên bidîtin. Li gora bawerîya G. Duby mêjûwa tibabî di rêya destgehê Elektronîkî de bes û bi tenha ve di diyarîya xwe de bi "Zanistî" ve tête bidîtin.

Hinan vegerandina hinên Analîyan ji bona "Dubistana Pesinandinê" ji bona tiştên "bi serên xwe ve" û nayînkirina wan ji bona liberxistina hoyên pêşkevîna tiştan bi "néopositivisme" - Dubistana Başbûnêyî Nuh ve- dane binavkin. Belam ne tim nav navrokê didin biderxistin. G. Duby û Le roy Ladurie nivîstek li ser "Mêjûwa Firensa" de dane bibelavkin. Wan têde li ser pirsîyarên siyasî de dane bigirêdan. Evaya dide binîşandan, ku li nik Analîyan de dudilî ji bona helbijartina vî rêya hanê di niha de tête biderkevîtin.

- Dibe, ku bi seyr ve bête bidîtin, ku peyvîn li ser "Tengavîya" zanistîya mêjûwê de li Firensa de bête bikin, di gava ku "berkirin" di vî warê hanê de bi berzbûna xwe ve hatîye bigihaştin û gelemperîya Xelkê û Zanevanên wê di nava Xwendevanên wê de têtin bidîtin. Ji diyarên vî tengavîya hanê, ya ku ew ji destpêkirina şêstan dayite budestpkin, -yên ku ew ne bi neçarî ve ji encamên gewrebûna "Dubistana Analî" û dîtînen wê ve têtin bidîtin-. Dibe, ku bi başî ve bête bidîtin, ku Merov li vanên jîrîyên tîn ji xwe re bide bitemaşekin:

. Tengavîyek di fêrkirina mêjûwê de di nava Dubistanan de û li

ser tevaya berzbûnan de tête bidîtin. Magelo çi divê di armanca fêrkirina mêjûwê de bête bidîtin? Magel divê ku ew ji bona şînkirina xurtkirina karîna rexnekirinê bête bidîtin yanî divê ku ew ji bona pêkanîna bîr û awerîya giştî bête bidîtin?. Da ku ew hestê beramber bi Netewe ve bide bişînkirin yanî da ku ew erkê beramber bi Dewletê û civakê ve bide bişînkirin? Li tevaya Ewropa Rojava de hesta welatî li nik Xortan de bi çilmisandina xwe ve dayite bidestpêkin.

Neqîşkirina bernameyên fêrkirinê di Firensa de ji bona Sindikatên Mamostên Zanistgehan û Mamostan hatine bihiştin, yên ku ew di pîranîya xwe de di berên xwe de Sosyalistî û Zanistvanî têtin bidîtin, -hegerjî ku ew ne Yakobîni jî bêtin bidîtin-. Wer hate dîtin, ku nîfşê nuhî Xortan li Firensa de bigir mêjûwa welatê xwe nema dide binaskirin; jiber ku nivîstên mêjûyî reweştî bi mêjûwên xwe ve û bi parvekirina xwe ve ji bona pêlên li dûhevduyî diyar de -bi hoyên Gewrebûnên "Rûdanên" mêjûyî de- bi nivîstên din ve hatin biveguhertin, yên ku ew ji her Chronologie -ango ji her nîşankirin û hatina demê- di bîrxistina rûdanan de hatine biboşkirin, yên ku jiberkirina wan nayête bikirin. Ev jî di bin kêra Dubistana Analî de di "Cenga" wê de hate bidîtin, ya ku pêla wêna ji sîyan de -dijî Dibusta Başîtyî rûdanîyî hate bidawîkirin. Ji nava bernameyên fêrkirinê lêkolandina cengan û ji wan jî Cenga Cîhanîyî Duwem jî hate bihilanîn!! Ji dêlva wan ve bi nivîstan ve hatin biveguhertin, ji yên ku ew li ser bingehên danavan de têtin birabûn, -yê ku her danevek bi ser xwe ve û di cîhana xwe de azad tête bidîtin-. Ev jî Merov dikara wî bi navê "histoire thématique" -ji thème, Thma-Mêjûwa Başîtyê- ve bide binavkirin, yanî ew li ser bingehên "Şapên Cîhanî" de têtin birabûn, ji yên ku ew ji bal Brodol ji rengê "Avakirina Cîhana Nuh", "pêwendîyên Rojhilat ligel Rojava de, Jorîn ligel Jêrîn de", "Pêşvekevîna Aburîya Cîhanî", "Civatên Azadîxwazên Rojavayî", Cîhana Sosyalistîyê, " Welatên Cihana Sêyem", "Pêwendîyên Rê û Banan", "Zannistiyê", "Oldarî", "Rêxistinên Navdewletî" û

"Firensa li paş Cengê de" hate bidîtin. Belam mêjûwên herdu Cengên Cîhanî, Mêjûwa Napolyon û Mêjûwa Şureşa Firensî di nava binê nivîstxanan de têtin bihiştin.

Rûdanên jêrbûnê di berzbûna zanebûna mêjûyî de li nik nifşê Firensîyî nûhatî de bi serhatiyên wî di warê zanebûna wî de der zimanê welatê wî de dide bibîrxistin. Ji gava ku Sundikatên Mamostan nivîstên rêzimanên firensîyî reweştî, yên ku Merov divabû wan jiber ve bide bikin, bi emrazên Bihistinê-Dîtinê ve dane biveguhertin, -ji yên ku ew bi Guh ve yanî bi Çav ve li ser perdê audio - visuel têtin bihîstin yanî têtin bidîtin-. Di encambûna vê de Xortên Firensî bi giştî ve nema nivîsandina zimanê xwe didatin bizanîn û ew tûşî heleyên rêzimanîyî şermezarî dibûn.

Li gora mêldarîya Dubistana Analîyî "Impiryalî" de fêrkirina "Mêjûwa Wêje" bi mêjû ve hate bivegirêdan, ya ku ew berê ligel fêrkirina ziman de dihate bifêrkirin. Wehajî ev jî ligel "Mêjûwa Hunerên Sipehîbûnê" jî de hate bikin, ya ku wê berê pirtek ji hînkirina huneran didate bipêkanîn. Jiber ku Analîyan guh bi jîna Peyên huner û wêje ve pê nedida bidan û herwehajî wan guh bi hemû vegirêdanên -biographie- jîna Peyan ve nedidan bidan; tevaya wan herdu beran di Dibustanên Debîrstanî de hatin biherifandin.

Metirsî hate bidîtin, ku hînkirina mêjûwê berebere di Dubustanan de bête biwindakirin û ev jî bi serê wê ve bête bikin, mîna ku ev bi serê zanistîya ciyografî ve hate bikin; - jiber berên wê di navbera zanistiyên serûştî û aburîya siyasî de hatin biparvekirin.

Tiştên liyorhatî bi taybetî ve ew bi bernameyên fêrkirina Debîrstanê ve têtin bigirêdan; jiber ku fêrkirina bilind tanî radeyekî li ser binavbûna xwe de dayite biparastin. Belam Zanistgehên Firensî hêj ew di nava lepên Dewletê û Serpereştîya wêyî Navînî de têtin bidîtin ew li jêr dûrbûna wêyî "Komarîyî Yakobî" û Hîşmendîya Descart -Dêkartîyî "Endazî" de têtin bidîtin. Wetov bi vî rengê hanê ve em li Parisê "Zanistgeha Parisî Jimar 1", "Jimar 2", "Jimar 3", "Jimar 4"... dibînin, yên ku ew bi jimaran ve û tanî radeyekî jî bi bernameyan ve li gora vîna Dewletê de têtin bicudakirin. Ev jî bi cudabûna Zanistgehên Emerîkîyî serbixwe ve têtin bidîtin, yên ku ji bona her yekê ji wan jî reweştên wêyî taybetî û -nerxên wêyî buha- têtin bidîtin.

Fêrkirina bilind li Firensa de bigir ew li gora bingehên demokrasîyê û dadgerîya civakî de -ji bil hin zînetên taybetî belaş tête bidîtin-. Tevlivêjî de Merov dikare vê pîrsa hanê ji xwe bide bikirin: Magelo bi rastî ve dê demokratîkirina fêrkirina bilind bi vekirina wêna ve li ser jimareke pîr bi hoyê kêmbûna buhayê wêna, wekhevîna zanistgehan û dam û destgehên bilind û jêrbûna wan ji bona Navînîya Komarî de; -jiber ku Mamostên wan bi Karmendên Dewletê ve têtin bidîtin- û nebûna berberîya azad di nava wan de ji bona berzkirina endazê fêrkirinê û lêkolandîna zanistî bide bibirin¹?

Mêldarîyên bîr û bawerîya giştî ji bona berzkirina mêjûyî li Firensa de û herwehaji li welatên din jî de date bibirin, ji yê ku ew bi Dubistana Analî ve hatin bikêrkirin. Dibe, ku qanûna darajtinê û daxwazê xwezîya jimareke gewre ji Xwendevanan bide bitêrkirin.

Li kêleka komên nivîstên giran buha, yê ku wêne têde cihê xweyî pêşî didin biwergirtin û di nava nivîsandinên wan de rûnkirên kurt û kêh hêjabûna zanistî têtin bidîtin, -mîna ku ev di nava hin komên mêjûwa ferhengî û mêjûwa hunerî de têtin bidîtin-, hinek ji nivîstên bîrîkan di komên pîr de, biçûk di qewarên xwe de, arzan di buhabûna xwe de û li ser girêdayî di nivîsta xwe de hatin biderkevtin. Ew roleke mezin di demokratîkirina zanyarîyê de bi renekî giştî ve û di mêjûwê de bi renekî taybetî ve di pîr warên cudan de didin biderxistin, ji yê ku ew ji bal Dubistana Analî û hevalbendên wê hatin bipeyda kirin².

¹Bi nav û bangîrîna Zanîstgehên Emerîkî û bilindîrînên wan di endazîya zanistî -û buhatîrînên wan- de ew bi xwe ve Zanîstgehên bi serên xwe ve -mîna Haward, Kolombiya, Yale -Yêl û Kaliforniya- têtin bidîtin. Wehaji li Ingilstanê jî de -Exfort - Eksfort û Kambîric- têtin bidîtin. Zaniîtgehên Serdarîkinêyî Emerîkî û Ingilzî bi wê nav û bangbûna hanê ve nayên bidîtin. Ismet Şerîf Wanlî

²Ez li vê derê de navnîşana nivîstan didim birêzkirin, ji yê ku min ew ji Komekê -yanjî Zincîrekê- ji nivîstên bîrîkên Firensî dane biderxistin. Merov dikare pîranîya wan, hegerjî ne tevaya wan jî be, mîna nimûneyan ji nivîstan bide bidanin: "Mêjûwa Firensayî Gundîtî", "Mêjûwa Jîna Taybetî" -Binemalî-, "Mêjûwa Firensayî Bajartî", "Mêjûwa Kehreba", Mêjûwa Şivên Hesînî", mêjûwa Bengan", Mêjûwa Zanistîya Hejmartîyê", Mêjûwa Siyasîya Aburî", Mêjûwa Rê û Banan", "Mêjûwa Pêşvekevîna Zarotîyê", "Mêjûwa Herifandîna damaran", "Mêjûwa Zanistîya Rewanşinasîyê li Firensa de", "Siyaset", "Mêjûwa Bikaranîna Pijîşkîyê", "Mêjûwa Zayîne li Firensa de", "Mêjûwa Şêtbûnê li Firensa de", "Mêjûwa Bizavên Dijî Samîtyê", "Qanûna Katolîkî",

"Oldarîya Yunani", "Mêjûwa Ereb", "Quran", "Sofitî", "Remagîriya Erebî", "Jiyana Gankirinê", "Evîndarî", "Zanistîya Rewanşinasîyê di Canbazîyê de", "Rewanşinasî di Sincîyê de", "Xewin", "Hestakêmbûnê", "Dildarî", "Zanisîtiya Rewanşinasîyî Civakî", "Mêjûwa Şêtbûnê", "Reş li Yekîtiya Dewletên Emerîkî de", "Zanistîya Civakî û Şûreşan", "Jiyana Gerministanan", "Jîyan di nava Çînê de", "Jîyan di nava Hindistanê de", "Jîyan di nava Çapan de" -werjî li Yekîtiya Sovyêt û Hinên din jî de-, "Mêrkujî", "Ciyografîya Tudeyî", "Mêjûwa Êtnologî", "Fehengên berî Kiristov Kolombos", "Fehengên Baltîkî", "Maya", "Şêweyên Êtnologî", "Vikings", "Fehenga Derya Navînîyî Sipî", "Fêrkirina Canbazîyê", "Mêjûwa Fêrkirinê li Firensa de", "Mêjûwa Fêrkirinê", "Şêweyên zanistîya Perwedekirinê", "Qanûna Germanî", "Qanûna Çînî", "Qanûna Kenîsteyê", "Mêjûwa dîtina di Qanûnên Tawankariyê de", "Mafeyên Merov", "Mêjûwa Girawkirina civakî", "Mêjûwa Beşgehên Girawkirinê", "Mafeyên Penabûnê li Firensa de", "Remangîriya Siyasî di Çapan de", "Bizavên Rizgarîyî Welatî", "Ciyopolîtîka Kêmanîyan", "Firankofonî", "Mêjuwa Regezperestîyê", "Dam û Destgehên Siyasî li Gerministana Rojavayî de", "Marx -Marks", "Serdarîkirina bi serêxwe ve", "Serberdayetî", "Siyeseta Ragiyandinê di Bajarvaniyan de", "Dewleta Israil", "Mêjûwa Qanûnê di Firensa de ji sala 1789 de", "Tevgera Digolî" -beramber bi General Digol ve-, "Mêjûwa Navdewletî ji sala 1815 tanî sala 1989 de", "Mêjûwa Çepgerîyî Firensî ji pêla Şûreşê de", "Mêjûwa Rastgerîyî Firensî ji pêla Şûreşê de", "Mêjûwa Dûrtirînî Rastgerî", "Mêjûwa Partîya Komunistî Firensî", "Mêjûwa Komunistî Navnetewî ji sala 1945 de", "Partîyên Siyasî", "Hevgirtina Netewan", "Barkirvan û Penehindan", "Siyaseta aburîyî Firensî", "Aburî di Heyamên Kevnar de", "Dewlemendbûn li nik Firensîyan de", "Siyaseta Kar", "Çima em didin karkirin?", "Bazirganî di navbera Rojhilat û Rojava de", "Veguhertina Bazirganîya Navdewletan de", "Aburîya Emerîka Latînî", "Aburîya Spanî", "Aburîya Cîhanî", "Bingehê Aburîyî Firensî", "Bazara Çandîya Hevbeşî", "Aburîya Dewletên Sosyalistî", "Epargue, Spar -Girêdana Peran", "Bazirganî di Civaka Xwarin û Vexwarinê de", "Zanistîya Hejmartîya Lêvenerandinê", "Ragiyandin û Bazirganî", "Hebûna Bangan di nava Cîhanê de", "Mêjûwa Vexwarinên Kuhulî", "Mêjûwa Fizîya Hesteyî", "Mêjûwa Kimya", "Zerîyan", "Mêjûwa Neftê", "Mêjûwa Tutinê", "Mêjûwa Mey û Şampanya", "Pêşkevtina Biyologîyî Merovanî", "Xwarin", "Hêvîya Jinê", "dîtina Lisinko", "Mêjûwa Biçîbûnê", "Mêjûwa Nexweşîya Şekir", "Nexweşxane li Firensa de", "Mêjûwa Pijîşkî", "Nexweşîyên Zarofiyê", "Gênêtik û Pêşvekevtin", "Nexweşîyên Gankirinê", "Hunera Wênegirtinê", "Hişê Elektronîkî", "Mêvanxanê", "Beşgehên Gerandinê", "Gerandina civakî", "Baxên Giştî", "mêjûwa Yarîkirinên Canbazîyê", "Yarîya Topê", "Mêjûwa Şetrencê", "Yarîkirinên Canbazîyê di sedsalên Sêzdehan de", "Hesp", "Bezandina Hespan", "Rugby", "Alpinisme -Biserkevtina Çîyan", "Tenis", "Çek", "Akadîmîya Firensî", "Firensîya Kevnar", "Zimanê Esperanto", "Bibliyografî", "Zimanê Firensîyî Gelêrî", "Mêjûwa Xweşxwanîya Firensî", "Mêjûwa Temaşegêh", "Mêjûwa Wêjeyî", "Wêjûwa Beramberkirinê", "Mêjûwên Gewre di Wêjeya Firensî de", "Wêjeya Nişanî", "Wêjeya Qelaştî di nava Serûştîyê de", "Lêvenerandina

Rewanşinasî û Wêjeyî", "Çîroka Polîsî", "zanistîya Nîgaşî", "Hindo-Ewropî", "Wêjeya Misrîyî Kevnar", "Wêjeya Yunanî ji Homêr tanî Aristo", "Wêjeya Yunanî ji Iskenderê Makdonî tanî Costinyan", "Wêjeya Firensî di nava sedsalên Navînî de", "Wêjeya Firensî di nava pêla Şûreşê de", "Wêjeya Latînyî Kevnar", "Temaşegeha kilasîkî", Emil Zola û Mêldarîya Serûştî", "Romantikîya Firensî", "Wêjeya Gerministanî" -û herwehaji Wêjeya Emerîkî, Ingilîzî, Erebi, Belçîkî, Berazîlî, Çînî, Espanî, Emerîkî-Latînî, Êbrî, Italî, Hindî, Çapanî, Rusî û Efrîkîyî Nuh-, "Wêjeya Siltîyî Kevnar", "Zimanê Firensî di pêla Vejandinê de", "mêjûwa Zinmanê Firensî" -û herwehaji zimanê Germanî, Ingilîzî, Latînî ûhd.-, "zanistîya zimanan", "Destpêkirina zimanê Firensî", "Renagîrî û Bejin", "pêla Bironzî", "mêjûwa zanistîya Binemalan", "mêjûwa Kolonyalîya Firensî", "mêjûwa Bizantî", "mêjûwa Dîtinên siyasî di Roma Kevnar de", "mêjûwa Galiyan", "Şêwe di mêjûwê de", "Gernasî", "mêjûwa Iskotlenda", "mêjûwa Indunosya", "mêjûwa Tinêsyâ", "mêjûwa Senigal", "mêjûwa Vîyetnam", "mêjûwa Gerministanîyî Fêderalî", "mêjûwa Gerministan", "mêjûwa Filorens", "mêjûwa Yekîtîya Sovyêti", "mêjûwa Katelonî", "mêjûwa Gurcistanê", -hd.-, "zanistîya Şopên Yunanî-Romanî", "Kuptî", "Hunera Misrîyî Kevnar", "Huner di sedsalên Navînî de", "Hunera Cuhûtîyê", "Huner di rojhilata Dûr de", "Çayxana Temaşegêhî", "Hunera Barokî", "Sîtirana Firensî di pêla Vejandinê de", "Rexnegirtina Hunerî", "Musîka Gerministanî" -û yên din-, "Neqş", "ciyografîya Ferhengan", "Destikên Veguheştinê di nava Bajêr de", "Urbanîsmê, Ştädtebau" -Avanîkirina bajarên-, "Mêjûwa Telîfonê", "Mêjûwa Çapê", "Şêweyê Civanda belgeyan", "Mêjûwa Sinemê", "mêjûwa Kaxezan", "Mejûwa Rojnametîyê", "Rojnametîya Jinan", "Media -Ragiyandî di nava Dewletên Hevgirtîyî Emerîkî de", "Metîryalî", "Felsefên Gewre", "Diyalektîk", "Başîtîya"-mêjûyî-, "Felsefa Firensî", -Gerministanî û yên din-, "Êdyologî", "Structurealisme" -Bingehî di Felsefê de, "Felsefa Hişîtîyê", "Felsefa Qanûne", "Piragmatîzm" -Kêşperestî, "Felsefa sedsalên Navînî", felsefa Cuhûtî di sedsalên Navînî de", "Kant", "Neitsche" -Nîtsê, "Spinoza", "Schoppenhauer" -şopênhawer, "Xwedênasîn", "Pêşbînîya Ayînde di pêlên Kevnar de", "mêjûwa Firensayî Oldarî", Mayînkî -Kevnarî-, "Serdeştî", "remangîrîya Cuhûtî", "Mêjûwa Miletê Ebrî", "Kenîşt", "Dadwerîkirina Îşa", "Oldarîya Pîrotîstantî", "Pap", "inquisition" -Çavdêriya Kîlîsê, "Descartes" -Dêskart, "Darwin û Dawrwênî", Aristî di Debîristanan de", "Xwedanên Misra Kevnar", "Borcuwazî", Tevegera Jinan", "Mêjûwa Zanistîya civakî" û hd..

Min ev navnişanên çuyî -ji bil şexên pêşî de- ji koma "Que sais-je" --Ma ez çî dizanîm-? ji xwe re dayite biwergirtin, ya ku wê der sala 1941 de bi belavkirinê ve dayite bidepêkirin. Ew nêzîka çar hezar navnişan têtin biderkevtin -û ew ji bona bîst zimanan bi nêzîka heftê melyon dane hatine biderkevtin-. Danervanên vê Koma hanê hemû ji Karnasan û Mamostên Zanîstgehan têtin bidîtin. Ew nivîstên zanîstîne; belam ew bi kurtî ve hatine binivîsandin û ew piçekî bi kêmi endaziya zanîstgehî ve tete biderkevtin. Ismet şerîf Wanlî

- Hegerjî "Tengavîyek" jî di zanistîya mêjûyî de li Firensa jî de bête bidîtin, bêgûman hoyê wêyî pêşî, mîna ku me date bidîtin, ji bona biserveketina "Dubistana Analî" li ser endazîya zanistî, gelêrî û di navbera wan de tete bivegerandin. Herwehaji jiber peqandina zanistîya mêjûyî ji bona "mêjûwê di pirtkirinê de" tete bivegerandin, mîna ku F. Dosse dayite bigotin; jiber ku "Impiryalîya" Analîyan berên din ji bona pêrabûnên lêkolandin û lêgenadinên xwe dane bikaranîn.

Mîna ku em dizanin, Analîyan xwe bi firehkirina berê zanistîya mêjûyî ve bi rengekî "Impiryalî" ve û neji bi parvekirina têgihîştina demê ve bi şaqûlî ve ji bona her çar dûrbûnên demê di dema kurt de, di dema hêdî de, di dema dûrî dûr de û di dema rawestyayî de dane bitêrkirin, belam wan dem ji bona panbûna wî ango asûyî ji bona deman dane bibeşkirin û wan ew ne bi liberkevtina ciyografi ve lêbelê wan ew bi liberkevtina Başîfî ve dane biparvekirin. Wer ji bona her lêkolandinekê û her danevekê demekê wîyî taybetiyî pê ve hate bidanîn. -Mîna ku ji bona her hebûneke jîndar di lêdaneke wîyî taybetî pê ve tete bidîtin-. Vê di encamê payînî de têgihîştina demê bi windakirinê ve date bibirin, mîna ku Merov wê bi hatina salan, sedsalan û pêlan ve li dûhevdu de di xêzeke demîyî yek de ji roja destpêkirinê tanî vê rojê tete tete biliberkevtin.

Hêjîvêjîbêtir nîşê sêyem ji Analîyan derbarê nayînkirina wan ji bona têgihîştina dema sade û jiber regînbûna danavên panayî di berên pir de wan di dawîya dawî de dev ji her pêrabûnekê ji bona liberxistina mêjûwê û nasîna hoyên rûdanan û pêşvekevtina kar û baran û berzbûna diyaran datin biberdan.

Merov ji bona Mêjê bi zikmakî û serûştîya xwe ve lê dide bitemaşekirin. Ew ji bona dozandinê bi evîndarî tete bidîtin. Ew xwe nade bitêrkirin, bê ka çavên wî di vê dunyayê de çi didin bidîtin, ya ku ew di nava wê de tete bujîyandin û yanjî bê ka hestên wîyî din mîna çêj -çêjîtîya xwarinê-, bînê -bînkirinan-, bihistinê -bihîstina dangan-, hest -hestkirina tiştan- û kehreba laş çi jê re din bianîn. -Ev hemû hestên hanê cenawer ligel wî de pê têtin bibeşdarîkirin-. Herwehaji serûştîya wîna pê dide bipalpêdan, ku ew li paş cîhana hestpêkirî -mîtafîzîkî- de bide binaskirin û ew mêja xwe jî bide naskirin û bê ka Bavpîrên wî berî hatina wîna ji bona jînê -mêjûwê- çi dane bikirin. Di van herdu serûştîyên hanê de -berî peyvê yajî bêtir ji peyvê- -lênerî ji

bona paş serûştîyê û ji bona mêja mêjûyî de- Merov ji cenawer dide bicudakirin. Dibe, ku lênerina Merov ji bona mêjê ji bona çavnebarîya wî û bawermendîya wî tête bivegerandin, ku navînîya hebûnê dide bipêkanîn. Bi hoyê lênerîna Merov ji bona nasîna mêja xwe li ser zemînê de û ji bona nasîna kirên berên xwe li nik wî de bîrxistinek tête bizayîn, ya ku ez wê bi bîrxisteke şiyarî û Neferî ve didim binavkirin, ya ku ew li ser jîrbûnê de tête birabûn. Belê li nik cenawerjî de bîrxistinek tête bidîtin; belam ew ne bi bîrxistineke şiyarî û Neferî ve tête bidîtin. Lêbelê ew bi komelî ve tête bidîtin; jiber ku ew ji bal biçûk jiberxweyî ji komela xwe û ji dêya xwe dide biwergirtin, ya ku wê ew bi şîr ve dida bikin.

- Bîrwerîya Merov di nava derbasbûna heyaman de hate dagirtin û hêjî ew bi taybetî ve li paş dozandina nivîstê û çapê de ji bona tomakirina rûdanan tête bifirehkirin. Li paş hatina radyo û telefîzyonê de agehdarîyên heyî deha hatin bigewrekirin, tanî radeyekî wisa ku nema Merov dikare wan di nava bîrwerîya xweyî Neferî de bide bihilgirtin; lêbelê divê ew di nava nivîstxanan û bankên zanebûnê de bêtin bihilanîn.

Belam jiber ku Merov bi jîrbûnê û evîndarîya lêgerandinê ve tête bipesinandin, wî ji heyamên pirî dûr dest bi temaşekirina rûdanên mêjê ve date bikin, da ku ew li ber hoyên wan û naskirina veşartîyên pêşkevtinan de bête bikevtin. Bi pîrbûna çendbûna zanebûna Merov di mêjê de û di rûdan û veguhertinên wê de mêldarîya wî ji bona liberxistina wan de hate bibêtirkirin.

Bi hatina pêla nuh ve û bi anînên wê ve ji şûreşên hunerî, civakî û aburî û afirandinên wan ji dijwarîyan û pirsîyarên nuh Merov hate bineçarîkirin, ku ew ji nuh dest bi temaşekirina mêjê bide kirin, da ku belkî ew amojgariyekê têde ji bona ayinde bide bidîtin û da ku belkî jî ew jê "Qanûnmendîyekê" ji bona pêşvekevîna civakan bide bidîtin.

Di vê pêla meyî niha de û di anînên wê de ji pirsîyarîyên cudan ew pêwîst bi çarekirinan ve têtin bidîtin. Dibe, ku li ser çarekirina wan de Çarenûsa Merov li ser rûwê zemînê de bête birawestandin; jiber ku pirsîyarî bi cîhanî ve -pîrbûna serjimara Tude, dewlemendbûna zemînê û zîmeta dorhêla serûştîyê- têtin bidîtin. Ev jî bi hoyê tevlihevbûna

berjewendîyan, pêşkevtina emrazên ragiyandinê û biserhevhatina dûrbûnan ve di rêya emrazên veguhestinê de hatine bidîtin. Bi serûştî ve tête bidîtin, ku Mêjûman di pêrabûna xwe de ji bona liberxistina mêjê û hoyên wê bête biçûyîn; jiber ku niha zayîna mêjê ye û ayinde ji kêrdarên niha tête bizayîn.

- Bi peyveke din ve felsefa mêjûwê ew pirteke ji mêjûwê ye û ew jê nayête bipirtkirin. Hîç jî mêjûwa rast û durust bê felsefê nayête bipey dakirin. Heger ji daxwaza nîfşê sêyemî Dubistana Analî bête bidîtin, ku ew ji bona liberkevtina mêjê û hoyên wê dixwazin xwe bidin biveguhertin. Ji vê tête derkevtin, ku mêjûwa wan xwe - bi hoyê pîrbûna Bûjenên xwe- di nava tengavîyekê de dide bidîtin.

Pir bi sêr ve tête bidîtin, ku Dubistana Başîtîyê jî wê jî dev ji felsefa mêjûwê jiber hoyên servajî ve: jiber perîşanîya mêjûwa xwe, jiber tengbûna asûwê xwe û jiber têrkirina wêna "ji bona rexnegirtina nivîsandina nivîsandî" dayite biberdan.

Belam Dubistana Markisî ji me re "bi liberxistina bi carekê ve" ji bona mêjûwê ji Tîpa A tanî B date bianîn. Bi hîç awayekî jî ve nabe dest lêbête bixistin; jiber ku ew bi "Qanûnmendiyekê" ve tête bidîtin, ya ku bicîanîna wê bi berên Kumonistîyê geşkirî ve dide bimujdekirin.

Li vêderê de bi pêwîst ve nayête bidîtin, ku hemû gotinên gotîyî berê bêtin bivegerandin; jiber ku ew berên geşkirî bi tarîbûnê ve hatin biveguhertin û "Qanûnmendîyê" ji bona nezaniya me date bibirin.

Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku firehkirina lêkolandinên mêjûyî ji bona warên cudan û deryakê ji danavan ev bi xwe jî ve bi pêşvekevtineke gewre ve ji bona remanê tête bidîtin. Dê ev lêkolandinên hanê jî hertim jî bêtin bikirin. Veger ji bona bi pêşvexistina zanebûnê ve nayête bidîtin. Hîç gûman jî têde nayête bidîtin, ku her danevek jî, gerjî çî jî be, dê jê re Xwendevan bêtin bidîtin. Hegerjî Nivîsdaran qanûna darêştinê û daxwazê jî ji xwe re dane bijîbîrkirin, dê xanîyên belavkirinê vê qanûnê nedin bijîbîrkirin.

Belam gava ku ez bixwazim ji xwe re mêjûwa welatekî bi rengekî diyar û hîşmendî ve bidim bizanîn, magelo pêwîstîya min ji bona "Mêjûwa Nexweşîya Halê", "Mêjûwa Kehrebê", "Mêjûwa Evîndarîyê" û yanjî ji bona "Mêjûwa Zanistîya Hejmarîyê" çî jê re tête

bidîtin?

Dibe, ku rojekê ji bona serê min bête bikevtin, ku ez ligel Danervanekî de ji bona nava esmanên deryan û hîşkitîyan di navbera jor û Jêr de yanî di navbera Rojhilat û Rojava de di ser şivên rê û banan de di çûneyeke dûr û dûrêj de bêtîm biperwazkirin. Belam di çûneyeke mîna vê de ezê dê nikaribim ji xwe re welatan, bajaran, gundan û deveran di rûçikên wanî nîşankirî de û Merov di "dirêjbûna" karên wî de bidim bidîtin. Gava ku tu ji xwe re li zemînê de ji dûrbûneke bilind dide bitemaşekirin, wê gavê dûrîtî û dûrbûn ligel hevdû de têtin bitevlihevkin. Herwehaji pêrejî pîvana demê tete biwindakirin û sal û dehsalî jî têtin bihilanîn, na hêjbêtir pêl tete ligelhevdû de têtin bitevlihevkin.

Hîç gûman tete nayete bidîtin, ku Dubistana Rudanî -Başîtî-, mîna ku ew ji bal Mamostên Zanistgehên Gerministanî de di nivê duwemî sedsalê nozdehan de hate bisazkirin û ew ji bal Mamostên welatên din de ji wan hate biwergirtin, wê jî xwe bere bere date biveguhertin. Wer bi vî rengê hanê ve Mêjûvanên sedsalên bîstan, yên ku wan Mêjû di Dubistanên Bavên xweyî "Başîtîyê" de dane xbiwendin, wan jî bere bere dev ji rêyên Bavên xwe di bin kêra Dubistana Analî de, dewlemenbûna bûjeyên wê de û nûvejandinên wê de dane biberdan; jiber ku Mêjûvanê rastteqîne bi serûştîya mêldariyên xwe ve nikare xwe demeke dirêj ji temaşekirina rûdanên mejê û liberkevtina mêjûwê û ne jî ji lêvenerandina dujwarîyên serdema xwe bide bibêpişkûparkirin.

Bi rastî jî ve em pêweistî bi corên cudan ve ji mêjûyê têtin bidîtin. Nivîsandinên bi pîvana "Dema Hêdî" ve ango sedsalan ve me ji Nivîsandinên "Dema Kurt" ve mîna mêjûwa Supahî yanî Diplomasî nadin binayînkirin, jiber ku ji bona vê "Dema kurt" jî girinbûneke wêyî taybetîyî bi serê xwe ve tete bidîtin.

Gava dadgehek li tawankarîyekê de dide bigerandin, divê ew berî derxistina dadkarîya xwe dema suwarkirina rûdanan ligel hevdû de demjimar bi demjimar ve bide bivegerandin û pêwendîyên wan ligel hevdû de bide biderxistin. Evaya hoyên tawankarîyê dide bidiyarkirin. Bi vî rengî ve renek jî mêjûwê tete binivîsandin, da ku rastîya rûdanê bête bizanîn.

mêjûwa Merov bi rojan ve, bi salan ve û herwehaji bi sedsalan

û heyaman ve tete bipîvandîn. Belam dema kurt ji bona mêjûwa Merov nade binayînkirin; jibervêjî divê li ser Merov de ji bona têgihîştina mêjûwa Merov dîtinek dûrî dûr tete bipêwistkirin.

Herwehaji ji bona xwendekarîya mêjûwa devereke fireh ji zemînê, -bi neçarî ve ew bi pîvana dema hêdî ve tete bipîvandîn-, ji bona xwendekarîya mêjûwa welatên cuda di nava vê devera hanê de nade bitêrkirin. Mêjûwa derya Sipîyî Navînî ji bona xwendekarîya mêjûwa Italya, Firensa, Tunis û Merakiş nade binayînkirin. Mêjûwa van welatan jî bi xwe jî ve Merov dikare wê bi pîvana dema hêdî yanjî dema kurt ve bide bixwendekarîkirin. Dibe, ku başîbûna wêna di komkirina herdu lênerînan de di lênerîna dema dûr û kurt de bête biderkevtin, bi regekî ve ku tete mêj ji bona heyamên cudakirî tete bibeşvekirin, ku di nava wê de -chronologie- -dema rûdanên giring cihekî ji xwe re didin bidîtin. Belam evaya li ser danava lêkolandinê de nayete birawestandin; jiber ku ji bona nimûne, mêjûwa siyasî, -ya ku ew bi rojan û salan ve tete bipîvandîn-, Merov nikare wê ligel mêjûwa çandînyê, -ya ku ew bi sedsalan ve tete bipîvandîn- yanjî mêjûwa huneryê di nivîstekê de bide bikomkirin, ya ku ew li ser bingehê demeke yekkirî de tete biavakirin. -Belê Merov dikare wan mêjûwan di yek nivîstê de di nava derîyên cudan de bide bidanîn, yê ku ew ji hevdû têtin bicudakirin û hîç pêwendîyên demî di nava wan de nayetin bidîtin.

Bi rastî jî ve "Rêyek" bi cîkirî û divakirî ve ji bona nivîsandina mêjûwê nayete bidîtin. Mêjûvan jî nala Hunervan tete biderkevtin, ku berkirina wîna li ser kesîtya wî û li ser bûjenên -agehdarîyên- wî de, yê ku wî ew dane civandin û li ser "Hunera" wî de, yê ku wî ew dane bihelbijartin û bê ka ew çawan wan ligel hev de dide bitêkelkirin û wan bi hev re dide bigirêdan, da ku ew ji bona berkirina armanca xweyê daxwaz bête bigihaştin, tete birawestandin.

Hegerjî xwendekarîya pevçûn û şapên cîhanî ji bona şaxekî bingehî di mêjûwê de hatine bikirin, -mîna ku ev di mêjûwa aburî û pêwendîyên Jor bi Jêr ve û Rojhilat bi Rojava ve têtin bidîtin-, Ev bi xwe jî ve ji bona mêjûwa "Welatî" ji bona her dewletekê yanjî devereke nade binayînkirin.

Belam vegerandina mêjûwa welatî ji bona li dûhevhatina serdarîyan, cengan yanjî destûran -mêjûwa siyasî, supahî, destûrî ûhd-

nade bitêrkirin; jiber ku ew ji bona temaşekirina "Qatên Bilind" di avanîyê de tête bivegerandin, -mîna ku Marx -Marks dayite gotin-, bêyî ku ew li "Qatên Payîn" de bidin bitemaşekirin, yên ku ew zînetên aburî, civakî, rê û pêwendîyên berkirinê didin biwênerîkirin. Beramberî vê jî xwendekarîya Qatên Payîn bi bêyî xwendakîya Qatên Bilind ve nayête bitêrkirin.

Werjî gerjî ku dewlet pir milî û pir ziman bête bidîtin, mêjûwa "Welatî" bi tenha xwe ve ne têrkirî û ne jî rast tête biderkevtin, heger ku rê ji bona xwendekarîya "Mêjûwa Antropologique" -Entropologîyî bi navkirî ve neyête bidan. -Ez bi baştir ve didim bidîtin, ku ez wê bi mêjûwa "Ethnologique" bidim binavkirin, da ku Merov bikaribe milîbûnan, ji yên ku ew dewleta hanê ji wan tête bipêkhatin û zînetên wan û pêwendîyên wan ligel hevdu de û ligel dewletê de li ser berzîya zanyarî, civakî, aburî, siyasî û destûrî de bide biezmonkirin. Magelo çawan dê Merov bikaribe mêjûwa Yektîya Sovyêtî, Yogsilavî yanî Spanî bêyî mêjûwa milîbûnan bide bixwendekarîkirin? Wehajî derbarê Dewleta Turki û Iraqî jî de tête biderkevtin; jiber ku Kurd di nava wan de nêzîka çarek ji serjimara Xelkê -li Iraqê de bêtir- têtin biderkevtin. Werjî li Iranê de tête biderkevtin, ku milîbûnên Nefarisî bêtir ji nivê serjimara tevaya Xelkê wê didin biderxistin.

Mêjûwa Miletê nala Kurd bi serjimara xwe ve bi nêzîka sî milyon Nefer ve, bi taybetîyên xweyî milîyî bi xwe ve, bi tevgereke xweyî welatî ve ango bi zemînekê ve, ya ku ew li ser wê de piranîya pir dide biderxistin, ew bi rengekî jî mêjûwa Entropologî ve tête biderkevtin, ango ew bi cîanîna vî şaxê zanistîya mêjûyî ve tête biderkevtin, yê ku xwendekarîya wî bi rengekî têrkirî ve divê ji bona zanistiyên "Alîkarîyî" dinî pir bête bivegerandin. -Dibe, ku ev ji bona hinekan jî wan şaxên zanistîyî alîkar nîkaribe bête bikirin; jiber ku belgeyên û amarên pêwîst nayêtin bipeydakirin-.

Herwehajî bi serdejî ve dibe, ku ev nîkaribe bête bikirin; jiber ku divê zanebûn di nava wan ferhengan de bête bidîtin, yên ku ew di nava wê deverê de li dûhevdu de hatine bipeydakirin û herwehajî divê zanebûn li ser mêjûwa wan dewletan jî de bête bidîtin, yên ku wan Kurdistan di nava xwe de dane biparvekirin.

Belam Lênerînên "Felsefî" li ser liberkevtina rûdanên mêjûyî, hoyên wanî kûr û pêşkevtinên cudan de di nava civakê de bi başî ve

tête bidîtin, ku Merov wan li ser temaşekirina rastîya mêjûyî de û bi bîrxistinên wan ve bide biavakirin, heger jê re cihek di dema peyivandina kolandinê de bête bidîtin -û nejî jê re nivîsteke taybetî bête bitirxankirin, mîna ku hinan ji Mêjûvanan danebi kirin.

Di nava van Mêjûvanan jî de Arnold Toynbee jî tête bidîtin. Vî Danervanê Ingilîzîyê hanê, -yê ku ew der sala 1889 de hatîye bizayîn û ew der sala 1976 de hatîye bimirin-, di navbera salên 1943 û 1961 de zincîreke di bin navnîşana "The Study of History" -xwendekarîya mêjûwê de di duwanzdeh bergan de date bibelavkirin, yên ku ew li ser lênerînên mêjûyî û felsefî de li ser berzbûna cîhanî de û di hoyên peydabûn û kevtina bajartîyan de dihate birakirin. Bi cîanîna vî karê hanê bi mêrxasî û dilbijandineke dujwar ve dihate bigirêdan. Xwendina duwanzdeh bergan, yên ku ew ne mêjûwekê didin bipêkanîn, belam yên ku ew lêvenerîneke dîtîni ji bona lidûhevhatina bajartîyan didin biderxistin, ev bi xwe ve bi karekî bêzarî ve tête biderkevtin.

Herwehaji Danervan dayite bikarkirin, ku ew qanûnmendîyan yanji rêzanan ji bona derkevtina bajartîyan -û ne ji bona dewletan- û herwehaji ji bona kevtina wan bide biderxistin. Vî şeweyê wî pir ji rexnan date bigûrkirin. Biserdejî wî bajartîya Yunanîyî kevna mîna "Nûmûnetîyê" date bidanîn. Wî bîstûyek "Bajartîyên" cudan di mêja merovanîyê de datin bijimartin. Ev nîşankirina hanê jî tête binayînîkirin.

Em bajartîya "Urarto" ji bona nimûne di nava lîsta wî de tevî li girîngbûn û kêra wê jî de ligel bajartîya Yunanî de nadin bidîtin.

Arnold Toynbee vejerandina peydabûna bajartîyan ji bona nîşanên "Race" -Regezyê- -bi rast û durust ve jî- date binayînîkirin. Belam wî cudabûnên di navbera "Regezîyê" û "Milet" de nedate bidiyarîkirin. Herwehaji wî her kêreke ciyografî û av û bayî di peydakirina wan de date binayînîkirin; tevî ku jî kirdarê ciyografî li ser wan civakan jî de dide bikêrkirin; belam ew bi kirdarê bi tenha xwe ve nayête bidîtin. Danervan hoyê peydabûna bajartîyan di nava çawabûna bersiva li ser "dáfi", "Herausforderung" -liberrabûnê de di navbera "Neferan" de dide bidîtin. -Ev dîtina hanê Merov nikare wê bi têrkirî ve bide bidanîn. Dibe, ku Merov bikaribe bes û bi tenha ve rola pêşî ji bona "Neferan" yanji ji bona "Kêmanîyekê" ji bona Rêberîya

Civakê di çûna bajartîyan de bide bidan, mîna ku Danervan ev dayite bikirin. Belam Merov nikare liberxistina herifandina bajartîyan bi wergirtina biryarên şaş ve ji bal Neferên Rêberan de bide bikirin; mîna ku Danervan dide bigotin. Herifandina bajartîya Urarto ji bona pelemarên Êlên Iranî tête bivegerandin. Hilweşandina bajartîyên Hindîyên Sor li Emerîka Jêr de ji bona layînkirina wêna ji bal Sipanyan de tête bivegerandin. Herwehajî bajartîya Iranîyî Sasanî jî bi layînkirina Iranê ve bi Vekirina Erebiyî Musulman ve hate kbiertin. Di payîna payînî de Arnold Toynbee di piş vîna Neferan de hêzeke mîtafîzîkî dide bidîtin, ya ku "Oldarîyên Bilind" wê didin wênerkirin. -Ev Dîtineke Xweyî ye. Arnold Toynbee di liberxistina çûna mêjûwê de bi "Qanûnmendiyeke" hîmkirî ve nehate biserkevtin. Ev jî bi sernekevtina Marx dide bibîrxistin. Ji bona çûna mêjûwê gelek kirdar têtin bidîtin û ew bi sadebûnê ve nayête birûniştin; herwehajî ew ji heremekê ji bona ya din û ji heyamekî ji bona yê din tête bicûdakirin

Funkuyamayê Emerîkî -di koka xwe de Çapanî- nivîstek di bin navnîşana "Dawîya Mêjûwê" de date bibelavkirin. Heger ev nivîsta wî tiştêkî bide biderxistin, ew bes û bi tenha ve berebûna mêjûwê dide biderxistin.

9. Gerek ligel Braudel -Brodrel de di Mêjûwa Firensa de

F. Braudel, mîna ku li ser wî de hatiyê bigotin, qurmê nifşê duwem ji Dubista Analî bû. Ew pir di cîhanê de jiber pîrbûna berkirina wî û kûrbûna dîtina wî hate binavûbangkirin. Ji nivîsandinên wîyî bi nerx ve "Derya Sipîyî Navînî û Cîhana wê der pêla Filipê Duwem de"¹ di çend bergan² de tête bidîtin, ya ku ew bi danava nameya doktora wî ve dihate bidîtin. Vê nivîsta hanê ji xwe re nav û bangeke cîhanî date biwergirtin û ew çend carî hate biçapkirin yanjî jê çend xekekên pir û di bin nav û nîşanên cudan de hatin çbiapkirin³. Herwehaji nivîsandinên wîna mina zincîrekê di telefîzyonê de li ser ferhenga deşta vê deryê de û herwehaji ew ji bona pir bernameyên radyoyî zanyarî bûn. Ji nivîsandinên wî "Ferhenga Metiryalî, Aburî û Sermeyedarî" tête bidîtin, ya ku ew der sala 1976 de di sê bergan de hatîye bibelavkirin⁴.

Praudel nala Danîvanên Dubista Analî Mark Blox û Lusyan Fibver wan dixwestin, ku ew -Synthèse- suwarkirina mêjûwê li paş lêvenerandinê de pê bêtiin birabûn, ango ku ew lênerîneke tevayî yanjî bi carekê ve ji bona mejê bidin biderxistin, piştî ku ew wê bi şaqûlî ve ji bona deman û bi panayî ve ji bona waran û hereman bidin bipirtpirtkirin. -Ev jî bi cudabûna nifşê sêyemî ve dihate bikirin, yê ku

---

¹Filipê Duwem ji sala 1180 tanî sala 1223 bi Padîşahê Firensa ve dihate bidîtin. Ew bi navê Ph. Auguste dihate binasîn. Wî serradana Xaçperestîya Sêyem ligel Richard Coeur de Lion -Rişardê -Dilêşêr- date biserdarîkirin. Ew ligel Selah El-Dînê Eyubî de bi şer ve hatin bikevtin. Ismet Şerîf Wanlî

²Ew bi zimanê Firensî ve "La Méditerranée et la monde méditerranéen à l'époque de Philippe II", Paris 1949. Ismet Şerîf Wanlî

³"La Méditerranée: Espace et histoire, Paris 1985" -Derya Sipî: Cih û Mêjû. Jê jî "La Méditerranée: Les Hommes e'héritage, Paris 1986" -Derya Sipî: Merov û Lidûmayinên wî. Ismet Şerîf Wanlî

⁴Bi zimanê Firensî ve:"Civilisation inaténielle, économique et capitalisme" Ismet Şerîf Wanlî

wî xwe bi xwendekariya tengalkirinan ve bi renekî bi serê xwe ve û bi bê gupêhdan ve bi lênerîneke giştî ve dida bikin. Wer bi vî rengê hanê ve mêjûwa nala mêjûwan û pirtirpirtkiana dihate biderkevtin.

Li paş ku ew ji bona esmanên derya Sipîyî Naverast de hate biperwazkirin û wî bi dûrbîneke "Dema Dûr" ve li ferhengên wê de date bitemaşekirin, Praudel li bereveçûna jîyana aburîyî cîhanî û lidûhevhatina şapên wêyî navdewletî de û li rê û bahnên deryayî de di nava pêleke dirêj de date bitemaşekirin.

Der sala 1986 de, gava ku ew di temenê xweyî heştêûçar salî de û ew di berzbûna karnasîya xwe de dihate bidîtin, ew careke din ji bona lênerîna mêjûwa welatê xwe hate bivegerandin. Wî bergê yekem ji zincîrekê di bin navnîşana giştî de "L'identité de la France" -Nasîna Firensa -Nexweyîtiya Wêna" date bibelavkirin. Wî ev bergê hanê ji bona xwendekariya "Cih û Mêjûwê" date bitirxankirin.¹

Cîh bi wê têgihîştina ciyografî û pêwendîyên wêyî tevlihevî ve ligel mêja dûr û nêzîk de tête biderkevtin. Wî bi pêşgotîneke giştî ve ji bona her çar bergên zincîrê ve date bideştpekirin. Wî tede remana xwe di çawabûna nivîsandina wêna de date bidiyarkirin û wî date bibîrxistin, ku bergê duwem di bin navnîşana: "Nasîna Firensa: Merov û Tişt" -li ser tûde, aburîya siyasî û çawabûna neşnîvanîya Merov de li ser zemîna wêna de û bê ka wan çilo û çawan ew didan çbiewisandin-. Bergê sêyem wî di bin navnîşana: "Nasîna Firensa de: Dewlet, Zanyarî û Civakê" date binivîsandin. Bergê çarem wî di bin navnîşana: "Nasîna Firensa de: Firensa li derî Firensa de" date binivîsandin. -Wî ew bi têgihîştina pêwendîyên Firensa ligel mayînên dinî Ewropa û Cîhane de, lê ne bi têgihîştina diplomasi ve belam bi têgihîştina jîyanî ve date binivîsandin-.

Mêjûwa Firensa di vê zincîra hanê de, mîna ku wî navroka wêna di pêşgotina xwe de dayite biderxistin, ji tevaya nivîsandinên wî

¹Fernand Braudel: "L'identité de la France: Espace et histoire" - Nasîna Firensa: Cih û Mêjû, Paris 1986 de, -bergê yekem di 386 rûpelan de-. Ismet Şerîf Wanlî

di vê danava hanê de, -yên ku ew pirî pirbûn-, tête bicudakirin. Merov dikare vî karê hanê bi "Gerekê ve di kûrbûnan de" û bi lênerînekê ve ji bona mêjî "ji nava cerk û hinavan" bide bipesinandin, ya ku têde heyamên dûr û nêzîk û herwehaji pêrejî dema nihaji têtin bitevlihevkin û ji wan mêjû di nava jîna her heremekê de, her gundekî de, her bajarekî de, li ser rê û banan de, di nava daristanan û kenarên çeman de heyamekî li dû heyamekî de di hilat û dahatîya timî de di navbera mejê û niha de tête bipêkhatin.

Hevrêya ligel Braudel -Brodell de di vê gera wî de ji bona nava cerg û hinavên welatê wî ji bona derxistina mêjûwa wî ji dîtina rûwê wêyî cudan di heremên wê de, di demên wê de û di şeweyên jîyana wê de ev bi xwe jî ve hînbûneke bi çîanîni ve di "Mêjûwa Nuh" de dide biderxistin û bê ka çawan Merov dikare Yekitîya Netewe bide biderxistin. -Evaya danava lêkolandinê bû, ya ku ew ji gewdeyên wêyî pirtirpirtirîni di nava warên demê û cih de dihate bipêkhatin û ya ku ew di kirina xwe de ligel Ewropa mayî de di berveçûn û vekişandina xwe de û di kirina hişkatîyê de ligel cîhanê de dihate bidîtin.

Dê ev hînbûna hanê pir bi zengîni ve bête bidîtin. Ez dê peyvê ji bona Danervanê nivîstê bidim bihiştin, mîna ku wî xêzên xwe di pêşgotina xwe de dane bidiyarkirin. Ez dê kurtbûnê bidim bikirtin, heger ew hate bipêwistîkirin û ez dê hinekî bidim bidarêjtin, heger min date bidîtin, ku evaya ji bona Xwendevanê rojhilatî û bi taybetî ve ji bona Xwendevanê Kurdî dide bidivakirin.

Debera em bi vê gera xwe ve ligel wî Merovî de bêtin birabûn, yê ku wî gewretirîni têgihîştin ji bona "Mêjûwa Nuh" û ji bona mêjûwa şêrîntirîni welat ji bona berdilê wî: ji bona welatê xwe dayite bidan.

Braudel dide bigotin, ku ew dê mêjûwa Firensa wer bide biezmonkîrin, ku ew nemîna welatê wî bête bidîtin. Ew dê bes û bi tenha ve xwe bi rola "Çavdêrê" bêlayî ve li gora karîni de bide bitêrkîrin. Firensa jê re ji dûr ve di nivîstên wîyî berê de li ser Derya Sipîyî Naverast de yanî li ser sermiyandarîyê de hatibûn bidîtin. Ew jê re nala rastîyekê di nava rastiyên din de dihate bidîtin. Ew bi bextiyar ve dida bidîtin, ku ew careke din ji bona xala xwe -welatê xwe- hate bivegerandin. Rola Çavdêr dide bidivakirin, ku ew xwe ji her mêldarîyekê û dildarîyekê bide birûtûqûtkîrin. Rût û qûtkîrina Merov ji dildarîya beramberî welêt bi karekî pir dujwar ve tête bidîtin.

H. Taine -Tên¹ mējûvanê berî wî xwe ji vê dildariyê nikarîbû bida birizgarkirin, tevî ku bawerîya wî jî bi servajîya vê jî dihate bidîtin. Belam Ch. Tocqueville -Tokvili dikarîbû xwe di nivîsta xwe de li ser "pêla Padîşahî û Şûreşa Firensî de" jî wê dildariyê bide birizgarîkirin². Herwehaji ew navên Mējûvanên din dide bijimartin, ji yê ku wan li ser mējûwa Firensî de ji sedsalê şanzdehan de dane binivîsandin. Di nava van Mējûvanan de G. Corrozet, R. Gauguin, J. Michelet³ têtin bidîtin. J. Michlet ji Mējûvanê sedsalê nozdehan de tête bidîtin, ji yê ku hêjî tanî niha jî nivîstên wî têtin bixwendin. Ew ji bona remanên Şûreşa Firensî û bîr û bawerîyên Komarî Berxwedanvanekî pirî zana bû. Wî her û her dida bidubarekirin, ku Tudeyên heremên Ilzas û Lorîn -herema Strasburg- "ew bi vîna xwe ve Firensî têtin bidîtin", di gava ku Mējûvanê Elmanî Treitschke -Tratskê dida bidubarekirin "ku ew tevî vîna xwe jî bi Elmanî ve têtin bidîtin". -Divê li vêderê de bête bizanîn, ku Tudeyên wan hereman di jîyana xweyî rojî de bi zimanê Elmanî ve dihatin biaxivtin û wan di dubistanan de zimanê Firensî ji xwe re didan bixwendin-. Ji wan Mējûvanan jî Lavis, Curties, -yê ku ew Elman bû-, Covaiguac û hinên din jî dihatin bidîtin. Magelo çima Braudel xwest, ku ew navê xwe jî bi ser vê lîsta dirêjî Mējûvanan de bide bivekirin? Bersiva wî li ser vê pirsê de wer dihate bidîtin, "da ku ew mējûwa Firensî ji nava wan dîwaran bide biderxistin, ji yê ku ew li dor û berên wê de hatine bihildan", ango ku dê mējûwa wî ji mējûwên berî xwe bête bicudakirin.

Dê ew dîwaran bide bivekirin û dê ew ronahîyên nuh ji bona ser mējûwa Firensî bi xistina zanistiyên nuh û şeweyên wan ve ji bona ser danavên lêkolandinê bidebi avêtin. Ev zanistiyên nuh di van beran de têtin bidîtin: ciyografya, aburîya siyasî, zanistîya Demografî -tudeyî, zanistîya Anthropologie -Merovanî, Etnologî, zanistîya civakî,

¹H. Taine der sala 1893 hatiye bijiyandin. Wî nivîsta "Zinetên Firensî di Serdema Nuh" de date binivîsandin. Braudel ji bona vê nivîstê dide binîşandan. Ismet Şerîf Wanlî

²Ch. Tocqueville ji sala 1805 tanî sala 1859 de hatiye bijiyandin. Ew tanî niha jî ji Gewretirîn Feylesufên mējûwê û Karnasên di zanistîya siyasî de tête bidîtin. Isme Şerîf Wanlî

³J. Michelet ji sala 1798 tanî sala 1874 de hatiye bijiyandin. Ismet Şerîf Wanlî

zanistîya rewanşinasîyî tevayî û xwendekarîyên zanyarî.

Heger Mêjûvan ji xwe re date bixwestin, ku ew mêjûwê li ser ronahîya van hemû zanistîyan de ji xwe re bide bixwendekarîkirin, dê ew xwe di nava kûrbûnan de bide bidîtin, ku ew tevan bi başî ve nade binaskirin. Dibe, ku ronahîya van zanistîyan encaman bidin biderxistin, ku dil pê têtin binexweşkirin. Dê ew bidin bidîtin, ku Yekitîya Firensa ne ji pêla Jeanne D'Ark -Can Dark¹ dayite bidestpêkirin, ne jî ew sed der sed ligel Şûreşa Firensî de hatîye bidestpêkirin; belam ew bi vekirina şivên hesînî û dubistanan ve hatîye bipêkhatin. Hegerjî Şûreşa Firensî peqandina pêşîyî Netewê Firensî bû, belam gotina "nationalisme"- Nationalismus- milîbûn bes û bi tenha ve di nava nivîstên Balzac -Bakzak² de -ango di sedsalê nozdehan de hate bipeydakirin. Netewe ne nala "Kesekî" tete bidîtin, mîna ku Michelet jê re dide bibangkirin. Belam ew "Komeke ji Rastîyan û ji Kesan tete bidîtin, yên ku ew bi rastî ve hatine bijîyandin û ew li ser temaşegeha mêjûwa dema kurt de sal bi sal ve, î n bi î n ve û roj bi roj ve nehatine bipeydakirin. Ev mêjûwa ku em li ser depên xwendinê de pê têtin bifêrkirin". "mêjûwa Firensa di dema dîrî dîr de hatîye bineqîşandin û ew ji kombûna tîştan di derbasbûna heyaman de hatîye bipêkhatin".

Tiştê ku Merov dikare lê rexne li nik Mêjûvanan de bide

---

¹Jeanne D'Ark -Can Dark- Keçeke gundî bû. Ew ji sala 1412 tanî 1431 hatîye bijîyandin. Dî vê pêlê de Ingilistanê bi yarmetîya Mîrê herema Bourgogue -Burgug- ve beşek ji xakê Firensa dabû bilayandin.

Can Dark "Dengek" date bibihistin, ku ji bona wê dide bibangkirin, da ku ew Firensa ji layandinê bide birizgarîkirin. Wê ji Padîşahê Firensa Şarlê Heftemîn date bixwestin, ku ew Supahekî ji bona wê bide bidan, da ku ew pê şerê Ingilîzan bide bikirin. Şarlê Heftemîn Supahek ji bona wê date bipêşkeşkirin û wê şerê Ingilîzan date bikirin. Ew bi dilî ve ji bona nava destên Ingilîzan hate bikevtin. Ingilîzan ew ji bona ber dadgehê datin bipêşkeşkirin û wan ew bi mirina sûtandinê ve bi twankariya canbazîyê ve dane bidadgehkirin. Ew di nava pêtên agir de hate bimirin. Ew ji pêla Şûreşa Firensî de nala Nimûneya Welatperweryê û Evsanê tete biderkevtin. -belgeyên dadkirina wêna û giftûgoyên civînên wan hemû tanî vê roja hanê jî têtin biparastin-. Ismet Şerîf Wanlî

²Balzac -Balzak Nivîsvanekî di sedsalê nozdehan de pir bi nav û bang bû. Ismet Şerîf Wanlî

bigirtin, ji yên ku navên wan hatine bigotin, "di bawerîyan wan de tête bidîtin; jiber ku ew didin bibawerikirin, ku mêjûwa Firensa ji sedsalê heştdehan de di pêla Şiyarvanan de yanjî ligel nobûna Şûreşa Firensî de ....hatîye bidestpêkirin. Wan ev şureşa hanê bi Incîlekê ve datin bidanîn û wan ew bi kanîyeke êdyologî ve ji bona lêvegerandinê datin bidanin. Me bi wê Incîlê ve dida bibawerikirin, gava ku em hêjî menal bûn. Ez dijî vê bawermendîyê hanê tûrebûna xwe didim biderxistin. Ez pê nayê birûniştin, ku Merov tiştan bi sîwanekê ve ji mezinbûna êdyologî li paş bûyîna wan de bide biderhêlkirin. Herwehaji ez bi parvekirina demî ve nayêtim birûniştin, ya ku ew vê mezinbûna hanê: bi dema kevnar -ango Padîşahîyê- û dema Şûreşê ve pê didin bigirêdan".

Braudel pêde diçe: "tiştê ku divê pesendana wîna li ser ferşê lêkolandinê de ew bi xwe ve buhayê mêja Firensa bi carakê ve jiberî vekirina Romanî ji bona welatê Galî de û tanî vê roja me jî bête bidîtin û bê ka çi van heyamên hanê jî di kirinên ligelhevdû de dane bikin. Di pêla Liwîsê Şazdehemîn de, -yê ku ew ji bal şûreşê de hate bidarvekirin-, Firensa "Xatûneke Perixî" bû. Divê bête bigotin, "ku mêjû û berî mêjûwê du alîyan ji yek çûnê didin bipêkanîn û gundên gundîtiya Firensî li ser zemîna me de ji sê hezar salên berî zayînê de hatine bineqîşandin. Welatê Galî ew war bû, yê ku li ser wî de hate bilihevhatin, ku Firensa li ser wî de li paş heyaman de bête bimezinkirin. Derbasbûna hinekan ji Eşîrên Germanî di ser çemê Rayin de di sedsalê pêncemînî zayînê de hêjî nala bûyînekê tête biderkevtin, ku em di nava dûvikên wê de hêjî tanî vê rojê jî têtin bijîyandin. Evayajî di parvekirina Belcîka de ji bona du heremên zimaniyî cudan tête biderkevtin". Na hêjîbêtir "Xwîna me Bînvanîyê li ser bûyîna "Pelemarên berî" de li ser zemîna me de ji kevnar de dide bidan".

Ji alîyê vepanbûna zemînê de "divê "Şeşparsûwê" Firensî -ango zemîna Firensîyî niha-¹ ne mîna pîvana bi tenha xwe ve ji bona

¹"Şeşparsû" bi zimanê Firensî ve Hexagone tête bigotin. Ew bi rengê endaziyî vepanîyî şeşparsûwî ve tête biderkevtin. Neqşa Firensîyî niha nala "şeşparsû" tête biderkevtin û bi vê têngiştina hanê jî "şeşparsû" jê re tête bigotin, ya ku ew bi nîşana Firensa ve tête biderkevtin, -mîna ku Merov ji "potînê" re bi nîşana Italya ve dide bigotin-. Ismet Şerîf Wanlî

warê lêkolandinê bête bidîtin". Merov dizane, "ku di bin endazê şeşparsûwê Firensî de hin ji hereman û melbendan têtin bidîtin, ku her Yek ji wan bi jîneke xweyî ewtonomîyî taybetî ve têtê bijîyandin. Herwehaji di ser şeşparsûwê zemîna Firensî de Ewropa têtê bidîtin û Cîhan jî di ser Ewropa de têtê bidîtin".

Bi rastî jî ve Merov nikare "mêjûwa Ewropa û çîhanê jî ji mêjûwa Firensa bide bicudakirin. Dibe, ku mêjûwa Ewropa û Cîhanê rê li me de dabe bitengkirin, dibe, ku ew jî rojekê ji rojan jî me bide binabûdkirin. Belam magelo em hertim beramberî mêjûwa wan bê guneh bûn?". Yekekî dayîte bigotin: "ku serbilindaya Miletên nuhî bajarvanî di wir de têtê bidîtin, ku wan mêjûwa cîhanî dane biderxistin".

Belam "peyivandina divayî di navbera her Neteweyekî û Cîhanê de wergirtin yanjî hilanîna mêjûwa wî nade biliberxistin. Belê têkelbûn di wê peyivandina divayî de û ne tevlihevbûn û hevgerîbûn têtin bidîtin".

Wisa "li ser dema dirêj de ji bona Firensa, Ewropa û Cîhanê de, ya ku ew bi dûrbûna xweyî demî û esmanî ve têtê biderkevtin, dê lêkolandin li ser wê de bête bikin. Çûn û hatina min di nava beramberkirinan, serpêhatiyan û nivîstan de dê min ji bona nava demê û cîh de bide biajotin. Mebesta min ji van serpêhatiyan "bi derxistina beran û mêldariyan û ne derxistina "Qanûnmendiyê" ve têtê bidîtin, yê ku ew ji vê mêjûwa hanê xwendekariya mêjûwa civakê didin bikin".

"Ji derîyekî ji bona derîyekî din ez dê bidim bikarkirin, ku ez dê li tevaya mêjûwa Firensa de li ser ronahiyan lidûhevduyî de ji zanistîyên civakîyî cudan de ji Ciyografya, Intropologî, Demografî, Aburîya Sîyasî, Zanistîyên Sîyasî ango Politologie -Politologî, Xwendekariyên Zanyariyan û Rewanşinasîyan bidim bitemaşekirin, yê ku em dikarin ji wan re Culturologie -Kuturologî, Zanistîya Civakî û herwehaji Pêwendîyên Navdewletî, jiber ku dê Firensa li derveyî mala xwe de bête bidîtin, bidin binavkirin. -Dê erkê min giring û sengîn bête bidîtin... Zanistîya mêjûyî bi serêxwe ve beramber mejê têtê bidîtin. Belam pir zanistîyên civakîyî din ji bona

---

ezmonkirina niha têtin bidîtin... Ez dê xwe ji bona dubarekirinê bi neçar ve bidim bidîtin; jiber ku Merov nikare mêjûwê di nava pilaneke nîşankirî de ji serî ve bide bixistin. Di her derîyekî mêjûwa Firensî de bi tevaya xwe ve lê tète bitemaşekirin. Heger ku ez li ser heremeke ciyografî de bihatama biaxivtin, magelo dê ez çawan xwe ji ezmonkirina vê herema hanê li ser ronahîya aburî, siyasî, zanistîya civakî, antropologî ûhd. bidim birizgarîkirin? Bi vî rengê hanê vê dê ev herema hanê, ya ku Merov divê mêjûwa wê bide bronahîkirin, nala yekitiyeke heyî bi serêxwe ve bête bikirin".

"Herwehaji dujwarîyeke din jî û nemaze ji bona Xwendevan tète bidîtin; jibervêjî ez xwe neçar didim bidîtin, ku ez divê xwe di her gavekê de di nava heyaman de, di nava mêja dûrî dûr de, di nava dema dûr û nêzîk de û di nava serdema niha de bidin biveguhestin. Heger ku mêj jî ji niha bi bergiran ve, bi caran ve, bi çîyan ve, bi tiraş û newalan ve bête bicudakirin, belam ew dikare bi me ve di rê, newal û cuhukên xwe de bête bigihaştin. Mêj di dorhêla me de di nava ba de tète bidîtin. Em ligel wê de dijîn, bêyî ku em wê bidin bihestkirin... Ez dê bidim bikarkirin, da ku ez livandinên dûrbûna kûrbûna mêja Firensî û lidûhevhatinên wêna bidim bidozandin, da ku ez wê bidim bidîtin, bê ka ew çawan ji bona nava niha tète bikevtin, mîna ku çem ji bona nav derya têtin biherikandin".

"Magelo ez di helbijartina navnîşana nivîstê de "Nasîna Firensî" biserkevtî bûm? Belê ev navê hanê bi dilê min bû, belam tede çend salan berî biryara xwe ez dudilî bûm. Ev navê hanê bi xwe jî ve tevaya pirsan dide biderxistin, ji yê ku li ser wan de hatîye biaxivtin û ew pirsên din jî û remanên din jî bi ser de dide bivexistin".

"Magelo Nasîna Firensa kanî çi ye?, heger ku ew bi pirsîyarîyeke bingehî û navînî ve neyête biderkevtin û Firensa piştî xwe bi xwe ve nede bigirêdan? Ev hebûna jîndarî ji anîna mêja bêsînor bi bînferehbûneke dirêj ve ji qatên lidûhev de hatîye bipêkhatin, ji yê ku ew li ser hev de hatine bikomkirin, mîna ku ji kevtinên deryayî pêçên qaşilê zemînê di derbasbûna heyaman de têtin biafirandin. Nasîn ew mayîn bi xwe ye. Ew ji kevtinên kirinên kombûnê, tevlihevbûnê û têkdanê tète biderkevtin. Ew bi pevçûna Merov bi dijî xwe ve tète biderkevtin, da ku ew bête bihiştin. Heger ku pevçûn hate birawestandin, dê her tişt bête biherifandin. Netewek nala Neteweyekî

nayête bidîtin, heger ku ew bi bê birîn ve lidûxwe de nede bigirîn...û heger ku ew di rê de bi hezaran ji bawermendîyan, mêtologîyan, çem û rûbaran û nigaşan ve xwe bi xwe ve nede binasîn. Herwehajî nasîna welatperwerîyê sînorekî kêr ji Yekitîya Welatî nala wênekirina wêna dide bidivakirin".

"Pir bi dujwarî ve dê bête bidîtin, heger ku Merov nasînê ji bona wekhevîyê sade yanjî ji bona wêneyekî bi tenha xwe ve yanjî ji bona bawermendiyekê bide bivegerandin".

Li paş de nivîsvan hin rojgarîyên bi derd ve dide bibîrxistin: 1815 -Waterlo-¹, 1871 -Sêdan-² û sala 1940, ya ku ew têde di Cenga Cîhanî Duwem de bi Dîlvan ve ji bona nava destên Elmanan ve hate bikevtin û wî çend sal di Dîlbûna xwe de li Elmanya de date bivebuhurandin. Wî li ser vê dîlbûna xwe de date binivîsandin: "Em Firensa windaker bûn, belam li dû me de Firensa Kûr dihate bidîtin".

Di derîyê bergê yekemî "Nasîna Fernsa: Cih û Mêjû de" Braudel dide bixuyanîkirin, ku çend rengên bikaranîna ciyografî têtin bidîtin. Hinek têtin bidîtin, ku ew ciyografîya mîna zanistiyêke bi serê xwe ve û ligel pêwendîyên wê ligel zanistîyên serûştîyî din de didin

---

¹Di şerê Waterloo de Napolyon hate bişikenadin û bidîlkin. Cuma.

²Di şerê Sadan de Padişahê Firensî ji bal Serdarê Leşkerê Elmanî Von Moltke de hate bidîlkin û tevaya Firensa ji bal Elmanan de hate bilayînkirin. Di sala 1871 de li Kaha Feresay de Yekitîya Tevaya Elmanya di bin Rêberîya Serekwezîrê Elmanî Bismark de hate bidazîn.

Ev Von Moltkê der sala 1835-1839 de nala Efserekî Elmanî ji bona bi rêk û pêkxistina Supahê Turkî ji bona nava Dewleta Osmanî hatibû birêkirin. Wî 64 name li ser rewş u zînetên Turkî de ji bona Hevalê xwe li Elmanya de date birêkirin.

Ev di bin navnîşana : "Name ji Turkî" de hatin binavkirin û ew di bin navnîşana nivîsta: "Li jêr Nivheyê de" hate biçapkirin. Ji xwe re bi zimanê Elmanî ve li çapa: Verlag NEUES Leben Berlin, sala 1984 de, di 407 rûpelan de, bidin bitemaşekirin.

Ji van nameyan sê name ji bes u bi tebnha ve li ser Kurdan de dayite binivîsandin. Ew pir bi nex û buha ve têtin bidîtin; jiber ku ew li tevaya Kurdîstana Osmanî de hatîye bigerandin û wî ew bi çavên Merovekî dûrbîn û zana dayite binivîsandin. Ez hêvîdarim, ku ez dê rojekê wê nivîsta bi nex ve ji bona Xwendevanên giramî bi zimanî Kurdî ve bidim biwengerandin. Cuma

binivîsandin. Evaya bi xwe jî ve ciyografî didin bikirin. Belam ciyografya ji bona me dê bi renekî taybetî ve nala rêyekê bête bidîtin, da ku em mêja Firnsî di wî warî de bidin bixwendin, ezmonkîrin û liberxistin, di yê ku ew ji bona me Mêjûvanan de bi giringî ve tête budîtin. Ciyografya jî bi vê ve tête birûniştin. Esmen, firehbûn, herem û dîdar nebes bi tenê ve ew bi rastîyên niha ve têtin bijîyandin, belam ew nala rengan jî têtin bijîyandin, yên ku ew ji bal mejê ve ... ji bal zemînê ve hatin bihiştin, mîna ku Merov piştê bi şopên birînên kevnar ve dide biparastin".

"Debihêlin, ku em bêhnekê xwe bidin jibîrakirin, ku çemên Rayin û Ron nebes tenê ew çemên bêdengin, yên ku ew bi vîna Merov ve hatine bibaqîlîkirin û bikedîkirin, mîna ku em wan di vê roja hanê de didin bidîtin. Debihêlin, ku em wan çemên hov bidin bidîtin, mîna ku ew hebûn, yên ku di nava wan de gemîkirin bi dujwarî ve dihate bidîtin. Tevlivêjî de bazirganî bi mêrxasî ve bi dujwarîya şepolên wan çeman ve li ser wan jî de hate bidîtin. Heger me weha date bikirin, dê emê niha ji bona mejê bidin bihiştin".

"Hêjabûna dîtina ciyografî ew di sitûrbûna ciyografîya de li ser dema dirêj û pîrbûna rastîyan de tête bidîtin, yên ku ew li ser hevdû de hatine bikomkîrin. Ji erkê me tête bidîtin, ku em wan ji hev bidin bicudakirin û careke din em wan ji nû ve bidin bibiyekîrin".

Braudel bergê yekem ji bona sê derîyan dide biparvekirin. Derîyê yekem ew wî ji bona "Dîtina Bînvaniya Mêjê li ser pîrbûna Firensî" de dide bitirxankirin. Pîrbûna wêna bi pîrbûnê ve û hebûna "Welatên" cudan têde di warên cihî de û ji bona her yekê xwemoxtarîya wêna dayite bitirxankirin, bi têgihîştina ku Firensa bes û bi تنها ve komekê ji "Welatên" cudan bi rengên xwe ve û bi kaşîyên xwe ve di waran de dide bipêkanîn, yên ku ew dê wan di derîyekî de bide biezmonkîrin, yê ku wî ew bi "Firensa di Cudabûna xwe de" -cudabûn bi -diversité- ve- dayite bibinavkîrin.

Belam "Warên cudabûyî ligelhevdû de têtin biperçîmkirin, heger ku ji wan re pêwistî û divabûn di navbera warekî û yê din de bête bipeydakirin û hegerjî di navbera wan de nîşan û cudabûnên bi carekê ve û bi veguhestinê ve bêtin bipeydakirin yanjî bi wan rêyan ve têtin bidîtin, yên ku ew her û her bi serhişkî ve "Welatên" cihî bi heremê ve, gundan bi bajarên biçûk ve, van jî bi bajarên mezin û

melbendan ve bi laşê Netewe ve didin bidirûtin". Jibervêjî ew derîyê duwem bi: "Rêzanên Neşîvnanîya Tûde: gund, bajarvanî û bajar" ve dide binavkirin. Ev yekitîyên hanê dikarin di nava hevdu de di "Komên Fireh" -bi têngiştina heremên ciyografî ve- û hevgerî de bidin bikomkirin, ji yên ku ji bona her yekê ji wan taybetîyên wê di nava Netewe de têtin bidîtin.

Wisa netewe ligel hebûna van "Komên Fireh" de di nava xwe jî de "dikaîbû ji bona xwe yekbûneke komkirî bide bidurustkirin û ew xwe di mayîne de bide bihiştin. Belê serûştîya banîya wêyî zemînî - Espou, Raum- ji bona hebûnkirina wêna date bialîkarîkirin. Ev Firensa hanê di nava mala xwe de di beşekî Ewropî de di nava cîhanê de hate bipêkhatin". Jibervêjî wî derîyê sêyem dayite binavkirin: "Magelo ciyografya Firensa dayite biafirandin?"

Danervan di derîyê yekem de dide bigotin: "Heger ku me bi tûjî ve lê bidin bitemaşekirin, dê emê bidin bidîtin, ku Ingilistan¹, Gerministan, Italya û Sipanya jî ji pir rengan têtin bipêkhatin, belam rengbûnên heremên wan dibe, ku ew di jimar û perçîmbûnên xwe de ji yên Firensî kêmtir bêtin bidîtin".

Ez nivîstê didim bigirtin û ez wê bê helbijartineke berê careke din didim bivekirin. Çavên min li ser rûpelê 83 ji derîyê yekem têtin bikevtin û ez têde navnîşanekê mîna tê ez dibînim: "zaravayên cihî û navên ciyografî di nokerîya ciyografîya berî mêjûwê de"². Ez têde "zaravayên cihî û navên ciyografî didim bixwendin, tevî ku ew jî ji me re ji mêjê ligel veguhertinên peyvdaîya xwe de hatine bigiştin. Hemû bi xwe jî ve ji bona sînoren demên lidûhevdû de didin binîşandan. Dibe, ku bi hêsanî ve rêk û pêkxistina wanî demî neyête bidîtin; belam ew bi xwe ve bi rastî ve li ser rastîya xweyî niha tete bisuwarkirin, ku zimanê Firensî bes û bi tenha ve di Firensa de taze hatîye belavkirin. Herwehajî veguhertinên peyvdaîyê di van navan de

---

¹Firensî gotina "Ingilistanê" ne bes bi tenê ve bi têngiştina "Ingilistanê" ve ango England didin bikaranîn, lêbelê ew bi têngiştina "Britain" jî didin bikaranîn, - ya ku ew ji ya pêşî bi firehtir ve tete biderkevtin-. Ismet Şerîf Wanlî

²Bi zimanê Firensî ve: "La dialectologie et la toponymie au service d'une géographie préhistorique". Ismet Şerîf Wanlî

ew dikarin bêtin bixwedekarîkirin; belam ew jî bi xwe jî ve wî tiştî bi xwe jî ve didin biderxistin"¹

Di vir de "xizneke giranbuha ji bona nasîna mêja dûr tête bidîtin, ya ku hêjê kûrbûna wêna ji bal Karnasên zanistîya zimanan nehatîye bidiyarkirin".

Ez rûpelê 111 ji vê nivîstê -ji bergê duwem li ser Tude de didim bivekirin û ez têde didim bixwendin: "Neşînvaniya Tude di nava gundan de bingehê jînêyî hîmî dide bipêkanîn û li ser dubarekirina rêzanê de tevaya avanîyê tête birawestandin". Komkirina gundan nimûneyekî dide biderxistin, ku ew hîç bi carekê ve ji heremekê ji bona ya din nayête biveguhertin û ew bê dawîbun tête bidubarekirin. gund xwe di nava bazinan de li dora bajarokî de didin bikomkirin, yê ku ew ji wan re bazarekê dide bipêkanîn, mîna ku sitêr xwe li dora sitêrkokê de didin bikomkirin. Komkirina "gundan li dora bajarokî de" malîkekê dide bipêkanîn, ya ku ew tête bidubarekirin. Herwehaji ew malîkên hanê -yanjî navçe: Ismet Şerîf Wanlî- bi xwe jî ve xwe li dora bajarokî de didin bikomkirin. Ev malîkên hanê ligel malîkên dor û berên xwe de wê didin bipêkanîn, ya ku em wê "bi welatê cihî ve" didin binavkirin. Ev jî bi xwe jî ve xwe li dora bajaran didin bikomkirin, yê ku ew ji wan re bazarên wanî bazirganîyê didin bipêkanîn. Bajar û dor û berên xwe bi rê û banan ve ligel hevdu de têtin bigirêdan, da ku ew heremekê bidin bidurustkirin û ji bona her heremekê bazara wêyî ciyografî tête bidîtin. Belam dan û sitendina

¹Nêzîka nivê Tudeyên Firensî hêjî bi zaravayên cudayîyî ne Firensîya nuh tanî destpêka sedsalê nozdehan de dihatin biaxivtin. Ji van jî "Langue d'Oc" -zimanê Ok li Jêr de û "Franco - Provençak" -fronko-Provensak li Jêrî rojhilat -û li jorî Italya de û nemaze li herema Torîno û Osta de û li hin heremên Siwêstra Firensî de- têtin bidîtin. Ev herdu ziman jî ji bona Binemala "Romanîyî Galî" mîna Firensîya Nuh, -ya ku ew li herema Parîsê de hate bipêşvekevtin-, têtin bigihaştin. Herwehaji jê zimanê Breton tête bidîtin, yê ku ew ji bona Binemala "Seltîyî" Galîyî kevnar tête bigihaştin. Herweji ji van zimanan jî Baskî li nêzîka çiyayên Prinêni de, Filamendî li nêzîka sînorên Belçîkiyî rojava de û Gerministanî di heremên Ilzas û Lorîn de têtin bidîtin. Ismet Şerîf Wanlî

hereman ligel hevdû de ji bona afirandina "Bazara Welatî" bes û bi tenha ve di demeke dereng de hate bikirin.

Li alîyekî din jî de di -rûpelê 121- têtê bigotin: "ku her gundek û bi cihê xwe ve nala malikeke biyologî têtê biderkevtin, ya ku ew rê bi neşîvniyê û berkirinê ve dide bidan".

Ez rûpelê 127 ji xwe re didim bivekirin û ez ji xwe re di nava wî de vê navnîşana hanê didim bidîtin: "Daristan: Kulîlka Bêran". Ez têtê didim bixwendin: "Me tanî vê roja meyî niha jî nedida bizanîn, bê ka daristan çî hêjabûneke aburî dide biwênerîkirin. Min di jor de rola wêna ji bona xwedîkirina terş date bidiyarkirin. Pelên darên berûwan û dirdaran ji bona êmê cenaweran dihatin bicivandin, gava ku gîya ji bona wan dihatin bikêmkirin. Pelên narewan ji bona dagirtina livînan û sergokirina erdên çandinîyê didan bikaranîn. Herwehajî daristanê darên sûtandinê ji bona pijîna xwarinê, germkirina xanîyan, hîtkirina lajwerdan, çêkirina hesingerîyê, avceh, elkuhul û caman dida bipêşkeşkirin. Herwehajî wê kel û pelên xav ji bona çêkirina depan, haletan, ereban, qapqapkan û destikên cudan û ji bona avakirina xanîyan, gemîyan û qeyikan û herwehajî ji bona pir aletên din jî mîna givaştinan, tirumpe, qerasan û çerxên bi diranên di nava hevdû de dida bipêşkeşkirin".

Belam daristan bi xwe jî ve "Cîhaneke Servaje". -Ev navnîşana rûpelê 128 bû-. Ango: "Ku ew nala Buhuştî Rêbiran û Keleşan dihate bidîtin". Pir ji daristan jiber vî hoyê hanê hêjî cihê metirsîyê têtin bidîtin.

Di derîyê sêyem de têtê bidîtin, -magelo ciyografya Firensa dayite biafirandin?- Danervan bersiveke bi carekê ve li ser vê pîrsa hanê de nade bidan, belam ew cihê wêna di alîyê rojavayî hişkîya Ewropî de di navbera ziryanê Atlasî û derya Sipî, derya Jorî û çemê Rayin de dide biberzkirin. -Ew dide bipirskirin: Magelo bi rastî jî ve Ewropa nala hişkayetiyeke ve têtê biderkevtin, yanî ku ew nala dirêjbûnekê ji perçeyê hişkatiya Asyayî têtê biderkevtin? Ew giringbûna -isthme, Isthmus, ew tengaviyeke zemenî ye, ya ku ew di navbera du deryan de têtê bidîtin- Banê di navbera Atlantik û derya Sipî de dide biberzkirin û herwehajî ew giringbûna deştî çemê Ron jî û pêwendîya wêna bi cihokekê ve ligel çemê Rayin jî dide biberzkirin. Ew ji xwe jî dide bipirskirin: Magelo çima deştî Parisê bi navîniya

Firensa ve û ma çima jî Paris bi navîniya Firensa ve hate bikirin?". Herwehaji ew pirsasînorê rojhilatî ligel Germinstanê -çemê Rayin- de dide bikirin. Herwehaji ew dide bipirsîn: Magelo "Sînorên Serûştî jî têtin bidîtin"?

Braudel di beşê duwemî vê zincîra hanê "Nasîna Firensa: Merov û Tişt" di sala 1968 de di bergan de date bibelavkirin¹. Wî beşê yekem jê "Merov" ango Neşînvani li ser zemîna Firensî de ji heyamên berî mêtûyê de ji heremekê ji bona herema din de û herwehaji derkevîna çandinyê, gundan û xwedîkirina terş û barkirinên cudan, yê ku ew ji bona ser zemîna wê di heyamên cudan de hatin bidîtin, date bitirxankirin. Herwehaji wî tede pêşvekevîna Tudeyan û bêtirbûna wan -jiber hoyên derveyî mîna barkirinan yanjî hoyên hundurû mîna pêşkevîna û bêtirbûna destikên berkirinê- date biderxistin. Herwehaji wî kêmbûna Tude -jiber hoyên cengan, yanjî nexweşî û halan- date biderxistin. Wî bergê duwem jê "Tişt" ango aburî û berkirin û bi taybetî ve ji bona aburîya çandinyê date bitirxankirin.

Heger ku bergê yekem jê, yê ku me ew nala "Nasîna Firensa: cih û mêtû" date bidîtin, ew ji me re "Pirbûna" welêt di warê mêtûyî û ciyografî de tanî vê serdema me dide biderxistin, xwendina bergê yekem ji beşê duwem ji bona ber çavên Xwendevan rengên cudan ji Tudan dide bidanîn, yê ku ew di nava derbasbûna heyaman de li dûhevdu de ji bona nava welêt hatine bikevtin, yanjî mîna ku ew dide bigotin: "Pir Firensa li dûhevdu de" cuda û mîna hev di hergav de hatine bidîtin û ji vê tevlihevbûna wê de ji kevna û niha de Miletê Firensîyî niha hatîye biderkevîna. Dibe, ku bi başî ve piçekî jî bête bidîtin, ku Merov bêhnekê xwe li bal vî bergê hanê de bide birawestandin.

Braudel bi aghdarîya Xwendevan ve dide bidestpêkirin: "Me date bigotin, ku Préhistoire -berî mêtûwê ne ji mêtûwê tete bidîtin". "Welatê Galî dihate bidîtin, berî ku ew bi welatê Galî ve bête

¹F. Braudel: "L'identité de la France: les hommes et les choses", Paris 1986. Bergê yekem jê di 243 rûpelan de û bergê duwem jê di 536 rûpelan de têtin bidîtin. Ismet Şerîf Wanlî

binavkirin", -yê ku ew ji bal Qeyser Serdarê Romanî hate bivekirin, mîna ku me ew di sedsalê yekemî pêş zayînê de date bidîtin-. "Firensa jî berî Firensa dihate bidîtin". Bi serdejî ve wergirtinên Firensa ji mayînen welatê Galî Merov nikare li ber mêjûwa wê de bête bikevtin, "heger Merov li mejê de bi çavekî rast û durust nede bitemaşekirin, ya ku ew li pêşîya vekirina Romanî de bi jimara hezaran sal ve tete biderkevtin". Ev jiber "ku komikên mezinî ji dema mêj de, yên ku Merov di nava wan de hatiye bijiyandin, ji bona me têtin bigihaştin, ku Merov nikare mêjû ji berî mêjûwê bide bicudakirin".

Danervan li ser nuhbûna "zanistîya berî mêjûwê" de pir tete biliberkevtin û ew di payînê de bes û bi tenha ve dikare tanî niha mêja kevnarî kûr bi regekî nêzikî ve bide bironahîkirin. Li gora agehdariyên meyî niha de Bavpîrên Merovê Pêşî "Momo habilis" bû, yê ku ew di pêşî de li Afrika de hatiye biderkevtin. Wî dikarîbû xwe li ser lingên xwe de bide bigirtin, destên xwe bide bikaranîn û jê re bîrwerî û hestî dihate bidîtin. Li paş de "Homo erectus" -Merovê Rabûyî şûna wî date bigirtin, yê ku ew li ser lingên xwe de dihate birêkevtin û ew dihate biaxivtin. Şopên wî di Rojhilata Navînî û Ewropa de û jêjî di Firensa de têtin bidîtin. Şopên wî di Ferensa de ji bona nêzîka yek milyon û heştêsed hezar sal têtin bivegerandin. Bi rastî ve şopên ji bona nêzîka nehêsedûpêncî hezar sal têtin bivegerandin, mîna ku wan şopên xwe di şikevta jorî bajarê Nice -Nisê- de di herema çiyayên Alpî deryayî de dane bihiştin. Di nêzîka sed hezar sal de di berî zayînê de "Homo Sapiens" cihê "Merovê Rabûyî" ji xwe re date bigirtin. Ew herwehaji bi "Merovê Neader thal" jî ve dihate binavkirin. Wî miriyên xwe didan biveşartin. Merovê niha "Homo Sapiens" di deverên cudan de û di Ewropa de di nêzîka Sêsedûpêncî hezar sal berî zayînê de hatiye bidîtin. Wî nigarî û neqîşkirina ser beran dida bizanîn, Hesteke wîyî oldarî dihate bidîtin. Wî ji me re nigar li Firensa de di şikevta Lascaux, Cro-Magnon -Lasko û kro-Mangon û yên din de li dû xwe de dane bihiştin, yên ku ew ji bona navbera sî û deh hezar sal berî zayînê têtin bivegerandin. Xwedîkirina terş û destpêkirina çandinîyê di nava Firensa û perçeyên dinî Ewropa de bihatina ji Rojhilat di nava du rêyan de hatine bipeyda kirin: Di Jêrî Firensa de ew di rêya derya Sipî de ji destpêka hezar salê pencehemînî berî zayînê de bi alîkariya bazirganîyê ve hatine bipeyda kirin. Li jorî

wê de ew li paş nêzîka pênc sedsalan jê bi alîkarîya deşta çemê Danop û barkirinê ve hatine bipey dakirin. Bi destpêkirina çandinîyê ve emrazên çandinîyê û çêkirina qafikan dayite bidestpêkjirin. Merov dest bi rûniştinê ve dayite bikin. -Çandinîyê û ywedîkirina terş di Kurdistanê de ji nêzîka deh hezarê berî zayînê de dayite bidestpêkin. Li paş de gemîkirinê di derya Ice de dayite bidestpêkin-.

Danervan dide bidîtin, ku Ewropa bes û bi tenha ve nala dirêjbûneke biçûk ji bona perçeyê Asyayî mezin tête biderkevtin û ew her bêtir ber bi rojava ve tête bitengkirin. Firensa tevî bi firehbûna xwe ve bes û bi tenha ve ew nala payîna tengbûna Ewropa beramber bi ziryana Atlasê ve tête biderkevtin û ew bi pesinandina xweyî ciyografî ve her û her nala hêvîbûnê dihate biderkevtin, ya ku di nava wê de barkirin û hêrîşên derbasbûyî di nava Ewropa Rojhilatî û Navînî de dihatin bipayînkirin. Herwehajî Firensa bi saya kenarê xwe ve li ser derya Sipî de her û her ew ligel deşta vê derya hanê de dihate bipêwendîkirin. Ji vê hate biencamkirin, ku Firensa ji kevnar de bi xwedan Tudeyên tevlihev ve dihate biderkevtin. Em têde rengên Interpologîyî Ewropiyî sê qolî didin bidîtin: -Nordique - Jorîyî Serdirêj, Alpîyî - Sergundor û Jêrî, mîna ku ew di deşta derya Sipî de tête bidîtin-. Herwehajî pesinandina wênayî ciyografî û başbûna av û bayê wêna jê re mercên pêwîst ji bona pêşvexistina çandinîyê û bêtirkirina serjimara Tude datin biamadekirin.

Ji bona Ewropa û herwehajî ji bona Firensa çêkirina lajwerdan ji Asya Rojava bi wan ve hate bigihaştin: pêla misê di navbera salên 2500 û 1800 berî zayînê de hatîye bidîtin, pêla tûncê di navbera salên 1800 û 700 berî zayînê de hatîye bidîtin û pêla hesinî û pêrejî hesp ji vê mêjûwê de ji sala 700 berî zayînê de tête bidîtin. Çêkirina tûncê û anîna lajwerdan perçekî ji Ingilistanê date bipêwîstkirin.

Gund li ser kenarên çeman de hatin bibelavkirin. Bi birîna darên daristanan ve di navbera destpêkirina sê hezar salî û sala 1800 berî zayînê de Karnas serjimara Firensa di vê mêjûwa hanê de, - Danervan bi wan ve dide bînavînkirin-, di navbera 2,5 tanî 5 -pênc-milyon Kes didin bidanîn.

Di pêla sala 1200 tanî 100 berî zayînê de barkirinên nuh ji bona Firensa di rêya çemê Rayin de hatin bikin. Hatinvan, -em tu tiştî li ser wan de nadin binasîn-, ji Tudeyên kevnar dihatin

bicudakirin; jiber ku wan termên mirîyên xwe didatin bisûtandin. Ew ligel pêşîyan de hatin bitevlihevkirin. Ji vê pêşvekevîna çandinîyê hate biencamkirin.

Di nava sedsalên heft û şeşemînî berî zayîne de bazirganî di navbera Firensa Jêrî û welatê derya Sipî de hate bifirehkirin. Di nava welatê derya Sipî de bajarên xwedan bedenên sengîn hatin biderkevîtin. Ji van jî Massalia -Mersilya- hate biderkevîtin, ya ku ew ji bal Bazirganên Yunanî ve di nêzîka 600 salên berî zayîne de hatîye biavakirin. Herweh jî koman ji Etrusqus -ji Italya- di nava çiyayên Alp re ji bona Firensan di vê pêlê de bi destpêkirina barkirina xwe ve dane bikirin.

Pêlên berî mêjûwê li Firensa de li gora bîr û bawerîya Danervan de ligel koçkirinên Miletê Galî de ji bona wê bi jimarên gewre ve di sedsalê pêncemînî berî zayîne de¹ di derbasbûna çemê Rayin de hatine bidawîkirin. Ew ji bona wê ji Ewropa Navînî û nemaze ji Bavarya li Gerministanê de û ji Bohêmya -li Çikoslovakya de- hatin. Galî bi zimanê Yunanîyî kevnar ve bi "Kaltoî" ve dihatin binavkirin. Ew bi zimanekî Hindo-Ewropî ve didan biaxivîtin. Miltên Hindo-Ewropî di wê gavê de ji Firensa tanî deşta çemê Gang li Hindê de dihatin bibelavkirin. Heger jî Ev Miletên hanê jî "bi zimanên nêzîkî hev ve jî dihatin biaxivîtin, mîna ku Danervan dide bidîtin; belam ew Miletanan di warê resenî û Interpologî de bi cudabûn ve dihatin biderkevîtin.

Belam Galî bi xwe ve "di warê rehîtiya xwe de Miletêkî tevlihev ligora dîtinên Iteropologîyan dihatin biderkevîtin. Hinek ji wan Dolichocéphles -Serdîrêj- û hinên din ji wan Brachycéphles -Serdestarî- dihatin bidîtin.

Germanî di wê gavê de li ser rexên derya Baltik -ango Jorî welatê Siltîyên pêşî- de dihatin bijîyandin, di dema ku Slaves -Silavî di Rojhilat de dihatin bijîyandin. Siltî ji Germanan û Silavîyan bêtir bi

---

¹Wer tete bidîtin, ku payînbûna "berî mêjûwê" û destpêkirina pêlên mêjûyî, -yên ku ew beramber bi yên berî xwe ve têtin binîşankirin, ku em wan bi regekî hûrtir ve didin binasîn; ev jî bi saya destpêkirina nivîsandinê tete bidîtin-. Nivîsandinê li Mizopotamya de di pêşîya hezar salê sêyemê berî zayîne de diyite bidestpêkirin, ango wê berî Ewropa bi nêzîka bîstûpênc sedsalan ve dayite bidestpêkirin. Ismet Şerîf Wanlî

bajarvanî ve dihatin bidîtin, jiber ku ew ji navînîya bajartîyê bi nêzîktir ve dihatin bidîtin.

Em tu li ser hoyên barkirinên yanjî hêrîşên wan Siltîyan de nizanin. Barkirinên wan ji dawîya sedsalê şeşemînî berî zayînê de ji jor de dayite bidestpêkirin. Di payîna sedsalê lidûhatî de ew bi xwedanê welêt ve hatin bikirin. Wan piranîya Tudeyên pêşîyî welêt di nava xwe de datin bimijandin û zimanê Siltî bi zimanê Firensa ve hate bikirin¹.

Hinek ji Siltîyan li ser rêya xwe de ji bona Sipanya hatin biçûyîn. Beşekî din ji wan ji bona welatê Galî Birîtanî, Sikotlanda û Irlanda hatin biçûyîn. Herwehaji beşekî din ji wan ji Bavarya ji bona jorî Italya di rêya gelîyê Brenner de hatin biçûyîn û ew li herema çemê Po -devera Milano- hatin bineşînîkirin. Belam wan Roma di sala 386 berî zayînê de dane bilayînkirin. Der sala 230 berî zayînê de beşekî din ji Galîyan ji bona nava Ewropa Navînî û Asya Biçûk -Turkî- dane bibarkirin. Wan li wêderê de Padîşahîya Galate -Galatî dane bidamezirandin. Hinek ji wan jî di Belkan de hatin bidaniştin. - Herwehaji em dizanin, ku welatê Galîyî -nuh- Siwêra û Belçîka jî dida biwergirtin-. Wan ev welatên hanê hemû bi darên ço ve dabûn bivekirin.

Heger ku Galîyan jî dikarîbûn Firensa di warên ziman û zanyarîyê de bidin biyekkirin, -bêgûman ku ev jî di cara pêşîn de hatîye bikirin-, wan nedikaribû wê di warê siyasetê de bi Dewleteke Yekgirtî ve bidin biveguhertin. Hêjîbêtir ew bi vî karê hanê ve nehatin birabûn; jiber perçebûna Xanedanên wêna di nava Malbatên bi hev re berberî de ji bona ku her yek ji wan perçeyekî ji welêt bi bin destên xwe ve bide bixistin. Belam pêşvekevîna Firensîyî aburî û şehrestanî rêya xwe di pêla Galî de didate bigirtin û wê çarsed salî date bidirêjkirin, ango wê tanî vekirina Romanî date bidirêjkirin. Ev jî mêjûwên Qeyser -Caesar- û Pline yê kevnar didin biderxistin.

Gava Qeyser bi Leşkerê xwe ve di nava gundên Galî re hate

¹Bi pîrbûn ve ji bona Firensa tu yekitîyeke zimanî berî barkirinên Siltîyan nedihate bidîtin. Dibe, ku piranîya Tudeyên wêna bi zimanekî ji Malbata "ibérique" -Ibirî -mîna li Sipanya û Ingilistanê de- dihatin biaxivtin. Hêjî tanî vê rojê jî ji bona vî zimanê hanê zimanê Bask tête bigihaştin. Ismet Şerîf Wanlî

biderbaskirin, ew gundên hanê pir geşbûn û ew bi aşên avê û bi enbarên dan ve mişebûn. Cotkarên wê xwedanên emrazên çandinîyî ji dar û hesin bûn û ew pir ji emrazên Cotkarên Îtalî pêşkevîrîbûn. Ji van emrazan jî "Mekîna Paleyê" dihate bidîtin, ya ku ew bi taran ve dihate bidîtin û ew bi diranên hesinî ve ji bona paleyê hatibûn bipêvekirin û ew bi bargîran ve dihate bikişandin. Pesnê vê mekîne li nik Plinê kevnar hatiye bidan. Herwehaji li nik wan de denên çêkirî ji darên berû dihatin bidîtin, yê ku wan di nava wan de mey û zeyt didane bihilanîn û Romanîyan ev denên hanê nedidan binasîn. Caesar -Qeyser- dide bigotin, ku Galîyên Transalpine -Li paş Alp- -ango Firensa niha- bi gelekî ve bêtir bi pêşkevî ve dihatin bidîtin, belam ew di warê cengê de ji Galîyên Hevites -di Siwêstra de- û ji Galîyên Belçîka kêmtir hunerbazbûn; jiber ku Galîyên wan welatan her û her ligel Germanan de xwe di nava ceng û şeran de didatin bidîtin. Galîyên Firensa ji Germanan bi robarê Rayin ve dihatin bisinorkirin. Herwehaji Caesar -Qeyser- dibêje, ku Ginêf nala bajarekî Helvites tête bidîtin. Galî pir di hesingirîyê, dartaşîyê, çêkirina çerman, xişran û çekan de bi nav û bangbûn. Wan hesin, zîv û zêr ji bin zemînê ji çîyayên Cevernnes didan biderxistin. Ew ji yê pêşîbûn, ji yê ku wan sabûn li Ewropa de dane biçêkirin. Ew pir di çêkirina pertal de ji kitanê û hirîyê û di rengkirina çerman jî binasbûn. Serokên wan xwedan erebane bûn, yê ku ew bi hespan ve dihatin bikişandin. Ew pir ji bona cengê sivik û bilezbûn yanji ew giranbûn û bi çar çerxbûn û ew ji bona barkirinê û veguhestinê dihatin bikaranîn. Herwehaji ew xwedan kelatên mezin bûn, yê ku ew nala bajaran bi bend û burcên xweyî kevirî ve dihatin bidîtin. Ew li ser berzîyên bilind de ji bona liberxwedanê dihatin biavakirin. Pir caran jî dora wan bi cihokên avê ve dihatin bidagirtin. Ji van kelatên bi nav û bangtirîn kelat û bajarî Alesia baregeha gewreyê Galî Vercingitrix -ersincitoriks- dihate bidîtin, yê ku wî li ber welatê xwe de pir salan date bidan; belam ew der sala 52 berî zayîne de piştî çardorlêgirtineke dirêj li ser paytextê wî de bi berdestbûnê ve hate bineçarîkirin¹. Karnas serjimara Tûdeyên welatê Galîyî Firensîyî di wê çaxê de bi nêzîka neh melyon Ten didin

---

¹Alesia di nava heremeke çîyayî de di dilê Firensa de li nêzîka çemê loire de dihate bikevtin û ew bi derbasbûna demê ve hate biwindakirin. Ismet Şerif Wanlî

bitexmînkirin, di dema ku serjimara tevaya Tûdeyên Imperatoriya Romanî bi nêzîka pêncûçar milyon Ten dihatin biderkevtin.

Braudel ji xwe dide bipirsîn, çima welatê Galî beramber bi Romanan ve bi vê lezê ve hate bikevtin, Piştî cengekê ku wê heşt salan date bidirêjkirin; tevî ku jî pîrbûna Xelkên Galî, mêrxasîya wan, pîrbûna mal, çek, zad û terş li nik wan de dihate bidîtin; di dema ku Roma nêzîka dused salî de li Sipanya de date bişerkirin? Hîç gûman lênayête bikin, ku hoyê vê kevtinê perçebûna Xanedaniya Galî di nava hev de dihate bidîtin û herwehaji gihandina hinekan ji Mîrên Galî ji bona Leşkerê Qeyser dijî Mîrên din tete bidîtin. -Mîna ku hinekan ji Begên Kurdan beramber bi Leşkerên Şehrîyaran û Şahînsahan ve dane bikin-. Herwehaji jiber ku Miletê Galî ji çend şaxên cudan li gora hereman de dihate bipêkhatin. Ji van şaxan jî Arvorne, Aedui, Allobrog, Bituric, Lignon, Senon, Troveri û Venêtes dihatin bidîtin. Romanan şerên van şaxan dane bikin û wan ew yek li dû yê din dane bibezandin, bêyî ku ew xwe bi yek ve bidin bikin. -Hêjbêtir şaxê Allobrog di pêşîya pêşî de di kara Romanan de dida bişerkirin. Herwehaji tete bidîtin, ku Venêtes li ser kenarê Atlantî de bûn û ew pir di çêkirina gemîyan jî derbûn; jîbervêjî Qeyser ew ji bona avanîkirina geştîyan ji bona xwe dane bikaranîn. Ji rexekî din de li paş mirina Qeyser de bi demeke kurt ve serdarîkirin li Roma de bi Imperatorîyê ve hate bikin û Imperatorên wê siyaseteke şarezayî beramber bi welatê Galî ve dane bikin. Wan gewre û Mîrên wê ji bona serpereştîkirina xweyî bajarî û supahî dane biwergirtin. Vêna date bikin, ku zimanê wanî kokî ji wan re bête bihiştin. Herwehaji Roma di dawîya sedsalê duwemî berî zayîne de piraniya kenarê Galî - Firensî- li ser derya Sipî de date bivekirin û ev herema hanê bi navê "Province" -Deverê- ve hate binavkirin û paytextê wê bi bajarê Narbonne ve dihate bidîtin. Ew nala "rûyekî" Romanî ji bona welatê Galîyî mayî dihate bidîtin; bê ka çiqas Imperatoran li ser wî paytextî de dabûn bixerckirin û bê ka wan çend tede ji temaşegehan, yarîgehên werzeşî û avgerman dane biavanîkirin, ji yê ku ew tanî niha jî hêj têtin bidîtin.

Herwehaji divê hozaniya Ceasarî -Qeyserî- Supahî neyete bijibîrkirin, yê ku ew der sala 55 berî zayîne de dihate bidîtin, ku hêj tenûra cengê di nava welatê Galî de veketîbû, ku ew bi hêrîşeke ji

nişkê ve ji bona ser Ingilistanê hate birabûn û wî ew date bivegirtin.. Belam Ingilistan giraveke perîşan bû, kêma Tûde bû û hêjî çandinîyê ji berî nêzîka sedsalekî pêve têde nedabû bidestpêkirin. Roma bi hiştina parêzgeheke supahî ve li ser kenarên çemê Rein -Rayin- xwest, ku ew welatê Galî ji hêrisên Germanî bide biparastin.

Miletê Galî bi vegirtina Romanî ve zimanê xweyî Siltî û herwehaji li paş de ayîna xweyî pûtî jî date biwindakirin. Ayîna filetiyê di rêya Romanî de di sedsalê sêzdehan de ji bona Galîyan hate bigihaştin. Beramberî ayîna filetiyê wirde wirde bawermendiyên gelêriyî Siltîyî kevnar dihatin biwindakirin.

Herwehaji Romanîyan di nava welatê Galî de rêyên dûr mîna di nava Imperatoriye de dane bivekirin. Bi vî rengî ve jîyana bajartî hate bipêşkevtin. Lêbelêjî Romanîyan ji bona nava gundên Galî de rêstika benditîyê dane bixistin, mîna ku ew li Italya û Yunanê de dihate bidîtin, Wisa bi vî rengî ve nêzîka nivên Cotkarên Galî bi Werzevanên xurde ve û nivên din bi Bendan ve hatin biveguhertin, yê ku wan li nik xwediyên erdên mezin de -Rêstika Latufundia li Italya de- û di werzên mezin de didan bikarkirin, yê ku ji wan re Villa dihate bigotin. -Ji vê gotinê jî peyva Villa nuh bi têgihîştineke din ve hatiye biderkevtin-. Ji vê çewisandina hanê serhildan û şûreşên cotkarî hatin biencamkirin û bi hezaran Rêbirên rêyan ve hatin biderkevtin, yê ku ew di nava daristanan de bi renekî çeteyî veşartî ve dihatin bijîyandin. Her yekî xwe li wan de didate bigirtin, yê ku ew jî karê serbazîyê dihate bibazdan.

Ez pir bi dirêjî ve ligel Danervan de nayê birawestandî, da ku hêrisên Germanîyî Firengî li ser welatê Galî de di sedsalê pêncemînî zayîne de bidim bibîrxistin.. Min berî vê di raxistina peyivandinê de li ser payîna heyamên kevnar de û di despêkirina sedsalên navînî de ligel rûxandina Imperatoriya Romanîyî Roava de beramber bi hêrisên Germanî de dayite bibîrxistin. Divê li ser girîngbûna vê rastîyê de derbarê mêjûya Firensî de bête bidubarekirin. Gerjî tevaya Germanan, yê ku ew wê çaxê di welatê Galîyî Romanî de hatibûn bineşînkirin, kêmanîyek didan bipêkanîn. -Ew nêzîka milyonekê jî ne neh yanî deh milyonê Galî ve li gora texmîna Braudel de dihatin biderkevtin-. Gerjî wan Germanîyên Firengî zimanê Galîyî-Romanî û ayîna wêyî fileti jî ji xwe re dane biwergirtin, divê neyête

bijibîrkin, ku wan Firengan navê Firensayî nuh pê dane bidan û wan serdariya wê bi Padîşahîyê ve dane biveguhertin. Herwehaji wan ji bona nava wêna zikmakîya xwe di rêxistinê û başîtiya serpereştîyê de di pêla Binemala Mérovingieus de û li paş de di pêla Binemala Carolingieus de dane bianîn, yê ku navên wan hatine bibîrxistin. Herwehaji Bourgogue, yê ku ew jî Miletêkî Germanîyî din bû, ji bona Firensa date bibarkirin û wî navê Mîrzadeya xwe Bourgogue li rojhilatî Firensa de date bihiştin. Vê Mîrneşîniya hanê serê xwe beramber Padîşahên Firengî date bihildan, gava ku wan didatin bixwestin, ku ew Padîşahê bidin bifirehkirin. Der sala 732 zayîne de Charle Martel Bavpîrê Binemala Carolingieus li nêzîka bajarê Poitiers -Puwatye- hêrîşa musulmantîyê date bişikenandin, ya ku ew ji Endelos ji bona nava dilê Firensa hatibû bidestpêkirin. Ev hêrîşa hanê nema hate bidubarekirin. Belam Padîşahên Firengî nikarîbûn li hêrîşên Normandîyî ji nişkê ve ji bona ser kenarên Firensîyî jorî rê li ber wan de bidin bigirtin. Wisa ew Jorîvanên hanê di sedsalê dehemîn de li herema Normandie de hatin birûniştin û wan navê xwe lê dane bikin, ya ku ew li nêzîka devê gihandina çemê Seine de ji bona derya tête bikevtin¹. Ji Miletên Germanî, yê ku ew di wê pêlê de hatin bibarkirin, divê navê Miletê Alamans bête bibîrxistin, yê ku ew der Siwêstra hate bineşînkirin. Lêbelê vî Miletê hanê zimanê xwe neda biwindakirin, mîna ku li Firensa û Italya de hate bidîtin. Wan piranîya

¹Min di nivîsandina xwe de nala Elemanan nav û piranîya gotinan bi tîpên mezin ve didan nivîsandin. Ciwan di vî warî hanê de pir rexnên tund û giran li şeweyê vê nivîsandina min de date bikin û wî date bigotin: Elman niha pir dixwazin ew xwe ji vê reweştê bed bidin birizgarîkirin. Ma çima tu dixwazî zimanê Kurd bi vê şeweyê nivîsandinêyî bed ve bide bixemilandin? Divê tu xwe û zimanê xwe ji vî karî bed bide bidûrkin.

Min ev gotin û rexneyên Ciwan pir di nava serê xwe de datin bianîn û bibirin û di encamê dawî de bi neçarî ve ez bi rastî û dûrbîniya bawerîya wîna ve hatim bibawerkin. Jîbervêjî min dev ji şeweyê nivîsandina xweyî Elamnî date biberdan. Merov divê ji Zarokên xwe jî bête bifêrkin; tevî ku pir caran jî peyvên wan tirş û tal jî têtin bidîtin. Ez ji xwendevanan hêvîya lêbuhurandinê li ser bikaranîna min de şeweyî Elmanî di nivîsandinê de tanî niha didim bixwestin. Cuma

Tudeyên wêyî Siltîyî kevnar Helvétes -ji bil Tudeyên herema Siwêsrîyî Firensî- dane bimijandin. Bi sersûrî ve tête bidîtin, ku wan "Elemanan" navê xwe ji bona Elemanya û ne ji bona Siwêstra dane bidan, ya ku wê ji xwe re navê Helvétes date biparastin. Belam beşek ji Elemanan li Elemanya jêrîn de hatin bicîkirin, -herwehajî Eleman xwe bi navê Deutsch¹ ve didin binavkirin; belam ew bi navê "Eleman" li nik piranîya Miletên din de têtin binaskirin.

Em dizanin, ku rêstika derebegîyê di Firensa de ji pêla Carlongieus dayite bidestpêkirin; lêbelê Braudel tede çakîyekê beramber bi serhatinên çînîyên Cotkaran ve di pêla Romanî de dide bidîtin. Li gora vê rêstika hanê de Cotkarên Bende "di bingehîya xwe de bi Cotkarên azad û bi erdê ve girêdayî ve hatin biveguhertin" - Leibeigene -Serfs- Noker-. Ew beramber bi Xanedan ve xwedan erk bûn; jiber ku wan li ser erdên wî de didan bikarkirin û wan ji bona wî beşek ji berkirina erd jê re didan bipêşkeşkirin. Herwehajî ji mafeyên wan dihate bidîtin, ku ew xwedanê xanî û cengelên xwe bin.

Di pêla Carolingieus de fermanên Padîşahî bi xwedanîya erdan li ser belgên lihevpeçayî "Diplom" de hatin biderkevtin. Ev belgeyên hanê bêgûman bi kanîya bingehî ve ji bona mêjûwa sedsalên navîn têtin biderkevtin.

Der sala 800 zayînê de Charlemagne bi Padîşahê Firensîyî Carolingies "Imperator rojava" -Occident- ve hate bikirin. Wî di bin serdarîkirina xwe de welatê Firensa, Gerministan, Siwêstra, Otriş, Italya tanî Roma date bikomkirin. Li gora texmînen Braudel serjimara vê Imperatorîya fileyî hanê di navbera 15 û 18 milyon Ten de dihate biderkevtin û nêzîka nivê vê serjimarê li Firensa de dihate bidîtin. Ev pêrabûna hanê karê pêşî bû, da ku Dewleteke Ewropîyî Hevgirtî bête biafirandin.

Der sala 987 zayînê de serdarîyê Padîşahîya ji Binemala Carolingieus ji bona Binemala Hugues Capet Danîvanê Binemala Padîşahîyî Firensîyî Sêyem hate biveguhestin, ya ku ew di serdarîkirinê de tanî Şûreşa Firensî hate bimayîn. -Ew careke din ji bona pêlekê piştî Napolyonê Yekem bi alîkarîya Peymana Perest ve

---

¹Ev gotina Deutsch cara pêşî di nêzîka 750 yî zayînê de di belgeyên mêjûyî de tête bidozandin. Cuma

hate bivegerandin¹. Binemala Capetiens di rastî de wê Firensa nuh date bidamezirandin; nemaze Firensa xwe ji Imperatorîyê date bicihêkirin. Wisa bi vî rengî ve navînîya vê rêstika hanê ji bona Gerministanê bi navê "Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation" - Imperatorîya Romanîyê Germanîyê Perest^o hate biveguhêstin, ya ku ew ji bal Imperator Othonê Yekem der sala 962 hate bisazkirin. Wê Elemanya û Italya di nava xwe de didan bikomkirin û ew bi rengekî çêkirinê ve tanî hilanîna wê ji bal Napolyon der sala 1806 de date bidirêjkirin². Ew bes û bi tenha ve bi nav ve hatibû bihiştin.

Bi rengekî giştî ve dema di navbera sala 950 û 1350 de pêleke pêşkevtinê di Firensa û tevaya Ewropa de di warên aburî, pîrbûna serjimara Tûde û hunertîya kenîştî de dide biwênerkirin. Di pêşîya wê pêlê de di nava Firensa de hunera Gotik- gothique- di avanîya kenîştên gewre de hate biderkevtin û ew ji wêderê ji bona nava Gerministan û Ingilistanê hate bibelavkirin. Herwehaji jîyana bajartî û pişe, na hêjbêtir sermeyedarî di vê pêlê de hate bipêşkevtin û berkirina çandînyê hate bibaşkirin, -piştî ku ew di pêlên berê de bi hoyên ceng û şeran de hatibûn binizimkirin-.

Herwehaji pêwendîyên bazirganîyê di navbera Ewropa û Rojhilat de hatin bibitewkirin. Geştîyên bajarên Italî û nemaze geştîyên Vanize -Venêtsya- û Geneva roleke baş di van pêwendîyên bazirganîyê de di navbera Ewropa û Rojhilat de dane bilîstin. Wisajî

¹Mebest li vir de der sala 1815 de piştî kongirê Viyena ye. Cuma

²Di vê sala 1806 de Napolyon ji bona ser Elemanya xwe date birakişandin. Wî tevaya Leşkerê Elmanî li nik bajarê Jena -Yêna date bitarûmarkirin û wî tevaya Elemanya bi jêr destên xwe ve date bixistin. Vê vegirtina Napolyonî ji bona Elmanya tevaya jîna civaka wê bi şureşa veguhertina çakkirina qanûna çandînyê ve der sala 1807 de date biveguhertin. Ji wê rojê şureşa vejandina pişsaziyê li Elmanya de date bidestpêkirin û ew bi gewretirîn şureşa pişsaziyê ve hate xelatkirin û tevaya bingehê pêşvekevtina Elmana li ser wê şureşe de tête bihîmkirin.

Miletên li paşkevtiyê niha di cihana sêyem de û herwehaji pêrejî Kurdistanê me dikarin pir bi başî ve ji vê mêjûwa aburîyê Elmanî sûd ji xwe re bidin biwergirtin. Cuma

Cengên Xaçperestan di vê pêlê de dane bidestpêkirin. -Ew nala destpêkirina Impiryalyê têtin biderkevtin, mîna ku me ew li jor de hatine bibîrxistin-¹.

Destikên zanebûna serjimara Tude di wê pêlê de bi rengekî hurtir ve ji berî xwe bi saya tomarên nameşinasîyê ve di kenîştan de hatin bipêşkevtin.

Di sala 1086 de serjimara Ingilistanê bi 1,3 milyon Ten ve hate bigihaştin û serjimara Firensa bes û bi tena ve di navbera 6,2 û 6,6 milyon Ten ve dihate bidîtin, -ango ew pênc caran bi Tudeyên xwe ve ji Ingilistanê bêtir dihate biderkevtin-. Der sala 1346 de serjimara Tude li Ingilistanê de bi 3,7 Ten ve dihate bivegihastin û serjimara Tude di Firensa de der sala 1328 de bi nêzîka 21 milyon Ten ve dihate bivegihastin, -ango ku serjimara Tude di nava van herdu welatan de bi sê caran ve di vê pêlê de hate bibêtirkirin-². Di wê pêlê de Firensa ji Gerministan, Ingilistan û welatên neşîv bi Tudeyên xwe ve bêtir dihate bidîtin.

Di vê pêlê de jimara Cotkarên girêdayê bi erd ve li gora rêstika Servage -Nokerî- de û herwehaji pêrejî jimara Cotkarên azad jî hatin bibêtirkirin. Wisajî topraxa erdên zevîkirî bi zuhakerina golgenîyan ve û bi jêkirina daran ve bigir bi nivê daristan ve hate bibêtirkirin. Wilojî destkarî û emrazên berkirina çandinyê hatin bipêşvexistin. Jimara aşên avê di Firensa de bi nêzîka bîst hezar aş ve di destpêka sedsalên sêzdehan de hate bigihaştin. Ew di dawîya sedsalên sêzdehan de bi çil hezar aş ve hatin bigihaştin û ew di dawîya sedsalên panzdehan de bi nêzîka heftê hezar aş ve hatin bigihaştin. Ligel vanjî de aşên bayî di

---

¹Ev bîr û bawerîya Ismet Şerîf pir bi rast û durustî ve tête bibidîtin. Belam xwezî wî ji dêlva Impiryalistîyê têgihîştina Kolonyalyê bida binivîsandin. Cuma

²Ji xwe re li lêkolandina "Late ancient and Medieval population" bi xama J. C. Russel di "Transaction of the American philosophical Society" 1958, rûpel 95 û yên têtin bidin bitemaşekirin. Herwehaji ji xwe re li nivîsta "Crieuse agreirs en Eroppe" ji bal Wiêlhelm Abel çapa sala 1973 de bidin bitemaşekirin, ya ku ew ji bal Braudel hatiye bibîrxistin. Ismet Şerîf Wanlî

dawîya vî sedsalên panzdehan de bi nêzîka bîst hezar aş ve hatin bigihaştin. Aşên bayî bikaranîna wan tanî endazekî bi derengî ve di nava Firensa de hatin bikevtin. -Hiç gûman têtê nayête bidîtin, ku ew hatine biderkevtin-¹. Broadel dide bixuyanîkirin, ku aşên avê nîşanên berkirina çandinîya Derebegiyê didin biderxistin; belam ew dibêje, ku Merov dikare bide bigotin, ku aşên bayî nîşanên berkirina "Sermeyedarîyê" didin biderxistin. Herwehaji bazar û pêşîdanên çandinîyê hatin bipirkirin. Ji pêşîdanên bi nav û bangtirîn ve pêşîdana Champagne dihate bidîtin². Di nava vê pêşîdanê de firotinên pir ji bona berkirina çandinîyê, cengelî û kel û pelên rojhilatî dihatin bidîtin. Ji van kel û pelên rojhilatî buharat û hin ji celebên pertel û hevirmêş jî dihatin bidîtin. Ev firotên hanê bi pîrbûn ve di rêya Wênerên bankên bajarên Italî ve dihatin bidîtin, ango ew di rêya Credit -Kirêdit- û deyn dihatin bidîtin.

Vê bi xwe jî ve pêşvekevtina Borcuwazîyê - û Borcuwazîya diravî di Italya de- jiber hebûna bazereke Ewropîyî fireh bi pêwêndîyên xweyî bazirganî ve ligel hişkatiyên dinê de date bikin. Herwehaji pêşîdanîya Frankfort li Elmanya de navîniyeke girngêkî din

¹Bikaranîna aşên bayî di nava Germinstanê de pir ber li ber wan de ji bal kenîştê de hatin bidanîn; jîbervêjî ew di nava wê de pir kêr hatin bidîtin. Kenîştê bêşên pir li ser aşên avê de ji xwe re datin bidanîn; jiber ku ba malê Xwedê ye û kenîştê jî li ser rûwê zemînê de wênerîya wî dide bikin; jîbervêjî Xwedîyên aşên ba divên pir bêşan ji bona kenîştê bide bipêşkeşkirin. Bi vî rengî ve aşên bayî di nava Germinstanê de nehatin bipirkirin. Ew azadîya aburî, ya ku ew li Holenda û Firensa de dihate bidîtin, ew li Germinstanê de nedihate bidîtin; jîbervêjî şûresên Cotkran di Germinstanê de di destpêka sedsalên şazdehan de diji kenîştê datin bidestpêkirin. Gewretirîn şûreşa Cotkran li Germinstanê de diji kenîştê der sala 1525 de hate bivêkevtin; lêbelê ev şûreşa hanê bi kevtina Cotkran ve û bi serkevtina kenîştê û Zemîndaran ve hate biserkevtin. Bi vî rengî ve şûresên Borcuwazîyî Germinstanîyî pêşî nehatin biserkevtin û Germinstan jiber van hoyan ve pir di Ewropa de bi paşkevtî ve hate bimayîn û rêstika derebegiyê di nava wê de pir date bidirêjkin. Der sala 1807 de rstîka derbegiyê di nava Germinstan de bi saya veguhertinên çandinîyî pirozî ve hate biherivandin. Ev jî bi neçarî ve jiber hoyê vegirtina Napolyon ji bona Germinstan hate bikin. Cuma

²Champagne -Şampanya- ew heremeke di jorî rojhilatî Firensa de têtê bidîtin. -Di vê heremê de vexwarina Şampanyayî bi nav û bang ve têtê biçêkin-. Ismet Şerîf Wanlî

ji bona bazirganîya Ewropa dide biderxistin.

Di nêzîka nivê sedsalê çardehan de -bi hurtir ve di salên 1347-1350 de- Ewropa Rojava û Navînî de bi destaneke Tudeyî ve bi hoyê hala nexweşîya Mirina Reş ve hate bikevtin, ya ku ew di rêya welatên asyayî de pê hate bigihaştin. Wê têde Tude bi milyonan ve dane bipalekirin. Firensa xwe di nava salên 1315-1320 de di nava zivistanên seqemî de date bidîtin. Pir Kes jiber van serman û birçîbûnan têde hatin bimirin; -jiber pîrbûna jimara Tude bi renekî leztir ve ji berkirinê û jiber hebûna Çînîyên Perîşan pir Kes hatin bimirin-. Hêjbêtir ji van jî bi serdejî ve ji bona Firensa "Cenga Sedsalî" di navebera Firensa û Ingilistanê de dihate bidîtin, ya ku ew li ser xakê Firensî de der salên 1337-1453 de dihate bigerandin. -Lêbelê ew bes û bi tenha ve her salek li ser pênc salan de bi cengeke rast û durust dihate bidîtin-. Di navbera salên 1337 û 1453 de serjimara Tude di Firensa de ji 21 milyon Ten ji bona 10 milyon Ten hate dakevtin. -Ango ew bi serjimara Tude ve di pêla Qeyser de di berî panzdeh sedsalan de hate bivegerandin-.

Di nêzîka 1400 de ango di destpêka dema vejandinê de Italya bi pêşkevtirîn welat ve di Ewropa de jiber hoyê jêhatbûna Çînîyên Borcuwazî di berên bazirganîyê de dihate bidîtin. Pêrejî Italya xwe di berkirina remanî û hunerî jî de didate bidîtin. Bajarên Italî di rêya deryayî de ligel hemû welatên derya Sipî, Rojhilat, Asya, Jêrî Rusya û Ingilistanê de bazirganî didan bikirin û wan di rêya çiyayên Alp de baziraganî ligel Elmanya, Utrîş-Nemsa- didan bikirin. Wer bi vî rengê hanê ve Firensa xwe bigir nîv tenê dida bidîtin.

Ji nivê sedsalê panzdehan tanî Şûreşa Firensî de serjimara Tude di Firensa de ji 10-12 milyon Ten ji bona 20 milyon Ten der sala 1700 û bi 26,3 milyon Ten ve der sala 1789 hate bigihaştin. Ew berî şureşê bi Dewleteke mezinî zalkirî ve li ser Ewropa de di warên aburî û supahî de hate bikirin. Herwehaji Paris bi navînîya remanê û hunerê ve hate bikirin û pêrejî zimanê Firensî bi zimanê navDewletî ve -tanî destpêka Cenga Cîhanîyî Duwem- hate bikirin û ew bi zimanê Xanedanên Ewropî ve hate bikirin, mîna ku ew li jor de hatîye bigotin.

di piştî şureşê de bêtirbûna pêşkevtina Tude di Firensa de hate bidirêjkirin; lêbelê ew bi renekî hêdîtir ve ji endazîya ewropî dihate bidîtin; ev jî jiber hoyê paşkevtina wêna ji yê din di şûreşa çêkirina

nuh de dihate bidîtin, ya ku ew di pêşî de di Ingilistanê de ji dawîya sedsalê hetşdehan de date bidestpêkirin. Li paş Ingilistanê de şûreşa çêkirinê li Holanda û Elemanya de date bidestpêkirin û di dawî jî de li Firensa jî de date bidestpêkirin. Bi serdejî ve Çînîyên Zengîn û Nîvzengîn di Firensa de berî welatên din di Ewropa de bêtirbûna zarokan dane bisînorkirin. Serjimara Tude di Firensa de der sala 1801 bi 27,3 milyon Ten, der sala 1806 de serjimara Tude di Firensa de bi 29,1 milyon ve, der sala 1821 de bi 30,5 milyon Ten ve, der sala 1826 de bi 31,9 milyon Ten ve, der sala 1831 de bi 32,6 milyon Ten ve, der sala 1841 de bi 34,2 milyon Ten ve, der sala 1846 bi 35,4 milyon Ten ve û der sala 1851 de bi 35,8 milyon Ten ve hate bigihaştin. Ango bêtirbûna Tude bi endazîya 30% di navbera salên 1801 û 1851 de hate biderkevtin, di gava ku endazîya bêtirbûna Tude di tevaya Ewropa de 50% û 100% di Ingilistanê de di wê pêlê de dihate biderkevtin. Di gava ku serjima Tude di Firensa de der sala 1801 de 27,3 milyon Ten dihate biderkevtin, serjimara tude di Ingilistanê de di vê salê de bi 18 milyon Ten ve û serjimara Tujî de di Germinstanê de bi 24,8 milyon Ten ve dihatin biderkevtin¹.

¹Ev pîrbûna Tude jiber hoyên pakijîyê û xweşbûna jînê hatîye bidîtin. Zayîn di vê pêlê de mîna berê hatibû bimayîn, lêbelê mirina zarokan pîr hatibû bikêmkirin. Sal bi sal ve zayîn deha ji mirinê bi bêtirbûb ve dihate biderkevtin. Bi vî rengî ve Tude her û her dihate bibêtkirin. Ji bona nimûne Tude di nava welatê Elmanya de ji sal 1871 tanî sala 1914 de 25 milyon Ten hate bibêtkirin.

Qeşê Ingilîzî Malthus Thomas Robert -1766-1834- bi dût û dirêjî ve li ser vê xuyanîya Tude de dayite biaxivtin. Wî date biderxistin, ku pîrbûna Tude bi endazekî hendesî ve 1, 2, 4, 8, 16 têtê biderkevtin. Belam pîrbûna berkirina xwarinê bi rengê jîmnarî ve 1, 2, 3, 4 têtê bibêtkirin.

Malthus ev qanûna pêrbûna Tude ji lêvenerandina amarên Tudeyî Hindîyî dût û dirêj dayite biderxistin. Li ser van bawerîyên wî de pîr dij û ligel wî de hatine binivîsandin. Di vî babetî de Karl Marx pîr bi başî û rastî ve li ser vê qanûna Malthus de di pîrbûna Tude de dayite binivîsandin.

Ev pîrbûna Merovan li Ewropa de di wan pêlan de niha em wê di nava tevaya cîhana Sêyem de didin bidîtin û herwehaji di nava Kurdîstana xwe jî de wê didin bidîtin. Di nava Kurdîstanê de zayîn mîna xwe hatîye bimayîn û mirin hatîye bikêmkirin. Ji 3 tanî 3,5 der sedî sal bi sal ve Tude di nava Kurdîstanê de têtin bipîrkirin. Wer bi vî hawayî ve her nêzîka bîst salan Gelê Kurd di serjimara xwe de têtê biducarîkirin. Bi kurtî ve tanî bîst salên din serjimara Kurdan di nava Kurdîstanê de bi nêzîka şeşt milyon Ten ve dê bêtê biderkevtin. Ev pîrbûn û tîrbûna Tudeyî di

Braudel rûpelên dawî jibergê yekem ji perçê duwem ji zincîra xwe -ango "Navnasîna Firensa: Merov û Tişt"- li ser Tude -Merov- û veguhertinên wêyî Tudeyî de der sedsalên bîstan de û barkirinên nuh jê re jiber hoyên aburî û siyasî date bitirxankirin. Ez bi pey wî ve nadim, herwehaji ez di bergê duwem de ji perçê duwem de bi dû wî ve nadim, ya ku wî ew ji bona "Tiştan" ango aburî dayite bitirxankirin. Wî tede "aburîya cotkarî" ji heyamên kevna tanî vê roja hanê bi têgihiştina fireh ve - çandinî, xwedîkirina cenawer ligelji de çêkirinên reweştî, emraz û destikên berkirinê, bazirganî, bazarên hundurû, pêwendiyên bazirganîya derveyî dayite bixwendekarînkirin û hêj biserdejî wî li ser daxwaziyên lêkolandina lêvenerandinên civakî de dayite bixwendekarînkirin. Ev bi xwe jî ve xwendekarîyeke teknîkî û civakî-aburî ye û ew bi jimar û neqşan tete bidagirtin. Bi dujwarî ve raxistina wêna bi kurtî ve û di pêşkevîna wêyî mêjûyî de ji pêlekê ji bona pêleke din tete biderkevtin.

Fernand Braudel ji bedbextîya Xwendevanên xwe bergê sêyem û çarem ji zincîra xwe di "Zincîra Navnasîna Firensa" de, ango "Dewlet, Ferheng û Civak" û "Firensa di derveyî Firensa de" neda bibelavkirin, mîna ku wî di pêşgotina zincîrê de dabû bizanîn. -Dibe, ku ev jî jiber hoyên tendurustî hatibe bidîtin¹. Ev danavên hanê Merov dikare li ser wan de bi pîvana dema dirêj yanî kin ve bide bilêkolandin. Belam bi rengekî taybetî ve û bi başî ve tete bidîtin, ku em bizanibin, bê ka çawan Serpereştî Dibustana Analî mêjûwa welatê xweyî siyasî -ango mêjûwa Dewletê- dayite bixwendekarînkirin.

Merov dikare bide bigotin, ku Braudel bi taca "mêjûwa Nuh"

---

nava Kurdistanê de pir yarmetîya serxwebûn û xweşbûna jîna Miletê Kurd dê bide bikirin.

Herwehaji dê ew bi kêreke pir mezin ve ji bona serxwebûn û pêkanîna dewleta milîyî Kurdistanê ve bi neçarî ve bête biderkevtin. Ev kirdar û kêra hanê tevaya taya mirinê bi canê Dagîrkerên Kurdistanê ji Rom: Ereb û Eceman ve dide bixistin. Cuma

¹F. Braudel niha -der sala 1993 de- bi temenê 91 sal ve hatîye bigihaştin. Ismet Şerîf Wanlî

ve di wan bazinan de hate bigihaştin, yê n ku wî ew di zincîra "Navnasîna Ferensa" de datin bibelavkirin. Ev belavokên hanê ne bes tenê li ser dîtina "Giştî" de di "Dûrbîna Dûr" de têtê bidîtin. Tevaya qada lêgerandina wîna di dorhêla ciyografîyî -Feransa de li Ewropa de û ew jî di Cîhanê de- di tevaya mêjûwa wê de têtê bidîtin. Ew lê bi pîvana "Dema Hêdî" ve dide bitemaşekirin, ya ku ew bi daketî ve ji jortirîn heyaman tanî dema niha û bi berzbûn ve ji jêr tanî topê ve di hatin û çûnê de bi girêdana niha ve bi mêjê ve û bi liberkevîna rastê ve têtê bidîtin, ya ku em têtê têtin bijîyandin û ya ku em wê bi dakevtinên demê ve bi serhev ve didin bidîtin. Pêrejî Braudel bi hûrî ve li dîtina xwe de di Cîhana niha de bi perçên wê ve di qadên wêyî asûyî -ciyografîyî- cuda de û ev jî bi perçeyên wê ve û ev perçên hanê jî ji bona biçûkên jê di derbasbûna navbera giştî û perçan de û perçan û giştî de dide binêrîn. Hêjîbêtir ew biçûktirîn malika jîndar de ji bona bin mikroskopê dide bixistin. Ew di kûrbûna avanîya wê de dakevtinên demê bi serhev ve ango şopên mêjî dide bidîtin û bê ka çawan malik di kêrkirina xweyî hergav de ligel dora xwe de û di dorhêla xwe de di nava tavayê -gund, navçe, melbend, herem, dever, netewe, hişkayî û cîhanê- de dijûn didane biderxistin, mîna ku malika libatî di laşê Merov de xwe dide bikêrkirin. Wisajî "Navnasîna Firensî" nala avanîyekê têtê bidîtin, ya ku yekitîya wêna li ser pîrbûnê de têtê bihîmkirin, ya ku pêkhatinên wêna bi derbasbûna dem û cih ve hatine bitevlihevkirin.

Wer Merov dikare pesnê vî rengî di nivîsandina "Mêjûwê" de "bi hêsanbûna nikarîn ve" bide bikirin. Wetov ji Xwendevanê Nîvînî re û ji yê Nekarnas re têtê biderkevîtin, ku ev nivîsta Braudel bêtir nêzîktir ji gereke "Wêjeyî" di warên mêjû de têtê bidîtin, di dema ku Danervan ev nivîsta hanê piştî lê temaşekirinê, hûrkirinê û karnasînê di nava cewhera tiştan de dayite binivîsandin. Hêjî bi serdejî ve teva zanebûnên wîna li ser nivîsandinên berê jî de di vî nivîsta hanê de têtin bidîtin. Lêbelê ev nivîsta wî bê nimûne di rengê xwe de hatîye biderkevîtin; tê bêje, ku ew "Mêjûweke Biyologî" ji bona welatê wî ligel awireke kesitîyê û hozanîyê de têtê bidîtin.

Tevlivêjî de heger ku em ligel Braudel de li ser "Navnasîna Firensa" de bi dîtineke "Giştî" ve û herwehajî pêrejî "Mikroskopî" ve di yek demê de li ser rewşên wêyî civakî û maldarî de bi pîvana dema

hêdî ve hatine biagehdarkirin, magelo dê em li ser nasîna mêjûwa Firensa bêtin bitêrkirin, heger ku evjî ne bi rengekî rewşetî ve û bi pîvana "Dema Kurt" ve bête bidîtin, bi kêmanî ve divê em bi rêxistineke demî ji bona heyamên wê bi komkirina di navbera mêjûwa siyasî, sipahî, remanî û hunerî de û pêrejî li ser rewşên siyasî, civakî û hoyên wan bêtin biliberkevtin¹? Magelo Şagirt yanjî Xwendevanê Nêvîzanevan -herwehajî Nivî bibîrvan- dikare mêjûwa Firensa -yanjî her welatekî din- bêyî zanebûna Binemalên Padîşah yanjî Serdarên wê, hoyên şuresên wêyî civakî û rûdanên wan, vêketinên cengên wêyî cuda ji Xacperestan, Napolyonî û Cîhanî bête biliberkevtin? Hîç gûman têde nayête bidîtin, ku em bi pêwistî mêjûwên cudan ve û ji bona dîtina mêjê ji koşên cudan têtin bidîtin.

Herwehajî xwendekarîya deverêkê li ser dûrbûnê dîr de û di dema dirêj de ev nade bitêrkirin, ku xwendekarîya rexekî demîyî nîşankirî jê bi giringeyeke taybetî ve neyête biderkevtin. -Ji bona nimûne "Komara Weimar -Vaymer- di Elmanya de" yanjî "Ingilistan di rojgarîya Vêktorya de"-. Evanan pîvana dema kurt beramber bi salan û rojan ve didin bineçarîkirin; lêbelê ev nade binayînîkirin, ku ev rexê hanê di nava pêleke demîyî bêtir dirêjtir de bête bidanîn, ya ku ew dema berî xwe û ya li dû xwe de ji bona nasîna hoyan û encaman di nava xwe de bide bihilgirtin.

Herwehajî mêjûwa deverêkê xwendekarîya heremeke nîşankirî jê yanjî bajerekî bi tenha xwe ve jê nade binayînîkirin; lêbelê ev rengê hanê ji xwendekarîya mêjûwê dide bineçarîkirin, ku divê danîna mêjûwa bajêr yanjî melbendê di nava bazinê tevaya deverê de bête bidanîn û herwehajî divê danîna deverê di bazinê welêt de û ev jî -li gora pêwistîyê de- di nava hişkayê de û şapên cîhanî de bête bidanîn. -Ev rêya hanê bû, ya ku Braudel li ser de diçû-.

---

¹Dibe, ku Danervan ji bona çarekirina van rûwan ji mêjûwa welatê xwe di herdu bergên dawî de ji zincîra xwe dabû bibernamekirin. Ismet Şerîf Wanlî

10. Pêdeçûnek ji bona nivîsandina "Mêjûwê û Şêweyê wê" ligel nasîn, lêgerandin û bibliyografî de.

Ezê hinekî kêr di payîna vî perçî de li ser nivîsta ligelhevî de bêtim birawestandin, ya ku ew bi zimanê firensî ve li Parisê der sala 1961 de di bin navnîşana " L'histoire et ses méthodes" -Mêjû û Şêweyên wê- de nala Insiklopêdiyekê¹ bi 1771 rûpelî de û di yek bergî de hatîye bibelavkirin. Di nivîsandina wê de pênc hezar Mêjûvan ji Mamostên zanistgehên firensîyî karnas di berên cudayî zanistîya mêjûwê, zanistîyên "alîkar" û rêyên lêgerandinên mêjûwê de di bin çavdêriya Mamosta Charles Samaran -Şarl Samaran de hatine bibeşdarîkirin. Herwehaji Belavanên wêna didin binîşandan, ku ev nivîsta hanê di rengê xwe de bê nimûne tête bidîtin û mîna wêna di zimanên ewropî -yanjî rojhilatîyî- din de -bi kêmanî ve tanî mêjuwa belavkirina wêna ve- nayête bidîtin; ev jî jiber ku ew berên cudan di nava yek nivîstê de, nuhtirîn pêşkevtinên zanistî di her warekî de û hêjbêtir pêrejî ew Bibliyografîya "Navdewletî" ji bona giringtirîn wan belavbûnan hatine bibelavkirin, ji yê ku ew li ser her berekî de bi serê xwe ve bi zimanên rojavayî ve -ji Ingilîzî, Elmanî, Italî û pêrejî bi Firensî ve hatine biderkevitin. Nivîst ew ji rengê pesindanê tête bidîtin û tede pesin û nasînen pîrî zanistî ji bona danavên cudan û pêşkevtinên rêyên lêkolandinan têtin bidîtin. Lêbelê ew ji felsefa mêjûwê û ji bîrxistina dîtinên civakî-aburî, siyasî yanjî felsefî nala nimûnîtîyê û metiryalîyê, demokrasîyê, sosyalîstîyê, markîsîyê û başîyê tête bivalakirin.

Herwehaji di payîna xwe de ew ji her hêjakirineke mêjû ji bona felsefa mêjûwê û herwehaji di pêşîya pêşî de ew jî bi cîanînen wêyî siyasî ve tête bivalakirin. Tevî ku ev nivîsta hanê jî ji felsefa mêjûwê û bibîrxistina Mêjûvanan bi carekê ve, bê ka wan çî dane binivîsandin, tête bivalakirin, belê ev nivîsta hanê di berên "Teknîkî" û şêweyên lêkolandinên mêjûyî de bi civandî ve tête bidîtin. Belê tede hinek tiştên dubarekirî hatin bidupatkirin; ev jiber pîrbûna Beşdaran di

¹nivîst di nava koma "Encyclopédie de la Pleiade" de hatîye biderkevitin, ya ku ew ji bal Xaniyê Belavbûna Collimard de têtin biderxistin. Ismet Şerîf Wanlî

nivîsandina wê de û nêzîkbûna berên lêkolandinên wan hatine bidîtin. Li vê derê de rê bi raxistina wêyî bi rengekî têrkirî ve nayête bidîtin¹; lêbelê ez dê ji bona bicîanîna karê, yanjî jiber kurtbûna xameya min û yanjî jiber hoyê demê û cih, ku min ew li jor de nedan bibîrxistin, bi kurtî ve hatinên nava wê bidin bianîn, yên ku ew li ser "Şeweyê" nivîsandina mêjûwê de tede hatine binivîsandin. Ez dê wan ^têgihîştinan bidim bianîn, yên ku Danervanên derîyên wê ji bona vê zanistîyê û zanistîyên "Alîkar" û pêşkevîna wan di welatên Rojava de dane bidan. Li gora karinê jî de dê ez vê derî bi derî ve -hincaran jî ligel pêvekîrînan de- bidim bîkirin. Wisajî dê ezê helbijartinekê jî Biblografîyên wan bidim bidaxistin, ji yên ku wan ew dabûn bianîn: Di sereta de ezê bi nasîneke pêşî ve ji bona mêjûwê û pesinadên, yên ku divên ew li nik Mêjûvan de bêtin bidîtin, mîna ku Charles Samaran di pêdeçûna nivîstê de dayitê binivîsandin, dê bidim bidestpêkirin:

1. Mêjû: ango nasîna mêja Merov li ser bingehe li dû xwe hiştina şûnwaran² de tete bidîtin. Ew bi madeyeke zanistîyî dewlemend ve ji bona heyamên pir di serpêhatîyê de tete bidîtin. Nala zanistîyên din jî zanistîya mêjûyî jî dikare bête bipêşvexistin û biberzkirin.
2. Armanca mêjûwê û hoyê hebûna wêna ew di lêgerandina rastîyê de têtin bidîtin, ya ku mêjû di seretaya xwe de dide bizanîn, ke ew rastîya hanê bi rastîyeke endazî ve tete bidîtin. Nekarîna gihaştina berzbûna "Imperfection" destikan, yên ku

---

¹Ez li lênerînên xwe de li ser zanistîya mêjûwê û pêşkevîna wêna de di Ewropa li ser wê nivîstê de neçûm, ya ku em niha li ser didin biaxivtin. -Min ew dîtînen xwe bi azadî ve datin biavêtin, mîna ku min ew dane bibîrxistin-. Lêbelê ez li ser wê nivîstê de agehdarbûm, berî ku ez dest bi lêkolandina xwe ve bidim bîkirin. Ismet Şerîf Wanlî

²Gotina ku Samaran dayite bikaranîn, ew "Teinoignoge" ye -û têtgihîştina wênayî tîpî bi "Mukirhati" ve tete derkevîtin. Ew bi zimanê inglîzî ve bi "testimony" ve tete biderkevîtin-. Min bi başî ve date bidîtin, ku ez wê bi "Şopan" ve bidim biwengerandin; jiber ku ew bi vê têtgihîştinê ve hatîye binivîsandin. Ismet Şerîf Wanlî

Mêjûvan wan dikare bide bikaranîn, da ku ew ji bona rastîyê bête bigihaştin, divê ew ne nala kirdarekî bedbînî ji bona Mêjûvan bêtin bidîtin; lêbelê bi servajî vê jî ve divên ew destikên hanê bêtir nav têde bidin bidan, da ku ew ji bona nêzîkbûna wê rastîyê bêtir û bêtir bide bihewildan.

3. Mêjû ew bi zanistîyeke civakî ve tete bidîtin, ya ku ew bi tu renekî ve ji zanistîyên mirovanyê din nayête bicudakirin û ew bi wan ve tete bigirêdan. Ew divê ligel wan de bi renekî herdemî û biratî bide bihevkarîkirin.
4. Mêjû ew bi giştî -total- ve tete bidîtin; bi têgihîştina ku hemû pêgirêdayên bi rojgarîya Merov ve ew nikarin jê bêtin birînkirin. Hemû çûyîn ew bi danava mêjûwê ve têtin bidîtin. Hîç ji rûdanan nayên bidîtin, ku ew bi "Mêjûyî" ve têtin bidîtin û hinên din ji wan ew bi "Nemêjûyî" ve têtin bidîtin.
5. Hîç mêjûwek bê "Belge" -Document- bi têgihîştina giştî ve nayête bidîtin: belgeyên nivîsandî, belgeyên rengînî -figure-¹ yanjî belgeyên dengînî yanjî wêneyî -images, yên ku merov dikare wan bide bidîtin- yanjî ji her metiryalekî din.
6. Hîç mêjûwek bê "Jêhatbûneke Rexnegîrî" -Erudition- ango bê lêrîneke rexnegîrîyî pêşî ji bona şunwaran û belgeyan çî ji bal Mêjûvan de bi xwe ve yanjî ji bal Karnasan de nayête bidîtin. Bi her awayekî jî ve her Merovek nikare xwe bi Mêjûvan ve bide bidîtin. Ji bil mêldarîya serûştî de divê ji Mêjûvan re ferbûneke giştîyî bi carekê jî ve bête bidîtin.
7. Merov dikare "Şeweyê Mêjûyî" bi tevaya rêyên teknîkî "techniques" ve bide binasîn, yên ku ew ji bal "Jêhatbûna

---

¹"Rengînî" ji reng -figure- ew bi têgihîştina tiştên nenivîsandî ve tete biliberkevtin, yên ku Merov dikare wan mîna nîgaran, pûtan yanjî avanîyan, destikan ûhd. bide bidîtin. Ismet Şerîf Wanlî

301 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

Rexnegîrî" de ji bona destkarînkirina Mêjûvan têtin bixistin. Ev rêyên hanê dikarin bêtin bibaşkirin û biberzkerin.

8. Du pesnên cewherî ji bona Mêjûvan divên bêtin bidîtin: Yek divê di "Rastîya Remana" wî de û du di "Mêrxasîya Wêjeya" wî de bêtin bidîtin. Ciceron -Sisronê Romanî dayite bigotin: "Qanûna pêşîyî ku divê mêjûvan wê ji xwe re bide bigirtin: yek divê ku ew tu tiştî nede bigotin, ya ku ew dizane, ku ew ne bi rast ve tete biderkevtin; du divê ku ew wê mêrxasîyê di xwe de bide bidîtin; wê rastîyê bide bigotin, ya ku ew bi rastîya wê ve dide bibawerkerin".
9. Rastîya remanî divakirina remana rexnegîrî dide bikirin. Divê li ser Mêjûvan de ku ew bi agehdarîya metirsîyên dorhêla xwe ve bête biderkevtin, yên ku ew di pêşî de ji tevlihevbûna dem û zemanan -anachronisme- têtin biderkevtin. Herwehajî ji erkê wî tete bidîtin, "ku ew li ser wan bawermendîyên bereyî de di nava mejîyê -Préjugés -Vorurteil- wî de, yanjî yên ku ew berê di nava mejîyên Xwendevanên wî de dihatin bidîtin, neyête biçûyîn. Divê ku ew libexwedana evsanan -illusions- bide bikirin, yên ku ew ji bal Hemdemên wî bi wan ve têtin bibawerkerin", mîna ku -Michelet- Mişlêt dayite bigotin.
10. Rastîya remanî nade biderxistin, ku Mêjûvan divê bê guhpêdanî bête biderkevtin; "jiber ku mêjû bi xwe jî ve ew nala mêrxasîyeke remanî û rewanî tete biderkevtin, ya ku di nava wê de kesîtîya Mêjûvan tete biherikandin", mîna ku H. I. Marrou -Marrou dayite bigotin.
11. Di dawîya dawî jî de divê Mêjûvan bide bixebatkerin, da ku ew nala Wêjewanekî, Hunervanekî û Zanistvanekî di wê gavê de bi xwe jî ve bête biderkevtin. Heger na dê ew di gihandina armanca mêjûwê de neyête biserkevtin; jiber ku armanca mêjû di vegernadina jînê de ji bona tiştên mirî tete bidîtin. Evjî tevjî bi saya hesteyên ku ew di nava cerg û hinavên Mêjûvan de têtin bidadan û yên ku ew bi saya hozanîya veşartî ve li nik

Mêjûvan de têtin biderkevtin".

- "Mêjû çiyê?" evbi navnîşana derîyekî ve tête biderkevtin, yê ku ew ji bal H. I. Marrou hatiye binivîsandin û di nava vî derîyê hanê de têgihîştina zanistîya mêjûwê û pêşkevtina wêna dide bibîrxistin. Ez vî derîyê hanê jiber anînên wîna li ser danavê de nadim bikurtkirin. Bes û bi tenha ve dê ezê hin ji wan kanîyan bidim bianîn, ji yên ku ew ji bal Marrou de hatine bibîrxistin¹.
- A. Cordoliani -Kordoliyani- derîyekî kurt li ser têgihîştinên "Demên Kurt", "Demên Dirêj", têgihîştina Chronologi - Demênlipeyhevde-, Salnameyên Ayînîyê cuda mîna di Zerdeştîyê û Filetîyê de û li ser heyaman de dayite binivîsandin².

¹Vane hinek ji kanîyan tên, yên ku ew ji bal Marrou bi rengê giştî ve li ser zanistîya mêjûwê de hatine bibîrxistin:

- K. Keuck: "Historia, Geschichte des Wortes und seiner Bedeutung in der Antike und der romanischen Sprache" Münster 1934
- K. Brandi: "Geschichte der Geschichtswissenschaft" Bonn 1952
- H. Butterfield: "Man on his past: The study of the History of Historical Scholarship", Cambridge, 1955
- L. Febvre: "Combat pour e'histoire", Paris 1953. -Ew hatiye bibîrxistin-
- A. Momigliano: "Contributo alla storia degli studicialassici", Roma 1955.-Ew hatiye bibîrxistin-. Ismet şerîf Wanlî

²Ji kanîyên, ku Cordoliani ew dane bianîn, Merov dikare vanan bidin bibîrxistin:

- . E. Anclis: "The Calender of Everybody", New York, 1943.
- . G. Bilfinger: "Die mittelalterlichen Horen und die modernen Stunden", Stuttgart, 1892.
- . E. Cavaignac: "Chronologie de e'histoire mondial", Paris, 1935.
- . p. Couderc: "Le canlender", Paris, 1946.
- . Ph. W. Wilson: "The Romanu of the Calenar", New York, 1937. Ismet Şerîf Wanlî

303 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

- G. Beaujouen -Bociwan- derîyekî kurtkirî li ser "Demên Mêjûyî" û lidûçûn û lezbûna wan de, li ser -Cycles- -"Zîvirandinên Deman" de, li ser veguhertinên av û bayê de û li ser vepeqandinên li ser rûwê gewdeyê rojê de dayite binivîsandin¹.
- Ch. Higounet-Hêgonet derîyek li ser "Géohistoire" -mêjûwa ciyografî yanjî ciyografîya mêjuyî- de, kêra av û bayê li ser Merov de, li ser Merov û dorhêlê de û li ser neqşên ciyografî de dayite binivîsandin².
- Yves Renouar-Renoard derîyek li ser aghdarîkirinê û aghdarîyê -information- û veguhertina nûçeyan de di rêya berîdê de di Rojhilata kevna de û li paş de di Rojava de di rêya bi karanîna hesp de ji bal desthilatîya Dewletê de di pêşî de û di pişt re di rêya hevbeşiyên tudeyî de û herwehaji di dawî jî de li ser vejandinên nuh de ji bona veguhertina nûçeyan de û derkevîna rojnameyîyê dayite binivîsandin³.

---

¹Ji kanîyên, yên ku Beaujouen dane bianîn, evin:

. Ph. ariés: "Le temps et l'histoire" Monaco, 1954.

. C. E. p. Brooks: "Climate through the Ages: A study of Climatic Factors and thier Variations", London, 1950. Ismet Şerif Wanli

²Higounet ji bil nivista Broudel li ser derya sipî de, ya ku li ser de hatîye biaxivtin, ev kanîyên hanê jî dane bianîn:

. L. Febvre: "La Terre et liévolution humaine", Paris, 1922.

. A. Lognon: "Géoghrpie de la Gaula an VI "siele", Paris, 1878.

. L. Mirot: "Manuel de Géographie histoique de la France", Paris 1951.

. H. C. Darby -ligel hinên din-: "Historical Geography of England", Cambridge, 1951.

. Ch. Higounet: "La Méthode carto logiques on histire", in A study Xe Congrès international des sciènes historique..." Roma, 1955. Isemet Şerif Wanli

³Ji kanîyên, yên ku Renouard dane bianîn, evin:

- L. Baudin: "L'empire socialiste des Inka", Paris 1928.

- b. Delphine: "Histoire de la poste internationale en Belgique...",Bruxalles 1952.

- A. S. Khurshid: "News Letters in the Orient", Assen 1956.

- J. Sauvaget : "La poste anse chevause dans l'Empire des Mamelouks", Paris 1941.

- A. Shcaube: "Der Kurierdienst zwischen Italien und den Messen von Champagne", in Archiv für Post und Telegraph, b. XXIV, 1896. Ismet Şerif Wanli

- Jean Bottéro -Botiro derîyek di nivîsta "Ji bona lêgerandina mêjûyî" de di rêya zanistîya zimanên -Linguistique- kevnarî beramberkirî û pêrejî zanistîya şûnwarî -Archéologie- de ji sertaya "Heyamên mêjûyî de ligel destpêka nivîsandinê de ji berî pênc hezar sal de" dayite bitirxankirin. Ew bi kurtî ve li ser dozandinên şûnwaran de di Roma, Yunan, Misir, Rojhilata Navîn, beşên dinî Asya û Emerika de dayite biaxivtin. Herwehaji wî li ser nivîsandina "Ideographique" -Nîşankirinê-, -ya ku ew remanê bi nigarîyê dide biderxistin-, Mîxî û Hêroglêfî jî date biaxivtin. Wî date bibîrxistin, ku "berî mêjûwê ew bi beşekî ji mêjûwê ve tete bidîtin"; belam heyamên wê bi belgeyên nivîsandî ve têtin biperîşanîkirin. Merov nikare wêna bêyî dozandinên şopênkevnar bide bixwendekarîkirin¹.
- Raymond Bloch -Bilox li ser nuhbûna "Zanistîya Kevnarî" û rêyên wê de dide biaxivtin. Ev derîyê wîyî hanê derîyê pêşî ji beşê yekem "Zanistîyên Alîkarîyî Parêzkirî: Şopênkevnarî Rengînî -ango Nenivîsandî- dide bipêkanîn. Ew di wir de rêyên nuh, çawabûna kolandinan, mêjûwa tiştên dozandî -ango nîşankirina temenên wan- û çawabûna hilanîna wan û ew van jî bi renekî kurtkirî ve dide bijimartin².
- André Leroi- Gourhan -Gurhan ji me re di vê derîyê tê de li ser "Mêjûwa bê Belge" de dide biaxivtin. Ew rast û drust li ser Ethnologie et Préhistoire" -Etnologîya berîmêjûwê- de dide

¹Ji kanîyên, yên ku Bottéro dane bianîn, evin:

- E. Dobehofer: "Le déchiffrement des écritures", Paris 1959.

- J. G. Février: "Histoire de l'écriture", Paris. Merov dikare "Mêjûwa Nivîsandinê" jî bide biservekirin. Ismet Şerîf Wanlî

²Ji kanîyên, yên ku Bloch ew dane bianîn, evin:

- O. G. S. Crawford: "Archeology in the Field", London 1954.

- A. Laming: "La découverte du passé...", Paris 1952.

- L. Woolley. "Digging up the Past", London 1954. Ismet Şerîf Wanlî

biaxivtin. Ango ku lêkolandina wîna xwendekarîya komên Merovan û paşîştinên wan ji şopênkevnar ji berîmêjûwê de dide bigirtin. Belam Etnologîya nuh ji xwendekarîya tiştan ji xwendekarîya hiştinên Miletên kevnar ji destik û şêweyên çandinîyê nayêtin bicudakirin. zanistîya xwendekarîya Miletên kevnar di bingehîya xwe de piştî xwe bi derxistinên zanistîya şopênkevnar ve dide bigirêdan. Ew dide bigotin: "ku Etnologî çî mêjûyî be yanî berîmêjûwê be, ew wê nasînê dide biarmanckirin, bê ka çilo û çima Merov di civakê de tête bijîyandin? Çima Merovatî gewdeyên koman dide bipêkanîn, ku ew ethnîs -Miletan- didin bigewdekirin, yê ku ji wan re tirazûkirineke libatî di nava cih û demê de tête bidîtin". Merov dikare xwendekarîya van koman li ser berzîya teknîkî -vejandinên destikan-, aburî, civakî, ayînî, zimanî, -Anthropologie raciele- -regezîyî antropologî- û herwehaji di warên hunerên sipehîbûnê û veguhestinên remanî de bide bikirin: Di van hemû waran de dibe, ku Miletêk ji yê din bête bicudakirin¹.

- P.- M. Duval careke din ji bona ser lêkolandina zanistîya Archéologie antique -şopenkevnar, nasîna wîna û kara wîna "nala zanistîyeke alîkarî bingehî" ji bona mêjûwê hate bivegerand. Ew wê nala zanistîyekê ji bona xwendekarîya tiştên metiryalî dide binasîn, yê ku Merovên kevnar ew dabûn bidurustkirin û yê ku pêwendîya wanî xweser bi jîyana wan Merovan ve çî bi giringbûna xweyî hunerî ve -nala perestgehekî sipehî- yanî mîna tiştên sade dihate bigirêdan.

---

¹Ji kanîyên, yê ku Gourhan ew dane bianîn, evin:

- R. J. C. Atkinson: "Field Archaeology", London 1953.
  - R. Bastide: "Sociologie of Psychanalyse", Paris 1950.
  - E. Evans-Pritchard: "Social Anthropology", London 1951.
  - A. G. Haudricourt + Brunhes - Delamre: "L'homme et le charrue á Travers le monde", Paris 1955.
  - A. G. Haudricourt + L. Hedin: "L'homme et les plantes cultivées", Paris 1945.
  - A. Leroi - Gourhan + J. Poirier: "Ethnologie de l'union française" 2 vol., Paris 1952.
- Ismet Şerîf Wanlî

Lêbelê şînitîya kevirkirî ew bi zanistîya şopênkevnar ve nedihate bigirêdan; lêbelê ew bi giyologya ve dihate bigirêdan. Herwehaji hestiyên kevirkirîyê cenawer -yajî Merovan- ew bi zanistîya Paléontologie ve tête bigirêdan. Belam goristan, yên ku ew li jêr zemînê de têtin bidozandin, mayînen agir, herwehaji şûna piyên Merovan li ser herya zuhakirî de yanji nigarên li ser diwarên şikevtan de ji bona berî zanistîya şopênkevnar têtin bivegerandin.

Zanistîya şopênkevnar bi xwe jî ve ew bi pêwistî zanistiyên dinî ve nala giyologya ji bona naskirina qatên zemînê, giyografîya serûştî û mirovanî û zanistîya Topgraphie -topgrafi tête bikirin. Herwehaji pêrejî ew bi pêwistî mêjûwê, mêjûwa hunerî û zanistîya Philologie -zimanan- ve tête bikirin. Herwehaji xwendekarîya tiştên, yên ku ew ji bal kolandinên şopênkevnar de têtin biderkevtin, dibe, ku ew ji bona zanistiyên din mîna hunera avanîyan, Urbanisme -pilankirina bajaran-, hunera kolandin û Epigraphie -neqîşkirina- ser beran, Paléographie -zanistîya nivîsandina kevnar- û zanistîya Palyrologie bête bipêwistîkirin. Evaya tevlihevbûna berên zanistîya şopênkevnar ligel berên zanistî û hunerên pirî din de dide biderxistin. Hiç Zanistvanek bi tenha xwe ve nikare di van hemûyan de bête biliberkevtin; jibervêjî tête bipêwistîkirin, ku Karnas ji bona liberkevtina wan tiştan destdirêjîyê bidin bikirin, da ku ew ji wan encamên mêjûyî bidin biwergirtin.

Dozandinên zanistîya şopênkevnar ji avanîyan, pûtan, nigarên, Masaique -kaşîyan çekirina Céramique -qafikan û Orfèvrerie -xişir hemû li ser mêjûwê de didin biaxivtin û ew wê didin binîşandan.

Beşdarbûna zanistîya şopênkevnar ji bona ronahîkirina "mêjûwa pêşî" yanji mêjûwa destpêkê -Protohistoire- ev di reweştê de bi Protohistoire -destpêka mêjûwa heremekê ve tête binavkirin, ya ku em hinekî li ser de didin bizanîn, jiber ku hinek li ser wê de di belgeyên nivîsandî de di heremeke dirawse de têtin bidîtin. -Ji bona nimûne agehdariyên mêjûyî, yên ku ew di belgeyên nivîsandîyî Babilî û Aşuriyî kevnar de li ser Miletên Zagrosî Niha de hatine binivîsandin, dikarin ew bi Protohistoire ve beramber bi Kurdistanê ve bêtin binavkirin-. Herwehaji "mêjûwa pêşî" -ango Proto- ya welatê Gal

ango Firensa jî tête bidîtin, ya ku ew li ser wê de di belgeyên kevnarî nivîsandîyî Yunanî de di dema damezrandina bajarê Marsala - Mersîlya de ji bal Bazirganên Yunanîyî Derkevî ve di nêzîka 600 b. z. de hatine binivîsandin û di nava wan jî de hin ji agehdarîyan li ser Miletê Kelt de hatine binivîsandin. "Mêjûwa Pêşîyî" welatê Gal tête bidawîkirin, gava ku belgeyê pêşîyî nivîsandî di welatê Kelt de bi xwe ve hate bidozandin. -Ew nala neqşan li ser beran de hatin bidîtin, yê ku mêjûwa wan ji bona 200 salê b. z. tên bivegerandin-. Ango pêla Protohistoire -Mêjûwa Pêşîyî- welatê Gal ji 600 tanî 200 b. z. de dayite bidirêjkin.

Bi têgihîstineke giştî ve "Mêjûwa Pêşîyî" welatekî yanjî deverêkê bi çêkirina pêwistîyên hunerî ve yanjî ji bona bikaranîna rojî ve -ji qafikan yanjî ji lajwerdîyan dide bidestpêkirin. Ev çêkirinên hanê ji bona hebûna bajartîyeke metiryalî û veguhertinên bazirganî di nava wî welatî de didin binîşankirin. Wer bi vê têgihîstina hanê ve "Mêjûwa pêşîyî" welatê Gal bi destpêka heyamê hesînî ve ango di nêzîka 1000 salên b. z. de dide bidestpêkirin. Dozandina van pêwistîyên hanê ji bona hebûna bajarn, gundan, rê û banên bejayî û deryayî, çandinîyê, pîşe û veguhertinên bazirganîyê didin binîşandan. Veguhertinên bazirganîyê bi dozana tiştan ve didin bicîkirin, ku ew li welatekî din de hatine biçêkin¹.

Di nava lista bibliyogirafîyê de P.- M. Duval serçavîyên têr ji bona dozandinên şopênkevnarîyî herema Rojhilata navîn nehatîye bidan. Jiber giringbûna vê heremê di mêjûwa şehristanyê de li ser min de tête bihilgirtin, ku ez hin ji serçavîyên din ji bona wê lîstê bidin bipêvekirin².

---

¹Ji kanîyên, yê ku P.- M. Duval ew dane bianîn, evin:
- G. E. Dania: "A Hundred Years of Archeology", London 1950.
- G. Daux: "Les dapes de l'Archéologie", Paris 1942.
- S. J. De Laet: "L'Archéologie et ses probléms" Bruxelles 1954.
- K. Schfeld: "Orient, Hellas und Rom in der archäologischen Forschung seit 1939", Bern 1949.
- C. W. Ceraun: "L'Aventure de l'archéologie" Paris 1958. Ismet Şerîf Wanlî

²Ez ji bona biservekirina serçavîyên, yê ku ew ji bal Duval hatibûn bidan, van serçavîyên tên jî didim biservekirin, yê ku ew li ser dozandinên şopênkevnarî

rojhilata navînîyî kevnar de têtin bidîtin. Ew hemû guh bi şehrîstanîya herema Kurdistanê ve bi regekî xweser yanî nexweser ve ango "Préhistoire" -berîmêjûwê û "Protohistoire, Protogeschichte" -mêjûwapêşî- ji bona Kurdistan pêdidin:-Ew helbijartîne:-

- R. Braidwood + b. Howe: "Prohistoric investigations in Iraqi Kurdistan", Chicago 1960. -nivîsteke başe.
- G. Contenau: "Manuel d'archéologie orientale", Paris 1949. -ev li ser kolandin û Intropologiya rojhilatê de bi nivîsteke bingehî ve tete bidîtin.
- G. Contenau: "La civilisation d'Assur et de Babylonie", Paris 1951.
- J. Deshayes: "Les civilisation du Proche-Orient ancien", Paris 1969. -Danervan li ser Kurdistanê de dide axivtin. Ismet-.
- R. Ghirshman: "L'Iran des origines à l'islam", Paris 1951. -nivîsteke hêja ye. Danervan Serokê kolandinên Firensî bû. Ew li ser Kurd de dide axivtin.
- R. Ghirshman: "Pares: Proto-Iraniens, Medes, Achéménides", Paris 1963. -Ew li ser Kurdistanê de dide biaxivtin.
- R. Ghirshman: "Parthes et Sassanides", Paris 1962. -Danervan li ser Kurdistanê de dide biaxivtin.
- E. Herzfeld: "The Persian Empire: Studies in Geogra and Ethnology of the Ancient Near East", Wiesbaden 1968. -nivîsteke pir dewlemend li ser aghdarîyên giyografi û Miletên Iran û Kurdistanê de di heyamên kevnar de tete bidîtin. Lêbelê hin aghdarî di nava wê de bê rêk û pêkî û bê tu dîtînen giştî û encamkirina têtin bdîtin; ev jî ji ku nivîst li paş mirêna Danerê wêyî Elmanî de hatîye bibelavkirin; jibervêjî Xwendevan di nava dirêjbûna wan aghdarîyan de tete biwindakirin. Herwehaji hinek jî aghdarîyan jî hatine bikevinbûn û dîtî jî beramberî wan hatine biveguhertin.
- Cl. Huart + L. Delaporte: "L'Iran antique, Elam et Perse", Paris 1952. -nivîsteke hêja ye û tete Danervan Zaravê Lorî ji bona nava zimanê kurdî dide bixistin.
- b. Hrouda: "Der Alte Orient", München 1991. -nivîsteke mezinîyî wêneyî sipehî ye. Ew pir giranbuha û bazirganî ye. Nerxekî wêyî zanistîyî kê m tete bidîtin. Wergerandineke wê Firensî di bin vê navnîşanê de tete bidîtin: "L'Orient ancien", Paris 1992.
- J. L. Hout: "Iran I: des origines ause Sassanides", Genève - München 1965. -Ew nivîsteke ji zincîra Archaologie Mundi ye. wergerandineke wêyî Elmanîyî wêneyî tete bidîtin. Ew mêjûwa kolandinên şopenkevnariyî Iranî ye.
- V. G. Lukonin: "Iran II: des Séleucides ause Sassanides", Génév - München 1967.
- p. Levesque: "Les Premières civilisation", Paris 1987. -nivîst di du bergan de tete bidîtin. Di nava wê de lênerîneke giştî li ser şehrîstanîyên rojhilata kevnar de tete bidîtin. Xwendina wêna ne bi dilê min ve hate bidîtin.
- L. Oppenheim: "Ancient Mesopotamia", Chicago 1964. -Çapa wêyî Firensî der sala 1970 de li Paris de hatîye biderkevtin.

309 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

- Di derîyê tê de Jean Hubert bi raxistina dozandinên Archéologie médiévale -şopênkevnariyê sedsalên navînê ve di Rojhilat de û bi taybetî ve di Ewropa de derbarê hunera avanîkirina kenîştan û katidralan de pê tete birabûn. Ez li ser wê de ji vê bêtir nayêtim birawestandin¹.

-
- A. Paartot: "Assur", Paris 1969. -nivîsteke wêneyê ye û ew pir giranbuha ye. Di nava wê de serçavîyên Bibliyogarafî têtin bidîtin.
  - A. Parrot: "Assur", Paris 1960. -nivîsteke wêneyê ye û ew pir giranbuha ye. Di nava wê de serçavîyên Bibliyogarafî têtin bidîtin.
  - Boris Piotrovsky: "Ourartou", Genève - München 1970. -nivîsteke başe. Ew li ser kolandinên şopênkevnarî de di Padîşahiya Orarto -Kurdîstana jorîn- de tete bidîtin. Ew li ser wan kolandina de tete biraserkirin, yê ku li wêderê de di bin serokîtiya Danervan de di Yerîvan û Ermenîstana Sovyêti de hate bidîtin. Nivîst di zincîra Archaeologia Mundi de hatiye biderkevtin. Herwehaji çapekê wêyê Elmanî jî tete bidîtin. Danervan Rusî ye û ew zanistîya şopênkevnar di zanistgeha Leningrad de dide bifêrkirin. Ew Serpereştvanê Moseyuma Ermitage. Wî hin encamên mêjûyê şaş dane biderkirin, yê ku kolandinên wî bi xwe ve dijûna wan didin biderxistin.
  - Georges Roux: "Ancient Iraq", G. Allen Xunwin P., 1964. -nivîste başe û pir çapên wê têtin bidîtin. Çapek wêyê Ingilîzî û çapek wêyê Firensî jî ligel hin pêvekîrin nuh de tete bidîtin. Paris 1991. Danervan Firensî ye, mîna ku navê wî hatiye binivîsandin.
  - "The Ancient Cambridge History" -Ji bil biservekirina zincîra bi Kom ve, -Çapa sêyem di heftîyan de-

Derbarê nivîsandinên Somerî, Babilî û Aşuriyî kevnar de -ligel wergerandina wan de- ez van bi ser wan de didim bivekirin:

- L. W. King: "Annals of Assyria", -Bi zimanê ingilîzî ve di du bergan de. Bergê yekem London 1902.
- D. D. Luckenbill: "Ancient Records of Assyria and Babylonia", Chicago, vol.I 1926, vol. II 1927. -Bi zimanê Ingilîzî ve di du bergan de hatiye bibelavkirin.
- E. Sollberger + J.- R. Kupper: "Inscriptions royales sumérienes et Akkdiènes", Paris 1970. - Bi zimanê firensî di du bergan de hatiye bibelavkirin. Ismet Şerîf Wanlî

¹Ji xwe re li ser zanistîya pûlên kevnar de mîna serçavîyên giştî li van kanîyan de bidin bitemaşekirin:

- E..Babelon: "Traité des monnaies grecques et romaines", 2 vol., Paris 1901-1932
- J. Babelon: "La numismatique antique", Paris 1944.
- Burns: "Money and monatory policy in earlya times", London 1957.

- Di derîyê tê de Jean Babelon bi raxistina "zanistîya xwendekarîya pûlên kevnar" ango Numismatique ve pê têtê birabûn. Ez nizanim, magelo ji bona Numismatique -Pûlênkevnar navekî taybetî jê re di nava zimanên Rojhilat de têtê bidîtin? Ji wan re têtê bimerckirin, ku ew pûl bin, belam bikaranîna xwe nala destikekî ji bona veguhertina bazirganîyê dane biwindakirin. Divê ew "kutayîbin", -ango mîkutkirîbin" yanjî ew ji lajwerdekî "hatîbin biçêkirin". Ew "Nîşanan" bi ber xwe ve nadin bixistin, yê ku ew ji bona xemilandinê yanjî ji bona jêhatbûneke avrûyî têtin bidan. Gotina Numismate di koka xwe de ji Yunanî -Nomisma- û ji Romanî jî ji -Numisma- hatîye biderkevtin. Zanistvanê pê karnas jê re "Numismate" têtê bigotin. Ji van jî hinek ji wan di pûlên kevnarî Yunanî yanjî Romanî, yanjî, ji yê ku ew ji bona demnekê yanjî ji bona welatekî têtin bivegerandin, têtin bidîtin.

Merovên kevnar pûl nedidan binaskirin û wan veguhertina bazirganîyê di rêya "Troc" -Serbiser- didan bikirin¹. Ango wan malên xwe bi malekî Merovekî din ve -ji bona nimûne Cenewar beramber bi Dan ve- didan biveguhertin. Li paş de wî firaxên malêyî lajwerdî -mîna beroşê yanjî zerikê- ji bona pêwistîyên xwe dane biveguhertin. Bi derbasbûna pêleke din ve bikaranîn perçeyên lajwerdîyên biçûk date bidestpêkirin, ji yê ku hêjabûna wan li ser giranbûn û rengê lajwerdîya wan de -mîna zêr, zîv, mis, tunc yanjî hesin- dihate

---

- W. Giesecke: "Antikes Geldwesen", Leipzig 1938.

- b. Laum: "Heiliges Geld", Tübingen 1924.

- L. Lengyel: "L'Art gaulois dans les médailles" Paris 1954.

- A. Dopsch: "Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte", Wien 1930.

- C. H. V. Sutherland: "Art in Coinage", London 1955. Ismet Şerîf Wanlî

¹Mêjûwa aburî ji me re di vî warî hanê de tiştekî din dide bigotin. Da ku tu şaşî di vî warî de neyêtin bidîtin, divê ku em bêjin, bê çî em di bin pûlan de têtin biliberkevtin. Gava ku me pûl nala destikên guhertin û veguhertinê dane binasîn, wê çaxê peydabûna pûlan ji me re têtê bihêsanîkirin û ew li seranserî dunyayê û di hemû mêjûwê de li nik hemû Miletên serûştî jî de ji bona nimûne ji şeytanoka tanî zêr û zîv jî têtin bidîtin. Cuma

birawestandin, mîna ku ev li Babilistanê de hate bidîtin¹. Tête bibawerkirin, ku diyarbûna pûlên kutayê yanî çêkirî di Asya Biçûk de di destpêka sedsalên heftê b. z. de dayite bidestpêkirin. Ew di koka xwe de ji bona dana mahîyên Serbazan hatine bipeydakirin. Bi nav û bang ve tête bidîtin, ku "Cresus" -Kirêsus- Padîşahê Lydia -Lidya- di Asya Biçûk de, yê ku ew ji bal Padîşahê Mêdî "Cyaxare" -Kîxosro, mina ku Hêrodot wî dide binavkirin, hatiye bişerkirin, pir bi xiznên xweyî pûlên zêrî ve bi nav û bang bû. Di nava xaniyêv kevnaryê de perçeyên pûlan têtin bidîtin, ji yên ku ew di pêla Dayosê Mezin Şahê Iranê de hatine bikutan. Li ser wan pûlan de neqîş têtin bixuyanîkirin, ku wê bawerîya pêşîn didin biderxistin. Bikaranîna pûlan kombûna sermiyan dane biserhevdukirin. Li paş de bank hatin biderkevtin².

Durustkirina Pulan di Yunana kevnar de di Perestgehan de dihate bikirin. Li paş de durustkirina wan bes û bi tenha ve di nava destê Padîşahan û Dewletê de dihate bidîtin. Di koka xwe de hêjabûna wanî kirîne li ser giranbûn û rengê lajwerdîya wan de dihate birawestandin. Wer bi hilandina wan ve tu zîyan nedihate bipeydakirin. Bi derbasbûna xurtbûna desthilatîya Dewletê ve û bi pîrbûna ewletî û rêk û pêkitîyê ve dikarîbû hêjabûna kirîna pûlan ji buhabûna lajwerdîya wan bêtir bête bidîtin. Hêjabûna kirîna wan li gora pêwistîya Dewletê ji bona mal dihate bihilatin û bidahatin. Di

---

¹Ji xwe re li ser mêjûwa pûl û peran de li van nivîstên tên bi zimanê Elmanî ve bidin bîtemaşekirin:

1. H. Klengel : "Hammurapi von Babylon und seine Zeit", VEB Deutsche Verlag der Wissenschaften. Berlin 1980.
2. Heinz Joswig: "Das Geld", Urania-Verlag, Leipzig. Jena. Berlin. 1968.
3. Klaus Müller: "Wo das Geld die Welt regiert", Verlag die Wirtschaft Berlin 1985.
Cuma

²Di mêjûwa aburî de Bank wer ne hatine biderkevtin, mîna ku Ismet wan dide bixuyanîkirin. Ew rast û durust di pêla Babilistanê ji de dihatin bipeydakin û dur yanî nêzik bi karê xweyî niha ve dihatin birabûn. Di pêla dema vejandinê de ew li Italya de bes û bi tenha ve ji bona hêsanîkirina bazirganîyê di dane peran de hatine bipêkhatin.
Cuma

pêlên nuh de hate bikirin, ku Merov dikarîbû pûlên lajwerdî bi pûlên pelî ve bidin biveguhertin¹. Ji bona van pelan tu hêjabûneke metiryalî nedihate bidîtin. Bes û bi tenha ve hêjabûna wanî kirinê li ser girawkirina Dewletê de û bawermendîya Merovan bi wan ve dihate bidîtin. Tête bizanîn, ku Dewlet ji bona her Merovekî dide bigirawkirin, ji yê ku ew xwedanê pelên pûlî, heger jî ku ew biyanî jî bin, veguhertina wan bi lajwerdîyekî xwedan hêjabûneke bi serê xwe ve dide bikirin. Di vê serdema meyî niha de Merov dikare pelên pûlî bi "Perên Hejmarî" ve bidin biveguhertin. Ango veguhertina jimarên hilanînan di nenkan de bidin biveguhertin

Ji nîşanên pûlên lajwerdî têtin bidîtin, ku ew bi hêsanî ve nayêtin biwindakirin, -ji wan jî zêr jî tête bihiştin- û Merov dikare wan di nava şopênkevnar de bide bidîtin. Dozandina wan ji bona hebûna civakeke bi rêk û pêk ve, desthilatîyekê û veguhertinên bazirganî dide biderxistin. Dibe, ku xwendekarîya wan jî ji bona agehdarîyên mêjûyî nenas bide biajotin. Ev jî bi saya nivîsandina nav û mêjuwan ve û neqşên li ser wan de têtin bidîtin.

Bi vê têgihiştina hanê ve "Numismate" -Pûlênkevnar- ew nala zanistîyêke baştirkirî yanjî alîkar ji bona mêjûwê tête bidîtin. Ew bi serê xwe ve tête bidîtin û pêwendiyêke wî ligel hunerên sipehîbûnê de -bi neqşên li ser pûlan de ji nigarîya Merovan, Kaxan, Çekan yanjî nîşanan- û ligel mêjûya ayînan û bawermendîyan tête bidîtin. Karnasan komek ji nivîstên wênekirî ji rengên cudayî pûlên kevnar dane bibelavkirin.

- Yves Hetman -Hêtman- derîyek li ser zanistîya "Sigillographie" - Tomarkirina Morênkevnar- de date binivîsandin. Bikaranîna moran ji bona heyamên dûrîyî kevnar tête bivegerandin. Kolandinên şopênkevnar di nava dola Nîl, Mizopotamya û Êlam de mor datin bidozandin, yê ku ew berî sê hezar sal berî zayînê hatine bipeydakirin. Herwehajî li paş de mor li Ewropa jî de hatin bikaranîn. Ew di koka xwe de bi renekî guroverîyî dirêjîyî biçûk ji kevir dihate bidurustkirin û di nava wê de koneke mîlî dihate bidîtin. Li ser morê

¹Evaya cara pêşîn li ser çerm de û li paş de li ser pelan de di çîna kevnar de hatîye bidîtin. Cuma

de tiştên pêwîst ji neqîş û nîgaran dihatin bikolandin. Li paş de lajwerd ji bona vê mebestê bi rengê perçeyên pankirîyî gurover yanjî çarîndirêj ve hate bikaranîn. Morên şepîyî jî têtin bidîtin.

Bikaranîna morê -ligel navnivîsandina xwe- de dawîya nameyekê -payîna wêna, morkirina wêna-, yanjî bicînanîna xwedîbûna wênayî kesitî, yanjî ji bona parastina veşartina belgeyekî, yanjî ji bona wî belgî pêdana rengêkî mîrî yanjî nala namepêdanek li ser rastîya wî belgî de dide biarmanckirin. Di belgeyên giring de dibe ku mor li ser mûma sor -yanjî kesk- de bête bilêxistin, mîna ku ev di peymanan de tete bikirin.

Mîna ku di pûlên lajwerdî de xwendekarîya morên kevnar jî kanîyeke ji kanîyên mêjûyê û mêjûwa huner dide bipêkanîn. Ev jî li gora malên moran, şeweyê çêkirina wan û neqşên kolandî li ser wan de tete bidîtin. Ji van moran jî morên berîd û di dawî jî de pûlên berîd têtin bidîtin, ji yên ku bikaranîna wan bes û bi tenha ve di nivî sedsalê nozdehan de li Ingilistanê de di pêşî de hatine bikirin¹.

- Gerjî ku avanî, pûl, mor, tiştên çêkirî bi rengêkî giştî ve, herwehaji pêrejî gewdeyên hestî, mayînên xuwarinê û nîgar, yên ku ew dikarin di rêya kolandinên şopênkevnan de yanjî di şikevtan de bêtin bidozandin, ji kanîyan bêtin bidîtin, ji yên ku di rêya xwendekarîya wan de nasîna mêjê tete bidîtin; belam maka bîngehîyî mêjûwê ew her û her di nivîsandina nivîsandî de tete bidîtin, ya ku diyarbûna wêna destpêka heyamên mêjûyî dide bipêkanîn. Destpêka nivîsandinê ji heremekê ji bona ya din tete bicudakirin. Kevintirîn nivîsandin ew ji

---

¹Evanan hinek ji kanîyên Bibliyografîyên zanistîya xwendekarîya morên kevnar di Ewropa û Firensa de têtin bidîtin:

- R. Gandilhon: "Bibliographie de la sigillographie Française", Paris 1951-54.
- Louis D. d'Arcq: "Collection des sceaux", Paris 1863-68. -têde pesnê 11840 moran tete dîtin.
- Cl. Lapaïr: "Corpus sigillorum Helvetiae", in "Archives héraldiques Suisses", No. 4, 1959.
- Sir. H. Jenkinson: "A Guide to Seals in the public Record Office", London 1954. Ismet Şerîf Wanlî

bona çar hezar sal berî zayînê tête bivegerandin.

Nivîsandin şeweyeke rê pê dide bidan, ku remana Merov yanjî gotina wî -zimanê wî- di rêya tîpan, yanjî nîşanan de bête biderkevtin, ya ku ew li ser tiştan de tête bitomarkirin, yê ku Merov dikare wan bide bixwendin. Xwendekarîya nivîsandinên nivîsandî ew bi xwe ve zanistîya philologie ango zanistîya zimanan tête biderkevtin. Merov hesta bînê ango çav ji bona xwendina nivîsandinên nivîsandî li ser tiştan de dide bikaranîn, yê ku wî ew ji bona vê mebestê nala beran, çerman, pelên hin ji şinîyan, qermîtan, hestîyan, pertelan û pelan dane bikaranîn. Belam teknîka taze rêyên din ji bona tomarkirina nivîsa "nivîsandî" yanjî hêjî rastir ji bona gotinê bêyî nivîsandinan qawin -disques, records-, -yên ku ew ji regekî mûmê têtin bidurustkirin-, yanjî şirîtên megnatîsî -disquetti- dane bipeydakirin. Ev nivîsandinên hanê bi çavan ve nayêtin bixwendin; lêbelê ew bi guhan ve têtin bihîstin. Ev nivîsandinên hanê, yê ku ew dikarin bi van şeweyan ve bêtin bihîstin, tevlivêjî de ji wan re "bi nivîsandinên nivîsandî" têtin bigotin.

- Gelek "zanistîyên alîkar" -Auxiliaire, Hilfsmittel- ji bona zanistîya mêjûwê ji bona xwendekarîya nivîsandinên nivîsandî li gora wan rêyan de têtin bidîtin, ji yê ko Merovan ew ji bona tomarkirina nivîsandinê dane bikaranîn. Ji van jî zanistîya Epigraphie -Êpigrafi-Nîşanî- jî tête bidîtin, yê ku ew "bi nivîsandên nivîsandî ve li ser kêlên bîrxistinê de" têtin bipêwendîkirin, yê ku ew di reweştê de ji keviran yanjî ji neqşên li ser zinaran de têtin biçêkirin, da ku ew bînvanîyê li ser şopên çûyî de ji bona nîşên tên bidin bihiştin.

Padîşahên Rojhilata kevnar karên xwe û pêrabûnên xweyî supahî, ramiyarî, qanûnî, avanî, civakî û aburî bi kolandina nivîndandinan ve di wan derbaran de li ser zinarên bilnd de yanjî li ser dirêjên ji keviran bi rengên sitûnan ve didan bimayînîkirin, yê ku ew li nêzîka rê û banan de dihatin bidanîn, da ku kerwanên pêlên tên wan ji xwe re bidin bidîtin; mîna ku Feronîyên Misrî, Padîşahên Mêzopotamya, Padîşahên Wanê -Orarto-Wan bi taybetî ve li ser dîwar û bendên keleşan de- dane bikirin. Herwehajî Daryos li ser zinarê Bihistun -yanjî rastir Bistuon -Bistun- de li nêzîka Kermansah de li Kurdistanê Îranê de date bikirin. Hinekan jî ev nivîsandinên hanêyî

Epigrahie -Nîşanî li ser devên derîyên perestgehan, avanîyan û serayên Dewletê de dane bihiştin. Herwehaji hinekan ew li ser bingehên pûtên kevirî de dane bihiştin; mîna ku ev reweştan hanê li Yunan, Roma kevnar de û di nava welatê Imperatorîya Romanî de li dora derya Sipî de dihate bidîtin. Hin ji wan jî li ser kêl yanjî diyariyên goristanan de dihatin binivîsandin, da ku ew jîna Merovî mirî bidin binîşandan û nav, temê wî û hincaran jî karê wî bidin bibîrxistin.

Em di nivista "mêjûwê û şeweyê wê" de, ya ku em wê dixwazin bidin biraxistin, derîyekî bi xama Louis Robert ve li ser Epigrafiya Yunanî de di Imperatorîya Romanî de didin bidîtin; jiber ku bikaranîna wêna bi firehbûn ve dihate bidîtin. Di nava vê nivîstê de agehdariyên zingîni li ser mêjûwa ramyarî, supahî, qanûnan, ayîn û berwemendîyan, civakî û abûri de têtin bipeydakirin; -herwehaji buhayên kişt û kalan û kiryên Kargeran jî di nava wê de têtin bidîtin-. Ev tevdeji di nava wê nivîstê de bi renekî taybetî ve li ser mêjûwa cihî de tete bidîtin. Mêjûvanên Yonanîyî kevnar di nava nivîstên xwe de li ser mêjûwa Atina û Asparta didan bigirêdan û wan bi reweştî ve bajarên din di ser guhên xwe re didan biavêtin, yê ku her yek ji wan nala Dewleteke biçûk dihatin bidîtin û jimara van Dewletên hanê bi dehan ve dihatin bidîtin.

Divê ji bona nasîna mêjûwa van bajaran bête bivegerandin; jiber ku wan şopênkevnariyî Epigrafi li dûxwe de dane bihiştin. Ji kara van şopênkevnariyî nivîsandîyî neqîşkirî li ser kevir de tete bidîtin, yê ku ew me xweser bê destikî li wan de dide biagehdarîkirin, ji yê ku wan ew dane bipeydakirin; -mîna ku ev di nava wan destnivîsandinan de tete bidîtin, yê ku divên Merov wan ji nûve heyamekî li dû heyamekî din de bide binivîsandin; da ku ew neyêtin biwindakirin. Jibervêji di nivîsana jibergirtina wan şaşbûn têtin bipeydakirin-. Ew destnivîsên hanê jî nayêtin bixerakirin, heger ku ew li ber ba û baran de neyêtin bidîtin; lêbelê ew têtin bihiştin, heger ku ew li jêr zemîne de bêtin biveşartin. Belam Epigrafi nivîsandinên nivîsandî li ser çerm yanjî pelan de di serguhên xwe re nade biavêtin, yê ku ew di nava dam û destgehên serdariyê de yanjî di nava nivîstxanên giştî û xaniyên Archive -Arçiv- de têtin bidîtin; jiber ku yê di nava wan de ji qanûnan yanjî peymanên navdewletî têtin bidîtin, ew bes û bi tenha ve kurtîyek bi serê xwe ve yanjî nala

wergirtinan didin biderxistin¹.

- Ji "Zanistîyên Alîkar" ji bona nasîna mêjûwê zanistîya "Papyrologie" -Papirologi- tête bidîtin, ango xwendekarîya nivîsandinên nivîsandî li ser "Pelên" Papyrus -Papiros- de tête bidîtin. Papyrus ji rengekî qeselê ye, yê ku ew li ser kenarên çemê nîl de li Misrê de têtin bişînkirin. - Qaşilên wan qeselan didin biwergirtin û wan bi hev ve didin bivekirin. Bi vî rengî ve rûpelekî tenik nala pelekî tête bipêkhatin. Ew bi giranbûna xwe ve sivik û nerm tête biderkevtin. Merov dikare wî li hevdû de bide bipêçandin û wî bide bihilanîn. Ew xurte û ew ne nala pelan tête bijihevkevtin-.

Mêjûvanên Ewropî bi nivîsandinên Papirologi ve wan nivîsandinan didin bimebestkirin, yên ku ew bi zimanê Yunanîyî kevnar ve li ser pelên papiros de li Misrê de yaxud li Cîhana Yunanî de ji pêla Iskenderê Makdonî de li Misrê de der sala 331 b. z. de tanî vekirina musulmantîyê de der sala 641 zayînê de hatine binivîsandin. - Ev pêla hanê bi pêleke dujwar ve tête biderkevtin; jiber ku di berî wê de nivîsandina Misrîyî Hêroglifîyî kevnar hatibû biwindakirin û Misir di nava vê pêlê de bi çînîyên xweyî civakîyî bilind ve nala welatekî Yunanî bi zimanê xwe ve dihate biderkevtin û ew herwehaji ji giringtirîn navînîyên zanyarîyî Yunanî -di bin serdarîkirina Betalis de û di pişt re ji Romanîyan- de dihate bidîtin-.

André Bataille derîyek ji bona wê di nivîstê de di rêya nivîsandinên Epigrafi de date bitirxankirin. Nivîsanînen Epigrafi di rewestê de rengekî wanî Mîrî tête biderkevtin. Nivîsandinên Papirologi bi jîyana rojîyî Merovan ve bi pîrbûn ve di diyarîyên wêyî cudan de têtin bigirêdan.

Herwehaji nivîstên Feylesuf, Nivîskar û Mêjûvanên Yunanîyî kevnar ji li ser Papiros de hatine bitomarkirin. Herwehaji Papirologiya

---

¹Li ser Epigrafiya ewropîyî kevnar de ji xwe re li van de bidin bitemaşekirin:
 - G. Kloffebach: "Geschichte Epigraphik", Göttingen 1957.
 - K. Cagnat: "Cours d'épigraphie latine", Paris 1914.
 - M. N. Todd: "A Selection of Greek historical inscriptions", 2 Vol, Oxford 1933, 1948. Ismet Şerif Wanlî.

Romanî jî tête bidîtin¹. Wisajî Papiroso ji bona nivîsandinê di zimanê rojhilatî jî de hatîye bikarhatin.

- "Paléographie" yaxud "Palaeographie" -Palêyografi- ew "bi zanistîya rêyên nivîsandinên kevna ve" tête bidîtin, ango ew bi xwendekarîya veguhertinê rengê tîpan yanî tiştan ve, yê ku li ser wan de tête binivîsandin, tête biderkevtin. Niha pê "zanistîya xwendekarîya nivîsandinê kevna" bi regekî giştî ve tête bimebestkin.

Ev navê hanê ji bona Bernard Monfauconê Firensî tête bivegerandin, yê ku wî der sala 1702 de nivîstek li ser "Paléographie - Palêyografiya- Yunanî" date bibelavkirin. Ew bi berekî fireh ve tête bidîtin. Herwehajî derbarê zimanê rojhilatîyî cudan jî de Paléographie -Palêyografi tête bidîtin. Ji bona nimûne werjî rêya nivîsandina zimanê Erebi û xêza wîna û herwehajî nala vê jî zimanê Ermenî û Suryanî bi derbasbûna zeman ve hatin biveguhertin.

Bi vê têgihiştina hanê jî ve "papyrologie" -Papirologi- ew ji berekî Paléographie- Palêyografi- tête bidîtin. Jê nivîsandina destî û ne nivîsandina mîkanîkî -nala çapê- ango xwendekarîya destnivîsan û çawabûna nivîsandina wan, hunerê xêzê, çawbûna xwendina wan û çawabûna hîlanîna wan tête bimebestkin.

- Alfonse Dain -Dan- derîyek ji bona "Paléographie -Palêyografiya Yunanî" date bitiraxnêkin². Jean Mallon derîyek ji bona "Paléographie

---

¹Ji xwe re li ser Papirologi de ji bona nimûne li van kanîyên têtin de bidin bimeyekirin.

- W. Schubert: "Einführung in die Papyruskunde", Berlin 1918.

- A. Calderini: "Papyri", Milano 1944.

- H. Hombert: "L'État des études de papyrologie...", Paris 1947-48. Ismet Şerîf Wanlî

²Ji xwe re li ser Paléographie -Palêyografiya Yunanî de li van kanîyan de bidin bimeyekirin:

- V. Gardthausen: "Geschichte Palaeographie", b. 1+ b. 2, Leipzig 1911-13.

- R. Deveresse: "Introduction à l'étude des manuscrits grecs", Paris 1959.

- C. H. Roberts: "Greek literary Hands" Oxford 1955. Ismet Şerîf Wanlî.

-Palêyografiya Romanî" date bitirxankirin¹. Charles Perrat jî derîyek ji bona "Paléographie -Palêyografiya sedsalên navînî" di ewropa de date bitirxankirin².

Ez li ser wan de nayêtim birawestandin; jiber ku kara wan ji bona Lêkolandvanê rojhilatî û serûştîya wênayî hunerî kêm tête biderkevtin. Ezê dê bidana hin kanîyan li ser wê de bidim bitêrkirin.

- Herwehaji zanistîyek ji bona xwendekarîya "Ryptographie" - Nivîsandinên Veşartî- tête bidîtin. Kevnaran carcaran rêyên di nivîsandinê de didatin bikaranîn, ku ji bil Nivîsvanê namê û Merovê name ji bona wîna pêve nikarîbûn bidana bixwendin; jiber ku ew li gora "Chiffre" -Kilîtê- hatibû binivîsandin. Ango ew li gora rêzaneke veşartî de hatibû bitomarkirin, ya ku ew li ser wê de hatibûn bilîhevhatin. Rêya nivîsandina wêna bi guhertina tîpekê ve -yanjî pir tîpên li dûhevdu de- bi tîpeke din ve yanjî bi jimarekê ve dihate bikirin. -Ji bona nimûne A bi tîpa D ve yanjî bi jimara 13 ve tête biveguhertin-. Evaya bi rêya "Substitution" -Veguhertinê- ve tête binavkirin. Herwehaji ji bona namerêkirinê rêya "Transposition" -Veguhertinê- tête bidîtin. Ango hiştina tîpê mîna ku heye, belam cihê wê di pevîkê de yanjî di xêzê de tête biveguhertin.

Ev rêyên hanê ji bona namerêkirinê di navbera paytextan û deveran de yanjî ew di navbera Padîşahan û Wênerên wan de di

¹Ji xwe re li ser Paléographie -Palêyografiya Romanî de li van kanîyan de bidin bimeyze kirin:

- J. Gordon: "Contribution to the Papygraphy of Latin inscriptions", Univ. of California, Berkeley 1957.
- J. Mallon: "Paléographie Romaine", Madrid 1952.
- J. O. Tjäder: "Die Forschungen Jean Mallons zur römischen Paläographie", in Mitteil. d. Inst. für Oetersuch. Geschichtf., Graz-Köln 1953. Ismet Şerif Wanlî

²Ji xwe re li ser Paléographie -Palêyografiya sedsalên navînî de li ewropa de li van kanîyan de bidin bimeyze kirin:

- F. Ehrle + p. lieber: "Specimina codicum Latinorum Vaticanorum" Berlin 1927.
- M. Prou: "Recueil de fac - similés d éiritures", Paris 1904.
- G. Mentz: "Handschriften der Reformationzeit", Bonn 1912. Ismet Şerif Wanlî.

heyamên kevnar û navînî de dihatin bikaranîn. J, Richard derîyek li ser vê danava hanê de date binivîsandin. Ez li ser wî de nayêtim birawestandin¹.

- Ji heyamên kevnar de dam û destgehên padîşahî û serpereştîya li Ewropa de dest bi hilanîna "Documents" belgeyên mîrîyî nivîsandi ve û civandina wan di "Archives" de -ji qanûn û yasayên girêdayî bi jîna aburî û civakî ve- dane kirin; mîna ku berî wan kenîştê ew didan bikin.

Herwehaji Merov û Nefrên dam û destgehên "Notaires" Nivîskarên Dadwerîyê jî bi vî karê hanê ve hatin birabûn, da ku ew jî nîşana mîrîyê bi peyman, belge xwedîyên xwe ve bidin bidan. Ev rewešta hanê ji sedsalê navînî tanî noke -ji bil hin rêyên vehilanîna belgeyan pêve- date bidirêjkin. Ev belgeyên hanê, yê ku ew bi zimanê Firensî ve "Diplômes" yanî "Chartes" têtin binavkirin, kanîyeke bingehî ji bona nasîna mêjê ji rexê mafeyî, aburî û civakî didin bipêkanîn. Rêya civandina wan ji bal Mêjûvan, xwendekarîya wan, rexnelêgirtina wan û jihevderkirina derew rastîyan jê ev zanistîyeke alîkar ji bona "Mêjûwê" dide bipêkanîn, yê ku jê re zanistîya "Diplomatique" tete bigotin, mîna ku me ew date bidîtin. Dibe, ku navê wî bi zimanê Firensî ve ligel Diplomasîya pêwendîyên navdewletî de şaşbûnekê bide bidurustkirin. Ew herdu bi du berên cudan ve têtin dîtin. Navê wê bi zimanê Elmanî ve "Urkundenlehre" - Fêrkirina belgeyên kevnar- tete biderkevtin. Ev navê hanê bi regekî hûrtir ve navroka wê zanistîyê dide biderxistin.

Keşê Holendî Papenbroeck der sala 1675 de yê pîşî bû, yê ku wî belgeyên Padîşahên Firengîyî pêşîn di Firensa de dane bicivandin. Belam Keşê Firensî Jean Mabillon, -yê ku navê wî hatîye bibuhurandin-, bingehên zanistîya Diplomatique û rêzanên wê der sala

---

¹Ji kanîyên li ser "nivîsandina veşartî" de ji xwe re li vanan de bidin bimeyze kirin:
- R. Cellier: "La Crypto" Paris 1681.
- A. Meister: "Die Anfänge der moderne diplomatische Geheimschriften" Paderborn 1906. Ismet Şerif Wanlî

1681 de datin bidanîn. Di vê nivîsta hanê de, ya ku em niha li ser de didin bixivtin, derîyek li ser zanistîya Diplomatique de bi xama G. Tessin ve têde têtê bidîtin¹.

- Li paş wî de Paul Lebel derîyek li ser zanistîya Onomastique de date binivîsandin, ya ku ew bi zanistîya xwendekarîya navên taybetî ve -ango negîştî mîna nivîstê, çem û yanjî xame- têtê biderkevtin. Jê re gelek ber têtin bidîtin û ji wan jî zanistîya xwendekarîya "Toponymic" -navên giyografî-, zanistîya xwendekarîya "Hydronymic" -navên çeman û zanistîya xwendekarîya "Antroponymic" -navên Nasan û Merovan -ji bona kesekî yanjî malekê- têtin bidîtin. Ev hemû bi zanistîyên "Alîkar" ve ji bona nasîna mêjûwê û navên wê têtin bidîtin. Ev zanistîyên hanê jî ji rehên Yunanî têtin biderkevtin.

Yê pêşî ku li ser vê danava hanê de hatîye binivîsandin, ew di nivîstekê de der sedsalên pêncemînî zayinê de li navên giyografî de di welatê Galîyî kevnar de di bin navnîşana "De Nominibus Gallici" de bi zimanê Latînî ve hatîye binivîsandin. Lêbelê Onomastique bes û bi tenha ve der dawîya sedsalê nozdehan de rast û durust bi zanistîyekê ve hatîye bikirin; piştî ku bingehên pêşkevtina "Linguistique historique" -zimananî mêjûyî hatine bidanîn.

Belê peyivandina navan bi heyaman ve têtê biveguhertin û herwehaji rengê nivîsandina wan jî têtê biveguhertin. Ev veguhertinên hanê jî ji heremekê û ji bona heremeke din têtin bicudakirin. Werjî bi vî rengê hanê ve zimanek ji bona zaravan bi derbasbûna zeman ve têtê bibeşkirin. Pêşvekevtin di peyva nav û gotinan de li gora rîzanên dengînî de têtê bikirin û ew dikare ji bona her heremekê bête bixwendekarînkirin. Rîzimanên veguhertinên dengînî ji zimanekî ji bona yê din, na hêjbêtir carcaran jî ji zaraveyekî ji bona zaraveyekî

¹Ji xwe re li ser Zanistîya Diplomatique -diplomatik- de li van kanîyabn de bidin bitemaşekirin:

- Dom J. Mabillon: "De re diplomatica libri VI...", Paris 1681.
- H. Bresslau: "Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien", Leipzig 1889, Berlin 1958 -çapek nuh.
- L. Perrichet: "La Grande chancellerie de France des Origines à 1328", Paris 1912. Işmet Şerîf Wanlî.

din têtin bivecudakirin.

Wisa navê Galîyî Seltîyî kevnar Mediolanum ji bona cihên cudan dihate bidan. Ew bi derbasbûna rojgarîyê re ji bona rengên cudan li gora hereman de hate bipêşvekevtin: Ew li Firensa de bi Meylan, Meillan, Miolan, Malain û Moêslains ve û li Italya de bi Milano ve hate bikirin.

Ev vepêşkevtinên hanê carcarn jî ji bona mînahevbûna peyvêyî ji ber xwe di navbera du navan de dide bikirin, ku ew ne bi neçarî ve ji yek kokê têtin biderkevtin. Halo navê Vienne -Viyenna- ew peyv û rengê Firensî ye, yê ku ew ji bona bajarê Wien tête bidîtin, ya ku ew bi paytexata Nemsî ve tête biderkevtin. Wetovjî navê bajarê Vienne tête bidîtin, yê ku ew bi bajarekî Firensî ve tête bidîtin; belam ew û Vienne -Viyenna- ji bona yek kokê nayêtin bivegerandin; tevî ku ew herdu jî bi yek peyv û nivîsandin jî ve mînahev têtin biderkevtin.

Serdarîya Firensî ji sala 1870 bi belavbûna bergan ve ji "Ferhenga Firensîyî Topografî"¹ melbend bi melbend ve dide bikirin. Di nava van ferhengan de navên bajaran, gundan, çeman, cihên giyografî û veguhertinên wanî peyvînî û kokên wan ji kevintirîn demên karînî tanî rengên wanî taze jî têtin bidîtin. Ev tevdeji li ser bingehê belegeyan û arşîvên mêjûyîyî nivîsandî de ji yê Padîşahîyê, yanjî ji yê Tude, yanjî ji "Cadastre" -tomarên xwedîtiya erdan-, yanjî ji kanîyên Yunanî û Romanî, ji yê ku di nava wan de li wan de hatibûn binivîsandin û yanjî ji lidûmayînen pêla Seltî têtin bikirin. Weha navê bajarê Lyon -Liyon-î niha di rojgarîya Seltî -Galî- de bi Lugudunum ve dihate binavkirin. Ev navê hanê ji Dunum ango "Keleh" yanjî "bajarê bendkirîyî xurt" di zimanê Seltî de û ji Lugus, yê ku ew navê Xwedanê Seltî bû û herwehaji ew di Irlenda jî de bi nav û bang bû; -jiber ku Irlenda jî di koka xwe de, mîna ku diyare, bi Seltî ve tête bidîtin, tête bisuwarkirin. Navê Lyon -Liyonî kokî bi "bajarê

---

¹Ev bi zimanê Firensî ve: "Dictionnaire topographie de la France" tête bigotin. Der sala 1961 de -sala belavbûna nivîsta "Mêjû û Şêweyê wê"- hêji tevaya bergên vê ferhenga hanê ji ber hoyên dujwarîyên zanistî û jimara melbendan, -yên ku ew bi sed melbendan ve dihatin biderkevtin, nehatibûn bibelavkirin. Ismet Şerîf Wanlî.

Xwedanê Logusê xurt" ve, -yê ku ew niha bi navê taxekê ve di nava bajarê de tête bidîtin; lêbelê ew wî navî ji xwe re nade bihilgirtin-, dihate biliberkevtin.

Weha navên bajarên suwarkirî ji rexê liberkevtina xwe de di nava pir zimanan de têtin bidîtin. Ji bona nimûne navên bajarên wer bajarê Neuveville yanjî Villenneuve bi Firensî ve -ango "bajarê nuh"-werjî beramberî wî bi Elmanî ve Neustadt, bi Ingilîzî ve Newtown, bi Rusî ve Novgorod, bi Yunanî ve Neapolis û bi Galîyî Seltî ve Noviodunum têtin bidîtin. Ji bona derxistina rêzanekê li ser vepêşxistina navan de divê ev rêzana hanê li ser jimareke pir ji nimûyan de bête bicîanîn.

Di zimanê Galî de du peyv ji bona "Dunum" -Kelehê, mîna ku ew li jor de hatîye binivîsandin, herwehaji "Briga" Burc, -Burg bi Kurdî ve. Cuma-- têtin bidîtin. Jiber ku bajarên wan nala kelehên xurt bûn, pîrbûna navên bajarên wan ji Dunum yanjî Briga dihatin bisuwarkirin û herwehaji navê Xwedê yanjî nîşana wî û yanjî navê çemekî bi ser ve dihate bivekirin. Ji bona nimûne navên bajarên: Noviodunum -Keleha Nuh-, Litanobriga -Keleha Pan-, Devobriga -Keleha Xwedanî-, Virodunum -Keleha Rastîyê, bi têgihîştina xurtbûnê-, Scaldobriga -Keleha çemê Scald, yê ku ew niha bi çemê Escault dihate binavkirin. Ew berî çend heyaman bi navê çemê Escault ve dihate binavkirin-, Brivodunum -Keleha Pirê- û ji wan jî bajarê Caeserdunum bi navê Qeyser li paş vekirina wî de têtin bidîtin. Galilyan bajar, çem û daristanên xwe didan bipereştandin; jibervêjî pîranîya navên wan tanî piştî vekirina Romanî jî hatin bihiştin; belam ew bes û bi tenha ve bi dema meyî niha ve hatin bigihaştin, piştî ku veguhertinên mezin di ser wan de -yanjî kevtina hin ji tîpên wan- bi me ve hatin bigihandin. Dibe, ku hin ji wan navên kevînar berî neşînbûna Galîyan di Firensa de dihatin bipeydakirin.

Belam jiber nebûna belgeyên nivîsandî, yê ku ew ji bona berî sedsalê şeşemî berî zayîne dihatin bivegerandin û yê ku ew bi Firensa ve dihatin bigirêdan, Merov nikarîbû wan bide binaskirin.

Navê "Dubron" -avê- di zimanê Seltî de ji bona suwarkirina navê hin çeman tête bikevtin. Ji van çeman jî çemê Dobre li Sîpanya de, çemê Aragendoule -ava zîvînî- û çemê Verdoble li Firensa de têtin bidîtin. Çeman di welatê Galî de bipîrbûn ji bona nîşana dêyêtiyê

"Ma, Matra di Seltî de- yanjî nîşana Xwedaniyê "Devra" didan bikin. Ji van jî navên hin ji çemên Firensiyî taze nala Marne, Moder, Maronne, Moselle, Dive, Divonne û herwehaji çemê Morges li siwêstra Firensî de têtin bidîtin.

Gotina "Reinos" bi "ava xurû" ve tete biliberkevtin. Ev ji wan gotinan tete bidîtin, ji yê ku ew ji bona berî pêla Seltî têtin bivegerandin. Ji van jî navê çemê "Rhine, Rhin" bi zimanê Firensî û Elmanî tete bidîtin û navê çemê Reno jî tete bidîtin, -yê ku ew ji rûbarên çemê Po li nêzîka Milano tete bikevtin-.

Tete bibawerkirin, ku jimarek ji navên giyografiyên Ewropî ji gotinan têtin biderkevtin, ji yê ku ew ji bona berî koçên Hindo-Ewropî têtin bivegerandin. Li gora Karnasên Italî de gotinên "Kara" yanjî "Kala" ango kevir, "Mala" -çiya-, "tala" -rengê ji qura zîxê yanjî Argile bi zimanê Firensî, Clay bi zimanê Ingilîzî û Ton bi zimanê Elmanî- û "Gaba" -çem yanjî cihoka avê- ji bona wan heyamên kevnar têtin bivegerandin û bi rengê yanjî yê din ew hemû di Toponomiya Ewropî de têtin bipeyda kirin.

Navê daristanê di zimanê Galî de "Vidu" tete biderkevtin. Ev navê hanê ji bona suwarbûna hin navên çemên Firensî tete bikevtin; -jiber ku çem ji daristanan dihatin biderkevtin-. Ji van jî çemên taze Vonne, Veuve, Vouge têtin bidîtin, yê ku ew ji Vidula -ango çemê daristanê- têtin biderkevtin.

Li paş Koçên Firangiyî Germanî de ji bona welatê Galî zimanê Elmanî pir navnasîn ji bona Firenas -û di pêşiya pêşî jî de navê Firensa bi xwe jî ve, mîna ku me ew date bidîtin- date bidan¹. Werjî navên Elmanî ji bona nava navên ciyografiyî firensî hatin bikevtin; ev jî bipirbûn bi rengê suwarkirî ve hate bidîtin.

Navên Elmanî, yê ku ew bi "bach" ve -koka wê baki- têtin

---

¹Ji bona nimûne navê Elmaniyî Bernhard ji bona navê Bernar, Bernardê Firensî hate bikin. -ji vî navî H hate bikevtin; jiber ku Firensî ji dengên gerdênê nadin bihezkin û herwehaji D dawî nayête bipeyivandin; tevî ku ew jî di nivîsandinê de tete bihiştin-. Herwehaji Friedrich zimanê Elmanî de bi Frédérique di zimanê Firensî de hate biveguhertin. Ismet Şerif Wanlî.

bidawîkirin, mîna wan di nava navên cihên Firensî de têtin bidîtin, yê ku ew bi bec yanjî bi beque û yanjî bi bek di heremên jorîyê rohilatî de -û bi bekk di Denimark de- têtin bidawîkirin. Ew bi "bek" ve bi Firensî ve têtin bipeyvînîkirin, di gava ku di zimanê Elmanî de bi "bax" ve têtin bipeyvînîkirin. Herwehaji gotinên Elmanî ji bona nava pir navnasên Firensî hatin bikevtin. Ji van jî "Hug" -Mêrxas-, "Man" -Man, Van-, "Ragin" -Amojgarî-, "Bald" Mêr-, "Mud" -Parastin-, "Wald" -Serkirdayetî-, "ward" -Pasevan-, "Runa" -Veşartin-, "Burg" -Liberxwedan-, "wara" -Guhpêdan-, "Fried" -Aşîtî-, "Leube" -Evindarî-, "Harî" -Leşker-, "Swind" -Hêz-, "gund" -Şer- têtin bidîtin.

Emraza pîrbûna Elmanî -ing- di dawî nav de nîşana malê, yanjî eşîrê dide biderxistin, ya ku ew ji bona nava pir navên Firensî hatîye bikevtin. Herwehaji Emraza biçûkbûnê - itt, ik, in yanjî ie- di dawîya nav de bi "et" Firensî ve hatîye bikirin. -T dawî niha bi Firensî ve nayête bipeyvînîkirin-. Herwehaji navên Sikendînavî jî ji bona nava navên Firensî li paş hêrîşên Normandîyan de di sedsalên neh û dehan de hatine bikevtin.

Di ezmonkirina tomarkirinên bêşan de li paris de der sedsalê duwazdemînê zayînê de ji me re remaneke diyar li ser pêkhatina tudeyên wê dide derxistin; bê ka kî ji wan Barkirvan bû û bê ka kî jî ji wan jî melbendan bû û yanjî Bêgane bû: jiber ku Serpereştîyê koka wan dida biderxistin. Di nava tudeyên Paris de hin ji Ingilîzan jî dihatin bidîtin.¹

¹Evanan hinekin ji kanîyan têtin bidîtin, ji yê ku p. Lebel li ser "Onomastique - Namenkunde" ewropî dane bidan:

- Sê kovarên pêlî têtin bidîtin:

1. Kovara "Onoma" li bajarê Leuren = Louvain de li Belçîkya ji sala 1950 de tête biderkevtin.
2. Kovara "Revue internationale d'Onomastique" li bajarê parisê ji sala 1949 de tête biderkevtin.
3. Kovara "Beiträge zur Namenforschung" li bajarê Heidelberg -Haydîlbêrg de li Elmanya de ji sala 1949 de tête biderkevtin.

Herwehaji hin ji nivîstan jî têtin bidîtin:

- A. Lignon: "Les noms de lieux en France", Paris 120-29. -Çendcaran ew hatîye biçapkirin. .

- A. Vincent: "Toponymie de la France", Bruxelles 1937.

- A. Bach: "Deutsche Namenkunde" 1952-54. -Çendcaran ew hatîye biçapkirin.

Derbarê Rojhilat û devera Kurdistanê de bi renekî taybetî ve li nik me de komên pir ji navên giyografî -navên bajaran, çayan, çeman û deveran- û navnasan têtin bidîtin, ji yê ku ew di tomarkinên nivîsandî de têtin bidîtin û yê ku bajartîyên Babilistanî, Aşurî, Xildî - Wan- li paş jî de Iranî tanî musulmantîyê li dûxwe de dane bihiştin. Ew heyamên dirêjtir bi dehan sedsalan ve didin biderxistin, ji yê ku ew li Ewropa de têtin bidîtin.

Herwehaji serçavîyên Yunanî û Romanî jî kanîya kevnariyê "Onomastique"î Ewropî dewlemend bi agehdariyên xwe ve beramber bi navên rojhilatî ve ji Herodot -Hêrodot didin bipêkanîn. Ev bi xiznan ve têtin bidîtin, yê ku ew tanî niha bes û bi tenha ve bi renekî biçûk ve hatine bikaranîn. Evjî bi saya hinekan ve ji Zanistvanên rojavayî hatîye bikirin. Ji van jî ji yê Elmanî: Weisbach, Hartmann, Nöldke û Lehman - Haupt, ji yê Rusî: di pêşîya hemûyan de V. Minorsky, ji yê Firensî: Leiment Huart, R. Ghirshman, L. Dillemann têtin bidîtin. L. Dillemann ew ji nuhtirînên wan tete bidîtin û wî lêgerandinên xwe li ser "Mêzopotamya" de der sala 1962 datin bibelavkirin. Ev bi xizneyekê ve li ser "Onomastique" de vera -Kurdistana Jorî, Rojavayî û Navînî- de li ser kanîyên Yunanî û Romanîyê kevnar de û herwehaji li ser rûnkirinên wîyî taybetî jî de, -dê ez li paş de careke din di rûnkirinên xwe de lê bêtîm bivegerandin-, tete biderkevtin. Herwehaji divê em R. Frye yê Emerikî di nivîsta wî de li ser "Lidûhiştinên Faris" de -der sala 1962 de- nedin bijibîrakirin.

Herwehaji li nik me de komeke dinî zingîn tete bidîtin, ji yê ku ew li bal ciyografî û Mêjûvanên pêla Islamîyê Kilasîkî de hatine bidan. -Min piştî xw bi hatinên wan belgeyan ve di lêkolandina xwe de li ser ciyografîya Kurdistanê de date bigirêdan, ya ku min ew ji bona Kongirê Rojhilatnasên Navdewletîyê Bîstûnehî li Paris de der sala 1973 de date bipêşkeşkirin-.

Le Strange Ingilîzî bi xwendekariya vî karî ve derbarê hemû deverên Ebasî de der sala 1909 de bi renekî giştî ve date bidestpêkirin

Hêjî hin ji navên ciyografîyên kevnar tanî nihajî li Kurdistanê

de hatine bihiştin, ji yê ku ew ji hezaran salan de têtin bikaranîn. Lêbelê peyivandina wan hatiye biveguhertin; ji vê re hîç neçarî nebû. Ev jî tevî ku zimanê Kurdîyî Hindîyî - Ewropî cihê zimanên "Kafkasîyî" kevnar ji xwe re dayite bigirtin, yê ku ew ku li nik wan Miletên pêşîn de dihatin bikaranîn. Ji van navan jî -bes û bi tenha ve ji bona nimûne-: Navên Ilam, Erbîl, Saqiz- Sakiz -ji Gelê Sakka-, Nehrî -ji Naûri-, Çiyayê Cudi -ji Guti-, Wan -ji Biaini- Arciş -Arjish- -ji navê danîvanê bajêr Arjishti Padîşahê Wanê di pêla Orarto de-, Melazkirt -koka wî Menazkirt ji navê danîvanê wê Menua Padîşahê Wanê-, Ararat -ji Urartu- û Ruha -koka wê Urha. Ev navaya ji bona Miltê Horîyî kevnar dide binişandan- têtin bidîtin. Herwehaji "Helwan" ya ku ew di pêla Ebasî de avedan bû û ew li nêzîka Sarî Pol -rojavayî Kermanshah- de dihate bikevtin, ew niha bi kavilkirî ve tete bidîtin. -Navê wê ji navê Haluanê Lollobiyî kevnar tete biderkevtin-. Herwejaji ligelji de navê "Kurd" bi xwe jî ve tete bidîtin, ku niha kesa me nayete bidîtin, ku em li ser wî de bêtin birawestandin.

Mêldarîyeke seruşti li nik hinekan de ji Nivîskarên Kurd di dema azmonkirina wan de ji bona navên mêjûyî tete bidîtin, ku ew ji bona bi cînanîna dîtinên xwe ve derbarê mêjûwa Kurdistanê didin bihewildan. Ev hewildanên qencin; lêbelê pîrbûna wan hîç li ser rêyeke zanistî de nayete bipîştîkirin. Ev rûnkirina hanê jî werjî ew beramberî nivîsandinên hinanan ji Ewropîyan jî -ji van jî hin ji Evserên Ingilîzî, yê ku karnasîyeke wanî têtir nedihate bidîtin- rast tete biderkevtin. Herwehaji pîranîya Zanistvannê rojavayî û Sovyêtîyî karnas guh bi mêjûwa Kurdistanê ve nedane bidan; wan bes û bi tenha xwe ve bi rengê perî ve heger bi carekê ve, -mîna ku Biris Piotrovsky yê Sovyêtî di mêjûwa xwe de li Padîşahîya Orarto de daye bikirin.- Dibe, ku wî ev ji bona dilxweşkirina Akadimîya Zanistîya Ermenî li Yerîvanê de dabe bikirin-, di serguhên xwe re dane biavêtin.

Bi her awayekî be, zanistîya "Onomastique" bes û bi tenha xwe ve nala "zanistîyeke alîkar" ji bona mêjûwê tete bidîtin. Mukurhatina peyvan bes û bi tenha ve yek ji rêyan ji bona pêrabûna nasîna mêjê tete bidîtin. Dibe, ku ew bi tenha xwe ve ji bona ronahîkirina mêjê nede bitêrkirin, heger ku ligel wê de agehdarîyên din neyêtin bitengalîkirin, yê ku ew bi rêyên din ve ji mîna lêkolandina şopênkevnar yanjî nivîsandinên Kevnaran têtin

biwergirtin.

Derbarê "Introponimîya" Kurd -û Farisî- -ango navên Neferan- de di ser wan de erebkirinek hatîye bikin, Merov dikare bêje, ku ew bi yekcarî ve di piştî musulmantîyê de tete bidîtin-¹. Lêbelê navên Erebi, yên ku Kurd Zarowên xwe bi wan ve dane binavkirin, ew ji bona rêzanên peyivandina kurdî û bi taybetî ve li nik Qatên jêrîyî Gelêrî de -Mohamed -Miho yanjî Mustefa Misto- hatin bitewandin. Li paş pêkanîna Turkîya Kemalî de turkkirina qelb -ango bi darê ço ve- li ser navnasîyên musulmantîyê û "Otoponimîya" Kurdistanê ango navên wêyî ciyografî hate bikin. Evaya bi xwe jî ve bi zîyaneke mezin ve ji bona mayîna mêjûyîyî Kurd tete biderkevtin.

- Zanistîya "Généalogie" Malbatî ew bi xwe jî ve ji zanistîyên "Alîkarî" ji bona mêjûwê tete bidîtin. Li ser wê de derîyek di nivîsta bi xama J. M. de Tupigny de hatîye binivîsandin. Ew bi zanistîyeke kevnar ve û bi taybetî ve ew li nik Miletên Samî de nala Ibrîyan û Ereban dihate bidîtin. Di nava wan de "Malbatînas" dihatin bidîtin, yên ku wan nasîna Merov bêyî belgeyên nivîsandî bi piştîdana ser bîrwerîya xwe ve didan bikin. Di nava nivîstên perest de mîna Tewratê û Incîlê pir nimûneyên wetov têtin bidîtin.

Di sedsalên navînî û pêla Padîşahî de li Frensa de zanistîya Malbatî bi destikekî ve hate bikin, da ku "Zadebûna Kokê" ji bona her kesekî bête bicîanîn, ji yên ku wan dilên xwe ji bona karmendîyeke bajartîyî hêja yanjî di zanistgeha supahî de didan

---

¹Li ser Zanevan û Zanîstvanên Kurdistanê de tete bipêwistkirin, ku ew bi şeweyekî zanistîyî bilind ve ji hemû layekî de bi çavekî rexnegîrîyî dema vejandinê ve li seranserî kêra musulmantîyê de di nava civaka Kurdistanê de bi derbasbûna demê ve bidin bixwendekarîkirin û ji vê xwendekarîya zanistî encaman ji bona vî nişê niha û yên têtin bidin biberdestkirin, da ku ew bi azadîya xwe ve û li gora bext, zanebûn û dilsozîya xwe de karê ji xwe re û ji bona serxwebûna Kurdistanê û bextiyarîya civaka xwe jê bidin biwergirtin. Li vêderê de divê bes û bi tenha ve zanebûn, zanistî, hiş û dilsozî li ser felsefa mêjûwê de bête bikaranîn, da ku em bikaribin xwe bi kêmtirîn gorî û kurtirîn dem ve ji vê malwêranîya gemara buhuştaya evsana Erebi bidin birizgarîkirin. Ev jî bes û bi tenhan ve bi lêbuhurandinê, bînfrehbûnê û şiyarbûneke dirêj ve tete bidîtin. Cuma

bijandin.

Li paş şûreşa 1789 de zanistîya Malbatî di Firensa de di serguhnan re hate biavêtin û bi cihê qerfê ve ji bona Remangîran û Demokratîkan hate bikirin. Li paş de der sedsalê bîstan de bi "Mode" ve di piraniya welatên Ewropa de hate bikirin. Evjî bes û bi tenha ve ji bona nasîn hate bikirin. -Li Emerîka de ev ji bona Hevalbendên Kenîştî Morons hate bikirin, da ku ew rehên malbatên xwe li Ewropa de bidin binasîn-.

Herwehaji dam û destgehên taybetî têtin bidîtin, ku her Merovek ji wan beramber bi hinek pere ve dikare bide bixwestin, ku ew li "Bavpîrên wî" de bidin bigerandin. Dibe, ku ev lêgerandina hanê bi salan ve jêhatbûnê bidin bipêwistîkirin; jiber ku zanistîya Malbatî di Ewropa de bes û bi tenha ve li ser belgeyên nivîsandîyî hîlanînê de li nîk dam û destgehan de -li dam û destgehên navnasînê de, li tomarên supahî de, li arşîvên şehredarîyê, melbendan, nivîsaxanên giştî, xanîyên kenîştan de, li tomarên zanistgehên bilinde, zanistgehan û dam û destgehên cudan de têtin bidîtin.

Rêzana bingehe di lêgerandina malbatîyê de "destpêkirin ji nasînê ji bona nenasîyê tete bidîtin", evjî hêdî hêdî ji jor ber bi jêr ve ji nîfşekî ji bona nîfşê din û li ser du xêzan de ji malbata Bavan -Nêr- û ji malbata Dêyan -Mê- tete bikirin. Ji rêzana "lêgerandina jor" tete bidîtin, ku ji bona her Neferekî Bav û Dêyek, çar Bavpîr, heşt Bav ji bona Bavpîran, şanzdeh Bavpîr Bavpîr têtin bidîtin. Wisa li dûhevdû de jimara Bavpîran bi rengekî Endazî ve tete biberz kirin. Herwehaji divê daneyek ji zayînnamê û ji nameya şûnkirina Bav û Dêyan derbarê her nîfşekî de bête bidestxistin. Heger ev belgeyên hanê nehatin bidestxistin, divê ku ev lêgerandin bête birawestandin. Li gora belgeyên heyî de di dam û destgehên Firensî de bi berjorçûna berî Padîşah Liwis de ango Liwisê Dehem di sedsalê sêzdehan de, -yê ku Padîşahê dawîyî Eyubî der dola nîlê de şerê wî date bikirin-, nikarin bêtin bidestkevtin. Dibe, ku berjorçûna bêtir ji sedsalê çuyî jî de di bin hin resan de bi hoyên nebûna hebûna belgeyên nivîsandî yanji windabûna wan di rêya şewatekê, şureşekê yanji cengekî de nikaribe bête bikirin.

Jiber ku jimara Bavpîrên her Merovekî bi rengekî endazî - ducarî- ve di her nîfşekî de tete bibêtir kirin. Her sedsalek nêzîka sê

nifşan di nava xwe de dide biwergirtin. Wer bi vî rengê hanê ve jimara Bavpîrên her Neferekî nêzîka yek milyon Bavpîr di sedsalê sêzdeha ango berî 21 nifşî de tête bikirin. Ew di nifşê jimara çilî de bi milyaran ve têtin bijimartin. Ev bawerîya hanê bi serê xwe ve bi nigaşekî hejmarî ve tête bidîtin; jiber Neferên, yên ku ew ji Bavpîrekî bi tenha xwe ve têtin bidakevtin, bi milyonan ve têtin bijimartin; jiber tevlihevbûna Bav û kalan di navbera herdu xêzên nêr û mê de têtin bidîtin.

Ji encamên zanistîya malbatê di herdu sedsalên dawî de bi diyarî ve tête biderkevtin, ku tiştekan nayête bidîtin, yê ku Merov jêre "bi xwîna arostokratî-xanedanî- ve" dikare bide bigotin, mîna ku Zadevanan pê didan bibawerîkirin-. Wer hate bidîtin, ku piraniya Zadevanan ji kokeke Borcuwazî yanjî Cotkarî dihatin biderkevtin. Yanjî wan dikarîbûn di navbera Bavpîrên xwe de Bavpîran ji çînîyên civakîyî cudan ji Padîşahan tanî Cotkaran tanî derbasbûnê di nava Zadevanan û Burcuwazîyan jî bidin bidîtin. Werjî bi rastî ve derbarê Cotkaran û Burcuwazîyan jî tête biderkevtin, ku bi milyona ve ji wan jî dibe, ku Bavpîrên wan jî di nava Zadevanan û herwehaji Padîşahan de bêtin biderkevtin. Wisa Zarowên her Merovekî çi Dewlemend, çi Perîşan, çi Cotkar yanjî Mîrzade her û her cihên wanî civakî bi derbasbûna heyaman ve li gora rewşên Nevîyan yanjî bextên wan dihatin biveguhertin¹.

- Ji zanistîyên, ku li paş Şureşa Firensî de -bi kêmanî ve di Firensa de-hêjabûna wan berbixwar ve hate bidakevtin, zanistîya "Héraldique" bû; Ango bi xwendekarîya durujmên malbatên xanedanî ve tête biderkevtin, yên ku wan di nava supahê Padîşahîyê de karmendî didan bikirin. Weha ji bona her malbatekê durujmekî wêyî taybetî dondeyî pê bi rengê "Blason" -depekî- çarîng yanjî çarîngdirêjî ve dihate

---

¹Wer kanîyên cudan li ser Malbatên "Arostokratîyî Firensî" de têtin bidîtin. Ji van jî deh ber têtin bidîtin, ji yên ku Keşe Anselme li ser Malbata Padîşahîyê de dayite bitirxankirin. Ew li Parisê de der salên 1726 tanî 1733 de hatine biçapkirin. Herwehaji deh bergên din bi xama p. J. Hozier ve li ser Malbatên Xanedan de hatine binivîsandin. Ew li Parisê de der salên 1738 tanî 1768 de hatine biçapkirin. Herwehaji hêji kovarên pêli ji di vî warî de têtin biderkevtin. Ismet Şerîf Wanlî

bidîtin û li ser wî de nigarekî endazî bi rengê xaç, sitêr yanjî gulek, yanjî balindfirekî -mîna baz- û nivîsandinan dihate bidîtin. Herwehajî ew li gora rengê çekên xwe de ji suwarîtîyê, peyedarîyê, topçîyê û deryayê dihate bicudakirin. Lêbelê bikaranîna durujman ew nebes tenê bi xanedanên Derbegî ve dihatin bivegirêdan, lêbelêjî malbatên Borcuwazî jî dikarîbûn ew ji xwe re bidana bikaranîn, bi mercekî ve ku ew ligel durujmên Xanedanan de bihata bicudankirin û ew durujmên çekan -nala şûr- li ser wan de nedin bikaranîn. Ji bil malbatan jî ji bona şehredarîyan jî durujmên wanî taybetî dihatin bidîtin -û hêj ew têtin bidîtin. Ji bona her durujmekî razîbûna serdarîyê pê dihate bipêwistkirin. Hin caran jî desthilatîyê li ser malbatan û şehredarîyan de durujim didan bineçarîkirin û wê ew bi peran ve nala hatinekê ji bona xizînê didan bifirotin.

"Héraldique" ji zanistîyên alîkarî ji bona mêjûwê tête bidîtin. Di vê nivîsta ku em derbarê wê de têtin bidîtin, derîyek derbarê Héraldique bi xama J. M. de Topigny ve tête bidîtin¹.

- Ji sedsalê nozdehan de ligel belgeyên nivîsandî yanjî rengînê û yanjî tîştin din de, yê ku ew ji bal lêkolandinên şopênkevnar têtin biderkevtin, teknîka taze kanîyên nuh ji bona mêjûwê dane bianîn. Ji van jî: Wênegirtin û li paş jî de filimên sinemayî jî dane bianîn. Di serdema meyî niha de Mikrofîlm şureşek di tomarkirina mêjûwê de date bikirin, yê ku ew rê bi biçûkbûna nivîst û belgeyan yanjî wênegirtîyêbûnê û tomarkirina wan ve li ser filman de û hîlanîna wan di nava nivîstxanan û xanîyên arşîfan de bi jimarên pir ve dide bidan, bêyî ku cihekî mezin di nava wan de ji xwe re bidin bigirtin. Di vî warê hanê de di nava nivîsta, ya ku em derbarê wê de têtin bidîtin, derî tede li ser vê danavê de bi xamên G, Sadoul, M. François ve hatine binivîsandin. Ez li ser wan nayêtim birawestandin.

- Ligel wêne û mikrofîlm jî de, yê ku Merov bi çavan ve dikare wan bide bidîtin, teknîka taze karîna tomarkirina mêjûwê bi deng ve li qawinan de û li paş jî de li ser kasêtan de date bikirin, yê ku ew bi

¹Ez bi bîrxistina kovara mehîyî ve "Revue française d'Héraldique de Sigillographie" didim bitêrkirin, ya ku ew li Paris de ji sala 1938 de tête biderkevtin. Ismet Şerîf Wanlî

fênografi yanjî radyo ve têtin bihîstin, yanjî yên ku ew di rêya televizyonê de têtin bidîtin û bihîstin. Evaya bi rêyekê ve têtin bidîtin, ya ku ew nigaşekî bi vegeandina jîna tiştên mirî ve dide bidan. - Nivîsandin bes û bi tenha ve jînê bi remanê û xewnê ve dide bivegerandin-. Ez li ser vê rêya hanê de nayêtim birawestandin, ya ku li ser wê de derîyek di nivîstê de têtê bidîtin. Ji metirsîyên benda tomarkirî têtin bidîtin, ku hinek ji perçên wê dikarin bêtin birandin û di payînê de peyvdarî dikare bête bisextekarîkirin.

- Di nivîstê de derîyek bi xama Marcel Cohen -Kohên- ve li ser zanistîya Linguistique -zimanên beramberkirî- de têtê bidîtin. Divê ku em di navbera wî û zanistîya Philologie de bidin bicudakirin; jiber ku ev zanistîya Philologie bi zanistîya xwendekarîya zimanan û rêzanên wan ve her yek bi serê xwe ve têtê bidîtin, mîna ku ev ji bona xwendekarîya zimanê Çînî û rêzana wêna yanjî ji bona zimanê Erebi û rêzana wêna têtê bidîtin. Zanistîya Linguistique ew bi zanistîyeke beramberkirina zimanan ve bi hev re û xwendekarîya mirovatîya di nava hinekan ji wan de bi gotinan yanjî rêzan ve têtê bidîtin û ew qanûnan dide biderxistin, yên ku wan cudabûnên peyvdarî yanjî rengînî yanjî rêzimanî di nava zimanan de dane bikin, yên ku ew ji yek kokeke kevna têtin dakevtin. Herwehaji ew xwendekarîya pêşvekevtina van cudabûnên peyvdarî, rengînî û yanjî rêzimanî dide bikin, yên ku ew bi derbasbûna zeman ve di zimanan de hatine bikin, yên ku ew ji bona yek qurmî têtin bivegerandin.

Bi servajî van tevanjî ve li ser endazê mêjûwê jî ve dide bikin, ango ew liberkevtina van rûnkirinên zimanî di çûna mêjûwê de bi xwe ve û di rûdanê mêjê de dide bikin. Bi bêjeke din ve zanistîya Linguistique ew bi neynika mêjûwê ve têtê bidîtin û ew dikare rohnahîyê ji bona ser hin rûdanên mêjîyî bingehî di hêrîşan de û barkirinan de bide biavêtin. Hêjîbêtir ew bi neynika bajartîyên windabûyî û civakên merovanîyî kevna û rêyên jîyanan wan û şeweyên ramankirina wan ve têtê biderkevtin. Girbûna vê zanistîyê hanê pir bi mezin ve têtê bidîtin; jiber ku kanîyên mêjûyîyî bingehê di nivîsandinên nivîsandî de têtin bidîtin. Bi vê têgihîştina hanê ve Linguistique bi giringtirîn zanistîya alîkar ve ji bona mêjûwê têtê bidîtin. Ji bona rûnkirina vêna divê Merov bêtir hinek ji nimûneyan

bide bidan.

zanistîya Linguistique -zimanên beramberkî- ew bi xwe ve tanî radeyekî bi zanistîyeke taze ve têtê biderkevtin. Yê ku pêşî têtê der sala 1815 de dayite binivîsandin, ew Rasmus Roskê Denîmarkî bû. Li paş wî de Franz Boppê Elmanî hate bidîtin, yê ku wî Sanskrit - Sansikrîtî- bi ser zimanên Ewropî ve nala daneveke beramberkirî date bivekirin. Ji bona wan herduwan danîna bingehê "zanistîya rêzimanên Hindo-Ewropîyî beramberkî" têtê bivegerandin. Herwehaji ji bona wan jî rûnkirina hebûna "malbatan" û parvekirinan di nava van komên nêzîkirî de ji zimanan têtê bivegerandin. Ji van jî malbata Latînî - Romanî-, Germanî, Silavî û Hindo-Iranî têtê bidîtin. Di nêzîka sala 1850 de hin ji Karnasên Elman û di payîn de A. Meillet -Maylêtê-Firensî qanûnên "zanistîya Linguistique historique" -zanistîya zimanên beramberkirîyî mêjûyî- dane biderxistin. Ev zanistîya hanê der rêya beramberkirina gotinan, rêzimanên nala hev, veguhertina gotinan û çawabûna peyivandina wan de di derbasbûna zeman de dide bicîkirin, ku zimanên Hindo-Ewropîyî cuda tevî cudabûna wanî diyarî niha jî hemû bi carekê ve ji yek zimanê kokî ve yanjî destpêkî ve têtin biderkevtin. Ew zimanê kokî yanjî destpêkî "bi danîna ve têtê bidîtin"; bi liberkevtina ku wî tu şopên nivîsandî jiber kevnariya xwe li dû xwe de nedaye bihiştin. Ji van qanûnên derxistî divê du ji wan bêtin bibîrxistin:

1. Qanûna yekem ku pêşvekevtinên ango veguhertinên "Phonétique" -peyvdarî-, yên ku ew bi derbasbûna zeman ve li ser gotinan û rêzimanên zimanîyî mîna hev de di nava van zimanan de yanjî di navbera zaravayên cudan de di nava yek zimanî jî de hatine bidîtin, ji bi xwe ve nehatine bikirin; lêbelê ew ji bona rêzanên rawestayayî têtin bizalkirin, yên ku ew ligel her gotinekê de têtin bidubarekirin.. Evaya rê pê dide bidan, ku rêzan bi çavdêrîkirina dubarekirina nimûnan ve bête biderxistin.
2. Qanûna duwem ku ev veguhertinên peyvdarî ji bona rêzaneke giştî têtin bizalkirin: "Destpêk ji dujwariya peyvê ber bi hesanbûna wêna ve" têtê bidîtin; bi liberkevtina ku bi berê giştî ve bi sivikkirina dujwarbûna peyvdaryê ve bi derbasbûna

zeman ve bi veguhertina hin tîpan ve yanjî bi xistina wan ve tête bidîtin, ku bi sivikbûna peyva wan gotinan li ziman de tête biderkevtin.

Marcel Cohen -Kohên hin ji nimûneyan dide bidan, -dê ezê Alfa Baya latînîyê Kurd di navbera du kevanan de ji bona nasîna peyva nimûneyan bidim bikaranîn, ji yên ku wî dane bidan; heger ku evaya bête bipêwistîkirin-, ji van nimûneyan jî gotina "Cinq" -Senk ango pênc bi Firensî ve- tête bidîtin, ya ku qurmê wêyê kevnariyê hevbeşiyê danîni ji "Penkwe" tête biderkevtin. Ew ji bona Sanskritî ji bona "Panca" hate biveguhertin -û bi Pênc ve bi Kurdî û Rusî ve hate biveguhertin-. Ew bi zimanê Ermenî ve bi "Hing" ve, bi Yunaî ve bi "pente" ve, "Qinque" -Kink- bi Latînî ve, "Finf" bi Germanîya Gotî ve, bi "Penki" ve bi Letwanî ve û bi "Coic" -Koyk- ve bi Irlendîya kevnar ve tête bidîtin. Herwehajî ji nimûneyên dayînî jî gotina "Sept" -ango heft bi zimanê Firensî ve -tîpa P tête binivîsandin; lêbelê ew nayête bipeyivandin, ew bi Set ve tête bipeyivandin-. qurmê wêyê kevnariyê hevbeşiyê danîni ji "Septem" hatîye biderkevtin. Ew ji bona "sapra" bi zimanê Védique -Vêdik- ve -bi zimanê Sensikrîtîyê kevnar ve-, "Ewthu" bi zimaê Ermenî ve, "Hepta" bi zimanê Yunanî ve hate biderkevtin. Ew bi zimanê Latînî ve "Septem" hate bihiştin. Ew bi zimanê Letwanî ve bi "Septym" ve hate bikirin. Ew bi "Secht" ve bi Irlendîya kevnar ve û bi "Heft" ve bi zimanê Farisî û Kurdî ve hate bikirin.

Ez naxwazim xwe ji bona nava dirêjbûnên teknîkî bidin bixistin, yên ku Cohen -Kohên ew ji bona liberxistina van veguhertinên peyvdarîyê di navbera tîpên -P-, -k-, -W-, -H- û -F- de di nava zimanên Hindo-Ewropî de dane bianîn. -Ew li gora cihê tîpê di destpêka gotinê de yanjî di gotinê nivê gotinê de û li gora hebûna tîpa Voyelle -dengdar- berî wê yanjî na têtin bicudakirin-. Xwezî ez dê bikaribim ji bona vê danavê derbarê zimanê Kurdî û zimanê Hindo-Îranîyê din de di beşê sêyem de ji vê lêgerandinê bêtim bivegerandin û hin rûnkirinan li ser mêjûwa Kurdistan de bi palpêdana ser bingehên zimanî ve li ser ronahîya hin lêgerandinan de bidim biderxistin¹.

¹Ev hinek ji kanîyan têtin bidîtin, ji yên ku Cohen -Kohên- dane bidan:
- A. Meillet + M. Cohen: "Les langues du monde", Paris 1952, -Ango" "zimanên

- Ez dê li ser derîyên di vê nivîsta hanê de, ya ku ew di nava destên me de tête bidîtin, neyêtim birawestandin, ji yên ku ew li ser "Aburîya Civakan" û "Histoire des mentalités" -Mêjûwa Rewanîyan-, mîna bi "Zanistîya Rewanîyî Tevayî" ve didin bipeyivandin. Herwehaji ez li ser wan derîyan jî de nayêtim birawestandin, yên ku ew jî bona parvekirin û parastina belgeyên nivîsandin û bihistinê, dozandinên zanistîya şopênkevnar di nava nivîsaxanên giştî, xaniyên kevnariyan, xaniyên arşivan, Cimanthèques -Simatêk-, Discothèques -Diskotêk- û Photothèques -Fototêk-, -yên ku ew cihên di nava wan de ev belgeyên hanê têtin bihilanîn û çawabûna rêxistina wan têde têtin bidîtin-, têtin bitirxankirin. Herwehaji têde derîyek li ser Bibliographie -Bibliyografi-, mêjûwa wê, rengên wê, pêwistîya wê de, -bi taybetî ve li ser zanistîya mêjûwê de- û çawabûna lidarxistina wê de tête bidîtin. Ji kevintirîn jî wan di mêjûwê de "catalogue" -lîsta- nivîstên nivîstxana Iskenderîyê tête bidîtin, ya ku ew jî bona rojgarîya Yunanî di Misrê de tête bivegerandin, -ji ya ku ew ligel navrokên bi nav û bangên nivîsaxanê de der vekirina musulmantîyî Erebî de ji bona vê devera hanê hatin bişewitandin-

Herwehaji ez li ser wî derîyê de nayêtim birawestandin, ji yê ku ew jî bal A. Leroi - Gourhan de di bin navnîşana "Archéologie Préhistorique" -ango "zanistîya şopênkevnariyî berî mêjûwê" de hatîya binivîsandin. Ev derîyekî nala derîyên din xweş tête bidîtin. Zanistîya "berîmêjûwê" bi zanistîyeke taze ve tête bidîtin, yê ku ew der dawîya sedsalê nozdehan de hatîya biderkevtin. Berê wî li ser sînorê parvekirinê de di navbera zanistîyên serûştîyê de -mîna Giyologya, Botanique -Şînatî û Zoologie -zanistîya cenawerî- û zanistîyên mirovanî de tête bikevtin. Bi gotineke din ve ew bi "Giftûgo" ve di navbera mêjûwê û van zanistîyan de tête bidîtin û ew bi alîkarîyekê ve di navbera Karnasan û zanistîya kolandinên şopênkevnar de dide bipêwistîkirin. Wer zanistîya "berîmêjûwê"

---

cîhanê" bi zimanê Firensî ve.

- Jean Perrot: "La Linguistique", Paris 1957. Ismet şerîf Wanlî

335 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

destpêkirina şehristanîkirina Merov û destpêkirina çandinyê û xwedîkirina cenaweran bi nêzîka deh hezar salan ve berî zayîne de date bidûrkin.

devera kurdistanê ev rûdanên hanê ji xwe re datin bidîtin. Lêbelê Leroi - Gourhan -Gorhan- li ser dozandinên zanistîya berîmêjûwê de li Kurdistanê de nade biaxivtin.

Xwezî ez li ser wan de di beşê sêyem de ji vê lêgerandina hanê bikaribim bêtim bivegerandin. Leroi - Gourhan -Gorhan li ser vê zanistîyê de bi rengekî giştî ve û li ser şeweyên wêyî teknîkî de dide biaxivtin.

Ez bi hatinên jorî ve li ser raxistina nivîsta "Mêjû û Şeweyê wê" de têtîm bitêrkin, daku dirêjbûn di çûnê de neyete bikin.

11. Li ser rêyên zanistîyî taze de ji bona nîşankirina temenê tiştan û lidûgerandina mêjûyî

Hegerjî zanistîya mêjûwê bi kevnarî ve tete biditin, lêbelêjî nasîna Merov ji bona mêja xwe bi nîşankirineke têrkirîyî demî ve ji bona rûdanên wê û pêşvevektinên wê bi dirêjbûna heyaman ve bes û bi tenha ve ji bona sedsalê heftemînî berî zayînê dihate bivegerandin; mîna ku ji me re Nivîskarên Yunanîyên kevnar dabûn bihiştin.

Ji nêzîka dusedsalan de sînorekî diyar di navbera "Heyamên Mêjûyî" û tarîyên "berîmêjûwê" de date bidestpêkirin, yê ku ew wirde wirde ber bi mêjê ve tanî destpêka hezar salê sêyemî ber zayînê dihate bilindkirin; evjî bi saya anînên kolandinên şopênkevna ve ji dozandinên nivîsandî di welatên Rojhilat de mîna di Somer û dola Nîlê de hatin bikirin.

Tevlivêjî de tevlihevbûnê ji bona ser zanebûna me ji bona Kuronologiya -lidûhevbûna- mêjê de dida bipoşandin, çî gava ku em ji heyamên -mêjûyî- ji bona heyamên "Protohistoire" -destpêkamêjûwê- û heyamên "Préhistoire" -berîmêjûwê- ji bona demê dihatin biberjorkirin.

Li paş de zanistîyên cuda hatin biditin û wan ji xwe re "Kuronologiyêke Endazî" bi rengekî ji hevdû azad ve datin bipeydakirin. Bi vî karê hanê ve zanistîya "Paléontologie" -Palêyontologi- pê hate birabûn. Ev zanistîya hanê xwendekarîya zindîyên libatîyî mirî ango şînahî û cenawerên kevîrbûyî -fassiles-dide bikirin. Werjî zanistîya "Anthropologie" -Antropologi-, mîna ku ew diyare, ew xwendekarîya Merov û Bavpîrên wîyî pêşînyî nala wî "hominidés" dide bikirin. Herwehêjî zanistîya şopênkevna -xwendekarîya "Rengan" û perestgehên kevna dide bikirin. Bi vî rengê hanê ve Merov dikarîbû tiştên dozandî di rêya kolandinên şopênkevna -şûnwarîyê- de bide beramberîhevkirin, da ku Merov bikaribe "Kuronologiya hîmî" li ser bingehe, yê ku jêre "Méthode Typologique" -Rêya Tipologi- de tete bigotin, bide bipeydakirin.

Di nava van dehsalîyên dawî de pêşkevtekeke mizîn di nîşankirina temenê tiştên mirî yanjî sarkirî de bi saya pêş kevîna zanistîyî serûştîyî birandî ve hatiye bikirin. Bi vî rengê hanê ve kimya

û fizya veşartinên bûjen û pejikê dane bibirandin. Herwehaji Biyolocya hin ji veşartinên jînê datin bibirandin. Werjî zanistîya Astronomie -Stêrnasî- xwe di zanebûna hebûnê de date bikûrkin. Hegerjî ku van dozandinên zanistî kêrek mezin li ser jîyana Merov -û ayindeya wî- de dane bikin, wan bi xwe jî ve alîkarîya Merov ji bona nasîna mêja wî bi regekî hûrtir ve date bikin. Wer bi saya hin şeweyên zanistî ve Merov dikarîbû nîşankirina temenê tiştan bi hûrbûneke endazî ve ji bona bûjenên textan, lajwerdan, keviran û hestîyan bide bikin. Mîna ku K. F. Werner dide bigotin, "weha ev bûjenên hanê vane ji me re didin biaxivtin, yê ku ew bi kerî ve dihatin bidîtin". Jiber ku "her tiştê bikaribe hebûna xwe bide bidemkirin, ew ji xwe re dikare cihekî di mêjûwê de bide bigirtin. Niha dikare bête bikin, ku Merov lidû mêjûwa erdê di hebûnê de ji nêzîk ve, mêjûwa rengên jîndar di nava jînê de û mêjûwa Merov ji seretaya wê tanî heyamên mêjûyî bide bipêkevin"¹.

Vanên tên kurtbûyeke biçûke ji giringtirîn van rêyên zanistî têtin bidîtin. Ev kurtbûna hanê di bingehe xwe de li ser hatinên -kurtî- de di nivîsta K. F. Werner de tete bihîmkirin. Di berî raxistina wê de divê ku ez li ser "Endazîtiya" hûrbûnê de di demkirina jînê de bidim bidubarekin.

Li gora lêkolandinên zanistî de tete bibawerkin, ku temenê hebûnê bi nêzîka 20 milyar sal ve tete biderkevin, temenê zemînê bi nêzîka 4,5 milyar sal ve tete biderkevin û temenê Merov -ji destpêka hovbûna wî de- bi nêzîka yek milyon sal ve bi tenha ve tete biderkevin. Temenê şehrîstaniya çandinîyê, -ya ku Merov di devera Kurdistanê û hêl û berên wê de dayite bidestpêkin-, bêtir ji dehhezar sal pêve nayete biderkevin, ango ew bi "bêhnekê" ve ji temenê Merov tete biderkevin û temenê Merov jî bes û bi tenha ve bi "bêhnekê" ve ji temenê zemînê -yekek ji 4500- tete biderkevin. Wisa şaşbûnek di demkirinê de, ya ku ew bi hinek milyon sal tete biderkevin, bi giringî ve beramberî heyamên giyolojiyî zemînî ve nayete bidîtin.

---

¹Ji xwe re li zîncîra "Histoire de France" -mêjûwa Firensa-, de bergê yekem "Les Origines" -Kok-, bi xama Karl Ferdinand Werner, çapa Paris 1984, r. 50 û yê tên bidin bimeyzekin. Ismet Şerîf Wanlî

Werjî bi vî rengî jî ve şaşbûnek di texmînê de bi sedsalekî yanjî çend sedsalan jî ve di mêjûwa şehrestanîya çandinyê de bi giringî ve nayête bidîtin. Wehajî hêjbêtir ev şaşbûna hanê beramber bi heyamên berîmêjûyê û kevinartir jî ve bi giringî ve nayête bidîtin.

- Rêyek ji bona pîvandina "Thermo luminiscence = Thermonachleuchten" -ronahîya germbûnê- ji bona bûnjenên sarkirî -nala ber, qermîd û qafikan- tête bidîtin, bi merceki ew di demeke berê de li nêzîka makeke agirî -mîna şewitandina xanîyekî- de didatin bidîtin. Herge ku ev tiştên hanê careke din ji bona nêzîka makeke agir hatin bidanîn, dê ew ronahîyekê bidin biderxistin, ya ku ew bi destikên taybetî ve dikarin bêtin bipîvandin. Pileya şewqdana ronahîyê di pêrabûnê de li ser çendbûna germitîyê de tête birawestandin, ya ku bûjenê ji xwe re di kokê de -ji bona nimûne di dema şewatê de- dabû bihilanîn û li ser dema ku herdu kirinan ji hevdû de dide bicudakirin. Ev rêya hanê encamên baş derbarê bûjena -céramique- -qafikan- nade bidan. Lêbelê encamên wê di kevirên "Silex" -qesp- û "Flint, Feuerstein" -heste- de, ji yê ku Merovên hovî ji wan destikên xweyî jêkirinê didan biçêkirin, bi başî ve tête bidîtin. Ew nîşankirinên demê tanî berî pêncî hezar sal didin biderxistin. Bi vî rengî ve kara wan ji bona zanistîya berîmêjûwê mezin tête bidîtin.

Di rastî de ji bona gihandina nîşankirina demkirinên têr hûrbûn divê bikaranîna pir rêyan di yek demê de li gora karîne de bêtin bikin.

Bi cihanîna rêyên zanistîyî taze ve nebes tenê wan di pîrbûna caran de encamên nevajî ji bona texmînkirina Karnasan û Mêjûvan, yê ku wan ew rêyên hanê nedidan binasîn, dane biderxistin; lêbelêjî hêjbêtir wan rastîyên texmînen wan dane bidubarekirin û hûrbûna wan dane bibêtirkirin.

- Ji rêyên bi nav û bang ve, ya ku pir navê wê tête bikin, rêya "Carbon-Karbonê- 14" -Rejûwa 14- yanjî Carbon radioactif tête bidîtin. Kurtbûna vê rêyê wer tête bidîtin, ku her Afîrvanekî jîndar ji şînayê yanjî cenawer di nava laşê xwe de komeke nîşankirî ji "Radio" -şewqê- dide bihilanîn. Li paş mirina wî koma şewqa wî hêdî hêdî tête bikêmkirin û ew nivê xurtbûna xwe li paş 5710 salan de dide

biwindakirin.

Bi pîvana pileyê şewqa mayîn di her letekî laş de, yê ku ew ji laşê Afirvanî jîndarî têtê bidîtin, Merov dikare mêjûwa mirina wîna tanî berî 2000 sal bide binasîn. Dibûna şaşbûnê bi nêzîka sedsalî ve dikare bête biderkevtin. Belam dibûna şaşbûnê ji bona çend sedsalan dikare bête bilindkirin; heger ku mirin berî bêtir ji 3000 sal hatibe bidîtin. Wer têtê biderkevtin, ku kara vê rêya hanê derbarê heyamên mêjûyî de bi kêm ve têtê biderkevtin; belam ew derbarê heyamên berîmêjûyî de bi mezintir ve têtê biderkevtin. Herwehaji dibûna şaşbûneke din dikare bête biderkevtin; jiber ku hin bûjen têtin bidîtin, ji yên ku şewqa wanî taybetî -nala Têrê, Qîrê- têtê bidîtin.

- Pîvana pileyê şewqa bûjena Potassium jî ji bona nasîna mêjûwên endazî di nava pêla 8000 sal û 3,8 melyon sal de dikare bête bikirin. Weha têtê biderkevtin, ku ev rêya hanê ji bona zanistîya şopênkevar -şûnwarîyê- bi kar ve nayête biderkevtin: lebelê ew bes û bi tenha ve ji bona heyamên giyoloji bi kar ve têtê biderkevtin.

- Rêyek "Archéomagnétisme" ango pîvana magnetîsa tiştan têtê bidîtin, yên ku ew di rêya kolandinên şopênkevar de têtin bidizandin, yên ku ew ji "brique, Ziegelstein" -qermîd- yanjî "Tuile, Dachziegel" -qermîdêbanî- û yanjî ji "Teracotta, Terre cuite" -bûjenên axîyên şewitandî hatine bidurustkirin. Ev bûjenên hanê, gava ku ew li ber germbûnê de di dema çêkirina xwe de têtin bidanîn, pilê berê Magnîtîsîyî dorhêla xwe dide bitomarkirin. Pilê berê magnîtîsî erdê ji demekê ji bona heyamekî têtê biveguhertin. Merov dikare xêza veguhertina berê magnîtîsî di rêya perçeyekî qermîd yanjî qafikekên berê dozandî de ji pêlên cudan, ji yên ku em mêjûwa wan -nala perçên qermîd yanjî qafikan, ji yên ku ew ji bal kolandinên şopênkevar de hatine biderxistin û li ser wan nivîsandinên kolandî têtin bidîtin, yên ku demên wan didin bicîkin- bide binigarkirin. Heger perçeyek ji qermîdê nenivîsandî hate bidozandin, Merov dikare mêjûwa çêkirina wîna bi hûrbûneke têrkirî ve bi pîvana magnîtîsîyî li ser tomakirî ve bi beramberkirina wêna bi xêza pêşvekevtina berê manîtîsîyî erdê ve bide binasîn. Li vir jî de divê mero wirya be; jiber ku magnîtîsîya tiştên ji hev nêzîk bi heyamên beramberî hev ve têtin bikêrkirin.

- Merov dikare mêtjûwa "os fossile" -hestîyên kevirkirî- di rêya lêvenerandina bûjena "Fluor" -Filor- de, yê ku ew di nava hestîyan têtê bidîtin, bide bikin; jiber ku hestîyên Afîrîdeyê jîndar li paş mirina xwe de bûjena Filor ji erda dorhêla xwe bi derbasbûna zeman ve di rêya kevtina hêwîbûnê de ji xwe re dide mimijandin. Lêbelê ev rêya hanê bes û bi tenha ve ji bona nasîna dûrbûna endazîya demê di nava wan hestîyan de bi kêr ve têtê bidîtin, ji yên ku ew li yek cihê de têtin bidozandin; jiber ku koma Filorî têrkirî di erdê de ji yek cihê ji cihekî din têtê biveguhertin

- Merov dikare suwarkirinên giyologîyê jêrin bide binasîn, yên ku jiber çavan têtin bipoşandin. Ev jî bi lêvenerandina qata erdîyê jorîn û bi nasîna suwarkirina wêyê fizyayî û pêşvekevtina pileyê germbûna wêna ve têtê bidîtin.

- Ezmonkirina bûjena "Pollen, Blütenstaub" -Tuzakulîlkan, -ango tuza kesk ya ku kulîlk wê didin bihilgirtin, da ku ew di rêya parvebûna wêna de di nava bayê de yanjî di rêya veguhestina wan de ji bal balindan yanjî moran de şînyan pê bidin bigonkirin-, dikare temenê şînyên kevrîyê giyologî, yanjî ji yên ku hinek ji mayînen wan di kolandinên şopênkevnar de têtin bidozandin, bide binîşankirin. Ev rêya hanê jî nasîna mêtjûwa nîfşên cuda ji daran li ser erdê de dide biderxistin. Wer dara -Bauleau = birch = Birke" -Bîdar, darabî- derkevtina wêna ji 11000 sal bêtir nayê biderkevtin. Dara "chêne, Eiche" -Berû derkevtina wêna ji 8000 sal bêtir nayê biderkevtin.

Di serûştê de hin ji nîfşên şînyên wê di derbasbûna zeman de têtin biveguhertin û biwindakirin û herwehaji şînyên din têtin biderkevtin. Werjî evaya derbarê cenaweran û moran jî de têtê biderkevtin.

- Belam pirtirîn rêya zanistîyê hûr û ji tevan jî tazetirîn ew rêya "Dendrochronologie" -dandirokuronologi- têtê biderkevtin, ya ku ew li ser ezmonkirina bazinên darê de têtê bihîmkirin, yên ku ew di nava darê de têtin bipêkhatin û yên ku ew bi diyarî ve ji bona çav li paş jêkirina darê de bi rengê asûyê ve têtin bidîtin. Em wê çaxê di wî

perçê darê de bazinên li dûhev de didin bidîtin, ji yên ku ji bona wan tevan yek navînî tête bidîtin. Bazinên ku ew di havînê de têtin bipêkhatin, ew bi nerm ve têtin biderkevtin û yên ku ew di zivistanê de hatine bipêkhatin, ew bêtir bi hişkî ve têtin biderkevtin. Bes û bi tenha ve jimarkirina hebûna bazinên li ser dara jêkirî de dide bitêkirin, ku Merov rast û durust û bê şaşbûn û neji salekê jî dikare nasîna temenê darê bide biderxistin. Kareke din jî ji bona vê rêya hanê tête bidîtin, ku ew jî di qalindbûna bazinan de tête biderkevtin, yên ku ew li gora hêwîbûn yanî zuhabûna salê de têtin bicudakirin. Wisa em di her perçeyekî jêkirî ji darê de rêstikên bazinên tenik ji bona salên zuhakeriyî lidûhevdû de didin bidîtin û yên dinî salên baran û bêre didin bidîtin. Bi saya beramberkirina perçên darên jêkirî -yanî textên zuhayî- cuda di deverêke nîşankirî de Karnas dikarin mêjûwa ba û avê ji bona wê devera hanê di nava pêleke vegerandî tanî 6000 sal berî zayînê de bidin binasîn. Bi dubarekrina vê rêya hanê ve di deverên cudan de Merov dikare veguhertinên av û bayê di nava şepya erdê de di nava pêla heştêzar salên çûyî de û taybetiyên deverên wêyî cudayî av û bayê de bide binasîn. Ji encamên vê rêya hanêyî pirî bilindî giringî mêjûyî hate biderkevtin, ku di rêya textên zuhakerî de, yên ku ew di rêya kolandinên şopênkevnar de hatin biderkevtin û yên ku ew ji bona avanîyên perestgehên û kaxan dihatin bikaranîn, Merov dikarîbû mêjûwa jêkirina darê, ya ku ew textên zuhakerî jê hatibûn bigirtin, bi beramberkirina bazinên wê ve ligel xêza pêşvekevtina heremê de di deverê de bide binasîn. Bi reweşt ve bikaranîna textan di avanîyan de li paş jêkirina daran de bi demeke kurt ve tête bidîtin. Ango ev rêya hanê jî dide bihiştin, ku Merov temenê avanîyê jî bide binaskirin, heger ku belgeyên din -belgeyên nivîsandî ji bona nimûne- li ser mêjûwa wê neyêtin bipeydakirin.

-Babilî û Aşûrîyên kevnar darên berûwan ji bona avanîya kax û perstgehên xwe didan bikaranîn. Wan ew darên hanê ji xwe re ji nava çiyayên Kurdistanê li nik hêrîşên xwe de ji bona wê didatin bianîn. Herwehaji wan ligel hêrîşên xwe jî de Peyayên dîl ji nava Kurdistanê didan bianîn û wan ew nala Bendan di avanî û di nava erdên xwe de didan bikaranîn. Herwehaji wan bi hêrîşên xwe ve ji bona nava Kurdistanê ji Jinên ciwan ji bona kêfpêkirinên xwe û yanî ji bona firotina wan nala Navmalyan di nava bazaran de didan bianîn-

- Rêyeke din têtê bidîtin, ya ku ew bi biserkevtintirîn xwendekarîya mêjûwa av û bayê ji rêyên dinî berê ve têtê bidîtin. Ev jî bi ezmonkirin û pîvandina şopênkevnar ve têtê bidîtin, yên ku kevîyên berfê di renîya xweyî hêdî de li ser zinaran de bi derbasbûna heyaman ve didin bihiştin. Yanjî ev di rêya ezmonkirina çiyayên bestavî di cemser de û bi derxistina badayên bestavî ji nava kurbûna wan, -ya ku ew carcaran bi kûrbûna çend kilometran ve têtê bikin-, bi alîkarîya destikên taybetî ve û bi ezmonkirina suwarkirina qatên bestavîyî li dûhev de, ya ku ji wan badaya derkirî têtê bidîtin, bi kîmya û fîzya ve têtin bilêvenirandin.

- Herwehaji lêkolandinên şopênkevnar ji bona binê deryan jî hatin bidirêjkin. Wer Merov dikare di rêya gemîyan de bide bikin, ji yên ku ew berî çend sedsalan -carcaran jî berî zayînê-hatinê binavkin. Ev jî di rêya ezmonkirina bujena wan, şeweyê çekirina wan û tiştan de, yên ku Merovan di nava wan de ji kel û pel, xişran, çekan, perên lajwerdî û beroşan li dûxwe de dane bihiştin, dikare bête bikin. Herwehaji pêrejî Merov dikare di rêya ezmonkirina qatên giyologî de ji bona qaşilê erdê di bin deryan de bide bikin.

- Wênegirtina esmanî ji bona deverên fireh ji rûwê erdê rê bi dîtina şopênkevnar ve dide dan; ji yên ku bi çavan ve li ser ruwê erdê de nala şopênkevnariyî rêyên Romanî di nava Ewropa re û li hêl û berên derya sîpî de, yanjî sînorên zevîyên pêla Romanî, yanjî berî wê di nava welatê Galê de û yanjî rengên endazîyî neqîşkirî li ser perestgehên rojê de, yên ku ew ji bal tudeyên Emerika jêrîn û navînîyî pêşin ji Hinûdên Sor hatine hiştin, nikarin bidin wergirtin.

- Herwehaji Merov dikare şeweyên zanistîya Entropologiya taze û bijîşka dadwerîya nuh li ser ezmonkirina gewdeyên hestîyên kevnar de bide bicîanîn. Wetov ev şeweyên hanê ji bona ezmonkirina gewdeyên hestîyên Merovekî "Néandertal-Niyandertal" hatin bikaranîn, yê ku mirina wî ji bona tanî 45 yanjî 50 hezar sal têtê bivegerandin. Wer hate biderkevtin, ku ew Merovê hanê di dema mirina xwe de temenê wî bi nêzîka 42 salan ve dihate biderkevtin. Bi ezmonkirina çend

343 Zanistîya Mêjûwê li Ewropa de

---

gewdeyan ve ji gewdeyên tudeyên wê heremê bi xwe jî ve nasîna rastenava temenê Merovî wan heyamên kevnar date biderxistin. Herwehaji ezmonkirina hestîyan û verguhertinên li ser wan de ji lawazîyê û yanjî pêçdanê rê pê dide bidan, ku Merov wan nexweşîyan dikare bide binasîn, yê wan mirin dane bikin. Biserdejî ve lidûxwehiştinên Merovan ji mayîya gemaran di cihê nişînîya wan de remanekê li ser suwarkirina xurakê wan Merovan de didin bidan.

- pêrejî ezmonkirina xwîna Merovê niha û suwarkirina "Groupes sanguins = Blutgruppen" -guruhênxwînê- dikare nêzîkbûna yanjî dûrbûna regezî di navbera komên Merovên kevnar de bide biwênekirin¹.

Wisa zanistîya mêjûwê bi zanistîyeke sar ve nayê biderkevtin; lêbelê ew her û her di livandinê de tête bidîtin. Şeweyên zanistî pê rê didin bidan, ku ew bi hûrbûn nasîna mêjê û firehkirina asoyî wê ve ji bona sînorekî dûr bide bikin.

---

¹Ji xwe re li nivîsta: Jean Bernard: "Le sang et l'histoire" -Bi zimanê Firensî ve: "Xwîn û Mêjû"-, Paris 1983 de bidin bitemaşekirin. Ismet Şerîf Wanlî

12. Kanîyên Bibliyografîyên bêtkirî

Ez ji bona ser wan kanîyên hatî de li ser lêgerandinê de li ser têgihiştina mêjûwê, felsefa wê û pêşvekevtina wê de li Ewropa de van kanîyên tên didim bivekirin. -Ji wan jî yên ku ew bi hêstoryografiya Rojhilat ve têtin bigirêdan:-

- L. Allegra + A. Torres: "La Nascita della Storia Sociale in Francia" Torino 1977 de. -Bi zimanê Italî ve: "Zayîna Mêjûwa Civakî di Firnsa de".
- J. M. André + A.Hus: "L'Histoire á Rome", Paris 1974. -Bi zimanê Firensî ve: "Mêjû di Roma de".
- H. E. Barnes: "A History of Historical Writings", New York 1963. -Bi zimanê Ingilîzî ve: "Mêjûwa Nivîsandina Mêjûwê".
- G. Barreclough: " Tendances actuelles de l'histoire", Paris 1920. Bi zimanê Firensî ve : "Berên Niha di Mêjûwê de". Ew wergerandin raportekî ingilîzî ye, yê ku ew der sala 1970 de ji bona rêxistina UNESCO hatîye bipêşkeşkirin-
.
- Ch. -O. Carbonell: "L'historiographie", Paris 1981. -Nivîsteke biçûkî başe ji zîncîra "Que sais-je?-".
- p. Chaunu: "L'histoire Science Sociale", Paris 1964. -Mêjûwa Zanistîyên Civakî-

- p. Chaunu: " La mémoire ét le sacré", Paris 1978. -" Bîrwerî û Tiştên Perest"-.
- J. G. Février: Histoire de l'écriture", Paris 1959. -"Mêjûwa Nivîsandinê"-.
- E. Fuetter: "Geschichte der neueren Historiographie", 1911. "Mêjûwa histografîya taze"-.
- F. Gabriele: Historiens arabes des Craisades", Paris1978. -Bi zimanê Firensî ve, yê ku ew ji Italî hatîye biwergandin: "Mêjûvanên Ereb li ser Cengên Xaçperestan de"-.
- Ch. Gardener: "Chinese Traditional Historiography", Harvcuel 1961. -Bi zimanê Ingilîzî ve "Hêstografîya Çînîyî Xweparastî"-.
- A. Gêrdener: la Révolution française: mythes et interprétations", Paris 1970. -Bi zimanê Firensî ve "Şureşa Firensî: Bawermendî û Têgihîştin"-.
- G. P. Goock: "History and Historians in the Nineteenth Century", Boston 1959. -Bi zimanê Ingilîzî ve, "Mêjû û Mêjûvan di Sedsalê Nozdehan de"-.
- G. Iggers: "New Directions in European Historiography", Wesleyan, up, 1975. -Bi zimanê Ingilîzî ve, "Berên Nuh di Hêstoryografiya Ewropî de"-.
- B. Lacroix: "L'Histoire an Moyen Age", Montréal 1971. -Bi zimanê Firensî ve, "Mêjû di Sedsalên Navînê de"-.

-
- J. Le Goff: "Histoire et mémoire", Paris 1984. - Bi zimanê Firensî ve, "Mêjû û Bîrîtî"-.
  - J. Le Goff: + R. Charier + J. Revel: "La Nouvelle Histoire", Paris 1978. -Bi zimanê Firensî, Mêjuwa Nuh"-.
  - G. Thuillier + J. Tulard: "Les Ecoles historiques", Paris 1990. -Bi zimanê Firensî ve, "Dubistanên Mêjûyî"-.
  - H. Van Effenterre: "L'Histoire en Grèce", Paris 1962. -Bi zimanê Firensî ve, "Mêjû di Yunanê de"-.
  - K. Wenke: "Vom Rebstock zum Alphabet" 1915. -Bi zimanê Elmanî ve, "Ji Neqîşkirinê tanî Nivîsandinê"-.
-

Wergerandina vê nivîsta hanê di roja pêncşema 31 tîrmeha sala 1995 de, demjimara 9 de, li bajarê Berlin de hatîye bidawîkirin.

Ez wergerandina vê nivîstê ji bona Dostê xweyî hêjayî nedar Mele Ehmedê Palo didim bidiyarîkirin; jiber ku ew yekek ji gewretirîn Xweşxwevanên vê serdema me bû; belam ew di nava Miletêkî bedbextî nezan de bi bedbextî û nedarî ve dihate bijîyandin. Mîna ku ji min re hatîye bigotin, ku wî panzdeh destnivîstên pir bi nerx ve li dû xwe de dane bihiştin; belam ji wan bes û bi تنها ve yek tanî niha hatîye biçapkirin.

Dr. M. S. Cuma